

В. Г. Федоренко

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Підручник

АМБС
АТ0532

АЛЕРТА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**В. Г. Федоренко, О. М. Діденко,
М. М. Руженський, О. Ф. Іткін**

Політична економія

*За науковою редакцією доктора економічних наук,
професора, академіка УАН Федоренка В. Г.*

Підручник

НБ ПНУС

718291

Київ • Алерта • 2008

УДК 330.101(075.8)

ББК 65.01я73

П50

Рецензенти:

- А. А. Чухно** – доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;
О. Д. Гудзинський – доктор економічних наук, професор, Національний аграрний університет;
М. В. Довбенко – доктор економічних наук, доцент, Національний університет фізичного виховання і спорту України;
В. Л. Осецький – доктор економічних наук, професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

*Затверджено Міністерством освіти і науки України як
підручник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 1.4/18-Г-1442 від 28.12.2006)*

*Схвалено Вченою радою Інституту підготовки кадрів державної
служби зайнятості України (протокол №6 від 25.10.2006)*

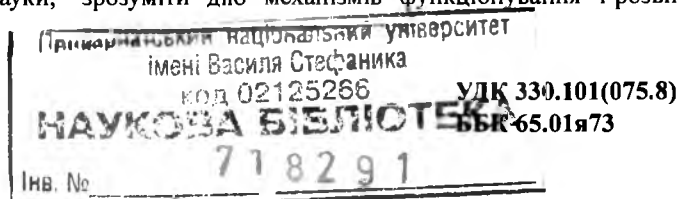
Федоренко В. Г., Діденко О. М., Руженський М. М., Іткін О. Ф.

П50 Політична економія: Підручник / За науковою ред. доктора економ. наук, проф. В. Г. Федоренка. – К.: Алерта, 2008. – 487 с.

ISBN 978-966-8533-66-2

У пропонованому підручнику розглянуто зміст основних економічних категорій та сутність економічних законів, які визначають функціонування і розвиток сучасних економічних систем. Особлива увага надання ринкової системі господарювання, характеристиці її складових. Окреслено основні проблеми утвердження ринкових відносин в Україні та визначено шляхи їх розв'язання.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів та викладачів, а також усіх, хто прагне засвоїти вихідні теоретико-методологічні засади сучасної економічної науки, зрозуміти дію механізмів функціонування і розвитку економіки.

© В. Г. Федоренко, О. М. Діденко,
М. М. Руженський, О. Ф. Іткін, 2007
© Видавництво “Алерта”, 2008

ISBN 978-966-8533-66-2

ВСТУП

В умовах трансформаційних перетворень у нашому суспільстві значно зростає потреба в пошуку дієвих методів та напрямків утвердження ринкових відносин, формування соціально орієнтованої економіки, здатної поєднати принципи свободи ринку з соціальною компенсацією.

Позитивну роль щодо вибору найбільш оптимальних шляхів трансформаційних перетворень у постсоціалістичних країнах відіграє оволодіння знаннями з фундаментальних економічних наук, провідне місце серед яких належить політичній економії. Воно визначається тим, що в жодному суспільстві немає такої сфери його буття, де б не відчувався вплив економіки, або окрема особа могла б відчутти себе незалежною від економічних процесів і явищ, що відбуваються в ньому, та могла нехтувати економічними законами. Тому знання з цієї навчальної дисципліни потрібні як працівникам державного апарату всіх рівнів управління, так і майбутнім фахівцям з різних напрямів економічної підготовки, а також тим, хто започатковує та здійснює підприємницьку діяльність в різних галузях національної економіки. Фундаментальні економічні знання дадуть їм змогу знайти відповіді на широкий діапазон питань від об'єктивного характеру дії економічних законів, соціально-економічних наслідків здійснюваних перетворень у постсоціалістичних країнах і до закономірностей формування та розвитку світового господарства.

Політична економія завжди була найбільш заідеологізованою економічною наукою, тому що в її предмет входить дослідження загальних економічних законів, котрі керують процесами функціонування і розвитку різних економічних систем. Сучасна політична економія значно змінює свій зміст. Вона поступово звільняється від класового підходу в трактуванні тих чи інших процесів і явищ у житті

суспільства. Складовою змін у змісті цієї фундаментальної науки є відмова від трактування змісту економічних категорій, дії економічних законів з тих чи інших ідеологічних позицій.

Поява пропонованого увазі читачів підручника зумовлена турботою про покращення навчально-методичного забезпечення вивчення нашої студентською молоддю, іншими верствами населення, що навчається, такої теоретико-концептуальної дисципліни, як політична економія. Під час підготовки автори не ставили перед собою за мету розвінчувати певні теорії та напрямки економічної науки. Вони намагалися розкрити зміст основних концепцій та підходів щодо трактування економічних категорій і законів, які має у своєму розпорядженні сучасна економічна наука. Не відкидаючи принципу дискусійності при викладі змісту окремих тем посібника, автори здійснили спробу стати над ідеологічним підходом, беручи до уваги досягнення сучасної економічної науки. Водночас у підручнику взято до уваги реалії української дійсності, містяться проблемні питання трансформації економіки нашої держави в ринкову.

Автори усвідомлюють всю складність завдань, які перед собою поставили, і тому будуть вдячні за всі побажання та пропозиції щодо поліпшення змісту і стилю викладу матеріалу в цьому підручнику.

Підручник підготували:

- В. Г. Федоренко, доктор економічних наук, професор, академік УАН (вступ, глави 1, 2, 3, 18 – у співавт.);*
- О. М. Діденко, кандидат економічних наук, доцент (глави 5, 6, 7 – у співавт., 8, 9, 10, 16, 17 – у співавт.);*
- М. М. Руженський, кандидат економічних наук, доцент (глави 4, 12, 13, 14, 15 – у співавт., 18 – у співавт., 19 – у співавт., 20, 21, 22, 23);*
- О. Ф. Іткін, доктор економічних наук (глави 7 – у співавт., 11, 15 – у співавт., 17 – у співавт.).*

Глава 1

ПРЕДМЕТ І МЕТОД ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

1.1. Виникнення і розвиток політичної економії

Багатогранне життя суспільства вивчає система економічних наук, провідне місце серед яких належить політичній економії. Як наука вона формувалася у процесі тривалого історичного розвитку економічної думки. Перші вчені економісти називали її по-різному. В. Петті писав про політичну анатомію, політичну арифметику, а фізіократи називали себе економістами. Згодом в економічній науці утвердився термін “політична економія”.

Потреба в осмисленні та узагальненні економічних процесів і явищ виникла разом з появою людини, її виробничою діяльністю. Перші спроби вивчення окремих складових економічних процесів містяться у працях таких давньогрецьких та давньоримських мислителів, як Ксенофонт, Арістотель, Платон, Катон, Варонн, Сенека, а також мислителів стародавнього Єгипту, Китаю та Індії.

Економічна наука як певна система знань про сутність економічних явищ і процесів почала формуватися в XVI – XVII ст., коли на історичній арені з’явився капіталістичний спосіб виробництва, котрий бурхливо розвивався та ставив перед молодією економічною наукою значну кількість проблем. Власне, як самостійна наука політична економія і зародилася в цей час. Спочатку це були спроби систематизованого осмислення економічних явищ та процесів, які з’явилися в умовах народжуваного

капіталізму, і обґрунтування економічної політики держави. Цей напрям економічної науки називається *меркантилізм*.

Меркантилізм виник в останній третині XV ст. Це була спроба вже теоретичного обґрунтування економічної політики держави, яку відстоювали купці. Для меркантилізму характерні дві основні риси:

- 1) суспільне багатство його прихильники ототожнюють з грошима (держава вважається тим багатшою, чим більше грошей вона має);
- 2) нагромадження грошового багатства може бути досягнуто за допомогою державної влади. Теоретики меркантилізму: У. Стаффорд, Т. Манн, А. Монкретьєн, який першим вжив термін “політична економія”, та У. Петті. Останній є фундатором трудової теорії вартості.

Розрізняють ранній і пізній меркантилізм. У поглядах представників *раннього меркантилізму* переважала теорія “грошового балансу”, яка обґрунтовувала політику, спрямовану на збільшення грошового багатства. Для утримання грошей у країні заборонялось їх вивозити, торгівля валютою була державною монополією.

Прихильники *пізнього меркантилізму* (друга половина XVI ст.–XVII ст.) дотримувалися теорії активного “торгового балансу”. Держава відповідно до з цих поглядів буде багатіти, якщо зростатиме різниця між вартістю вивезених і ввезених товарів. Вона регулює ввезення товарів шляхом накладання мита на іноземні товари і сприяє вивезенню власних. Тому об’єктом дослідження пізніх меркантилістів була зовнішня торгівля, адже в ній вони вбачали джерело зростання багатства суспільства. Основна заслуга меркантилістів у розвитку політичної економії як науки полягає в тому, що вони першими здійснили спробу осмислити загальноекономічні проблеми на рівні національної економіки.

Перенесення аналізу економічних процесів і явищ зі сфери обігу у сферу виробництва та вивчення внутрішніх законів розвитку дали змогу поставити політичну економію на об’єктивну основу. Почався етап її формування як науки. Значний внесок в її розвиток на цьому етапі здійснили *фізіократи*. Найбільш яскравими представниками були Ф. Кене, А. Буагільбер, А. Тюрго, В. Мірабо, Г. Летрон, П. Мерсьє.

На відміну від меркантилістів фізіократи зосередились на дослідженні не сфери обігу, а безпосередньо сфери виробництва. Суспільне виробництво вони розглядали як таке, що підпорядковане у власному розвитку своїм внутрішнім законам. Джерелом суспільного багатства фізіократи вважали тільки сільськогосподарську працю. Критикуючи меркантилістів, фізіократи вважали, що основна увага має бути звернена не на розвиток торгівлі і нагромадження грошей, а на створення достатку “виробів землі”, в чому на їхню думкою полягає справжнє багатство нації. Вони перенесли аналіз виникнення додаткового продукту зі сфери обігу в сферу виробництва. Але фізіократи обмежували виробництво тільки сільським господарством, вважаючи промисловість, торгівлю і транспорт непродуктивними галузями.

Меркантилісти і фізіократи своїми працями підготували підґрунтя для подальшого розвитку економічної науки: на тому етапі, коли вона тільки формувалася, визначили підходи до розв'язання проблем, які ставив на порядок денний швидко прогресуючий капіталізм.

Надалі розвиток економічної науки був пов'язаний з класичною політичною економією. Її фундаторами були А. Сміт, Д. Рікардо, В. Петті та інші, в роботах яких досліджувалися основні закони розвитку капіталістичного суспільства, його переваги над феодалізмом. Значний внесок представників цієї школи в економічну науку полягав у тому, що вони здійснили аналіз економічного змісту товару, вартості, грошей, заробітної плати, а також розробили теорію порівняльних переваг, обґрунтували дію механізмів саморегулювання ринкової системи, заклали основи політичної економії як послідовної логічної концепції, якій властива насамперед об'єктивність.

Особливе місце у формуванні і розвитку політичної економії належить К. Марксу та Ф. Енгельсу, марксизму в цілому. Принагідно слід зауважити, що в західних країнах К. Маркса визнають найвидатнішою особистістю минулого тисячоліття – філософом, соціологом та економістом. Проте у постсоціалістичних країнах концепції реформування суспільства ґрунтуються на засадах антимарксизму, що свідчить про односторонню заідеологізованість їх авторів.

Особливою рисою марксизму як економічного вчення є те, що його представники у своїх наукових працях послідовно застосовують один і той же метод дослідження – діалектичний матеріалізм. Останній розглядає процеси і явища у навколишньому світі як такі, що постійно розвиваються. Це означає, що разом з еволюцією суспільства розвивається і економічна наука. Відповідно до гегелівських законів діалектики К. Маркс підводить під них матеріалістичне підґрунтя. Завдяки цьому він науково обґрунтував, що розвиток людського суспільства є закономірною послідовною зміною одного способу виробництва іншим.

У ряді робіт К. Маркс вдосконалив трудову теорію вартості, проаналізував механізми конкуренції і формування ринкових цін та ринкової вартості товару, визначив зміст товару та закону середньої норми прибутку і ціни виробництва. З-поміж досягнень К. Маркса у розвитку політичної економії слід виокремити теорію додаткової вартості, завдяки якій було доведено, що виробництво та привласнення прибутку є цілком природним результатом капіталістичного виробництва. Окрім цього, К. Марксом і Ф. Енгельсом були запропоновані власні концепції продуктивності праці, суспільного відтворення, економічних криз, земельної ренти.

Однак такі положення марксизму, як заперечення приватної власності, посилення експлуатації і абсолютне та відносне зубожіння трудящих, неминучість краху капіталізму практичного не підтвердилися. Будучи геніальним діалектиком та матеріалістом, К. Маркс довів природну спроможність капіталізму до відтворення, але не знайшов у цій його властивості можливостей для вдосконалення і трансформації. Тому нині

ці положення марксизму переглядаються та піддаються справедливій науковій критиці.

Серед інших складових розвитку політичної економії як науки слід виділити **маржиналізм**. Він являє собою економічну теорію, котра пояснює економічні процеси і явища на основі використання граничних, крайніх (max або min) величин. За допомогою цих параметрів характеризується не внутрішня сутність самих явищ, а їхня мінливість у зв'язку зі зміною інших явищ. У своїх дослідженнях прихильники маржиналізму використовують такі категорії як “гранична корисність”, “гранична продуктивність”, “граничні витрати”, “граничні доходи” тощо. Вихідний пункт такого аналізу – потреби людини та економічні закони їх задоволення, суб'єктивно-психологічні мотиви ринкової поведінки господарчих суб'єктів.

Розгляд економічних явищ і процесів у економічному житті суспільства з позицій відносних, прирощених величин – одна з найважливіших відмінностей маржиналізму від класичної політекономії та марксизму. Представники цих течій в політекономії обмежувались, як правило, характеристикою сутності економічних явищ та категорій, відображаючи їх у абсолютній, середній або сумарній величині.

Представники маржиналізму – К. Менгер, Ф. Візер, У. Джевонс, Л. Вальрас, зокрема представники української школи – Р. Оржецький, Д. Піхно, О. Білімович та Є. Слуцький.

В сучасній західній економічній науці, котра вносить вагому частку у розвиток політичної економії, існують різні напрями, течії та школи. Їм притаманна спрямованість на вирішення конкретних економічних проблем, котрі постають перед людством.

Неокласицизм – спрямований на дослідження і розвиток ідей класичної політекономії в сучасних умовах. Його прихильники заперечують необхідність втручання держави в економіку та вважають ринок саморегульованою економічною системою, котра здатна самостійно встановлювати необхідну рівновагу між сукупним попитом і сукупною пропозицією. Предметом свого дослідження представники неокласицизму обрали чисту економіку або економіку взагалі. Вона, на їхню думку, немає історичних або національних форм. Конкретизацією такого підходу є вивчення поведінки і суб'єктивних мотивів економічної діяльності індивіда та окремих підприємств, що прагнуть максимізувати свій дохід при найменших витратах. Основоположниками неокласицизму в економічній науці були К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк, В. Джевонс, А. Маршалл, Л. Вальрас, Дж. Кларк. Свого подальшого розвитку неокласичний напрям набув у працях А. Пігу, Дж. Хікса, Дж. Міда, Ф. Солоу, М. Фрідмена, А. Лаффера та інших.

У складі неокласицизму налічується ще декілька теоретичних напрямів. Особливою популярністю серед них користується **монетаризм**. Це теорія, що пропонує відмову від регулюючого втручання держави в економіку та надає грошовій масі роль вирішального фактора у формуванні ринкової

рівноваги, розвитку виробництва і зміні обсягів валового національного продукту. Грошово-кредитна політика відповідно до теорії монетаризму – найважливіший інструмент стабілізації внутрішнього механізму відтворення, здійснення економічної політики держави. Теоретиками монетаризму є М. Фрідмен, Л. Мізес, Ф. Хаек та інші.

Однією з провідних сучасних економічних теорій є **кейнсіанство**. На відміну від монетаризму прихильники цієї теорії розвивають ідеї основоположника теорії регульованого капіталізму Дж. Кейнса щодо об'єктивної необхідності активної участі держави в регулюванні ринкової економіки через стимулювання сукупного попиту й інвестицій та здійснення певної кредитно-бюджетної політики. Кейнсіанство виникло в 30-х роках минулого століття як реакція на подолання наслідків світової економічної кризи 1929-1933 рр., котра поставила економічну систему капіталізму на межу свого існування. Предметом дослідження в роботах Дж. Кейнса була економічна система капіталізму в цілому, закони її функціонування, насамперед з'ясування сукупності методів активного впливу держави на процес відтворення суспільного капіталу в межах національної економіки. У зв'язку з цим теорія Дж. Кейнса дістала назву "макроекономіка", на протипагу мікроекономіці, яка була предметом аналізу неокласичної школи політичної економії наприкінці XIX ст.

Ідеї Дж. Кейнса, викладені в його головній роботі "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей" (1936), були використані провідними державами світу в практиці регулювання ринкової економіки. Вони виявились досить конструктивними, що дало змогу країнам, які потерпали від економічної кризи, відносно швидко подолати кризу та забезпечити стабільне економічне зростання і стан динамічної рівноваги в економіці.

Прихильники та послідовники цієї теорії – Дж. Робінсон, П. Сраффа, А. Хансен, Н. Калдор, Р. Лукас та інші – розвивають і збагачують ідеї Дж. Кейнса щодо активної участі держави у перебудові структури економіки, відстоюють ідеї запровадження антикризового та антициклічного регулювання, перерозподілу доходів, збільшення соціальних виплат населенню.

Інституціоналізм, або **інституціонально-соціологічний** напрям, в економічній науці представлений Т. Вебленом, Дж. Коммонсом, І. Мітчеллом, Дж. Гелбрейтом, Я. Тінбергеном, Г. Мюрдалем, О. Вільямсоном, Т. Еггертсоном, Ф. Коузом, Д. Нортон та іншими. Найбільш характерною рисою інституціоналізму є те, що його послідовники розглядають економіку як систему, в якій відносини між господарюючими суб'єктами формуються під впливом як економічних, так і правових, політичних, соціально-психологічних факторів. Об'єктами дослідження інституціоналізму є певні інститути (корпорації, держава, профспілки), а також правові, психологічні та морально-етичні аспекти взаємодії суб'єктів підприємницької діяльності. Ці інститути відповідно до поглядів інституціоналістів виступають рушійними силами розвитку людського суспільства.

У кінці XIX – на початку XX ст. сформувався **неокласичний синтез** як узагальнююча економічна концепція. В ній поєднуються раціональні елементи теорії ціноутворення та розподілу доходів у межах неокласичного напрямку з положеннями теорії макроекономічної рівноваги і зростання національного доходу в межах кейнсіанського напрямку економічної теорії. Представляють цей напрям дослідження Д. Хікса, Дж. Б'юкенена, П. Самуельсона, Е. Хансена та інших. Виходячи з принципу раціонального поєднання неокласичного та кейнсіанського напрямку в економічній теорії, вони виступають за поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів, вважають за необхідне рухатися до змішаної економіки.

Отже, розвиток політичної економії як науки характеризується наявністю різноманітних напрямів, шкіл та теорій, що свідчить про намагання вчених-економістів різнобічно досліджувати економічні явища і процеси в суспільстві.

1.2. Предмет політичної економії

Кожна наука має свій предмет дослідження, тобто те, що вона вивчає. Науки відрізняються одна від одної саме предметом своїх досліджень.

Визначення предмета політичної економії надзвичайно важлива і складна проблема. Останнє пов'язане з багатогранністю та динамізмом економічної діяльності людини й розмаїттям напрямків і шкіл в цій науці, що в цілому породжує різні підходи до визначення предмета політекономії. Окрім того політична економія, досліджуючи реальні процеси і явища, котрі наявні у мінливій та динамічній господарській діяльності людей, перебуває у постійних творчих пошуках та розвитку. Складовою частиною останніх є еволюція уявлень про предмет політичної економії. У табл. 1.1. представлено зміст його основних визначень.

Таблиця 1.1

Еволюція основних визначень предмета політичної економії

Визначення предмета політичної економії	Автори
1	2
Вчення про правила ведення домашнього господарства та землеробства	Ксенофонт, Платон, Арістотель та інші давньогрецькі й давньоримські мислителі
Наука про створення, примноження та розподіл національного багатства країни	Меркантилісти, фізіократи, основоположники класичної політичної економії
Наука про виробничі відносини у їх взаємодії з продуктивними силами та закони, що управляють виробництвом, розподілом, обміном та споживанням благ на різних історичних етапах розвитку суспільства	К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін

Продовження табл. 1.1

Сучасні західні економісти пов'язують політичну економію з поняттям "економікс" і трактують її предмет як предмет науки, яка займається дослідженням нормальної життєдіяльності людського суспільства та вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, що тісно пов'язані зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту людей:	А. Маршалл
– наука, котра вивчає дії людей у процесі вибору рідкісних ресурсів для виробництва різних товарів;	П. Самуельсон
– наука про ту сферу людської діяльності, що належить до виробництва, обміну і споживання товарів і послуг;	С. Фішер
– наука про ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини.	К. Р. Макконнелл, Е. Л. Брю

З наведеної таблиці випливає, що є певні відмінності у розумінні предмета політичної економії представниками різних шкіл і напрямів економічної науки. Західні економісти політичну економію нерозривно пов'язують з поняттям "економікс", котре перекладається як "економіка". Предметом останньої вони вважають вивчення поведінки людей у процесі виробництва всього різноманіття благ в умовах обмеженості ресурсів та управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людей на основі отримання прибутку. На відміну від цього прихильники марксизму при визначенні предмета політекономії акцентують увагу на виробничих відносинах між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ.

Такі розбіжності у трактуванні предмета політекономії не можна вважати недоліком або її недостатньою розвиненістю як науки. Це природне явище зумовлене еволюцією як цієї науки, так і об'єкта, який вона вивчає. Слід мати на увазі, що наведені визначення не можуть претендувати на повне та вичерпне розкриття предмета політекономії як науки. Кожний напрям у трактуванні цієї проблеми віддзеркалює її певну грань або аспект і в такий спосіб здійснює свій внесок у розвиток економічної науки.

Отже, політична економія як наука розвивається та постійно збагачується новими здобутками в дослідженні господарського життя суспільства та процесів і явищ, котрі йому притаманні. Складовою частиною цього розвитку виступає розширення та уточнення її предмета.

В сучасних умовах предметна сфера економічної науки еволюціонує в напрямку розширення та ускладнення проблематики. На цій основі вона поряд з існуванням політичної економії збагатилася такими новими

розділами, як мікроекономіка, мезоекономіка, макроекономіка, мегаекономіка.

Політична економія – фундаментальна, методологічна основа економічної науки, котра розкриває сутність понять, категорій, законів та закономірностей функціонування і розвитку економічних систем на різних історичних етапах існування людського суспільства.

Мікроекономіка досліджує економічні процеси і явища та поведінку економічних суб'єктів на рівні первинної ланки економічної системи (домогосподарства, фірми, окремі підприємства). Вона досліджує попит і пропозицію на товари, їх ціни, витрати виробництва, прибуток, заробітну плату тощо.

Мезоекономіка вивчає стан та розвиток окремих галузей і підсистем національної економіки (паливно-енергетичний, агропромисловий, транспортний, територіально-економічні та інші комплекси, вільні економічні зони).

Макроекономіка аналізує закономірності функціонування національної економіки в цілому. Об'єктом її дослідження є сукупний попит і сукупна пропозиція, валовий національний продукт, національний дохід, національне багатство, рівень життя населення, проблеми його зайнятості та безробіття, причини й наслідки інфляції, податкова, кредитно-фінансова політика держави тощо.

Мегаекономіка досліджує закони та закономірності функціонування й розвитку світового господарства в цілому, на глобальному рівні.

Кожна з цих складових економічної науки розвивається у нерозривному та органічному взаємозв'язку, що забезпечує зростання її ролі у розвитку суспільства.

1.3. Методи політичної економії

Політична економія, як і будь-яка інша наука, має властиві їй методи дослідження процесів та явищ господарської діяльності. З цією метою використовується значний арсенал прийомів і способів дослідження предмета політекономії, котрі визначають зміст її методу.

Метод (спосіб дослідження, пізнання) у політекономії являє собою сукупність засобів, прийомів та принципів наукового пізнання економічних процесів і явищ, їх уявного відтворення й розкриття взаємозв'язку та взаємозалежності, а також виявлення рушійних сил функціонування й розвитку економічної системи. З цією метою використовуються як загальнонаукові, так і специфічні для цієї науки методи пізнання. Провідне місце серед них належить діалектичному методу.

Діалектичний метод належить до загальнонаукових і ґрунтується на використанні законів і принципів філософії, родоначальником якої був видатний німецький філософ Г. Гегель. Сутність цього методу полягає в тому, що процеси і явища (в тому числі і економічні) досліджуються не ізольовано, а у їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності і не у статичі,

а в динаміці, розвитку. Останнє слід розуміти як накопичення кількісних змін, що призводить до змін якісного характеру. При цьому джерелом розвитку виступають внутрішні суперечності досліджуваного процесу або явища.

Метод наукової абстракції передбачає вилучення у процесі дослідження другорядних фактів, явищ, сторін, які не мають істотного значення для його кінцевого результату. На жаль, абстрактний характер політичної економії спонукає нетямущих людей розцінювати цю теорію як щось непрактичне і нереальне. Насправді політична економія практична саме тому, що вона за допомогою цього методу визначає поняття, економічні категорії, виявляє і формулює економічні закони, що відіграє вирішальну роль у практиці господарювання.

Кожний досліджуваний об'єкт природи або суспільства має значну кількість ознак, властивостей, рис. Для правильного розуміння суті певного явища або процесу необхідно розкласти його на найпростіші складові елементи, піддати кожний з них детальному вивченню та виявити роль цих елементів у системі єдиного цілого.

*Розчленування досліджуваного об'єкта на окремі елементи і вивчення кожного з них як необхідної частини цілого називають **аналізом**.* Такий аналіз дає можливість вивчити окремі сторони об'єкта, визначити певні поняття та їх зміст.

Синтез як метод дослідження в політекономії передбачає об'єднання різних сторін, елементів досліджуваного об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними. Це дає змогу більш глибоко дослідити сутність цілого. Наприклад, величина попиту залежить від багатьох факторів: ціни на певний товар, доходу споживачів, наявності товарів-замінників і т. п. Щоб мати уявлення про попит на такий товар, треба вивчити всі ці зв'язки.

У процесі дослідження науковці можуть просуватися як від окремого до загального, так і від загального до окремого. Це свідчить про застосування індуктивного і дедуктивного методів у дослідженні економічних процесів і явищ.

*Під **індукцією** мають на увазі метод пізнання, який передбачає просування у дослідженні певного економічного явища або процесу від окремого до загального, від знання нижчого ступеня до знання більш високого рівня. **Дедукція** – метод пізнання, застосування якого передбачає просування при дослідженні певного об'єкта від загального до одиничного. Застосування цих методів у політичній економії дає змогу виявити діалектичний зв'язок між одиничним, особливим і загальним.*

Історичні і логічні методи дослідження в політекономії використовуються для вивчення економічних процесів і явищ у єдності здійснення першого та другого. Застосування історичного методу передбачає вивчення історичної послідовності виникнення, розвитку і змін певних економічних процесів і явищ один за одним у житті суспільства. Відповідно до з логічного методу досліджуються економічні процеси і явища у їхній логічній послідовності виникнення і розвитку у напрямку від простого до склад-

ного. Водночас дослідник звільняється від історичних випадковостей, зигзагів та подробиць, котрі не властиві певному явищу або процесу, щоб виявити логіку його розвитку.

Широко використовується в політекономічних дослідженнях **економічне моделювання**. Це формалізований опис і кількісне вираження економічних процесів і явищ на основі використання математики та економетрики, структура яких в абстрактній формі відтворює реальний стан економічної діяльності. Застосування економічних моделей в політичній економії створює можливості для більш наочного та глибокого дослідження основних характеристик і закономірностей розвитку реальних об'єктів пізнання.

Економічний експеримент набуває все більшого поширення в дослідженнях економічних процесів і явищ. Він є штучним відтворенням цих процесів і явищ з метою їх вивчення за оптимально сприятливих умов та подальшого практичного впровадження у господарську діяльність. Економічний експеримент створює можливості для перевірки на практиці обґрунтованості наукових гіпотез та рекомендацій з метою узгодження можливих помилок і невдач в соціально-економічній політиці держави.

Отже, в політекономії широко використовується значний спектр методів дослідження економічних процесів і явищ, що дає змогу їй розвиватися та відігравати відповідну роль у пізнанні навколишньої об'єктивної економічної реальності.

1.4. Економічні категорії, закони та принципи політичної економії. Пізнання і використання економічних законів

Кожна наука у процесі пізнання об'єктивної реальності займається систематизацією фактів, подій, процесів, щоб виявити певні причини і наслідкові зв'язки між ними та відкрити і сформулювати економічні категорії, закони і принципи.

Економічні категорії – це теоретичні, абстрактні, логічні поняття, котрі в узагальненому вигляді відображають основні, суттєві властивості економічних процесів та явищ і визначають характер науково-теоретичного мислення епохи (потреби, ціни, прибуток, власність і т. д.). Економічні категорії нерозривно пов'язані і законами, кожний з яких зосереджує навколо себе їх певну кількість.

Економічні закони відображають внутрішні, найсуттєвіші, стабільні, такі, що постійно повторюються, причинно-наслідкові взаємозв'язки і взаємозалежності між економічними процесами і явищами. Вони як і закони природи мають об'єктивний характер і виражають причинно-наслідковий зв'язок між компонентами явища, що вивчається. Економічні закони є такими не тому, що комусь так захотілося, а тому, що людина, виробляючи продукти та надаючи послуги, використовує закони природи, причому засоби виробництва – це створені

нею (людиною) механізми їх застосування. На це значно звертали увагу фізіократи, котрі розглядали суспільство як частину природи. Одночасно економічні закони значно відрізняються від законів природи в тому плані, що виникають, розвиваються і функціонують у процесі економічної діяльності людей. Економічні закони не є абсолютними, їхня дія не вічна. Окремі групи людей і окремі особи можуть у своїй економічній поведінці відхилятися від вимог, які вони диктують. Закони відображають сукупність економічних відносин.

Сукупність економічних законів утворює *систему економічних законів*, яка охоплює їх різні групи і типи. Виділяються такі основні групи законів:

1. Закони, що діють протягом різних історичних періодів:

- **всезагальні** економічні закони (властиві всім суспільним способам виробництва);
- **загальні** економічні закони (діють у декількох економічних формаціях);
- **специфічні** економічні закони (діють у межах одного суспільного способу виробництва);
- **стадійні** закони (характерні для однієї зі стадій виробництва).

2. Закони сфер суспільного відтворення – виробництва, розподілу, обміну, споживання (закон розподілу праці, закон споживання тощо).

3. Закони розвитку і функціонування окремих економічних підсистем.

Економічною наукою вже відкрита і пізнана значна кількість законів економічної діяльності людей. Певна їх частина виникне та буде діяти на вищих етапах розвитку економічної системи й буде об'єктом дослідження наступних поколінь вчених економістів.

Економічні принципи – це теоретичні узагальнення, зміст яких складають певні допущення, усереднення, котрі відображають загальні тенденції розвитку економічної системи. Їх функція, як і економічних законів, полягає у відображенні взаємозв'язків між економічними явищами та процесами, але менш стійкими і такими, що мають менш обов'язковий характер.

Пізнання економічних законів має на меті відобразити у свідомості людей об'єктивну економічну реальність, щоб використати ці знання у своїй практичній господарській діяльності. У зв'язку з цим існує декілька форм їх пізнання та використання.

Емпірична форма пізнання та використання економічних законів наявна тоді, коли люди, не усвідомлюючи суті цих законів, використовують їх у своїй господарській діяльності інтуїтивно, несвідомо.

Наукова форма пізнання та використання економічних законів базується на свідомому використанні відкритих і пізнаних законів розвитку та функціонування економічної системи, що забезпечує більшу ефективність господарської діяльності людей.

Використання економічних законів охоплює також певні рівні.

Науково-теоретичний рівень передбачає науковий аналіз економічних процесів і явищ, відкриття й формулювання економічних законів, їх тлумачення та формування концепції розвитку економічної системи країни.

На **державно-управлінському** рівні інститути державної влади, опираючись на провідні концепції, розробляють відповідні правові акти та положення, визначають програми соціально-економічного розвитку суспільства та засоби їх реалізації на основі врахування дій економічних законів.

Господарсько-практичний рівень використання економічних законів наявний у практиці господарювання економічних суб'єктів.

Другий і третій рівні тісно пов'язані з розробкою та реалізацією економічної політики держави. Пізнання економічних законів дає змогу визначити основні тенденції економічного розвитку суспільства, передбачити його перспективу і зорієнтувати поведінку суб'єктів господарювання відповідно до певного економічного середовища. Адже соціально-економічний розвиток відбувається відповідно до вимог економічних законів. Вони фактично визначають логіку економічної поведінки суб'єктів господарювання. Суспільство одержить найбільший економічний ефект тоді, коли організовуватиме свою діяльність на основі створення широкого простору для дії економічних законів, в чому й полягає зміст їх використання. І навпаки, коли свідомо організована господарська діяльність суперечить логіці законів, це призводить до великих збитків. Водночас у використанні економічних законів не можна допускати ні фетишизму, ні волюнтаризму. Державі слід проводити науково виважену економічну політику, що ґрунтується на глибокому пізнанні сутності економічних законів.

1.5. Функції політичної економії. Позитивна та нормативна політична економія

Розвиток і становлення політичної економії як науки супроводжувався формуванням її функцій. Нині їх виокремлюють декілька.

Пізнавальна функція реалізується через дослідження сукупності економічних процесів та явищ. Її зміст полягає в тому, щоб глибоко і всебічно вивчати виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і надання послуг протягом усієї історії існування людського суспільства, виявляти закони й тенденції соціально-економічного прогресу. Вивчення і формування економічних категорій та законів політичною економією збагачує знання людей про навколишнє середовище, примножує інтелектуальний потенціал суспільства, розширює науковий світогляд його громадян, сприяє прогнозуванню соціально-економічного розвитку.

Методологічна функція політичної економії полягає в тому, що вона виступає основою конкретно-економічних наук, тобто розробляє загальні методологічні принципи, без яких проведення

код 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА СОЦІАЛОЛОГІЇ НАН України

жодного ґрунтового конкретно-економічного аналізу. Розкриваючи зміст базових понять, сутність економічних законів, принципів господарювання, вона створює теоретичну основу для практичної господарської діяльності в усіх галузях і сферах суспільного виробництва.

Політична економія виконує і **практичну функцію**, яка полягає у розробці принципів і методів раціонального господарювання, науковому обґрунтуванні економічної політики держави. Вчені безпосередньо беруть участь у визначенні економічної стратегії – довгострокової господарської політики суспільства – розробці рекомендацій щодо застосування принципів та методів раціонального господарювання.

Оволодівши знаннями з політекономії, студент краще орієнтуватиметься у складних і суперечливих процесах та явищах економічного життя суспільства. Звичайно, вона не дає конкретних рецептів щодо останнього, але розкриває закономірності та загальні тенденції економічного розвитку, теоретичні моделі поведінки господарських суб'єктів, тобто озброює знаннями, без яких не можна вирішити жодного конкретного питання. Власне, у цьому і полягає практичне значення політичної економії.

✓ **Прогностична функція** політекономії проявляється у вигляді розробки наукових засад передбачення соціально-економічного розвитку країни у майбутньому. Вона реалізується як розробка прогнозів, довгострокових програм розвитку суспільного виробництва, змін у його структурі з урахуванням можливих кінцевих наслідків.

Зміст виховної функції політичної економії складає формування у населення економічної культури, розуміння логіки розвитку сучасного ринкового господарства.

Функції, які виконує політична економія, забезпечують формування у членів суспільства цілісного уявлення про функціонування та розвиток економічної системи на національному і світовому рівнях, створюють можливості для вироблення функціональної господарської поведінки в умовах ринкового господарювання. На цій основі виникає усвідомлення того, що самореалізуватися, забезпечити для себе і членів своєї сім'ї високий рівень добробуту та якості життя можна лише оволодівши ґрунтовними знаннями шляхом наполегливої праці, ініціативності, підприємливості, прийняття виважених рішень, вміння брати на себе відповідальність за їх результати.

Важливим завданням політичної економії є формування **економічного мислення**, тобто сукупності поглядів, уявлень та суджень особи про економічну реальність, які визначають її господарську поведінку. Розрізняють два види економічного мислення. **Буденне мислення** ґрунтується на окремих, поверхових і однобічних відомостях та судженнях про економіку. Для нього притаманне те, що здаючись абсолютно істинним, при детальному вивченні може перетворитися на абсолютну безглуздість. На буденне мислення часто впливають такі фактори, як традиції, звичаї, натура людини та ін.

На противагу цьому **наукове мислення** являє собою всебічне і глибоке пізнання людиною економічної реальності через використання наукових

на них. Інша справа – чи бажане це підвищення? Це питання стосується **нормативної політекономії** і може викликати суперечливі судження. Всі економісти одностайно визнали б і таке твердження позитивної політекономії: сприятливі кліматичні умови будуть збільшувати виробництво пшениці, знизять на неї ціни і підвищать рівень її споживання. Отже, численні положення позитивної політичної економії не викликають сумнівів щодо їх справедливості серед широкого кола вчених-економістів.

Поряд із цим існує значне коло проблем, які залишаються недостатньо з'ясованими і щодо яких серед економістів не існує єдиної думки. Звичайно, наукові дослідження вирішують деякі з них, але водночас неминує виникати нові проблеми, які формують нові відносини.

Нормативна політекономія дає рекомендації, які базуються на судженнях з позиції особистих цінностей. В їх основі лежать судження з погляду суб'єктивних цінностей, а не пошуку об'єктивної істини. Приклад, який охоплює елементи позитивної і нормативної економіки: люди похилого віку здійснюють більші медичні витрати порівняно з іншою частиною населення, і держава мала б субсидувати ці витрати. Перша частина цього положення – передбачення, згідно з яким люди похилого віку здійснюють високі медичні витрати з власних доходів, належить до позитивної політекономії. Це припущення констатує реальні факти суспільного життя, і ми можемо за допомогою детальних досліджень показати, правильне це твердження чи ні. Правомірність другої частини твердження – рекомендація стосовно того, що має робити держава – ніколи не може бути доведена, як і б не були застосовані методи дослідження. Це не що інше як ціннісне судження, яке базується на почуттях людей, що висловлюють свою позицію. Багато людей можуть поділяти цю суб'єктивну думку з огляду не те, що всі члени суспільства повинні мати однакові можливості оплати предметів першої необхідності, а також виділяти певні кошти на відпочинок та придбання предметів розкоші. Але інші резонно могли б із цим не погодитися, вважаючи, що краще спрямувати обмежені ресурси суспільства на поліпшення навколишнього середовища.

Фактично неможливо знайти такий метод наукових досліджень, за допомогою якого можна було б довести, що одне із тверджень нормативної політекономії правильне, а інше – помилкове. Все залежить від пріоритетів або переваг окремих осіб чи суспільства, які приймають рішення. Проте це не означає, що економічна наука не може пролити світла на нормативні судження. Ми можемо звернутися до позитивної політекономії, щоб детально проілюструвати наслідки того або іншого вибору. Наприклад, ми могли б показати, що відсутність субсидій на медичні витрати людям похилого віку змусить молодших від шістдесяти років більше займатися своїм здоров'ям, щоб усунути хворобу раніше, ніж її лікування стане дорогим. Суспільство змушене буде направляти великі кошти на необхідне обладнання для того, щоб люди могли здійснювати профілактику хвороб, а це, у свою чергу, залишало б менше ресурсів для поліпшення навколишнього середовища. Позитивна політична економія може слугувати для уточнення переліку можливостей, серед яких суспільству потрібно буде

здійснити остаточний нормативний вибір. Отже, позитивна політекономія є науковою основою для прийняття певних нормативних рішень.

Вивчаючи курс політекономії, необхідно розмежовувати позитивні та нормативні судження. Теоретичні узагальнення, що випливають з позитивного аналізу, безумовно, мають науковий характер. Нормативні ж твердження можуть бути науково обґрунтованими, коли вони пов'язані з фактами, які піддаються інтерпретації позитивної політекономії. Водночас, нормативні установки можуть бути надто заідеологізованими, пов'язаними з інтересами певних груп або класів і не мати нічого спільного з науковими основами соціально-економічного розвитку суспільства. Всі ці аспекти позитивної і нормативної політекономії необхідно завжди мати на увазі під час вивчення курсів політичної економії, мікроекономіки та макроекономіки, історії економічних вчень.

Контрольні запитання та завдання

1. *Розкрийте зміст теорії меркантилізму.*
2. *У чому полягає внесок фізіократів у розвиток політичної економії ?*
3. *Назвіть теоретичні досягнення класичної політекономії.*
4. *Охарактеризуйте основні положення марксистської політекономії.*
5. *Дайте характеристику основних сучасних економічних теорій.*
6. *Що вивчає політична економія як наука ?*
7. *Назвіть та охарактеризуйте зміст основних методів політекономії.*
8. *Що таке економічні закони та як вони класифікуються?*
9. *Охарактеризуйте процес пізнання економічної реальності.*
10. *Як здійснюється використання економічних законів у господарській практиці?*
11. *Охарактеризуйте зміст основних функцій політекономії.*
12. *Що таке позитивна політекономія?*
13. *Що таке нормативна політекономія?*
14. *Чим відрізняються позитивна та нормативна політекономії?*

Глава 2

ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ І ВИРОБНИЧІ МОЖЛИВОСТІ СУСПІЛЬСТВА. ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ

2.1. Суспільне виробництво та його основні фактори. Виробничі можливості суспільства

Основою існування суспільства складає *виробництво матеріальних благ*, яке є цілеспрямованою трудовою діяльністю людей, скерованою на пристосування і видозміну речовини природи з метою задоволення їхніх потреб. Виробництво матеріальних благ відбувається у процесі спільної діяльності людей та обміну її результатами. Для продукування матеріальних благ вони вступають у відповідні зв'язки і відносини одне з одним, що є суттєвою ознакою виробництва.

У процесі праці виділяють такі прості елементи:

- 1) цілеспрямована діяльність людини, або сама праця;
- 2) предмети праці;
- 3) засоби праці.

Праця є цілеспрямованою діяльністю людини з метою пристосування речовини природи для задоволення потреб людей. Вона супроводжується затратами робочої сили людини у процесі створення матеріальних благ. Під *робочою силою* слід розуміти здатність людини до праці, тобто сукупність її фізичних і духовних сил, якими вона володіє та використовує у процесі виробництва матеріальних благ.

Предмети праці – це все те, на що спрямована трудова діяльність людини. Перший вид предметів праці – це речовина, котра вперше виокремлюється працею з природного середовища, що перетворює її на продукт (корисні копалини, нафта і т. д.). Другий вид – предмети праці, які

вже були оброблені працею людей, і тому називаються сировиною (кокс, агломерат, метал у машинобудуванні, пряжа і т. д.). Отже, джерелом створення продукту є не тільки жива праця людей, а й природні ресурси.

Засоби праці – речі, за допомогою яких люди, використовуючи їх механічні, фізичні, хімічні та інші властивості, впливають на предмети праці. Серед них вирішальна роль належить механічним засобам праці, тобто **знаряддям праці**. До них належить виробничі споруди, а також залізничні, шосейні дороги, канали. Земля теж є засобом праці. В такій ролі вона виступає як місце, на якому здійснюються виробничі процеси, і як джерело природних властивостей, використовуваних у землеробстві.

Засоби праці і предмет праці загалом утворюють **засоби виробництва**, а сама праця набуває характеру **продуктивної**. Без засобів виробництва процес праці неможливий, але водночас і без людської праці засоби виробництва нічого не створюють. Праця – це та складова процесу виробництва, котра приводить в дію засоби виробництва, змушує їх функціонувати і сприяти досягненню цілей людей.

Виробництво життєвих благ є суспільним виробництвом, а не тільки діяльністю окремих індивідів. До того ж, як явище суспільне виробництво матеріальних благ змінюється у процесі розвитку суспільства.

Основними факторами суспільного виробництва, що характеризують його розвиток, є засоби виробництва і люди, які приводять їх в дію. Засоби виробництва належать до **речових факторів** суспільного виробництва, а робоча сила складає його **особистий фактор**.

Якісне вдосконалення засобів праці – найважливіший показник науково-технічного прогресу та розвитку суспільства, адже економічні епохи відрізняються одна від одної не тільки тим, що виробляється, а й тим, за допомогою яких знарядь праці це здійснюється. Водночас у процесі праці змінюється і сама людина через удосконалення своїх фізичних та інтелектуальних здібностей. При цьому вона набуває певних трудових навичок, виробничого досвіду, а це, у свою чергу, сприяє розвитку форм організації праці, зростанню її ефективності.

Продуктивні сили суспільства – це засоби виробництва і люди, які приводять їх в дію, створюють матеріальні блага, надають послуги та збільшують суспільне багатство. Вони являють собою органічне поєднання особистого та речового факторів суспільного виробництва.

Поєднання складових продуктивних сил суспільства відбувається у певних пропорціях. З технічного боку кількісне співвідношення факторів виробництва виражається через його **технічну будову**. Технічна будова виробництва показує в натуральному вигляді, скільки засобів виробництва приводиться в рух одним працівником. Вона виражається кількістю машин, потужністю двигунів, обсягом сировини і матеріалів, що припадають на одного працівника.

Технічна будова виробництва виражає потребу в певній кількості робочої сили відповідно до зростання і якісного вдосконалення засобів і предметів праці. Вона свідчить, що з розвитком науково-технічного прогресу відносно менша кількість працівників використовує дедалі

більшу масу засобів виробництва. Наслідком цього стає вивільнення робочої сили з виробництва. З економічного боку характер поєднання факторів виробництва визначається їх суспільною формою. Коли власником засобів виробництва і робочої сили є одна й та ж особа, то існує пряме поєднання особистих і речових елементів продуктивних сил. Це характерно для індивідуальної трудової діяльності, дрібного товарного виробництва. В минулому відбувалося масове і відкрите насильницьке поєднання робочої сили із засобами виробництва – у рабовласницькому та феодальному суспільствах. Насильницький примус до праці спостерігається і в нинішніх умовах, коли людей в нечесний спосіб зваблюють виїхати за кордон, обіцяючи їм райське життя, а потім, відібравши документи, примушують працювати в нелюдських умовах за мізерну плату або займатися кримінальними видами діяльності.

У капіталістичному суспільстві поєднання факторів виробництва відбувається шляхом купівлі-продажу робочої сили. Робітник як власник робочої сили продає її, а капіталіст як власник засобів виробництва – купує. В недалекому минулому вважалося, що в соціалістичних країнах відбувається пряме поєднання робочої сили та засобів виробництва. Аргументувалося це тим, що в такому суспільстві наявне панування суспільної власності на засоби виробництва. На практиці одержавлення власності зумовило відчуження працівників від засобів виробництва.

Отже, аналіз поєднання факторів виробництва з соціально-економічного погляду має велике значення для характеристики економічного ладу суспільства. Ефективним слід визнати той суспільний лад, який забезпечує високу ефективність виробництва, кращі умови добробуту людей. Більш детальний склад продуктивних сил представлений на рис. 2.1.

З економічного погляду поєднання факторів виробництва має відповідати певним вимогам. Насамперед, воно має забезпечувати максимально можливий випуск продукції. У навчальній літературі для кращого розкриття цього положення вводиться таке поняття як межа виробничих можливостей. *Межа виробничих можливостей* показує максимально можливий обсяг виробництва певного конкретного товару за наявних ресурсів і знань, які має у своєму розпорядженні конкретна національна економіка.

У навчальній та науковій літературі межу виробничих можливостей, як правило, ілюструють графіком, поданим на рисунку 2.2.

Уявімо собі обмежену кількість ресурсів: праці та засобів виробництва. Якщо всі вони використовуватимуться на виробництво продовольчих товарів, то буде вироблено 300 одиниць продуктів харчування (точка *A*). З іншого боку, якби усі ресурси були спрямовані на виробництво розваг, то їх було б створено на суму 400 одиниць (точка *E*). Коли ж задані ресурси витратяться одночасно на виробництво обох цих товарів, то матимемо їх відповідну кількість (точки *B*, *C*, *D*, де позначено відповідні співвідношення затрат праці і засобів виробництва, за допомогою яких створюватимуться ці види товарів).

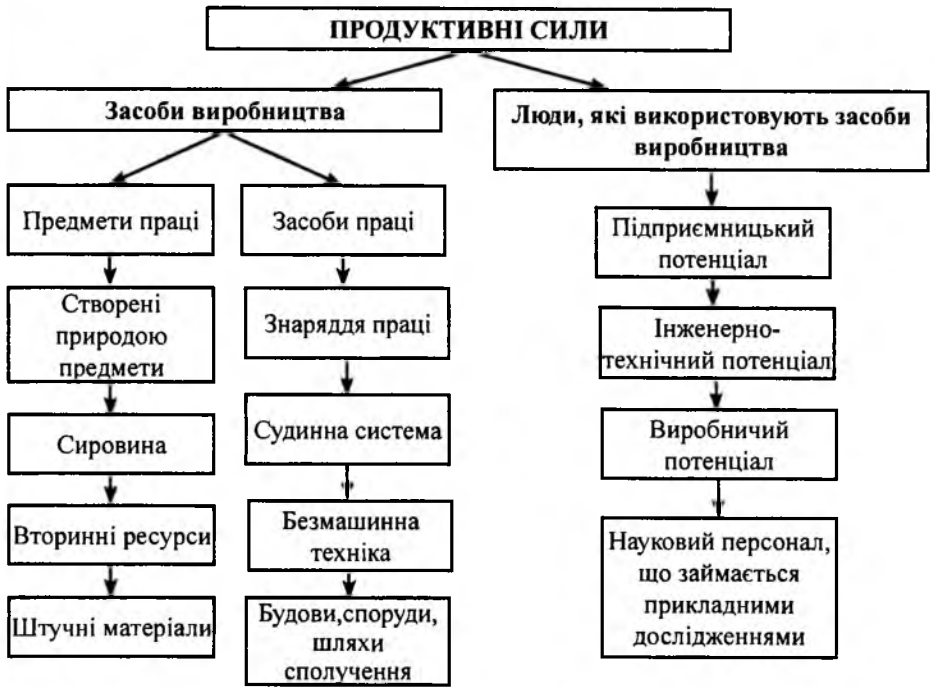

Рис. 2.1. Структура продуктивних сил

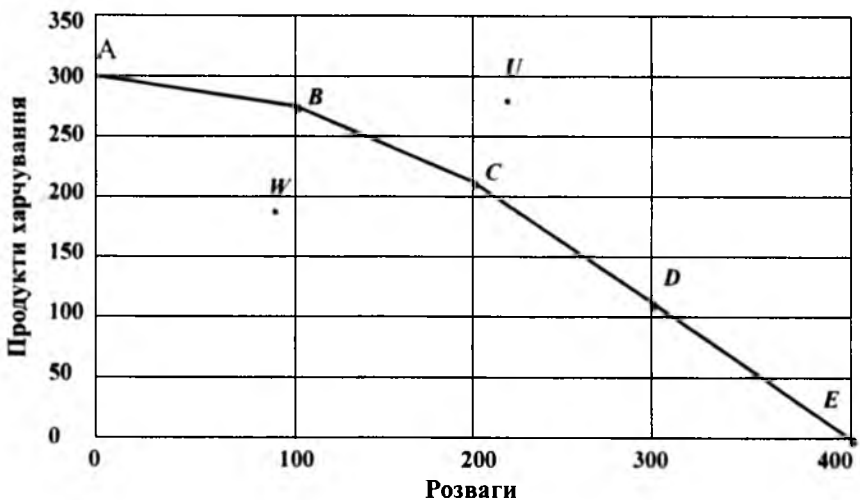

Рис. 2.2. Межа виробничих можливостей

Поєднання факторів виробництва також передбачає їх повне та найбільш ефективне використання. Для пояснення цього положення використано наведену вище схему. Лінія, що визначає межу виробничих можливостей, ділить площину графіка на дві частини: ту, на якій витрачаються ресурси (від центра до кривої), і ту, яка для економіки недосяжна (за межами кривої).

Візьмемо дві точки W і U , які знаходяться у різних площинах. Точка W свідчить про неефективне використання ресурсів. Економічна система при обсягах певних ресурсів могла б виробляти більше продовольства та таку ж кількість розваг, яка відповідає точці U , або більше розваг і не менше, ніж у точці W , продовольства.

Розподіл ресурсів неефективний, якщо в економічній системі існує можливість виробляти більшу кількість якого-небудь товару або послуг за наявних ресурсів без скорочення випуску інших товарів або послуг. Ефективне використання ресурсів означає, що для суспільства неможливо отримувати більшу кількість одного блага без того, щоб не зменшити кількість іншого.

Отже, всі точки, які лежать на кривій, що визначають межу виробничих можливостей, свідчать про ефективне використання ресурсів. Точки, що знаходяться ліворуч від кривої, відповідають ситуації, за якої економіка використовує ресурси неефективно. Проте це не означає, що ресурси, що використовуються таким чином, не дають результату або бездіють. Наприклад, тяжка, але погано організована робота супроводжується меншим, ніж це можливо, випуском продукції.

Точка U розташована на площині, яка характеризує випадки, коли гранична пропозиція ресурсів робить неможливим виробництво (за межами кривої виробничих можливостей). Отже, дефіцит ресурсів обмежує економічний вибір між точками на або всередині аналізованої кривої.

Економічна система, як правило, прагне до повного і ефективного використання виробничих ресурсів, внаслідок чого між різними її елементами встановлюються оптимальні або найбільш доцільні пропорції.

2.2. Суспільний продукт та стадії його руху

Результатом суспільного виробництва є його продукт праці, або благо. Суспільний продукт характеризується двома властивостями;

- 1) здатністю задовольнити певні потреби людей;
- 2) у ньому завжди втілюються затрати суспільної праці.

Відповідно розрізняють натурально-речову та суспільну сторони продукту.

Натурально-речову сторону суспільного продукту формують різноманітні споживні вартості.

Для того, щоб стати споживною вартістю, продукт праці не обов'язково має набувати форми речі, бути матеріальним благом. Споживними вартостями є послуги, котрі мають нематеріальний характер (послуги освіти,

охорони здоров'я, культури, побуту). Сучасне виробництво потребує наукових, інформаційних, транспортних та інших послуг. Обсяг і якість послуг – один із найважливіших показників соціально-економічного прогресу сучасного суспільства, рівня та якості життя населення. **Виробничі та особисті послуги** – невід'ємна частина суспільного продукту, а праця, яка затрачується на їх надання, є частиною продуктивної, суспільно корисної праці.

Інша властивість суспільного продукту полягає в тому, що він втілює у собі певну кількість витраченої людської праці. У господарській діяльності ця властивість суспільного продукту відіграє особливу роль. Суспільство має знати, скільки було затрачено праці на отримання тієї чи іншої споживної вартості та суспільного продукту.

Кожний матеріальний продукт, за винятком благ природи, є результатом праці. Споживна вартість складових суспільного продукту є результатом **конкретної** праці, яка характеризується приведенням у дію у процесі її вчинення певних трудових навичок та вмінь людини (землероба, шахтаря, слюсаря тощо). Інша сторона суспільного продукту втілює в собі затрати праці взагалі, безвідносно до її конкретної форми. Матеріальною основою цієї сторони праці є праця у фізіологічному розумінні як затрати м'язевої, нервової та розумової енергії людини, затрати праці взагалі, безвідносно до її конкретної форми. Вона називається **абстрактною працею**, і нею створюється вартість товару, а відповідно, і всього суспільного продукту.

Отже, продукт суспільного виробництва у процесі його створення набуває форми суспільного та являє собою сукупність усіх споживних вартостей, створених суспільством в цілому. Одночасно в ньому втілюється певна кількість затраченої абстрактної праці, що визначає його вартість. Суспільний продукт існує в декількох вимірах.

Валовий суспільний продукт – являє собою сукупність усіх споживних вартостей, створених суспільством за певний відрізок часу (як правило, за один рік). Однак у процесі виробництва його окремі ланки доволі часто не доводять продукт виробництва до форми придатної для споживання людиною, а лише готують його для подальшої обробки. На наступних стадіях виробництва продукт обробляється, щоб стати предметом споживання для людини. Тому у складі суспільного продукту розрізняють проміжний та кінцевий продукт. *Всі продукти праці, які підлягають подальшій обробці або ще мають бути доставлені до споживача, називаються проміжним продуктом. Кінцевим продуктом вважаються такі продукти і послуги, які використовуються для споживання.* Усі кінцеві продукти, виготовлені суспільством за певний час, утворюють **валовий внутрішній продукт**. Економічна природа останнього та інших форм суспільного продукту буде розглянута надалі.

Рух суспільного продукту так само безперервний, як безперервне життя суспільства. В цьому русі розрізняють окремі стадії. Почавшись у виробництві й пройшовши через стадії розподілу та обміну, він завершується у

споживанні. Внаслідок руху суспільного продукту і виникають економічні відносини між людьми.

Отже, суспільний продукт у процесі свого руху проходить стадії **власне виробництва, розподілу, обміну та споживання**. Вони тісно взаємопов'язані, хоча кожна з них відносно відокремлена і має певні особливості.

Насамперед, тісно взаємопов'язані власне виробництво і споживання. **Споживання** являє собою використання створених матеріальних благ і здійснюється у формі виробничого і особистого.

***Виробниче споживання** – це споживання засобів виробництва і робочої сили працівника у процесі створення суспільного продукту.* Отже, ця форма споживання здійснюється у процесі виробництва. Тоді ж здійснюється і споживання робочої сили.

Споживання визначає мету виробництва і його структуру. Виробництво створює предмет споживання, породжує нове споживання, зумовлює спосіб споживання.

Отже, власне виробництво і споживання відрізняються одне від одного за функціями і роллю, але тісно між собою пов'язані і лише в єдності можуть забезпечити продукування суспільного продукту.

З цього взаємозв'язку слід виділити **особисте споживання** як процес задоволення потреб суспільства і кожного його члена в матеріальних і духовних благах. Воно виступає логічною кінцевою метою будь-якого виробництва. Тому процес суспільного виробництва повинен мати на меті споживання. Якщо ж зв'язок між виробництвом і споживанням десь втрачається, то трудова діяльність стає безглуздою або перетворюється у виробництво заради виробництва, а не для споживання.

Сучасна економічна ситуація в Україні у сфері виробництва і споживання суспільного продукту значною мірою зумовлена деформованою структурою економіки, для якої характерна надзвичайно мала частка галузей споживчого сектору. Тому одним із важливих завдань структурних перетворень у суспільному виробництві на найближчі роки має стати переорієнтація значних ресурсів на розвиток галузей, які задовольняють споживчий попит населення.

Перед тим як перейти на стадію споживання, суспільний продукт має пройти стадії розподілу і обміну.

***Розподіл** поширюється на засоби виробництва, робочу силу та предмети споживання.*

У процесі розподілу встановлюється частка певного суб'єкта (трудоного колективу або окремої особи) в отриманні суспільного продукту. Але щоб одержати саме те, що необхідне для задоволення конкретних потреб суспільства, виробничого підрозділу (колективу) або людини, суспільний продукт має пройти стадію обміну.

***Обмін за формою** здійснюється у вигляді обміну діяльністю і здібностями, обміну засобами виробництва, обміну предметами споживання.* Він опосередковує зв'язок між виробництвом і розподілом з одного боку,

та споживанням з іншого. Обмін, як і розподіл, здійснюється в самому виробництві (у вигляді обміну діяльністю та здібностями), і поза ним, як самостійна функція в русі суспільного продукту.

Розподіл і обмін опосередковують зв'язок між виробництвом і споживанням, утворюють своєрідний механізм їх взаємодії та розв'язання суперечностей, котрі між ними виникають. Водночас, стадії руху суспільного продукту не існують самі по собі, вони не ізольовані одна від одної, а утворюють частини єдиного цілого, які сполучені між собою прямими і зворотними зв'язками. Але вихідний пункт цього руху – це виробництво. Перш, ніж щось обмінювати або розподіляти, його треба виробити. Політична економія вивчає не технічну, а суспільну форму виробництва.

Споживання – це завершальна стадія руху суспільного продукту. Якраз у ньому використовується споживна вартість виробленої продукції.

Суспільне виробництво постійно розвивається і в сучасних умовах воно постає у вигляді трьох блоків галузей національної економіки:

- 1) основне виробництво;
- 2) виробнича інфраструктура;
- 3) соціальна інфраструктура.

Основне виробництво – це галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання і засоби виробництва. Примноження суспільного багатства залежить саме від стану цих галузей, від їх технічного та технологічного рівня. Їх сукупність утворює сировинний, паливно-енергетичний, металургійний, агропро-мисловий, хімічно-лісовий комплекси, комплекс галузей з виробництва товарів народного споживання, інвестиційний комплекс. У галузях основного виробництва продукується переважна частина суспільного продукту України. Так, у валовому національному продукті сфера промислового виробництва в Україні займає 55,8%, у той час, як у Великобританії – 29,8%, Франції – 29,6%, США – 26,2%, Японії – 33,8%.

Виробнича інфраструктура – це комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво і забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві та в економічній системі в цілому. До її складу входять транспорт, зв'язок, торгівля, кредитно-фінансові заклади; спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, лізингових, консультаційних, інженерно-будівельних та ін.). Надаючи послуги виробництву, сприяючи підвищенню його ефективності і поліпшуючи умови праці, господарська діяльність галузей виробничої інфраструктури фактично сприяє примноженню суспільного багатства. Тому розширення виробничої інфраструктури і перетворення її у великий сектор народного господарства є однією з найважливіших закономірностей етапу постіндустриального розвитку людства.

В економічно розвинених країнах світу сфера виробничих послуг – це велика і високоефективна галузь суспільної діяльності. Наприклад, у США в цій сфері створюється більше 1/5 частини валового внутрішнього продукту. В Україні вона розвинена недостатньо. Тому в сучасних умовах

важливим напрямом удосконалення структури суспільного виробництва в Україні має бути прискорений розвиток виробничої інфраструктури.

Основне виробництво і виробнича інфраструктура в цілому утворюють сферу **матеріального виробництва**. Але із розвитком суспільства зростають потреби в духовних благах, які створюються у нематеріальній сфері. Це зумовлює існування соціальної інфраструктури.

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми суспільного багатства, які відіграють вирішальну роль у розвитку людини, примноженні її розумових та фізичних здібностей, професійних знань, підвищенні освітнього і культурного рівня.

Тривалий час в економічній літературі цю сферу людської діяльності зараховували до невиробничої сфери. Підставою для такого висновку було те, що в ній не створюються матеріальні блага.

Звичайно, у частині невиробничої сфери такі блага не створюються (держапарат, апарат управління громадських рухів, збройні сили, міліція). Проте всю соціальну інфраструктуру зараховувати до невиробничої сфери неправомірно. Адже тут надаються послуги, які задовольняють соціальні і духовні потреби людей. Така праця є суспільно необхідною і суспільно корисною. Вона рівноцінна праці у сфері матеріального виробництва, тому її слід визнати продуктивною працею. У зв'язку з цим соціальна інфраструктура – це сфера нематеріального виробництва, але її не можна ототожнювати з невиробничою сферою.

До складу соціальної інфраструктури входять: охорона здоров'я та фізична культура; загальна середня, спеціальна середня, професійно-технічна і вища освіта, система підвищення кваліфікації і т. п.; житлово-комунальне господарство; пасажирський транспорт і зв'язок; побутове обслуговування; культура і мистецтво.

Згідно з прийнятою у статистиці практикою обліку до соціальної сфери належить наука, адже вона є однією з форм суспільної свідомості, одним із головних факторів духовного розвитку людини. Але прикладна наука має взодити до сфери матеріального виробництва, адже вона перетворилася на його безпосередню продуктивну силу.

Цей підхід характерний і для таких галузей, як торгівля, транспорт, зв'язок. Частина цих галузей належить як до матеріального виробництва (в міру продовження у них процесу виробництва), так і до нематеріального виробництва (у сфері обслуговування людей).

Охорона навколишнього середовища може бути зарахована до матеріального і нематеріального виробництва. До матеріального виробництва вона належить як впровадження природоохоронних технологій, яке здійснюється шляхом удосконалення виробництва; до соціальної сфери – як покращення навколишнього середовища, що безпосередньо пов'язане зі створенням сприятливих умов для життя людини.

Оптимальне співвідношення між матеріальним і нематеріальним виробництвом забезпечує зростання матеріального добробуту поряд з духовним розвитком людини.

У цілому структуру суспільного виробництва можна представити за допомогою схеми (див. рис. 2.3).

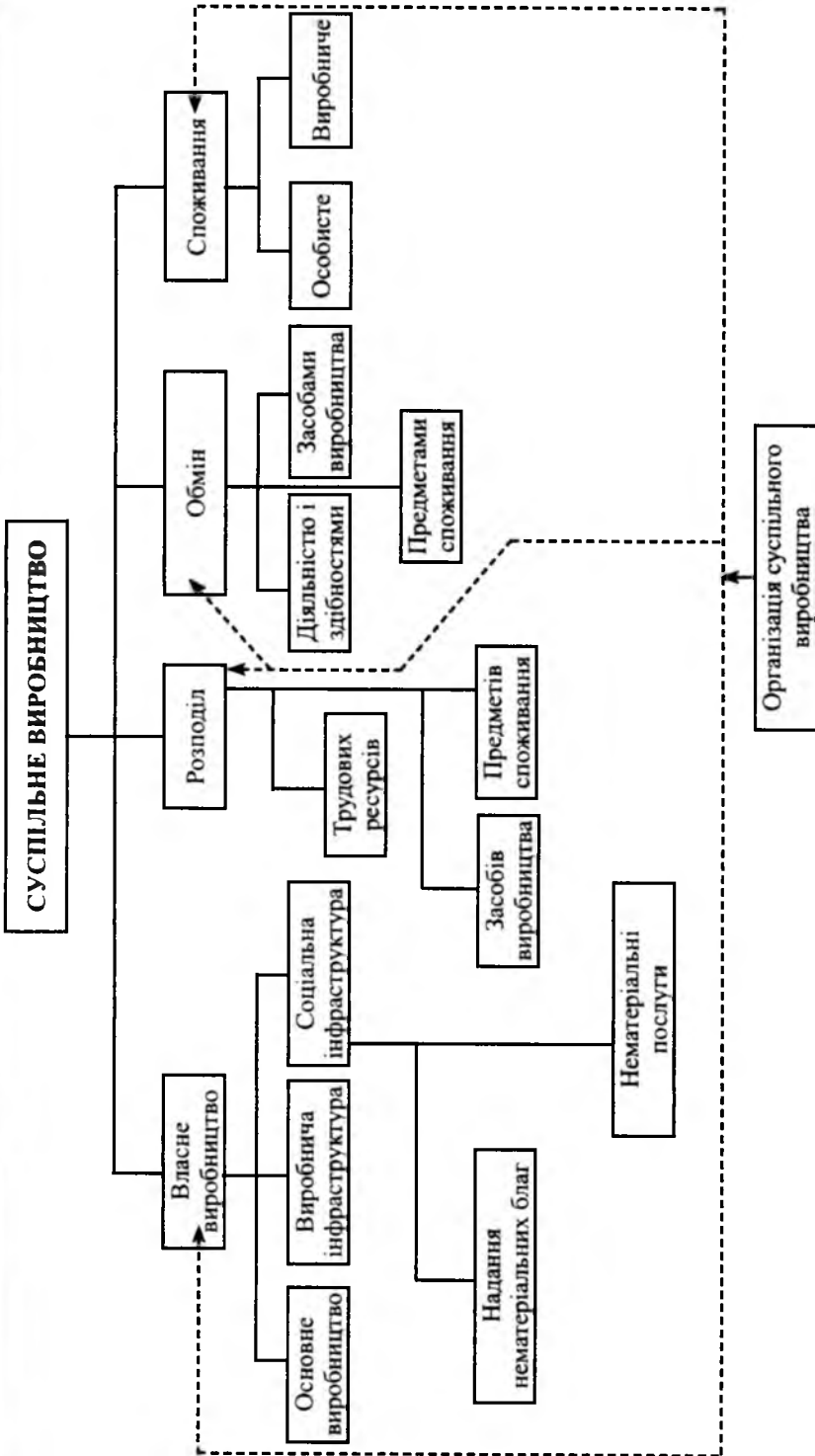

Рис. 2.3. Структура суспільного виробництва

2.3. Економічні потреби суспільства

Кінцевою метою суспільного виробництва є задоволення всього різноманіття потреб людей.

Потреби мають об'єктивний характер і виражають необхідність у матеріальних та духовних благах для забезпечення умов життєдіяльності окремої особи, соціальної групи, класу, суспільства в цілому. Прагнення задовольнити свої потреби мотивує поведінку людини, формує сукупність її інтересів. Внаслідок наявності ряду причин потреби людей дуже різноманітні, задовольнити їх нелегко та дедалі складніше, беручи до уваги їх кількісне зростання і якісне вдосконалення.

Спонукальним мотивом до виробничої діяльності і окремої особи, і суспільства в цілому виступають потреби. Намагаючись їх задовольнити, суспільство щоразу наштовхується на відносну обмеженість виробничих ресурсів. Основна суперечність економічного розвитку саме й полягає в суперечності між потребами, що постійно зростають, і обмеженістю виробничих ресурсів.

Потреба – це природний та постійний потяг людини до визначених умов життя, відсутність яких викликає негативні відчуття і прагнення змінити такий стан речей. Вони є об'єктивною основою “ідеальних спонукань” – інтересів, бажань, цілей людини.

Загальна класифікація потреб залежить від обраного критерію. Залежно від цього потреби поділяються:

1. За рівнем необхідності (першочерговості):

- а) потреби у предметах першої необхідності (їжа, житло, одяг);
- б) потреби у предметах розкоші (яхти, норкові шуби і т. п.).

2. За об'єктами:

- а) матеріальні потреби;
- б) духовні потреби.

3. За суб'єктами:

- а) особисті потреби;
- б) потреби фірм;
- в) суспільні потреби.

4. За формами задоволення:

- а) потреби, які задовольняються індивідуально;
- б) потреби, які задовольняються колективно (водопостачання, газопостачання та ін.).

5. За роллю в суспільному виробництві:

- а) потреби у предметах споживання;
- б) потреби в засобах виробництва.

Існує класифікація потреб відповідно до інших критеріїв.

У західній економічній літературі найбільшого поширення при класифікації потреб людини набула так звана “піраміда потреб” відомого соціолога США А. Маслоу, яка відображає рівні їх пріоритетності. В основі такої піраміди знаходяться основні матеріальні (фізіологічні) потреби – у

продуктах харчування, одязі, житлі, відтворенні роду. Наступний рівень – потреби “в безпеці”, тобто захист особи від негативних зовнішніх факторів (посягання на свободу та життя), так і від соціальних проблем (від безробіття, злиднів тощо). Третій рівень потреб передбачає потреби в стосунках між людьми, які ґрунтуються на доброзичливості, любові. Четвертий – характеризує повагу до людини з боку інших людей та самоповагу. Вершину піраміди складає потреба, що відтворює людину як особистість у суспільстві, тобто така, яка реалізується через розвиток і примноження здібностей, інтелекту та ін. й характеризується як самореалізація.

Матеріальні і духовні потреби практично безмежні, а це означає, що повністю задовольнити їх за допомогою товарів та послуг неможливо. Ця ознака властива саме сукупності потреб. Що ж стосується потреби в конкретному товарі або послуді, то її, звичайно, можна задовольнити. Скажімо, протягом короткого періоду можна купити потрібний одяг, піти в театр або полікувати зуби. Деякі потреби можуть бути задоволені протягом життя людини тільки раз (наприклад, операція апендициту).

Інша справа, коли йдеться про сукупні суспільні потреби. Розвиток виробництва завжди породжує нові потреби, які одразу задовольнити неможливо. Наприклад, ще не так давно у нас не було бажання придбати персональний комп'ютер, відеомагнітофон, електронні годинники тощо. Більше того, задоволена одна потреба породжує іншу: це *всезагальний економічний закон, що діє як на рівні конкретної особи, так і на рівні груп людей або інститутів, які утворюють суспільство. Сутність **всезагального економічного закону зростання потреб відображає внутрішньо необхідні суттєві та сталі зв'язки між виробництвом і споживанням, потребами та наявними можливостями їх задоволення.** Його дія розповсюджується як на загальні матеріальні потреби людини (харчі, одяг, житло), так і на специфічні потреби, що зумовлюються соціальним і культурним середовищем, в якому перебуває людина. З часом потреби змінюються, примножуються з появою нових виробів та під впливом широкої реклами й енергійного стимулювання збуту. Кінцева мета, або завдання економічної діяльності, полягає у прагненні діяти відповідно до цього закону та задовольнити багатогранні і різноманітні потреби і окремої особи, і суспільства.*

Задоволення потреб пов'язане з використанням обмежених виробничих ресурсів. ***Ресурси (фактори) виробництва** – це ті матеріальні та нематеріальні об'єкти, що використовуються для продукування матеріальних благ та надання послуг.* Зміст цього поняття передбачає введення до його складу природних ресурсів людини, а також створених нею та використовуваних у суспільному виробництві. Різноманітні ресурси поділяються на такі види: **матеріальні ресурси** (земля та сировинні матеріали, корисні копалини, ріки, ліси і т. д.) та капітал; **людські ресурси** – праця та підприємницька діяльність.

Вся виробничо-економічна діяльність людини завжди і повсюдно спрямовувалась на подолання обмеженості ресурсів. Деякі з них нам надає

природа, але ці запаси обмежені (поклади вугілля, руди, наявність запасів нафти, газу, інших корисних копалин). Людські ресурси обмежуються здобутою освітою, знаннями, вміннями, кваліфікацією, тобто є наслідком нашого власного розвитку. Добре відомо, що підприємницьку діяльність не можуть здійснювати абсолютно всі члени суспільства, а тільки їх незначна частина. Деякі з видів ресурсів можуть відтворюватись, і тому їх наявність регулюється людиною.

Обмеженість ресурсів породжує потребу в їх раціональному використанні та дбайливому ставленні до них, що є однією з глобальних проблем сучасної цивілізації.

2.4. Економічні інтереси: їх сутність та класифікація

Економічні інтереси являють собою об'єктивні, зумовлені відносинами власності, спонукальні мотиви, стимули трудової діяльності, спрямовані на задоволення потреб кожної особи і суспільства в цілому. У реальному житті потреби набувають конкретної форми інтересів. Іншими словами, економічні інтереси – це усвідомлені економічні потреби, що мають спонукальну силу.

Економічний інтерес – категорія суб'єктивно-об'єктивна. **Суб'єктами економічних інтересів** є окремі індивіди, сім'ї, домогосподарства, колективи, групи людей, спільнот, держава, суспільство в цілому. **Об'єкти економічних інтересів** – економічні блага (товари, послуги, інформація тощо).

Економічні інтереси суспільства утворюють складну та динамічну систему. Їх можна класифікувати за різними критеріями:

За суб'єктами:

- особисті;
- колективні, групові;
- суспільні.

Відповідно до їх важливості:

- основні, першочергові;
- другорядні.

У часовому аспекті:

- поточні;
- перспективні.

За об'єктами:

- майнові;
- фінансові;
- інтелектуальні
- інформаційні.

За рівнем усвідомлення:

- дійсні;
- уявні.

Виразниками специфічних економічних інтересів виступають суб'єкти економічних відносин. Відповідно до цього в ринковій економіці виокремлюють **економічні інтереси підприємств**, котрі спрямовані на максимізацію прибутку, зменшення витрат виробництва і підвищення конкурентноздатності продукції. **Економічні інтереси домогосподарств** спрямовані на максимізацію користі споживних благ з урахуванням цін на них та власних доходів. **Економічні інтереси держави** спрямовані на створення умов для реалізації потреб суспільства. При цьому економічні інтереси держави і суспільства не тотожні, тому що до складу перших входять інтереси державної бюрократії.

Система економічних інтересів охоплює складові, котрі з одного боку взаємопов'язані, а з іншого – суперечливі. В кожному суспільстві існує вічна проблема узгодження суперечливих економічних інтересів. Вона досягається у процесі їх взаємодії та взаємореалізації.

Конкретними шляхами поєднання економічних інтересів служать субординоване підпорядкування одних з них іншим та координоване узгодження різнобічних інтересів суб'єктів господарювання.

Проблема співвідношення та пріоритетності економічних інтересів учасників господарської діяльності залишається до нинішнього часу дискусійною. Механізм їх поєднання та узгодження перебуває під вирішальним впливом сутнісних характеристик кожної з відомих економічних систем.

Контрольні запитання та завдання

1. *Що таке суспільне виробництво?*
2. *Дайте характеристику факторів суспільного виробництва.*
3. *Як впливає форма поєднання факторів виробництва на суспільний устрій?*
4. *Охарактеризуйте кожну складову продуктивних сил суспільства.*
5. *Як визначаються виробничі можливості суспільства?*
6. *Що описує крива виробничих можливостей?*
7. *Що є основою поділу суспільного виробництва на три сфери?*
8. *Як взаємодіють між собою окремі фази суспільного виробництва?*
9. *Охарактеризуйте властивості суспільного продукту.*
10. *Що таке виробниче споживання?*
11. *Визначте сутність особистого споживання та його основні характеристики.*
12. *Поясніть сутність потреб. Що впливає на їх структуру?*
13. *У чому полягає об'єктивність дії закону зростання потреб?*
14. *Як взаємодіють між собою потреби та інтереси?*
15. *Як співвідносяться інтереси окремих суб'єктів, колективів та держави в цілому?*

Глава 3

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

3.1. Зміст і структура економічної системи

Розвиток людського суспільства відбувається на основі виробництва матеріальних і духовних благ, інших цінностей. Їх сукупність забезпечує умови життєдіяльності членів суспільства. У процесі розвитку і функціонування суспільного виробництва між його членами виникають економічні відносини, задовольняються потреби та реалізуються економічні інтереси, діють економічні закони. Конкретно-історична сукупність останніх визначає економічну систему суспільства, склад її елементів та специфічні риси. Це свідчить про те, що економіка будь-якого суспільства являє собою системний об'єкт, певну систему.

В загальнонауковому розумінні *система* – це сукупність елементів певного матеріального об'єкта, які взаємопов'язані між собою, розміщені в належному порядку та утворюють певну цілісність. До системних утворень належать складні об'єкти, які характеризуються численністю, різноманітністю та різнотипністю тих елементів, які їх утворюють. Крім цілісності кожна система характеризується впорядкованістю, стійкістю зв'язків і залежностей між її елементами, саморухом та наявністю загальної мети.

Щодо змісту поняття “економічна система”, то серед науковців відсутня єдність поглядів. Останнє зумовлене тим, що зазначене поняття є складним за структурою, має велику кількість характеристик, які якісно відрізняються одна від одної. Тому в навчальній та науковій літературі існують різні визначення економічної системи. Серед них привертають увагу такі:

- об'єктивна єдність закономірно пов'язаних одне з одним явищ і процесів економічного життя¹;
- сфера функціонування продуктивних сил і економічних виробничих відносин, взаємодія яких характеризує сукупність організаційних форм та видів господарської діяльності²;
- сукупність взаємопов'язаних і відповідно впорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства³.

На нашу думку, **економічна система** – це форма конкретизації історично визначеної сукупності взаємопов'язаних елементів економіки, які мають ознаки цілісності, інтегративних властивостей і відносної замкнутості.

Кожна економічна система розвивається та функціонує на основі певної сукупності елементів, які її складають та утворюють єдине ціле. На кожному історичному етапі розвитку людського суспільства вона складається з декількох основних ланок: продуктивних сил, економічних відносин та господарського механізму.

Продуктивні сили як конкретна визначеність сукупності засобів і предметів праці, що складають матеріальну основу суспільного виробництва, працівників з притаманними їм фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом. Продуктивні сили виражають активне, творче ставлення людей до навколишньої об'єктивної реальності, яке полягає в її матеріальному і духовному засвоєнні, видозміні й розвитку. Тому в процесі історичного розвитку вони та їх складові постійно оновлюються, якісно вдосконалюються, одночасно перебуваючи в діалектичній єдності та взаємозалежності.

Продуктивні сили як найважливіший і основоположний елемент економічної системи визначають рівень її розвитку та науково-технічного прогресу, продуктивності суспільної праці.

Економічні відносини – це відносини, які виникають між членами суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ. Вони належать до суттєвих елементів економічної системи, які функціонують і розвиваються відповідно до дії економічних законів.

У свою чергу економічні відносини поділяються на **техніко-економічні, організаційно-економічні та соціально-економічні відносини**.

Техніко-економічні відносини виникають між членами суспільства щодо створення та використання ними знарядь і предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких здійснюється вплив на природу та виробляються матеріальні і нематеріальні блага. Вони формують матеріально-речовий зміст суспільного виробництва і втілюються в певних технологіях.

¹ Беляєв О. О., Бебело А. С. Політична економія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2001. С. 38.

² Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник. / Відп. ред. Т. Н. Клишко. – 5-те вид., випр. – К.: Знання – Прес, 2004. С. 58.

³ Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання – Прес, 2004, С. 68.

У складі економічних відносин існує і розвивається розгалужена сукупність *організаційно-економічних відносин*. Вони виникають між людьми щодо організації виробництва як такого і охоплюють відносини поділу, кооперації, спеціалізації, інтеграції та комбінування виробництва, його структури. Організаційно-економічні відносини відіграють важливу роль в суспільному виробництві, а рівень їх розвитку значною мірою впливає на продуктивність суспільної праці.

Найважливіші специфічні характеристики економічної системи визначає розподіл засобів виробництва і предметів споживання у суспільстві, які утворюють *соціально-економічні відносини*. Це відносини власності на засоби виробництва і продукти праці, які складають суть і основу цих відносин. Останнє визначається тим, що відносини власності характеризують суспільний спосіб з'єднання працівника із засобами виробництва, відповідні до них відносини між людьми щодо привласнення засобів і результатів виробництва й ті, що формуються на їх основі (розпорядження і використання факторів виробництва). Відносини власності визначають особливості економічної системи на кожному історичному етапі її розвитку, її соціальну структуру, систему влади. Це свідчить про те, що соціально-економічні відносини, які ґрунтуються на відносинах власності, відіграють визначальну роль у структурі економічних відносин та в економічній системі загалом. Виконуючи в ній системоутворювальну функцію, вони надають суспільству і суспільним відносинам певної історичної визначеності і соціальної якості.

Необхідним елементом економічної системи є *господарський механізм*, який є собою сукупністю конкретних економічних форм, методів та важелів регулювання економічної діяльності суспільства. Ґрунтуючись на економічних відносинах і дії економічних законів, він охоплює підсистеми управління, стимулювання, фінансування, кредитні важелі, правові норми та відповідні інститути. Кожна з цих складових забезпечує реалізацію об'єктивного змісту відповідних економічних відносин і економічних законів, метою якої є ефективний розвиток суспільного виробництва на основі динамічної рівноваги між виробництвом і споживанням, попитом і пропозицією.

Отже, економічна система є складним утворенням, всі елементи якого перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності.

3.2. Типи економічних систем та їх еволюція

Історія розвитку суспільства являє собою цілий ряд економічних систем, які змінювали одна одну. В економічній науці існують різні підходи щодо їх класифікації. Найбільш поширена класифікація всього розмаїття підходів на основі двох ознак: за формою власності на засоби виробництва, за способом управління господарською діяльністю. Відповідно до цих класифікаційних ознак виокремлюють традиційну, адміністративно-командну, ринкову та змішану економічні системи.

3.2.1. Традиційна економічна система

Традиційна (самодостатня) економіка ґрунтувалась на традиціях, звичаєвому праві, обрядах, які віками визначали виробничу та інші види діяльності людей. Саме ці обставини визначали, що виробляти, як розподіляти та споживати. Такі економічні системи дуже неохоче сприймали технічний прогрес, нові форми економічних відносин, тобто все те, що визначає поступальний соціально-економічний розвиток суспільства. Хоча традиційні економічні системи притаманні далекому минулому, деякі їх риси і нині властиві слабкорозвиненим країнам.

Найбільш характерними рисами традиційних економічних систем є те, що їм притаманне панування натурально-общинних форм господарювання, багатуокладність економіки, виробництво, розподіл та обмін здійснюються на основі звичаїв, традицій і культових обрядів, які є первинними порівняно з новими формами економічної діяльності. Виробництво матеріальних і нематеріальних благ здійснюється за допомогою примітивної техніки з широким застосуванням ручної некваліфікованої праці з найпростішими формами її організації та за наявності слабкорозвиненої інфраструктури. Наслідком такого стану основних складових традиційної економічної системи є соціально-економічний застій, бідність і зубожіння основної частини населення. Стійке зростання його чисельності порівняно з низькими темпами економічного розвитку супроводжується високим рівнем безробіття та низькою продуктивністю праці.

В сучасних умовах країни зі значними залишками традиційної економіки розвиваються під впливом іноземного капіталу, є постачальниками сировини та матеріалів для світового господарства, слугують ринками збуту готової продукції економічно розвинених країн світу.

3.2.2. Адміністративно-командна економічна система

Адміністративно-командна система господарювання (яку називають централізовано-плановою) характеризується тим, що в ній усі ресурси є власністю держави, яка здійснює централізоване управління економікою на всіх рівнях. Особливостями цієї системи є те, що ще до початку процесу виробництва визначається перелік і обсяги вироблюваних матеріальних і нематеріальних благ та як, ким і за допомогою яких ресурсів вони будуть вироблятися. Спостерігається надмірна централізація ресурсів, їх розподіл здійснюється не на основі попиту і пропозиції, а з єдиного центра шляхом прикріплення виробників до споживачів, завдяки залежності останніх від перших. Сфера товарно-грошових відносин обмежена, не повністю задовольняються суспільні потреби внаслідок наявності хронічного дефіциту товарів і послуг, слабо поєднуються економічні інтереси учасників виробництва, і як наслідок – їх незацікавленість в інтенсивній праці та низька ефективність виробництва. Також відбувається колективне прийняття господарських рішень за допомогою централізованого планування та цент-

ралізованого ціноутворення, відсутня конкуренція, адже планом визначаються такі обсяги вироблюваної продукції, які необхідні для задоволення потреб на певному часовому проміжку.

Головні елементи цієї системи – жорстке директивне планування, контроль держави над економікою, пріоритет адміністративних стимулів виробництва над економічними, монополізм виробників і їх панування над споживачами, переважання державного сектора в народному господарстві.

Адміністративно-командній економічній системі притаманний ряд переваг:

- можливість нагромадження значних за обсягом виробничих ресурсів для вирішення тактичних і стратегічних завдань шляхом їх перерозподілу в ті галузі і сфери, які визначені пріоритетними;
- забезпечується повна, хоча не завжди раціональна та ефективна зайнятість населення, що дає змогу уникнути масового та хронічного безробіття, зубожіння людей;
- беруться до уваги такі основні суспільні потреби, як освіта, охорона здоров'я тощо, які задовольняються за рахунок централізованих коштів на певному рівні і доступні усім членам суспільства.

3.2.3. Ринкова економіка вільної конкуренції

Ринкова економіка, за теорією А. Сміта, – це лад, заснований на приватній власності, за якого здійснюється вільна гра ринкових сил. Рушійною силою господарського розвитку є прагнення індивідуума до досягнення власних економічних інтересів, яке збільшує не тільки його добробут, а й примножує багатство суспільства. Суперечність між індивідом і суспільством відсутня.

У ринковій економіці держава виконує другорядну роль, хоча вона відіграє важливе значення в розвитку національного господарства. Тобто держава виконує лише ті функції, які окремий індивід, без її втручання або взагалі, не може здійснити або зробить це економічно неефективно. Зокрема, такими функціями держави є організація громадського порядку, забезпечення національної оборони, організація державної поштової служби, запровадження обов'язкового шкільного навчання, емісія великих банкнот, будівництво деяких громадських споруд та їх утримання в належному стані тощо.

Основними ознаками ринкової економіки вільної конкуренції є такі:

- приватна власність на виробничі й трудові ресурси;
- необмежена кількість суб'єктів ринку, абсолютно вільний доступ на ринок і вихід з нього;
- вільна конкуренція;
- доступність всебічної інформації про ринок для кожного суб'єкта;
- свобода учасників господарської діяльності;
- самостійне встановлення цін на товари та послуги;
- стихійне ринкове регулювання економічних процесів;

- відсутність у кожного із суб'єктів ринкових відносин можливості безпосередньо впливати на рішення, які приймаються іншими суб'єктами.

Отже, **ринкова економіка** – це економічна система, господарська діяльність якої базується на рівноправності різних форм і масштабів власності та економічної ініціативи, свободі учасників підприємницької діяльності, вільному ціноутворенні та вільній конкуренції.

Водночас зазначимо, що економічна система з названими ознаками не існувала і ніколи не може стати реальною. Це, власне, теоретична модель ринкової системи, до якої суспільство мало спрямовувати свій розвиток. Певною мірою такій моделі відповідав “чистий” капіталізм ХІХ ст. Суттєвим недоліком такої економічної системи є те, що вона не в змозі врегулювати питання виробництва і справедливого розподілу необхідних суспільних благ, непривабливих для приватного товаровиробника; не може запобігти забрудненню довкілля; спричиняє явища масових банкрутств різних виробників, безробіття. Ринкова система не забезпечує також соціальних гарантій та не в змозі нейтралізувати надмірну диференціацію в розподілі ресурсів і доходів, розшарування суспільства на бідних і багатих.

Отже, існує цілий комплекс проблем, які неможливо вирішити лише внаслідок дії ринкових механізмів. Саме в таких випадках якраз і необхідне регулювання державою соціально-економічних процесів.

3.2.4. Змішана економічна система

Змішана економічна система притаманна сучасним економічно розвинутих країнам. Їй властиві такі основні риси:

- високий рівень розвитку продуктивних сил з високорозвиненою ринковою інфраструктурою;
- широке різноманіття форм власності та господарювання за рівноправного становища всіх суб'єктів підприємницької діяльності;
- оптимальне поєднання механізмів ринкового саморегулювання з широким використанням державних методів регулювання економіки за їх органічного переплетення та доповнення один одного;
- орієнтація на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки через збільшення витрат на освіту, охорону здоров'я, поліпшення захисту членів суспільства від загальних ризиків.

Система соціального захисту в цих країнах покликана забезпечити захист економічного та соціального існування окремих груп населення від загальних ризиків.

Більш детальний аналіз сучасних економічних систем буде здійснений надалі.

3.3. Критерії історичних етапів економічного розвитку

Універсальною закономірністю розвитку економічних систем є їх поступовий перехід від нижчих шаблів до вищих. Історія еволюції суспільства налічує кілька етапів, які поступово змінювали один одного. Серед вчених-економістів минулого і сучасності немає єдиного підходу щодо визначення сутності та особливостей економічного розвитку суспільства від найдавніших часів до наших днів. Найбільшого поширення набули формаційний, цивілізаційний та технологічний підходи.

Формаційний підхід був розроблений К. Марксом та Ф. Енгельсом і їхніми послідовниками. Основні складові цього підходу полягають в тому, що розвиток суспільства ґрунтується на розвитку виробництва матеріальних благ. Продуктивні сили у єдності з виробничими відносинами становлять певний спосіб виробництва.

Продуктивні сили у складі останнього є динамічною, революційною силою, яка визначає розвиток виробничих відносин. У свою чергу виробничі відносини не інертні у процесі взаємодії з продуктивними силами, а впливають на їх розвиток.

Більш динамічний розвиток продуктивних сил призводить до виникнення невідповідності між цими сторонами способу виробництва, коли виробничі відносини перетворюються з рушійної сили прогресу продуктивних на їх гальма. Ця суперечність розв'язується шляхом заміни виробничих відносин новими, більш прогресивними, котрі відповідають рівню та характеру продуктивних сил. Така заміна є об'єктивною потребою розвитку суспільства і саме таким шляхом реалізується дія соціально-економічного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин рівню та характеру розвитку продуктивних сил. Відповідно до дії цього закону відбувається поступова зміна однієї соціально-економічної формації на іншу, більш прогресивну.

Спосіб виробництва у поєднанні з політичною структурою суспільства утворюють соціально-економічну формацію.

Відповідно такого підходу в історії розвитку людського суспільства виокремлюють декілька типів соціально-економічних формацій, котрі послідовно виникали та змінювали одна одну: первісно-общинну змінила рабовласницька, її – феодальна, а останню – капіталістична. У 20-80 рр. минулого століття в ряді країн Східної та Центральної Європи, Азії існував соціалістичний лад. На Кубі він існує і нині.

Поряд з цим суспільними науками розроблено й інші підходи до визначення етапів економічного розвитку. Серед них все більшого поширення набуває **цивілізаційний**.

Цивілізація – це історично конкретний стан суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил, особливою формою виробництва, наявністю всіх видів комунікацій і відповідною культурою людей.

У цивілізаційному підході при аналізі стану економічних систем дотримуються багатовимірності: їх природної еволюційної поступовості у своєму розвитку; відмови від класових оцінок змісту і цілей функціонування і розвитку системи; пізнання стану системи на конкретному етапі її розвитку у єдності, взаємодії її економічних і соціокультурних складових; врахування зростання ролі людського фактора у розвитку суспільства; трактування світової історії як єдиного планетарного цілого.

На відміну від формаційного підходу, цивілізаційний не визнає класово-формаційних детермінантів розвитку суспільства.

Формаційний підхід містить декілька теорій, серед яких виокремлюються певні стадії економічного розвитку.

Так, американський економіст У. Ростоу обґрунтував теорію “стадій росту”, відповідно до якої людство пройшло такі стадії економічного розвитку:

- традиційне суспільство;
- перехідне суспільство;
- стадія зрушення;
- стадія зрілості;
- стадія високого рівня масового споживання.

Теорія стадій росту ґрунтується на застосуванні технократичних критеріїв періодизації історії розвитку людського суспільства. Основне в такому підході – визнання пріоритетності розвитку техніки.

Американський вчений Л. Г. Морган вважав, що людство у своєму розвитку пройшло епоху дикості (мисливське господарство); епоху варварства (провідна галузь – скотарство); епоху цивілізації.

Відповідно до поглядів таких сучасних вчених економістів, як Дж. Гелбрейт і А. Арон та інших, виділяють **три стадії індустріальної цивілізації**:

- доіндустріальне суспільство;
- індустріальне суспільство;
- постіндустріальне суспільство.

З цього випливає, що в такому разі для періодизації етапів розвитку суспільства використовується критерій “ступінь індустріального розвитку”.

Відповідно до нього в доіндустріальному суспільстві домінуючою галуззю економіки було сільське господарство, панувала ручна праця. Воно було започатковане на перших етапах розвитку людства і проіснувало до кінця XVII ст., коли почалося розгортання промислової революції.

В індустріальному суспільстві провідною галуззю економіки було велике механізоване промислове виробництво.

Постіндустріальне суспільство вважається новою, найрозвиненішою стадією розвитку людської цивілізації. Її започаткувала науково-технічна революція, котра широко та бурхливо розгорнулася у другій половині минулого століття. Вона поступово переросла в сучасну **інформаційно-інтелектуальну революцію**.

У розвитку цього суспільства провідна роль належить науці, новим прогресивним технологіям, техніці, інформатиці, автоматизації та роботизації.

зації виробничих процесів і всіх сфер управління й економіки. На перший план за своїм значенням у подальшому розвитку суспільства виходять інтелектуальний капітал, знання, сфера послуг. Внаслідок цього формується працівник нового типу, для якого притаманний творчий характер праці, високий професіоналізм тощо.

Технологічний підхід передбачає визнання технологічного способу виробництва як провідного, як основної рушійної сили у розвитку людського суспільства. **Технологічний спосіб виробництва** – це засоби праці в сукупності з матеріалами, технологіями, енергією, інформацією та організацією виробництва.

Межі між технологічними способами виробництва трактуються як великі етапи історії людської цивілізації. Перехід від одного до іншого визначається змінами в характері засобів праці, прогресом науки і техніки.

Перший етап технологічного способу виробництва був започаткований виникненням первіснообщинного ладу і тривав до появи найпростіших знарядь праці. Завершився він в кінці XVIII – на початку XIX ст. коли почалося формування великого машинного виробництва. Для нього характерне повільне екстенсивне економічне зростання, головною рушійною силою його розвитку були витрати енергії самої людини.

Другий етап розвитку технологічного способу виробництва обмежувався кінцем XVIII початком XIX ст. Характерним для нього було панування машинної праці, а виробничі функції окремого суб'єкта господарювання реалізувалися цілим підприємством. Матеріальною основою виробництва на початку 40-х рр. XX ст. стає комплексна механізація та автоматизація виробництва, домінуючим зв'язком між виробниками стає подетальна і коопераційна форма одиничного поділу праці.

З середини 50-х років минулого століття почав формуватися новий технологічний спосіб виробництва. Його основою стала автоматизована праця, а продуктивні сили переростають кордони окремих національних економік. У зв'язку з цим подетальна та коопераційна форма одиничного поділу праці розвивається і в межах окремих національних економік, і в міжнародному масштабі.

Отже, економічною наукою напрацьовано декілька підходів до визначення критеріїв основних етапів економічного розвитку. Їх застосування розширює можливості та більшу повноту дослідження закономірностей і ступенів розвитку людського суспільства.

Контрольні запитання та завдання

1. У чому полягає сутність економічної системи?
2. Охарактеризуйте продуктивні сили суспільства як складову економічної системи.
3. Що являють собою економічні відносини?
4. Назвіть складові економічних відносин та розкрийте їх зміст.

5. Які риси притаманні традиційній економічній системі?
6. Охарактеризуйте особливості адміністративно-командної економічної системи.
7. У чому полягає сутність ринкової економічної системи?
8. Які риси притаманні ринковій економічній системі?
9. У чому полягають докорінні відмінності між ринковою та адміністративно-командною економічними системами?
10. У чому полягає сутність змішаної економічної системи?
11. Які риси притаманні змішаній економіці?
12. Визначте сутність соціальної ринкової економіки.

4.1. Відносини власності та їх економічний зміст

Вивчення структури економічної системи в тій або іншій країні неминує призводить до виникнення перед дослідником питання: кому належать засоби виробництва, хто розпоряджається створеним у процесі виробництва суспільним продуктом? Відповідь на ці запитання тісно пов'язана з привласненням засобів виробництва і його результатів. Тому, щоб з'ясувати природу тієї або іншої економічної системи певного суспільства, необхідно передусім розкрити зміст системи відносин власності.

Власність — це сукупність відносин між суб'єктами господарювання щодо привласнення умов та результатів виробництва, матеріальних і духовних благ. Привласнення означає ставлення людей до певних речей як до своїх.

Відносини власності є складною і багатогранною категорією, котра виражає сукупність всіх суспільних відносин. Політична економія вивчає насамперед, економічні відносини власності, їх місце в економічній системі суспільства.

З огляду на це спочатку власність розглядалася економічною наукою як фізична наявність речі у певної особи і можливість її використання. У процесі розвитку економічної науки уявлення про відносини власності

розширювались, поглиблювались, а тому змінювались. Розуміння її змісту ставало більш об'єктивним та всебічним. Воно відображало процес еволюційного розвитку самих відносин власності: від колективно-общинних її форм, котрі визначалися колективно-общинним характером виробництва, і до приватної та інших сучасних форм в усіх їх різноманітних проявах. В основі такої еволюції лежить розвиток продуктивних сил суспільства з притаманними їм формами організації виробництва.

Сучасні уявлення про зміст відносин власності полягають в тому, що вони беруть до уваги суспільний спосіб поєднання факторів виробництва (робочої сили із засобами виробництва); цілі і мотиви виробництва; характер розподілу і споживання суспільного продукту; специфічний характер дії економічних законів у конкретній економічній системі; класову і соціальну структуру суспільства; панівну систему економічної та політичної влади у певному суспільстві.

Отже, відносини власності, розкриваючи найглибинніші зв'язки і залежності в системі сучасних відносин, розкривають сутність соціально-економічного буття суспільства.

Відносини власності мають дві сторони свого буття: внутрішню і зовнішню.

Внутрішню сторону відносин власності утворюють економічні відносини між людьми щодо виробництва, розподілу (перерозподілу), обміну і споживання матеріальних благ. У цій системі економічних відносин політична економія аналізує не відношення людей до речей, а те, ким і як привласнюється річ, як таке привласнення впливає на економічні інтереси інших членів суспільства. Тому власність виражає відносини між людьми щодо привласнення матеріальних благ. Конкретний матеріальний об'єкт стає власністю, економічною категорією тільки в тому разі, коли з приводу його привласнення люди вступають між собою в певні економічні відносини. Ці відносини реалізуються не у площині зв'язків „людина-матеріальний об'єкт”, а в площині „людина-людина” щодо привласнення певних матеріальних благ.

У розрізі функціональних форм прояву відносин власності розрізняють привласнення, розпорядження, володіння, використання.

Привласнення являє собою результат поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення. Цей процес встановлює ставлення конкретних осіб до певних речей як до власних, а саме привласнення слід розглядати як конкретний суспільний спосіб оволодіння матеріальним благом. Головним об'єктом привласнення в економічній системі є привласнення засобів виробництва та його результатів. Це визначає її соціально-економічну форму, цілі та інтереси класів, соціальних груп, прошарків населення.

Під **розпорядженням** мають на увазі можливість визначити частку об'єктів власності. **Володіння** – це наявність об'єкта власності, який призначається для його подальшого господарського використання. **Використання** – це споживання (виробниче або особисте) властивостей матеріального блага з метою отримання результатів.

Взаємозв'язок між цими елементами економічної сторони відносин власності такий: розпорядження визначається користуванням, користування - володінням, володіння – формами власності. Однак слід зауважити, що категорія „привласнення” породжує існування в економічних відносинах свого антиподу – „відчуження”. Останнє являє собою *позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження певними об'єктами власності*. Привласнення матеріального блага однією особою одночасно означає відчуження його від інших членів суспільства. Це призводить до того, що поряд з власником завжди є невластник, особа, позбавлена матеріальних об'єктів. Привласнення і відчуження як діалектичні сторони, які визначають сутність відносин власності, є внутрішнім джерелом саморозвитку відносин власності.

Відносини власності утворюють певну систему, складовими частинами якої виступають відносини привласнення, котрі передбачають відчуження об'єкта власності певною особою від інших членів суспільства; відносини щодо господарського використання об'єктів власності, тобто отримання від них доходу. Водночас може виникнути ситуація, коли власник одноосібно використовує об'єкт власності в господарських цілях, і в цьому разі він є і власником, і суб'єктом господарювання. Досить часто виникає ситуація, коли власник матеріального блага передає підприємцю майно на певних умовах з метою його подальшого господарського використання.

Відносини власності виникають між суб'єктами господарювання щодо певних об'єктів.

Об'єкти відносин власності – це сукупність матеріальних і нематеріальних благ, які можна привласнити або відчужити. До них належать засоби виробництва галузей національної економіки, нерухоме майно, природні ресурси, предмети особистого споживання та домашнього вжитку, гроші, цінні папери, коштовні метали, робоча сила, супутники Землі, наукові винаходи, художні твори тощо.

Суб'єкти відносин власності – це конкретні носії цих відносин. Ними бувають окремі фізичні та юридичні особи (організації, підприємства, установи, об'єднання осіб всіх організаційно-правових форм), держава в особі її органів управління та органів місцевого самоврядування, об'єднання держав або всі держави світу. Залежності між складовими відносин власності показані на рис. 4.1.

Рис. 4.1. Взаємодія та взаємозв'язки між об'єктами та суб'єктами відносин власності

Відносини власності охоплюють всю економічну систему і, природно, зумовлюють відносини щодо виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ та послуг. Неправомірним є ототожнення відносин власності з виробничими відносинами в цілому. Таке тлумачення власності не бере до уваги тієї обставини, що в системі виробничих відносин кожного суспільства поряд з елементами, що безпосередньо характеризують привласнення людьми певних благ, є елементи, пов'язані з привласненням речей опосередковано, в кінцевому результаті. Наприклад, такими є значна частина організаційно-економічних відносин щодо концентрації, спеціалізації, інтеграції, кооперації, конкуренції, взаємодопомоги, обміну виробничим досвідом тощо. У таких випадках економічні відносини не пов'язані з поточним споживанням речей, а залежать від власності, визначаються нею, але самі не є власністю.

Власність визначає мету й мотиви розвитку виробництва. Будь-які докорінні зміни в економічних відносинах мають починатися з відповідних перетворень у відносинах власності. Без цього не можна досягти скільки-небудь істотних зрушень у господарському житті.

Зовнішнім вираженням відносин власності виступають традиції і звичаї, мораль, примус, право. *Право власності* – це сукупність узаконених державою правових норм економічних взаємовідносин між юридичними та фізичними особами щодо привласнення та використання матеріальних благ як об'єктів власності.

Юридична оболонка відносин власності дає змогу фіксувати права власності, законодавчо їх регулювати, вносити зміни при припиненні і відновленні прав власності у взаємовідносинах між суб'єктами господарювання.

В країнах Заходу широкого розповсюдження набула концепція економічної **теорії прав власності**. Її автори (А. Оноре, Р. Коуз, Д. Норт, А. Алчіан та ін.) беруть за основу думку, що не засоби виробництва або робоча сила самі по собі є власністю, а частка прав з використання цих ресурсів. Повний „пучок” прав власності складається з одинадцяти елементів:

- право володіння, тобто право виняткового фізичного контролю над благами;
- право користування, тобто право застосування корисних властивостей благ для себе;
- право управління, тобто право вирішувати, хто і як буде забезпечувати використання благ;
- право на дохід, тобто право володіння результатами від використання благ;
- право суверена, тобто право на відчуження, споживання, зміну або знищення благ;
- право на безпеку, тобто право на захист від експропріації благ і від заподіяння шкоди з боку зовнішнього середовища;
- право на передачу благ у спадок;
- право на безстроковість володіння благом;

- заборона на використання способу, що завдає шкоди зовнішньому середовищу;
- право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягнення благ на сплату боргу;
- право на залишковий характер, тобто право на існування процедур та інституцій, що забезпечують поновлення порушених повноважень.

Комбінації перелічених прав з урахуванням того, що ними володіють різні фізичні та юридичні особи, можуть бути різноманітними. Саме це є основою різноманітності видів приватної форми власності.

Сутнісні основи власності визначаються тим, що у системі виробничих відносин вона виступає основним виробничим відношенням. Власність як висхідне виробниче відношення започатковує формування економічної системи, що переростає в основні виробничі відносини. Власність як основне виробниче відношення визначає характер поєднання факторів виробництва і реалізується через всю систему виробничих відносин. Формою, котра забезпечує реалізацію відносин власності, є механізм господарювання та управління виробництвом з усіма його структурами й формами політичної і економічної влади.

Зарахування відносин власності до виробничих визначається їх безпосереднім зв'язком з виробничими відносинами, відносинами між людьми щодо виробництва, розподілу й використання засобів виробництва. Останні є головним та найбільш стійким об'єктом власності і майнового права. На користь зарахування відносин власності до виробничих відносин свідчать їх масовість, повторюваність та відтворення у зростаючих масштабах.

Отже, відносини власності є складною і багатогранною категорією. Їх економічний зміст тісно переплітається з юридичним при первинному базисному стані першого. Відносини власності належать до основних у складі виробничих відносин.

4.2. Типи, види та форми власності

Складною проблемою для економічної науки є класифікація форм власності.

Форма власності – це стійка система економічних відносин і господарських зв'язків, що зумовлює відповідний спосіб та механізм поєднання працівника і засобів виробництва. В сучасних умовах економічною наукою використовується два підходи щодо їх класифікації: **вертикально-історичний та горизонтально-структурний**. Такий підхід дозволяє систематизувати все різноманіття відносин власності, подолати різнобічність щодо трактування її типів, видів, форм.

Відповідно до першого визначаються історичні форми власності, котрі виникали та розвивались у процесі тривалої еволюції суспільства та його складової – економічних відносин. Кожна суспільно-економічна формація

базувалась на відповідній формі власності, яка потім змінювалась іншою, але на більш високому рівні розвитку продуктивних сил суспільства. Форми власності, котрі виникали на тій або іншій стадії розвитку людського суспільства, відображали особливості привласнення засобів і результатів виробництва, основного суб'єкта, який зосереджує в своїх руках права власності.

Цікаво, що на перших етапах розвитку людської цивілізації панували **колективні форми власності**. Їх існування було зумовлене низьким рівнем тогочасного розвитку продуктивних сил. Первісна людина не могла існувати поза колективом як окремий виробник, тому що була погано озброєна знаряддями праці у постійній і напруженій боротьбі за існування. Колективна форма власності у первіснообщинному суспільстві існувала у вигляді спочатку племінної, а потім общинної.

Подальший розвиток продуктивних сил, вдосконалення людини, зміна умов її існування породили нові типи власності – **приватну та суспільну**. Тип власності визначає найбільш узагальнені принципи її функціонування, її сутність, характер поєднання працівника із засобами виробництва. Зазначені типи власності (суспільна, колективна, приватна) на різних етапах розвитку людського суспільства набували різноманітних конкретно-історичних форм. Їх існування характеризувало суспільно-економічну природу панівного суспільного ладу.

Первіснообщинна форма власності передбачала однакові права общини на головний засіб виробництва – певну ділянку землі з усіма об'єктами, які на ній знаходились (тварини, рослини, сировина для виготовлення знарядь праці тощо), а також на результати виробництва.

Рабовласницька форма власності базувалась на концентрації прав власності рабовласника на засоби виробництва, результати виробництва та на самого працівника – раба.

В епоху Середньовіччя сформувалась **феодална власність**, відносини якої базувались на абсолютизації прав власності феодала на землю та інші засоби виробництва і обмеженні прав працівника в особі селянина – кріпака.

Капіталістична власність характеризується зосередженням прав власності на засоби виробництва та результати праці в одній особі (підприємця), особистою свободою працівника, відсутністю у нього засобів виробництва. Такий характер відносин капіталістичної власності не породжує рівноправності в розподілі та концентрації прав власності, хоча формально існує право на рівність усіх членів суспільства. За таких умов виникають зосередження економічної влади у власників засобів виробництва і економічна залежність від них решти суспільства (невласників).

Відповідно до горизонтально-структурного підходу для класифікації економічних форм власності, її видів і типів як критерії використовуються рівень розвитку продуктивних сил, характер поєднання працівника із засо-

бами виробництва, правочинність суб'єктів відносин власності на ресурси, результати та управління виробництвом, механізм розподілу доходу і т. д.

Відповідно до цього підходу з усього різноманіття відносин власності відокремлюється два основних типи власності: **приватна і суспільна**.

***Приватна власність** характеризується тим, що засоби виробництва, а отже, і вироблений продукт належать приватним особам, на основі їх виняткового права на володіння, користування і розпорядження об'єктом власності, коли його власником є юридична або фізична особа.*

Приватний тип власності реалізується як сукупність відносин індивідуально-трудової, сімейної, індивідуальної з використанням і без нього найманої праці, партнерської та корпоративної форм власності.

Для ***індивідуально-трудової** власності характерне використання певною фізичною особою власних засобів виробництва та робочої сили з метою ведення підприємницької діяльності*. Одним із проявів цієї форми власності є **сімейна трудова власність**, яка найбільш яскраво втілена в умовах ведення сімейного фермерського господарства. Можливе використання і праці найманого робітника в умовах ведення підприємницької діяльності на засадах індивідуально-трудової власності. У зв'язку з цим розрізняють **приватну власність нетрудову**, що має вирішальне значення для характеристики різних типів приватної власності.

Широкого розповсюдження в ринковій економіці набуває ***партнерська власність**, котра передбачає об'єднання капіталів або майна декількох фізичних або юридичних осіб для ведення підприємницької діяльності*. При цьому кожний з учасників такого об'єднання зберігає свою частку внесеного капіталу або майна у партнерській власності.

***Корпоративна (акціонерна) власність** виникає у вигляді капіталу, утвореного шляхом випуску і реалізації цінних паперів*. Об'єктом відносин корпоративної власності крім статутного капіталу, є також інше надбане майно у процесі підприємницької діяльності.

Особливістю корпоративної власності є те, що в ній поєднуються риси приватної власності і колективні форми її використання шляхом оптимального поєднання особистих і колективних інтересів акціонерів. Отже, приватна власність є історичною категорією, тобто має свій початок та перебуває у постійному розвитку, про що свідчить різноманітність форм її існування в сучасних умовах.

***Суспільній власності** притаманне спільне привласнення засобів виробництва і виробленого продукту, коли суб'єкти цих відносин стосуються один одного як рівноправні співвласники*. За таких умов основною формою індивідуального привласнення є розподіл доходу, а мірою його розподілу – праця.

Суспільна власність існує у вигляді державної і колективної.

***Державна форма власності** являє собою систему відносин, коли абсолютні права на управління і розпорядження об'єктами власності здійснюють структури державної влади*. Базою функціонування й розвитку державної форми власності є ті сфери економіки, в яких виникає нагальна

потреба у прямому централізованому управлінні, державних інвестиціях тощо. Орієнтація на прибуток не є критерієм, достатнім для її функціонування в інтересах всього суспільства. Досить часто державна форма власності використовується для оздоровлення недержавних збанкрутілих підприємств.

Загальнодержавна власність – це спільна власність усіх громадян країни. Вона неподільна і не персоніфікується між учасниками господарської діяльності. Її об'єктами є природні ресурси, енергетика, транспорт, зв'язок, дороги, навчальні заклади, установи національної культури, фундаментальна наука, оборонні та космічні об'єкти. Світовий досвід свідчить, що є декілька причин, які викликають необхідність існування загальнодержавної власності:

- по-перше, вона необхідна для виконання державою її функцій (економічних, соціальних, оборонних);
- по-друге, для ліквідації слабких ланок у структурі національної економіки. Наприклад, після Другої світової війни найслабшими ланками англійської економіки були транспорт і енергетика. Вони вимагали великих капіталовкладень з тривалим строком обігу коштів, що робило їх малопривабливими для приватного капіталу. Націоналізуювавши ці галузі, держава взяла на себе всі обов'язки щодо їх технічного переозброєння і розвитку;
- по-третє, необхідність прискорення науково-технічного прогресу. Розробка і створення дослідних зразків машин і технологічних ліній стали справою дорогою і ризикованою, тому фірми не завжди наважуються вкладати кошти у такі напрями наукових досліджень, успіх і вигідність яких не гарантовані. Держава, виступаючи ініціатором технічного прогресу, бере на себе величезні затрати, пов'язані з ризиком втрати вкладених капіталів. Так, наприклад, була створена атомна промисловість у США, Великобританії, Франції. Розвиток державної власності часто має суперечливий характер, проте не спростовує того факту, що сучасна держава є великим власником.

Державна власність, крім виробничих підприємств та інфраструктури, охоплює такі об'єкти, як рухоме й нерухоме майно, необхідне для функціонування адміністрації, армії, поліції, соціальної інфраструктури – освіти, соціального забезпечення, охорони, здоров'я тощо; кошти та майно державно-кредитної системи.

Слід зазначити, що в сучасних умовах зростає питома вага державної власності. У Німеччині на державний сектор припадає 98% видобутку кам'яного вугілля, 70% виробництва електроенергії, 93% залізничних і 100% авіаційних перевезень, близько 70% виплавки алюмінію, понад 40% суднобудування, 11% виплавки сталі.

До **муніципальної** (комунальної) власності належать об'єкти, котрі перебувають у розпорядженні регіональних державних органів влади. Це кошти місцевого бюджету, житловий фонд, комунальне господарство; заклади побутового обслуговування, місцевий транспорт, промислові,

будівельні та інші підприємства й комплекси, заклади народної освіти, культури, охорони здоров'я та інше майно.

Кооперативна власність виникає внаслідок об'єднання об'єктів власності фізичних або юридичних осіб на добровільних засадах для здійснення спільної діяльності в обраних галузях або сферах економіки. Члени кооперативу мають однакові права на управління та дохід порівняно з іншими. Доходи кооперативу розподіляються відповідно до внесеного паю і трудового вкладу членів кооперативу.

Власність трудового колективу – це спільна власність, передана державою або іншими суб'єктами господарювання у розпорядження колективу підприємства на певних умовах та з метою використання у виробничих або інших цілях відповідно до чинного законодавства. Вона може існувати в різних видах, залежно від джерел формування. **Вид власності** характеризується конкретними способами привласнення благ та методами господарювання. У зв'язку з цим, якщо підприємство викуплене за рахунок нагромадженого прибутку персоналу фірми, то виникає **неподільна власність трудового колективу**. При викупленні підприємства за рахунок особистих доходів його працівників формується **пайова власність**.

Власність громадських та релігійних організацій виникає за рахунок їх власних коштів, благодійних внесків окремих громадян або підприємницьких структур, передачі у їхнє розпорядження державного майна. Суб'єктами такої власності є партії, профспілкові, релігійні організації, спортивні товариства та інші громадські організації. Значного поширення набула **змішана форма власності**, у котрій можуть поєднуватись приватна, державна, колективна, кооперативна та інші.

Комбіновані форми власності набувають все більшого розповсюдження для забезпечення ефективного функціонування суспільного виробництва. Вони виникають шляхом об'єднання підприємств різних форм власності, але за умови збереження кожною з них своїх якісних характеристик. На основі комбінованих форм власності утворюються і функціонують концерни, трести, фінансово-промислові групи, холдинги тощо. Кожний з учасників таких утворень делегує органу управління такий обсяг своїх повноважень, який не спричиняє втрати основних характеристик, притаманних формам власності, які комбінуються.

Отже, суспільна власність в сучасних умовах представлена значною кількістю форм, видів та їх поєднанням.

Донедавна в економічній літературі приватна і суспільна власність оцінювались як антиподи, тобто такі, що заперечують одна одну і не можуть разом співіснувати. Подібні міркування інколи трапляються і нині. Однак досвід країн з розвинутою економікою переконливо доводить, що в цивілізованому суспільстві поруч існують різні типи і форми власності, доповнюючи одна одну і урізноманітнюючи та збагачуючи економічне життя. У кожному суспільстві є галузі, які можуть успішно розвиватися переважно на основі приватної власності. Сучасна індивідуалізація виробництва також значною мірою зорієнтована на приватну власність.

Водночас технологічний процес в окремих галузях вимагає їх усупільнення державою або окремим колективом (транспорт, зв'язок та ін.).

Отже, приватну і суспільну власність не варто протиставляти і вважати, що одна з них більш прогресивна, а інша – реакційна. Соціально-економічний розвиток завжди передбачає взаємодію цих двох типів власності, водночас не заперечуючи того, що один може переважати в окремі періоди і на певних етапах розвитку людського суспільства.

4.3. Реформування відносин власності в постсоціалістичних країнах

Реформування відносин власності в постсоціалістичних країнах здійснюється шляхом роздержавлення та приватизації.

Роздержавлення – це зменшення ролі державної власності в економічній системі шляхом перетворення державних підприємств у такі, що засновані на інших (недержавних) формах власності, та стимулювання розвитку приватного підприємництва. Воно означає істотне скорочення державного сектору економіки і позбавлення держави більшості функцій господарського управління, передачу відповідних повноважень на рівень підприємств, заміну вертикальних господарських зв'язків горизонтальними. Роздержавлення може здійснюватися двома шляхами: приватизації і комерціалізації державних підприємств.

Під *приватизацією* мають на увазі відчуження майна, що перебуває у загальнодержавній і комунальній власності, на користь фізичних та недержавних юридичних осіб. *Комерціалізація державних підприємств* означає позбавлення невластивих державі функцій господарської діяльності і перетворення їх у самостійні господарські одиниці, які будують свою діяльність на засадах підприємництва, тобто самостійно, і повністю беруть на себе відповідальність за результати господарської діяльності.

Приватизація не нове явище в соціально-економічному розвитку людства. Широкого розповсюдження вона набула в минулому столітті в економічно розвинених країнах.

Безпосередні цілі і стимули приватизації формувалися в кожній країні по-різному. В одних вона здійснювалась з метою зміцнення фінансової бази центральної і місцевої влади за рахунок звільнення бюджетів від витрат, пов'язаних з необхідністю підтримки неефективних державних підприємств і установ; поліпшення економічних показників окремих підприємств, які перебували у власності держави, шляхом передачі їх приватному капіталу, підвищення ефективності економіки в цілому; переорієнтації на переважно непрямі методи регулювання ринкових пропорцій; в інших – для роззосередження прав власності з метою розширення соціальної підтримки певного політичного курсу.

Досягнення цих та інших, у певному розумінні, приватних цілей на перших етапах приватизації мало сприяти більшій гнучкості, мобільності,

приспосованості національних економічних систем до нової відтворювальної динаміки в умовах набутого кумулятивного характеру науково-технологічного розвитку.

Однак поступово, в міру перетворення приватизації у феномен глобальної економічної політики, вона набувала нового виміру. До середини 80-х років ХХст. приватизація виявилася одним з основних інструментів формування транснаціонального ринкового середовища, яке забезпечує уніфікацію світового економічного простору в інтересах транснаціональних корпорацій та міжнародних фінансових інститутів. Неоліберальна економічна філософія виявилася дуже придатним концептуальним упакованням для такого "товару", як національні приватизаційні програми, що розроблялися Світовим банком.

У країнах з низьким рівнем розвитку продуктивних сил, слабкорозвиненим національним капіталом виникли труднощі структурного характеру й економічного зростання. У цих країнах приватизація проводилася під тиском могутніх міжнародних структур, за якими проглядаються економічні інтереси транснаціональних корпорацій. Щодо цих країн вимоги приватизації і забезпечення максимального простору для дії приватного капіталу (не в останню чергу, іноземного) були висунуті як обов'язкова попередня умова одержання міжнародних кредитів та інших видів економічної допомоги.

Соціальна база приватизації у більшості країн, що розвиваються, виявилася досить вузькою через відсутність активних соціальних груп, які наполягали б на радикальній реформі бюрократичної економіки. Це, до речі, стало однією з причин серйозних труднощів, на які наштовхнулася приватизація у багатьох країнах, що розвиваються. Зазначені особливості приватизації в цих країнах, труднощі, які при цьому виникають, доцільно брати до уваги при здійсненні приватизації у постсоціалістичних країнах.

Відмінності між роздержавленням і приватизацією полягають у тому, що перше постає як сукупність перетворень існуючої господарської системи, спрямованих на руйнацію в ній монополізму та диктату держави, формування умов для функціонування і розвитку економічної системи на засадах її відносної незалежності від держави.

До об'єктів приватизації можуть належати великі, середні та малі підприємства галузей промисловості, будівництва, сільського господарства, торгівлі, а також установи сфери послуг, житловий фонд тощо.

У процесі приватизації суб'єктами відносин власності можуть стати фізичні особи, працівники приватизованих підприємств, організацій та установ, трудовий колектив, комерційні банки, акціонерні товариства.

Масштаби приватизації в кожній з постсоціалістичних країн залежать від багатьох чинників: наявності приватного сектора в минулому, стану економічної системи з погляду її відповідності сучасним тенденціям соціально-економічного розвитку. Водночас приватизація та роздержавлення не означають повної ліквідації державного сектора в економіці та усунення держави від регуляторного впливу на неї. Світовий досвід свідчить про те, що сучасне виробництво не може успішно розвиватися без

наявності в більших або менших розмірах державної власності та державного регулювання економіки. На сьогодні ринкова економіка ефективно функціонує лише в тих країнах, де є сильна державна влада. Всезагальна приватизація стала б таким же насильством над економікою, яким свого часу були загальна націоналізація промисловості і суцільна колективізація сільського господарства. Державна власність завжди має бути в економічній системі в оптимальному співвідношенні з іншими формами власності.

Роздержавлення має на меті:

- різке скорочення обсягів державної власності та формування й розширення інших форм власності;
- роздержавлення процесів присвоєння, визнання кожного працівника і трудового колективу рівноправними учасниками привласнення результатів виробництва;
- демонополізацію виробництва та обміну;
- створення на основі різних форм власності та їх поєднання різноманітних форм господарювання;
- надання всім формам підприємств рівних прав на свободу господарської діяльності в межах чинного законодавства;
- створення нових форм підприємницької діяльності у вигляді концернів, консорціумів, асоціацій і т. д. на основі горизонтальних зв'язків між ними;
- формування нових ринкових структур у вигляді ринків капіталів, праці, цінних паперів, товарів, послуг і т. д.;
- залучення приватного капіталу у традиційно державні галузі тощо;
- покращення якості та конкурентоспроможності товарів національного виробництва;
- прискорення економічного зростання, в тому числі на основі недержавних та зарубіжних інвестицій.

Отже, роздержавлення спрямоване на подолання монопольного становища держави в економічній системі, створення умов для конкуренції та розвитку різноманітних форм підприємництва в суспільстві.

В Україні, поряд з переліченими, особливо важливими є такі **цілі й завдання роздержавлення та приватизації:**

- сприяння демонополізації економічної системи та створення в ній конкурентного середовища;
- формування прошарку приватних власників-підприємців;
- залучення в національну економіку іноземних інвестицій;
- підвищення ефективності діяльності підприємств та економічної системи в цілому;
- забезпечення соціального захисту населення та розвиток соціальної інфраструктури за рахунок коштів від приватизації.

В Україні приватизація здійснювалась відповідно до основних правових положень, які були визначені „Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду”. Концепція передбачала введення безкоштовних приватизаційних сертифікатів на придбання

виробничих фондів, землі і житла, взаємну конвертацію приватизаційних паперів, а також вільний вибір громадянином як об'єктів, так і засобів приватизації (за приватизаційні сертифікати, особисті кошти або кредитні ресурси). Поняття й уявлення, сформульовані в Концепції, були обмежені або скасовані при прийнятті законів про приватизацію відповідних об'єктів.

Відповідно до цих законів приватизація державної власності в Україні здійснюється на основі таких принципів: законність, прозорість, пріоритетність прав трудового колективу приватизованого підприємства, установи, організації; забезпечення рівності та соціальної захищеності прав громадян країни; безкоштовна передача частки державного майна кожному громадянину; платність при приватизації державного майна із застосуванням приватизаційних паперів; дотримання антимонопольного законодавства.

Практикою приватизації в країнах світу напрацьовано декілька основних шляхів її здійснення. По-перше, відмова від володіння, коли державна власність або права власності на управління підприємством передаються або продаються приватним власникам. В такому разі новими власниками можуть бути фізичні або юридичні особи, акціонери, працівники підприємств, що приватизуються, комбінації цих варіантів.

Способів передачі об'єктів державної власності у приватну декілька. Відповідно до Закону України „Про приватизацію майна державних підприємств” передбачені **різноманітні способи приватизації:**

- викуп об'єктів товариством покупців;
- викуп об'єктів за альтернативним планом приватизації;
- викуп підприємств, узятих в оренду з викупом;
- продаж на аукціоні;
- продаж за комерційним конкурсом;
- продаж за некомерційним конкурсом;
- продаж акцій підприємств, що приватизувались;
- продаж за конкурсом з відстрочкою платежу.

Відповідно до Закону кожний громадянин нашої країни отримав приватизаційний сертифікат на безкоштовне одержання в ході приватизації частки виробничих фондів на суму 30 тис. крб. (у цінах 1992 р.). Передбачалося, що приватизаційний сертифікат кожний громадянин зможе вкласти в будь-який з об'єктів, що приватизувалися, використавши будь-який спосіб приватизації.

Приватизація невеликих об'єктів державної власності регламентувалася окремим Законом України „Про приватизацію майна невеликих державних підприємств (малу приватизацію)”. В основному до таких об'єктів належали підприємства комунальної власності, насамперед, підприємства торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, переробної промисловості, промисловості будівельних матеріалів, транспорту, ремонтні та невеликі будівельні організації. Особливістю українського варіанту малої приватизації було те, що пасивна частина основного капіталу цих підприємств, тобто приміщення, приватизувались поряд з активною частиною капіталу, якщо на приватизацію таких

приміщень не було заборони державних (у тому числі місцевих) органів влади. Закон визначав **чотири способи приватизації** цих об'єктів:

- викуп робітниками;
- продаж на аукціоні;
- продаж за комерційним конкурсом;
- продаж за некомерційним конкурсом.

З цих способів перші три були суто ринкові. Четвертий спосіб (продаж за некомерційним конкурсом) посідає особливе місце. Він був явно не ринковим і базувався на конкурсі планів подальшої експлуатації об'єкта. Найчастіше у таких планах передбачалося збереження старої кількості робочих місць або їхнє збільшення, а також різноманітні соціальні гарантії членам колективу. Природно, що колектив підприємства ставав переможцем такого конкурсу, адже краще за інших знав умови експлуатації об'єкта приватизації, а також соціальні потреби своїх робітників.

Отже, підприємства, які підпадали під дію Закону про малу приватизацію, в основному були приватизовані своїми ж працівниками і являли собою закриті для зовнішніх юридичних та фізичних осіб господарські товариства різноманітних типів. Але для малих підприємств це не було настільки складною проблемою, як для великих. У разі неефективності діяльності вони перепрофільовувались, часто банкрутували і закривалися, перепродуючи свій капітал. Слід зазначити також, що в цілому в Україні було достатньо прихильне ставлення до малої приватизації. Щодо малої приватизації не було навіть особливих заперечень з боку різних політичних партій, що розгорнули серйозну боротьбу навколо великої приватизації.

Другий спосіб приватизації державних підприємств передбачає укладення урядом контракту з приватною фірмою, яким передбачається постачання нею товарів і надання послуг, здійснення певних видів діяльності, котрі входили в коло державних господарських функцій. Його перевага полягає в тому, що він дає змогу контролювати діяльність приватної фірми. Його застосовують, коли економічна рентабельність не забезпечується шляхом удосконалення управління господарським об'єктом.

Третій спосіб приватизації державної власності полягає у використанні ваучерів (документів, котрі засвідчують видачу кредиту). В такому разі держава надає окремим громадянам можливість збільшити свою купівельну спроможність. Це робиться у вигляді сертифікатів, за які в державі або приватних підприємств можна придбати чітко визначені товари та послуги. Такі ваучери поширені в декількох економічно розвинених країнах і доволі часто є ефективним засобом доступу людей до елементарних соціальних послуг для соціально вразливих верств населення.

Приватизація сприймалася, сприймається та оцінюються її наслідки українським суспільством неоднозначно. Як на початку цього процесу, так і сьогодні, на етапі завершення масової приватизації, в суспільстві дискутуються питання доцільності її проведення, обґрунтованості обраних при цьому напрямів, пріоритетів та темпів таких робіт. Така увага до проблем

приватизації зумовлюється тим, що результати її проведення позначаються на різних сферах господарської діяльності. Тому значення приватизації державного майна слід розглядати в історичному, інституційному, економічному, інноваційному, соціальному, політичному та інших аспектах.

Ефект від приватизації в окремих сферах проявляється у різній за терміном (коротко-, середньо- та довгостроковій) перспективі. Недостатнє врахування цього моменту може призвести до передчасного очікування певних результатів від приватизації у конкретних сферах та до необґрунтовано негативного сприйняття приватизаційних процесів у цілому.

Однак, якщо сьогодні неупереджено оцінювати роль і значення приватизації, то слід зазначити, що в Україні вона стала фактично єдиним блоком макроекономічних реформ, які здійснювалися відносно динамічно.

Серед політико-економічних підсумків процесу приватизації слід виділити:

- ліквідацію державної монополії у багатьох галузях народного господарства, що стало основою для формування конкурентної ринкової економіки;
- перехід значної частини державної власності до приватних осіб без істотних соціальних конфліктів, а також створення умов для подальшої концентрації власності в руках більш ефективних власників;
- суттєву переорієнтацію ролі держави в економічних процесах та відносинах власності;
- закладення основ корпоративного сектору економіки;
- створення таких ринкових сегментів, як ринок праці, ринок товарів, фондовий ринок тощо і, зокрема, ринок корпоративних цінних паперів;
- створення нових сфер діяльності з оцінки майна, торгівлі цінними паперами, аудиту, надання консалтингових послуг;
- зменшення навантаження на державний бюджет.

Важливе також те, що мільйони людей стали акціонерами реформованих у процесі приватизації підприємств, набули досвіду володіння корпоративними правами.

Сьогодні можна без перебільшення стверджувати, що в Україні **утворилась нова формація власників-підприємців**, особисті інтереси яких тісно пов'язані з розвитком підприємств, вирішенням соціальних їх проблем, підвищенням добробуту окремих груп працівників.

Однак слід зауважити, що значна частина населення України у процесі приватизації була позбавлена своєї частки власності і нині має у своєму розпорядженні тільки власну здатність до праці. У багатьох випадках не подолане відчуження працівників від факторів виробництва, відсутня участь працівників в управлінні підприємствами тощо.

Контрольні запитання і завдання

1. *Охарактеризуйте роль відносин власності в економічній системі.*
2. *Що таке привласнення та розпорядження власністю?*
3. *Що таке права власності?*
4. *У чому полягають сутнісні основи відносин власності?*
5. *Що таке тип, вид, форма власності?*
6. *Визначте відмінні та спільні риси рабовласницької та капіталістичної власності.*
7. *Яка роль державної, акціонерної, кооперативної, колективної власності в сучасному капіталістичному суспільстві? Чи змінюють вони природу капіталістичного суспільства в сучасній ринковій економіці?*
8. *Яке ваше ставлення до терміна "загальнонародна власність"?*
9. *Прокоментуйте зміст терміна "комбіновані форми власності".*
10. *У чому полягає суть догматичних трактувань приватної та суспільної власності?*
11. *Приватна й суспільна власність: антипод чи єдність?*
12. *Чим викликана необхідність роздержавлення та приватизації у пост-соціалістичних країнах?*
13. *Розкрийте суть і основні відмінності понять "роздержавлення" і "приватизація".*
14. *Дайте оцінку результатів роздержавлення та приватизації в Україні.*

Глава 5

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

5.1. Форми організації господарської діяльності людей: натуральне і товарне виробництво

Форма суспільного виробництва – це тип організації господарської діяльності людей, реальне функціонування суспільного виробництва. Суспільство знає дві основні форми господарювання: натуральне виробництво і товарне виробництво.

Історично першою формою організації суспільного виробництва, яка панувала протягом тривалого часу, було *натуральне виробництво*, тобто таке виробництво, в якому виготовлення продуктів праці здійснювалося для задоволення власних потреб безпосереднього виробника, тобто для внутрішньогосподарського споживання. Найбільш характерним цей тип виробництва був у докапіталістичних суспільствах. Певною мірою він зберігся і до сьогодні в різних країнах, у тому числі в Україні (наприклад, виробництво на садово-городніх ділянках).

Характерними рисами натуральної форми виробництва є: економічна замкненість, примітивна техніка і технологія, універсальний характер робочої сили, низький рівень спеціалізації і продуктивності праці. Натуральне виробництво малоефективне, консервативне. Йому притаманні прямі економічні зв'язки між виробництвом і споживанням.

Натуральне виробництво відповідає такому рівню розвитку продуктивних сил і економічних відносин, які зумовлюють надзвичайно обмежену мету виробництва, низький і одноманітний рівень власних і

суспільних потреб. Прямі натуральні зв'язки призводять до безпосереднього використання вироблюваного продукту всередині суб'єкта господарювання, самими виробниками. Національна економіка при цьому складається з маси відокремлених господарств (сімей, помість, общин та ін).

Другою формою організації суспільного виробництва є **товарне виробництво**. Це така *організаційна форма суспільного виробництва, коли продукти праці виробляються економічно відособленими виробниками не для власного споживання, а для суспільних потреб, що визначаються ринком, тобто для купівлі-продажу на ринку*. При цьому продукти праці, якими обмінюються відособлені виробники, стають товарами.

Характерними рисами товарного виробництва є:

- суспільний поділ праці та спеціалізація виробництва;
- обмін продуктами праці між виробниками;
- економічна відокремленість виробників;
- свобода вибору виробничих ресурсів, засобів і цілей виробництва;
- наявність конкуренції;
- вільне ціноутворення;
- стихійність розвитку.

Об'єктивною умовою і матеріальною основою виникнення та розвитку товарної форми суспільного виробництва є суспільний поділ праці. Це пояснюється тим, що спеціалізація виробників та виготовлення окремих видів продукції зумовлює об'єктивну необхідність обміну своїх продуктів на продукти інших виробників. Адже для задоволення різноманітних потреб кожного виробника потрібні різноманітні продукти, яких він сам не виробляє. Саме тому такий виробник об'єктивно змушений обмінювати свій продукт на продукти інших виробників.

Отже, суспільний поділ праці та спеціалізація виробництва об'єктивно зумовлюють необхідність обміну продукцією між різними відособленими виробниками. Водночас суспільний поділ праці сам по собі ще не зумовлює необхідність товарного виробництва. Адже обмін продуктами праці може здійснюватись як в еквівалентній, так і безеквівалентній формі. Товарне виробництво передбачає лише еквівалентний обмін продуктами праці. У зв'язку з цим і виникає питання, що зумовлює саме еквівалентний обмін продуктами праці і відповідно товарну форму виробництва.

Визначальною причиною, що зумовлює еквівалентну форму обміну продуктами праці, а також і саме товарне виробництво, є економічна відокремленість виробників, яка виявляється у власності на виготовлений продукт, що стає товаром. Тобто кожний самостійний товаровиробник виступає власником виготовленого продукту. Цей продукт, завдяки спеціалізації, він повинен обміняти на продукти праці інших виробників, бо тільки так може задовольнити свої різноманітні потреби. Вступаючи у відносини обміну, виробник повинен відчужувати свій продукт, свою власність і привласнювати чужий продукт, чужу власність. Саме у процесі товарного обміну гостро постає питання: "В якій пропорції повинні обмі-

новатись між собою різноманітні за своєю споживною цінністю продукти різної праці?" Така мінова пропорція досягається тільки ринком.

Отже, визначення мінових пропорцій різних за споживною формою продуктів є об'єктивною необхідністю для товарного обміну, бо кожен товаровиробник є власником відчужуваного продукту. В цих пропорціях реалізуються економічні інтереси товаровласників, учасників обміну. Кожен з них привласнює в кінцевому підсумку стільки ж чужих продуктів, скільки він відчужив своїх.

Досягнута ж рівновага, або еквівалентність обміну, свідчить про те, що різні за своєю споживною цінністю продукти стали співставними і обмінюються між собою як рівновеликі обсяги людської праці, втіленої в різних продуктах. Саме кількість праці виробників, втіленої у різних продуктах, робить ці продукти співмірними між собою, і саме на цій об'єктивній основі ринок визначає еквівалентність їх обміну. Здійснюється це через купівлю-продаж продуктів праці. Спонукальною ж причиною цієї еквівалентності є завжди відокремленість привласнення продуктів праці суб'єктами господарської діяльності.

Товарне виробництво еволюціонує разом із розвитком продуктивних сил, суспільним поділом праці та спеціалізацією виробництва.

Відома різноманітність моделей товарного виробництва. Первісно виникло **просте товарне виробництво**. Це дрібне виробництво, яке засноване на дрібній приватній власності та особистій праці власника засобів виробництва. Воно характеризується прямим поєднанням безпосередніх виробників із засобами виробництва, відсутністю ринків землі, природних ресурсів, робочої сили. У формі товару виступають лише речові чинники виробництва та продукти праці. Товаровиробник реалізує вироблений ним готовий продукт з метою задоволення особистих потреб.

Наступною моделлю товарного виробництва є **розвинуте товарне виробництво**. Тут товаром стає не лише продукт людської праці, а й всі чинники виробництва, в тому числі й сама робоча сила людини. Таке виробництво ґрунтується на великій приватній власності, механічних знаряддях праці, спільній праці багатьох найманих робітників. Його мета – одержання прибутку суб'єктом господарювання. Розвинуте товарне виробництво має загальний характер і стає всеохоплюючою формою прояву економічних зв'язків між людьми. Його виникнення пов'язане з утвердженням капіталістичної економічної системи. Тому розвинуте товарне виробництво називають капіталістичним товарним виробництвом.

На думку учених-економістів моделлю товарного виробництва можна вважати і підприємництво як вид господарської комерційної діяльності громадян та їх добровільні об'єднання. Воно може успішно розвиватися лише у сприятливому середовищі ринкової економіки.

Отже, суспільний поділ праці та спеціалізація виробників на певній виробничій діяльності зумовлює об'єктивну необхідність обміну різноманітними продуктами праці, а економічна відокремленість зумовлює еквівалентну, товарно-ринкову форму цього обміну. Саме тому суспільний

поділ праці є необхідною умовою і матеріальною основою будь-якого товарного виробництва, а економічно відокремлене привласнення продуктів праці виступає його визначальною причиною.

5.2. Товар і його властивості. Праця, що створює товар

В умовах товарного виробництва продукт праці набуває форми товару. Що ж таке товар? Чим відрізняється товар від продукту натурального виробництва? Щоб відповісти на ці питання, важливо з'ясувати і зрозуміти сутність товару.

В економічній літературі країн Заходу існують різні підходи щодо визначення поняття “товар”. Відомий американський економіст П. Самуельсон у підручнику “Економіка” розглядає товар як відносно рідкісне економічне благо¹. Інші західні економісти стверджують, що товар – будь-яка річ, яка продається і купується, тобто будь-який предмет торгівлі. Таке визначення більше стосується однієї з властивостей товару, а не його сутності. **Товар** – це продукт праці, здатний задовольняти певні потреби і призначений для обміну через купівлю та продаж.

Аналіз показує, що не кожне благо є товаром, хоча і може бути реалізоване шляхом купівлі-продажу (повітря, вода та ін.). Продукти людської праці також не завжди є товаром: коли задовольняють власні потреби виробників – вони не товар. Продукти праці тоді стають товарами, коли виготовляються для задоволення суспільних потреб, для обміну. А їх рух від виробництва до споживання опосередковується ринком, купівлею-продажем.

Товар має дві властивості: споживну вартість і вартість (цінність)². Товаром може бути як матеріальне, так і нематеріальне благо, в тому числі й послуга.

Споживна вартість товару – це його здатність задовольняти певну потребу людини. Як споживні вартості товари надто різноманітні й здатні задовольняти різні потреби людини. Наприклад, хліб, молоко та інші продукти споживання задовольняють потребу в їжі; тканина – в одязі; споживна вартість ткацького верстата полягає в тому, що з його допомогою виробляються тканини. Отже, як споживні вартості товари задовольняють ті чи інші потреби, як предмети особистого споживання або як засоби виробництва. Споживна вартість властива також і послугам – учителя, юриста, ученого, актора, перукаря. В сучасних умовах важливе значення має така споживна вартість, як інформація³. Споживна вартість товарів, їх корисність для людей тісно пов'язані з розвитком продуктивних сил, з прогресом науки і техніки.

¹ Самуельсон П. Економіка: Підручник. – Львів: Світ, 1993. – С. 26.

² Башнянин Г. І., Лазур П. Ю., Медведєв В. С. Політична економія. – К.: Ніка-Центр: Ельга, 2000. – С. 139.

³ Єценко П. С., Палкін Ю. І. Сучасна економіка: Навч. посібник. – Вища шк., 2005. – С. 58.

Однак за всієї відмінності товарів як споживних вартостей вони мають властивість у певних кількісних співвідношеннях (пропорціях) обмінюватися один на одного. Ця властивість товару називається **міною вартістю**. Наприклад, один телевізор обмінюється на 1500 кг зерна пшениці. У цьому кількісному співвідношенні виражається мінова вартість телевізора. Кожний окремий товар можна обмінювати на безліч інших у різних кількісних пропорціях; отже, він має безліч мінових вартостей.

Різні за споживною вартістю товари прирівнюються в обміні, тому що за кількісним співвідношенням стоїть щось якісно спільне, єдине, яке робить їх співмірними. Цим спільним, що міститься в усіх товарах і робить їх співмірними, є те, що всі вони – продукти праці, незалежно від її конкретної форми. *Уречевлена, втілена в товарі суспільна праця становить вартість товару, яка виявляється лише на ринку в процесі обміну. Отже, вартість – це внутрішня властивість товару, а мінова вартість є зовнішнім виявом вартості, формою її прояву в акті обміну.*

У вітчизняній економічній літературі, крім цих властивостей товару, називають ще одну властивість, а саме: **відносну рідкісність**. Прихильники цієї думки вважають, що якби всі блага, що виробляються, не були щодо людських потреб відносно рідкісними, тоді не було б товарів і грошей. Всі економічні блага були б безкоштовними, як повітря. Вони вважають, що товар як продукт виробництва являє собою єдність трьох основних властивостей: корисності, відносної рідкісності і вартості¹.

Згідно з теорією трудової вартості, суспільна праця, яка втілена в товарах, – єдине джерело вартості. Але товар має дві властивості: **споживну вартість** і **вартість**, то чи може бути одна й та ж праця джерелом (творцем) різних, протилежних властивостей товару? В чому полягає причина цієї двоїстості?

Двоїста природа товару зумовлена двоїтим характером праці, що його створює.

На двоїсту природу товару, трудове походження вартості уже вказували представники класичної політичної економії, але вони не могли пояснити цього явища. Вперше в економічній науці цю проблему розв'язав К. Маркс, відкривши двоїтий характер праці, втіленої в товарі. Праця, що створює товар, є одночасно конкретною працею, що створює споживну вартість. З іншого боку, праця товаровиробника – це витрата людської робочої сили взагалі, незалежно від її конкретної форми, тобто витрата енергії, м'язів, розуму, нервів тощо. У цій своїй якості вона є абстрактною працею і створює вартість товару.

Конкретна праця разом з природою є умовою створення конкретної споживної вартості. Вона якісно різнорідна – це результат великої кількості різноманітних видів конкретної праці. Тобто види конкретної праці, як і створювані нею споживні вартості, різноманітні. Вони різняться між собою предметом і знаряддям праці, технологією, знаннями, професій-

¹ Політична економія: Навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Беляєв та ін. За ред. д. е. н., проф. К. Т. Кривенка. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 98.

ними навичками робітників, метою і результатом виробництва. Проте слід пам'ятати, що людська праця не виступає єдиним джерелом споживних вартостей. Сукупність споживних вартостей – предмет поєднання людської праці з речовиною природи. Абстрагуючись від особливостей конкретних видів праці, можна виявити суспільну абстрактну працю.

Абстрактна праця, що створює вартість – це специфічна суспільна форма праці, яка властива лише товарному виробництву і виражає економічні відносини між відособленими товаровиробниками, які виникають під час обміну товарами. Тому і вартість, в якій втілена абстрактна праця, є також суспільною властивістю товару, а не природною.

Це означає, що відособлені товаровиробники, працюючи один на одного, вступають між собою у виробничі відносини. Отже, *вартість – це суспільна форма відносин між людьми в умовах товарного господарства, яка є абстрактною величиною.*

Визначаючи двоїтий характер праці товаровиробника, слід мати на увазі, що товарному виробництву властиве основне протиріччя – між приватною та суспільною працею. З одного боку, праця кожного товаровиробника внаслідок його економічної відокремленості є приватною працею. Він сам визначає, що, як і для кого він буде виробляти. З іншого боку, товаровиробники зайняті суспільною працею, бо їх приватна праця є часткою всієї загальнолюдської праці, призначеної для задоволення суспільних потреб у різноманітних товарах і послугах. Суспільний характер цієї праці виявляється у процесі товарного обміну.

Схематично властивості товару, двоїтий характер праці, втіленої у товарі й суперечність товарного виробництва зображено на рис. 5.1.

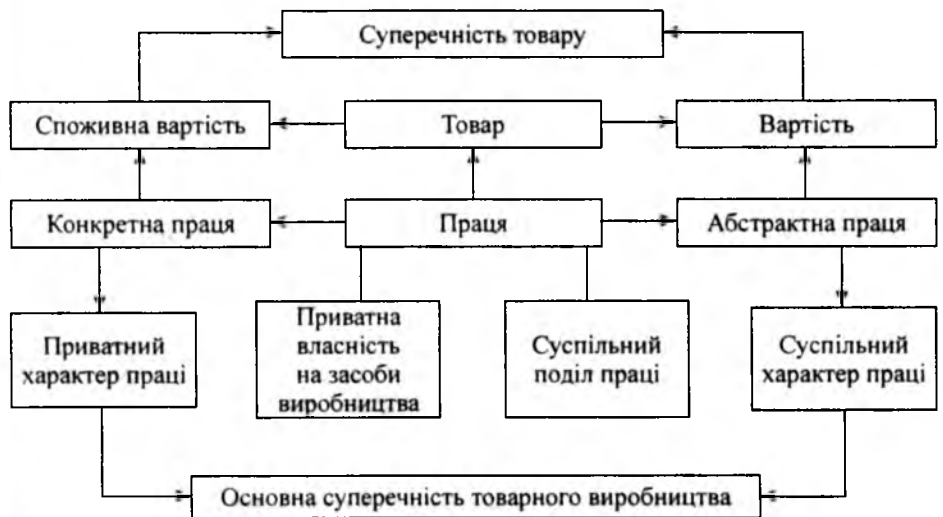

Рис. 5.1. Властивість товару, двоїтий характер праці й суперечність товарного виробництва

Також слід додати, що товаровиробники здійснюють виробництво в різних індивідуальних виробничих і природних умовах, тому на виготовлення однакових товарів витрачається різна кількість праці і різні затрати робочого часу. Тобто в товарах матеріалізується різна індивідуальна вартість. Але на ринку товари однакової споживної вартості оцінюються однаково, бо враховується лише їхня суспільна вартість. Її величина визначається не індивідуальними затратами праці, а кількістю суспільно необхідної праці й вимірюється робочим часом. Тобто, **величина суспільної вартості товару визначається суспільно необхідним робочим часом, який потрібний для його виробництва. Суспільно необхідний робочий час** – це час, який потрібен для виготовлення товару за певних суспільно нормальних умов виробництва і середнього у певному суспільстві рівня продуктивності та інтенсивності праці. Сама ж величина суспільно необхідного робочого часу наближається до індивідуальних затрат праці тих товаровиробників, які виготовляють на ринок основну масу однорідних товарів, і встановлюється стихійно в ході конкурентної боротьби. Скажімо, для виробництва певного товару при середній складності та напруженості праці витрати будуть різними. Перша група товаровиробників витратить 4 год. на одиницю і вироблятиме 100 одиниць цього товару, друга – 5 год. і вироблятиме 250 одиниць товару, третя – 6 год. і вироблятиме 150 одиниць товару. У наведеному прикладі суспільно нормальними умовами, які визначають вартість цього товару, є 5 годин.

Наведений приклад свідчить, що реалізація товарів за суспільною вартістю призведе ось до чого. Перша група товаровиробників, що мають менші індивідуальні витрати, на кожній одиниці готової продукції додатково виграватиме 1 год., а третя група, навпаки, 1 год. втрачатиме, адже їхні індивідуальні витрати вищі, ніж суспільні.

Суспільно необхідний робочий час і зумовлена ним суспільна величина вартості не є постійними і залежать від продуктивної сили праці, яка визначається, у свою чергу, рівнем розвитку науки і техніки, технології, кваліфікацією, професійною майстерністю виробника, його досвідом, традиціями, природними умовами. Отже, **величина вартості товару змінюється прямо пропорційно до кількості і обернено пропорційно до продуктивності суспільної праці. Під продуктивністю праці мають на увазі кількість продукту, який виробляється за одиницю робочого часу.** Зі зростанням продуктивності праці вартість одиниці товару зменшується, а вартість всієї виробленої продукції залишається незмінною.

Праця товаровиробника може бути більш інтенсивною або менш інтенсивною. Під **інтенсивністю праці мають на увазі витрати праці за одиницю робочого часу.** Інтенсивніша праця створює за одиницю робочого часу більшу вартість порівняно з менш інтенсивною працею. За високо інтенсивної праці кожна одиниця робочого часу містить більшу масу праці, ніж за низькоінтенсивної. Це свідчить про те, що при зростанні інтенсивності праці величина вартості одиниці товару не змінюється, але пропорційно зростає сукупна вартість, що створюється протягом робочого

часу. Тому суспільно необхідні витрати праці вимірюються робочим часом за середньої інтенсивності праці.

Визначаючи величину вартості товару, важливо розрізняти **просту** (некваліфіковану) і **складну** (кваліфіковану) **працю**. Величина вартості товару вимірюється витратами простої праці, тобто праці середньої складності, доступної кожному працівнику суспільного виробництва на даному етапі розвитку. Складна праця вимагає попередніх значних затрат часу на здобуття працівником кваліфікації. За одиницю складної праці створюється більша вартість, ніж за одиницю простої. Складна праця зводиться до простої через ринкові відносини у процесі обміну товарів. Усяка складна праця виступає як помножена проста праця.

Отже, *суспільна величина вартості товару значною мірою визначається суспільно необхідними витратами праці на його виробництво, а також корисністю товару.*

5.3. Теорії вартості (цінності) товару

Визначення вартості (цінності) товару – одне з головних завдань політичної економії. Існують різні теорії вартості, серед яких найбільш поширеними є *теорії трудової вартості, граничної корисності, попиту і пропозиції, витрат виробництва, чинників виробництва, інформативна* та ін.

Основи *теорії трудової вартості* заклали англійські економісти У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо та ін. Але найбільш повно її розробив К. Маркс. Він довів, що двоїста природа товару зумовлена двоїстим характером праці, втіленої в товарі. Споживна вартість створюється конкретною працею; вартість створюється працею взагалі, незалежно від її конкретної форми, тобто абстрактною працею. Прихильники теорії трудової вартості вважають, що величина вартості товару визначається не індивідуальним, а суспільно необхідним робочим часом. Ця теорія має найбільше прихильників серед представників вітчизняної і російської економічної науки.

Приблизно водночас з теорією трудової вартості виникла *теорія витрат виробництва і теорія чинників виробництва*. Представники *теорії витрат виробництва* (Ф. Кене, Р. Торренс, Дж. Мілль) розглядають витрати виробництва як основу мінової вартості і цін. Вони вважають, що нова вартість створюється не лише живою працею, а й минулою працею, уречевленою в засобах виробництва.

Теорія чинників виробництва, родоначальниками якої є французькі економісти першої половини XIX ст. Ж.-Б. Сей і Ф. Бастіа, розглядає формування вартості з функціонуванням трьох чинників виробництва: капіталу, праці й землі. Всі вони беруть рівноправну участь у процесі створення вартості, а доходи від використання цих чинників у вигляді прибутку (процента), заробітної плати і ренти – ціна виробничих чинників.

Теорія чинників виробництва стала попередницею *теорії граничної корисності*, яка і сьогодні широко пропагується. Вона виникла в останній

третині XIX ст. Її основоположниками є такі відомі австрійські вчені-теоретики, як К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бен-Баверк, а також У. Джевандс, А. Маршалл (Англія), Л. Вальрас (Швейцарія), В. Парето (Італія) та ін.

Прихильники теорії граничної корисності стверджують, що зведення вартості до витрат праці або чинників виробництва є неприйнятним, тому що не дає змоги врахувати корисність товару. Вони вважають, що вартість – це суб'єктивна оцінка товару, яка визначається його граничною найменшою корисністю для покупця. Ступінь цієї корисності ніби залежить від кількості товарів: чим більше товарів, тим їхня корисність менша, і, навпаки, чим їх менше, тим більша їхня корисність для споживача (покупця) і більша вартість. Автори цієї теорії вважали корисність безпосереднім єдиним вартісноутворювальним чинником.

За всієї односторонності теорії граничної корисності у трактуванні утворення вартості вона відіграла свою роль у розвитку економічної науки щодо розкриття закономірностей прояву корисності і формування ринкового попиту. Крім того, впровадження авторами цих теорій граничних величин дало змогу використати їх для аналізу динаміки і оптимізації економічних процесів ринкової форми господарювання, для математичного моделювання при прийнятті конкретних економічних рішень, пов'язаних з альтернативним вибором між можливими варіантами.

Близькою до теорії граничної корисності є **теорія попиту і пропозиції**. Представники цього напрямку в політичній економії вважають, що вартість (цінність) товару визначається не витратами праці на його виробництво, а лише попитом і пропозицією. Прихильниками теорії попиту і пропозиції були французький економіст першої половини XIX ст. Ж.-Б. Сей, англійський економіст Г.-Д. Маклеод. Цю теорію розділяли представники австрійської школи – К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бен-Баверк. Вони стверджували, що реальна цінність товару дорівнює фактичній ціні, що встановлюється на ринку відповідно до попиту і пропозиції. Слабкістю цієї теорії є те, що вона не дає відповіді на запитання, чим визначається ринкова ціна у разі збігу попиту і пропозиції, а також не бере до уваги той факт, що самі попит і пропозиція залежать від цін товарів та послуг.

Англійський економіст кінця XIX – початку XX ст. А. Маршалл поєднав теорію попиту і пропозиції з теоріями витрат виробництва і граничної корисності. Він брав за основу те, що формування ринкових цін на товари та послуги відбувається в результаті взаємодії попиту і пропозиції. А. Маршалл доводив, що зміна попиту пов'язана з категорією граничної корисності, а пропозиції – з вирішальним впливом витрат виробництва. Він вважав, що вартість (цінність) товару однаково визначається і граничною корисністю, і витратами виробництва.

В сучасних умовах набуває все більшого значення принципово нова теорія вартості (цінності) – **інформативна теорія вартості**, згідно з якою домінуючим типом у структурі витрат суспільної праці є переважно інтелектуальна, озброєна науковими знаннями жива праця, і саме вона виступає джерелом вартості.

Зауважимо, що розглянуті теорії вартості не слід протиставляти, адже кожна з них відображає різні сторони економічного розвитку, і всі вони справляють вплив на цінність товару, що інтегрує в собі різноманітні чинники.

5.4. Закон вартості, його зміст, функції та роль у розвитку товарного виробництва

Закон вартості – об'єктивний і найважливіший економічний закон товарного виробництва. Суть його полягає в тому, що виробництво й обмін товарів здійснюються відповідно до їхньої суспільної вартості, суспільно необхідних витрат праці на їх виготовлення. Основою виникнення закону вартості є товарне виробництво. Він діє в будь-якій економічній системі, де відбуваються товарно-грошові відносини.

Закону вартості властиві такі основні риси:

- 1) в основі вартості лежить суспільно необхідна праця;
- 2) величина вартості товару прямо пропорційна до кількості втіленої в ньому суспільно необхідної праці і обернено пропорційна до її продуктивної сили;
- 3) еквівалентний обмін товарів, тобто обмін товарів відповідно до кількості втіленої в них суспільно необхідної праці;
- 4) з виникненням грошей і ціни закон вартості виступає стихійним регулятором ринкових цін, визначає їх рівень;
- 5) через механізм ринкових цін закон вартості активно впливає на процес економічного виробництва, сприяє його скороченню або розширенню.

Дія закону вартості виявляється в тому, що всі різноманітні за обсягом витрати індивідуального робочого часу зводяться до суспільно необхідних, індивідуальної вартості – до суспільної (ринкової) еквівалентності в економічних відносинах між суб'єктами господарської діяльності. Це зведення відбувається на ринку через механізм попиту та пропозиції. Суспільно необхідні витрати праці виступають в ролі мірила суспільної вартості. Якщо індивідуальні витрати праці нижчі, ніж суспільно необхідні, то товаровиробники збагачуються, одержують додатковий дохід, а коли витрати вищі, то економічне становище товаровиробників погіршується. В умовах розвиненого товарного виробництва закон вартості діє як закон цін. Саме через механізм ринкових цін закон вартості виконує такі основні функції:

- 1) регулятора товарного виробництва, розподілу суспільної праці між галузями та сферами виробництва;
- 2) стимулятора зростання продуктивності суспільної праці, зниження витрат на виробництво продукції;
- 3) диференціації товаровиробників залежно від співвідношення їх індивідуальних витрат праці із суспільно необхідними.

Виступаючи стихійним регулятором товарного виробництва, закон вартості сприяє розподілу людських та матеріальних ресурсів між галу-

зями та сферами суспільного виробництва з метою задоволення різноманітних суспільних потреб. Внаслідок дії цього закону ціни товарів та послуг відхиляються від їхніх суспільних (ринкових) вартостей. Коли суспільна вартість товару підвищується, то відповідно зростає його ціна і навпаки. Водночас рівень ринкових цін свідчить про те, як змінюється плато-спроможний попит у суспільстві. Якщо попит на певні товари зростає, а пропозиція залишається незмінною, то зростають ринкові ціни. Якщо ціни на ринку починають перевищувати суспільну вартість певних товарів і їх товаровиробникам вигідніше виготовляти, створюється економічний стимул для збільшення виробництва. А як тільки виробництво певних товарів перевищить платоспроможний попит, ринкова ціна знизиться до рівня нижче суспільної вартості. Товаровиробники змушені будуть скорочувати виробництво і перейти на виготовлення тих товарів, на які потреба суспільства не задовольняється. Отже, суспільна вартість, закон вартості є ефективним, єдиноможливим механізмом регулювання товарного виробництва. Водночас закон вартості виконує функцію стимулятора розвитку продуктивних сил, зростання продуктивності суспільної праці, адже економічними методами позбавляє ринкове господарство від неефективних товаровиробників. Сутність цих методів полягає в тому, що обмін товарів на ринку відбувається не за індивідуальними, а за суспільно необхідними витратами робочого часу. Суспільно необхідний робочий час є мірилом ринкової (суспільної) вартості товару, тому що являє собою час, який потрібен для виготовлення певного товару за існуючих суспільно нормальних умов виробництва і відповідає середньому в певному суспільстві рівні вміння та інтенсивності праці. Це означає, що та група товаровиробників, у якої індивідуальні витрати праці вищі, ніж суспільно необхідні, зазнає банкрутства і розорення. Навпаки, ті товаровиробники, в яких індивідуальні витрати праці нижчі, ніж суспільні, одержують додатковий дохід, що дає їм можливість вдосконалити виробництво і розширити його. У товаровиробників, у яких індивідуальні затрати праці збігаються з суспільно необхідними, відбувається нормальний процес відтворення. Ця група товаровиробників становить у суспільному виробництві більшість, але економічне становище їх теж нестійке. Через певний час, якщо вони не будуть постійно вдосконалювати виробництво, впроваджувати нову техніку, технологію і організацію виробництва, поліпшувати якість продукції, вони у конкурентній боротьбі втратять свої переваги, позиції на ринку, їх витіснять інші товаровиробники, з більш високим рівнем ефективності виробництва. Отже, дія закону вартості спонукає товаровиробників постійно знижувати індивідуальні затрати праці. Під тиском конкуренції, економічних обставин вони змушені постійно дбати про підвищення ефективності виробництва, зростання продуктивності праці.

Закон вартості активно впливає на соціально-економічну диференціацію товаровиробників. Конкурентна боротьба, ринкові коливання цін навколо суспільної вартості неминуче перетворюють певну частину товаровиробників на таких, хто збагачується, збільшує масштаби виробництва,

і на таких, хто розорюється, виштовхується з ринку і перетворюється на найманих працівників. Зазнає банкрутства і розорення та група товаровиробників, у якої індивідуальні витрати вищі за суспільно необхідні витрати робочого часу. Продаючи свої товари за ринковою ціною, вони не зможуть окупити всіх своїх витрат на виробництво продукції, зазнають збитків, що неминуче призводить до розорення, банкрутства. А інша група товаровиробників, у котрої індивідуальна вартість нижча за суспільно необхідну, одержує додатковий дохід, розширює виробництво і збагачується. Отже, суперечність між індивідуальною і суспільно необхідною працею призводить до диференціації, соціально-економічного розшарування товаровиробників, економічними методами позбавляє суспільне виробництво від неефективних суб'єктів господарювання, що в свою чергу впливає на розвиток науково-технічного і соціального прогресу.

Контрольні запитання і завдання

1. *Що таке натуральне виробництво, які його характерні ознаки?*
2. *У чому полягає сутність товарного виробництва? Назвіть причини його виникнення.*
3. *Чим відрізняється товарне виробництво від натурального господарства?*
4. *Що таке товар, які його властивості та чим він відрізняється від продукту праці?*
5. *У чому полягає двоїстий характер праці, втіленої в товарі?*
6. *Розкрийте поняття суспільно необхідних затрат праці як джерела вартості товару.*
7. *Що таке суспільна величина вартості товару?*
8. *У чому полягає сутність теорії трудової вартості? Чим вона відрізняється від теорії граничної корисності?*
9. *У чому полягає зміст теорії витрат виробництва та теорії трьох факторів виробництва?*
10. *У чому полягає сутність теорії граничної корисності? Чим вона відрізняється від теорії попиту і пропозиції?*
11. *У чому полягає зміст закону вартості?*
12. *Охарактеризуйте функції закону вартості.*
13. *Чим сучасне товарне виробництво відрізняється від простого товарного виробництва?*
14. *Чому товарне виробництво є прогресивною системою господарювання?*

6.1. Виникнення і сутність грошей

У розвинутому товарному виробництві вартість товарів визначається у грошовій формі. Гроші не тільки визначають вартість того чи іншого товару, але водночас є важливим знаряддям обміну, регулювання ринкової економіки.

Стабільність грошової системи свідчить про ефективне функціонування національної економіки, створює передумови для її зростання.

Зауважимо, що протягом століть в економічній науці не було питання, яке викликало б такий інтерес і породжувало такі гострі дискусії як питання про походження і природу грошей, їх суть і роль в системі економічних відносин кожного суспільства і всього світового господарства.

В економічній літературі розглядаються в основному дві концепції походження грошей: раціоналістична й еволюційна.

Раціоналістична концепція походження грошей вважає гроші результатом згоди між людьми, які визнали необхідність спеціальних засобів обслуговування обміну. Вона заперечує товарну природу грошей, їх стихійне походження.

Представники концепції еволюційного походження грошей стверджують, що гроші мають товарну природу, говорять про стихійне виділення їх із загальної маси товарів. Всебічно ця концепція була обґрунтована К. Марксом, який розглядав гроші як продукт розвитку обміну і товарного виробництва.

Слід зазначити, що найбільш обґрунтовано походження і природу грошей, їх історичну суть і функції розкривають концепції, які розглядають гроші через розвиток обміну і форми вартості.

Вартість у своєму історичному розвитку набувала таких форм: проста, одинична, або випадкова; повна, або розгорнута; загальна і грошова. Кожна наступна форма характеризує вищий ступінь розвитку товарного виробництва й обміну.

Першою формою вартості була проста, одинична, або випадкова форма вартості. Вона виникла в умовах первісного суспільства, коли обмін мав випадковий, а не масовий характер. Общини зрідка обмінювались продуктами своєї праці. Цю форму вартості можна виразити таким простим міновим співвідношенням, у якому X товару A обмінюється на Y товару B , що має такий вигляд:

$$X \text{ товару } A = Y \text{ товару } B.$$

У такій послідовності перший товар A відіграє активну роль, тобто виражає вартість у певній кількості споживної вартості другого товару B і перебуває в активній відносній формі вартості. Другий товар B відіграє пасивну роль, адже використовується для визначення вартості першого товару A . Він перебуває в еквівалентній формі вартості, тобто виступає щодо першого товару A як рівна вартість, або еквівалент. Це значить, що товар-еквівалент та втілена в ньому конкретна праця є формою вираження суспільної абстрактної праці. З цим пов'язана таємниця походження грошей, їх природа.

Розвиток товарного виробництва, суспільного поділу праці зумовили подальший розвиток обміну, який набув регулярного характеру. Це означало перехід від простої до повної, або розгорнутої форми вартості, коли один товар, що перебуває у відносній формі вартості, може обмінюватись на багато інших товарів, які виступають у еквівалентній формі вартості. За таких умов безпосередній обмін товару на товар зникає, що означає перехід до загальної форми вартості. Роль загального еквівалента вартості в різних країнах і на різних етапах економічного розвитку виконували найрізноманітніші товари (шкіри диких звірів, хутро, худоба, слонова кістка, сіль, чай тощо). На Русі загальним еквівалентом були хутра родини куниць, у певних народів – хутро соболя. Тут не мала значення споживна вартість товару – еквівалента. Подальший розвиток продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, розширення кола обмінюваних продуктів зумовили те, що функція загального еквівалента закріплюється на всіх рівнях за одним якимось товаром, який і став грошми, що призвело до утворення **грошової форми вартості**. **Гроші** – це товар, який є загальним еквівалентом вартості для всіх інших товарів. За його споживною вартістю постійно закріплена роль загального еквівалента. З появою грошей стало можливим вимірювання вартостей різних товарів, а розвиток форм вартості набув свого завершення. Товарні відносини доповнилися складною системою грошових відносин.

Отже, гроші як товар, що виконує функцію загального еквівалента вартості, виникли стихійно в результаті розвитку товарного вироб-

ництва, обміну і форм вартості. Саме з товарообміну розпочинається власне історія виникнення та розвитку грошей.

У сучасній економічній літературі трапляються різні визначення сутності грошей, які істотно відрізняються одне від одного. Так, у “Великому економічному словнику” гроші охарактеризовано як “...міра вартості при купівлі-продажу і виконують роль всезагального еквівалента”¹. Американські економісти К. Р. Макконнелл і С. Л. Брю вважають, що “гроші – це те, що гроші роблять. Усе, що виконує функції грошей, і є гроші”². П. Самуельсон стверджує, що “...гроші – сучасний засіб обміну і стандартна одиниця, в якій виражені ціни і борги”³. Л. Харріс визначає гроші як “...будь-який товар, що функціонує як засіб обігу, лічильна одиниця і засіб збереження вартості”⁴.

Різні визначення грошей подані і в сучасній українській економічній літературі. Так, у навчальному посібнику “Політична економія” за редакцією К. Т. Кривенка гроші визначаються як особливий товар, який служить загальним еквівалентом вартості, її представником⁵. Учені С. В. Мочерний і М. В. Довбенко вважають, що “гроші – це особливий товар, що слугує загальним еквівалентом та найважливішим об’єктом рухомої власності, на основі чого виконуються всі функції грошей, значною мірою встановлюються та розвиваються економічні відносини між людьми...”⁶.

Наведені визначення сутності грошей зумовлені різними науковими підходами до пізнання природи цієї економічної категорії: логіко-історичним і функціональним. Перший з них намагається з’ясувати сутність грошей через дослідження логіки їх історичного розвитку. Прихильники функціонального підходу визначають сутність грошей, їх функціональні форми, не порушуючи при цьому питання про їх глибшу основу. Проте ці два підходи до визначення сутності грошей мають спільні ознаки, які полягають в тому, що гроші є економічною категорією, яка характеризує обмін у ринковій системі.

Найбільш послідовно та усвідомлено логіко-історичний підхід до пізнання сутності грошей реалізував К. Маркс. Він на основі глибокого дослідження цього питання показав, що ключем до розуміння сутності грошей є процес розвитку товарного обміну, форми вартості. В нових умовах ринкових відносин цей підхід має бути реалізований з урахуванням сучасного рівня розвитку теорії грошей.

Отже, можна сформулювати найзагальніші ознаки грошей: гроші повинні мати суспільне визнання; бути засобом збереження вартості; абсолютно ліквідним засобом обміну, мати властивість загальної обмінюваності; використовуватися як посередник обміну товарів та послуг.

¹ Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азриляна. – 3-е изд. – Институт новой экономики, 1998. – С. 125.

² Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Пер с англ. 11-го изд. К., Хагар-Демос, 1993. – С. 264.

³ Самуельсон П. Економіка: Підручник. – Львів, Світ, 1993. – С. 231.

⁴ Харрис Л. Денежная теория. – М.: Прогресс, 1990. – С. 75.

⁵ Політична економія: Навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Беляєв та ін. За ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 120.

⁶ Мочерний С. В., Довбенко М. В. Економічна теорія: Підручник. – К.: Академія, 2004. – С. 151.

У грошах представлений безпосередньо суспільний характер праці. Вони загальноприйнятий засіб обігу. Ними стали вимірювати вартість усіх товарів та послуг в обміні.

6.2. Функції та види грошей

Сутність грошей найповніше виявляється в їхніх функціях. У сучасній зарубіжній та вітчизняній економічній літературі існують різні підходи до розгляду функцій грошей. Так, американські економісти К. Р. Макконнелл і С. Л. Брю основними функціями грошей називають засіб обігу, міру вартості та засобу заощадження¹. Л. Харріс виділяє функції засобу обігу, одиниці розрахунку та збереження вартості².

Українські економісти, наслідуючи К. Маркса, як правило, визначають п'ять функцій грошей: міри вартості, засобу обігу, засобу нагромадження, засобу платежу і світових грошей³.

З названих функцій грошей найбільшу значущість має **перша – міри вартості**. Являючи собою еквівалентну вартість, гроші тим самим вимірюють вартість усіх товарів в обміні. Здійснення функції міри вартості виявляється у ціні як грошовому вираженні вартості товару. Вартість представлена у грошовій одиниці, виступає як масштаб цін. Коли роль грошей виконували благородні метали, масштаб цін визначався через золотий вміст грошової одиниці, що встановлювався юридичним актом держави. Наприклад, американський долар 1973 р. вміщував 0,736736 г золота. В сучасних умовах золотий зміст національних грошових одиниць офіційно не встановлюється⁴. Функцію міри вартості виконують паперові гроші без золотого забезпечення. Вартість грошей визначається вже не кількістю золота, що міститься в них, а виробленою фактичною масою всіх товарів та послуг. Ціна товару визначається не пропорційно до золотого утримання грошової одиниці, а залежно від рівня витрат виробництва та попиту і пропозиції цього товару на ринку.

Друга функція грошей – засобу обігу. Вона пов'язана з тим, що безпосередній обмін товарів переріс у товарно-грошовий обіг. У цьому процесі гроші відіграють роль посередника в обміні двох товарів: товар–гроші–товар. Вони функціонують уже не уявно, а реально, як купівельний засіб платежу і обслуговують акт продажу–купівлі. У наш час цю функцію виконують паперові й кредитні гроші.

Третя функція грошей – засіб нагромадження і заощадження – пов'язана з двома попередніми функціями. Щоб товаровиробникові

¹ Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Економікс: принципи, проблеми и політика. Пер. с англ. 11-го изд. К., Хагар-Демос, 1993. – С. 264–265.

² Харрис Л. Денежная теория. – М.: Прогресс, 1990. – С. 75.

³ Основи економічної теорії / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климок та ін., За ред. А. А. Чухна. – К.: Вища шк., 2001. – С. 113–122, Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Сучасна економіка: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2005. – С. 68.

⁴ У 1971 році було повністю відмінено золотий стандарт. Із цього часу вартість товарів не вимірюється в золоті, паперові гроші перестали обмінювати на золото.

купити потрібний товар, треба мати певну суму грошей. Тому часто гроші, отримані від продажу товару, вилучаються з обігу і перетворюються на засіб накопичення купівельної спроможності, яка може бути використана на купівлю потрібних товарів у майбутньому. Тобто ця функція пов'язана зі здатністю грошей бути засобом збереження вартості, представником загального втілення багатства, яке товаровиробники прагнуть нагромаджувати. Але реалізація функції грошей як засобу нагромадження і заощадження можлива лише за умови, коли вони є стійкими та стабільними.

Четверта функція грошей – засобу платежу – полягає в тому, що вони стають засобом відкладених платежів, які повинні здійснитися у майбутньому, при сплаті боргових зобов'язань, коли товари продаються в кредит, при виплаті заробітної плати, податків, оплати житла та ін. Цю функцію виконують кредитні гроші (векселі, банкноти, чеки), електронні гроші, на базі яких виникли кредитні картки. Їх застосування звужує сферу використання готівкових грошей і чеків, є стимулом у реалізації товарів та послуг і одночасно інструментом кредиту. Особливість функції засобу платежу полягає в тому, що гроші тут виступають не як засіб обігу, а як індивідуальне втілення суспільної праці, завершуючи кредитну угоду. Розвиток кредитних відносин створює можливість виплачувати позики через взаємні зарахування боргових зобов'язань без залучення наявних (готівкових) грошей.

П'ята функція грошей – світових грошей. Цю функцію породжують взаємодія національного і світового ринку, міжнародна торгівля. Світові гроші функціонують як загальний міжнародний платіжний і купівельний засіб, як загальне втілення суспільного багатства. Спочатку функцію світових грошей виконувало золото¹. Але поступово його місце посіли резервні національні валюти розвинених країн, до яких і перейшла функція світових грошей (долар США, англійський фунт стерлінгів, європейська валютна одиниця – ЄВРО та ін.). Їх особливістю є те, що вони мають не тільки внутрішню, а й зовнішню обіговість, тобто вільно обмінюються на валюту інших країн. Але золото і в сучасних умовах залишається надійним гарантом у міжнародних розрахунках, воно є певним резервним, страховим фондом світових грошей і нагромаджується в центральних банках більшості країн світу.

У сучасній ринковій економіці гроші представлені двома видами: символічними (декретними) та кредитними (депозитними).

Символічні (декретні) гроші – номінальні знаки вартості, що мають примусовий курс. Це засоби обміну, що являють собою боргові зобов'язання держави і не мають власної вартості (цінності). Вартість таких грошей (готівкових) визначається їхньою здатністю обмінюватися на товари та послуги. Монопольне право емісії готівкових грошей законодавчо закріплено в нашій державі за Національним банком України, тому вони є державними грошима. Розміри емісії грошей залежать від потреб держави в додаткових фінансових ресурсах. Купівельна спроможність

¹ Упродовж XX ст. здійснювався процес демонетизації золота. В сучасних умовах золото не виконує ролі світових грошей, не бере участі в міжнародному обміні.

декретних грошей визначається кількістю товарів та послуг, які можна придбати за грошову одиницю.

Кредитними, або депозитними, називаються гроші, рух яких здійснюється шляхом перерахунків у кредитних установах (безготівкові гроші). Тобто це засоби обміну, які являють собою боргові зобов'язання депозитних установ. Як і декретні гроші, вони не мають внутрішньої вартості (цінності). Вартість депозитних грошей визначається їхньою купівельною спроможністю. **Депозити** – це грошові кошти, вкладені в комерційні банки у готівковій чи безготівковій формі для зберігання на визначених умовах. Вони є борговим зобов'язанням банку, яке він має сплатити за вимогою вкладника. Кредитними грошима є векселі, банкноти, чеки, депозитні сертифікати.

У наш час широкого розповсюдження набули **електронні гроші**, до яких належать кредитні та дебетні картки. Це абсолютно нова форма розрахунків, яка застосовується завдяки впровадженню комп'ютерної техніки і новітніх систем зв'язку. На сьогодні це найбільш прогресивний, економічний і зручний носій грошових функцій. Економічність і зручність полягають у тому, що не потрібно носити великі суми грошей із собою, крім того у разі втрати картки ніхто не зможе нею скористатись, бо код доступу знає тільки її власник.

Система електронних платіжних розрахунків прогресивно розвивається і в Україні. Це вигідно всім суб'єктам такої системи розрахунків, адже використання платіжних карток прискорює взаєморозрахунки, а отже, й обіг товарів і грошей в національній економіці.

6.3. Грошовий обіг та його закони

Грошовий обіг – неперервний рух грошей у сфері обігу, їх функціонування як засобу обігу і платежу. Грошовий обіг здійснюється в готівковій та безготівковій формах. **Готівкові гроші (наявні)** – це банкноти, білети державної скарбниці та монети. Головним призначенням готівкових грошей є забезпечення розрахунків у реалізації товарів і послуг, виплата заробітної плати, пенсій, стипендій, допомоги, покриття страхових відшкодувань, оплата цінних паперів і доходів з них, платежі за комунальні послуги тощо.

Тенденції до обмеження обігу готівкових грошей зростають під тиском значних затрат суспільства на виготовлення грошових знаків і їх зберігання, транспортування та інкасацію, ускладнення контролю за їх використанням, здатності готівки породжувати тіньовий бізнес і вплив капіталу за кордон. Нині в Україні тільки гривнева готівка становить 43 відсотки від усієї грошової маси, а, наприклад, у США готівкові гроші становлять лише 7,5 відсотка¹. Значні обсяги готівкової грошової маси загострюють проблему грошового обігу.

¹ П. Матвієнко. Концептуальні засади грошово-кредитної політики України // Голос України. – 2003. – 18 лютого. – С. 6.

Безготівкові гроші (наявні) – це засоби на рахунках у банках, різноманітні депозити (вклади) у банках, депозитні сертифікати, державні цінні папери, а також грошові кошти, вкладені в акції інвестиційних фондів. Вони виконують грошові функції за умов зняття з депозиту шляхом виписування платіжних доручень, чеків, акредитивів, платіжних вимог тощо. Безготівкові розрахунки забезпечують рух вартості без використання наявних готівкових грошей двома способами:

- 1) переказуванням грошових коштів з рахунку платника на рахунок їх отримувача у кредитних закладах;
- 2) проведенням взаємозаліків зустрічних вимог без використання готівкових грошей.

Рівень безготівкового обігу в тій чи іншій країні залежить від грошово-кредитної політики, досконалості банківської справи, цілей і методів регулювання грошового обігу.

В умовах ринкових відносин грошовий обіг сприяє:

- 1) перерозподілу грошових коштів між суб'єктами господарювання та різними галузями економіки;
- 2) задоволенню потреб економіки у грошових коштах завдяки державному регулюванню грошової маси в обігу.

Організація грошового обігу здійснюється в межах **грошової системи країни**, яка історично склалась і закріплена національним законодавством. Вона містить такі складові:

- 1) грошову одиницю країни;
- 2) масштаб цін¹;
- 3) види державних грошових знаків (металевих або паперових), порядок їх випуску в обіг;
- 4) регламентацію безготівкового обігу;
- 5) порядок обміну національної валюти на іноземну (валютний паритет);
- 6) державне регулювання грошового обігу.

Грошові системи поділяють на два типи:

- 1) **металевого грошового обігу**, за якого такий грошовий товар виконує всі функції грошей;
- 2) **паперово-кредитного грошового обігу**, в основі якого лежать кредитні гроші.

Основними рисами сучасних грошових систем є:

- 1) скасування офіційного розміну банкнот на золото, вихід золота із обігу в усіх країнах світу;
- 2) перехід до нерозмінних на золото кредитних грошей;
- 3) випуск банкнот (емісія) для покриття витрат держави;
- 4) переважання безготівкового обігу;
- 5) посилення державного регулювання грошового обігу.

Для обслуговування нормального грошового обігу необхідна певна точно визначена грошова маса. Існує кілька варіантів так званої кількісної

¹ В сучасних умовах цей чинник втратив економічний зміст із припиненням розміну кредитних грошей на золото.

теорії грошей, що визначає кількість грошей, необхідних для виконання функції засобу обігу.

Згідно з марксистською теорією, кількість повноцінних грошей, необхідних для обігу, визначається такою формулою:

$$КГ = \frac{ТЦ}{О},$$

де **КГ** – кількість грошей, необхідна для обігу;

ТЦ – сума цін товарів;

О – швидкість обігу грошей.

Це *загальний закон грошового обігу* повноцінних грошей, сутність якого полягає в тому, що кількість грошей, необхідних для виконання функції засобу обігу, має дорівнювати сумі цін реалізованих товарів, поділеній на кількість обігів однойменних грошових одиниць. Він відображає економічну взаємозалежність між масою товарів, що обертаються, рівнем їх цін і швидкістю обігу грошей. Тобто кількість повноцінних грошей, яка необхідна для забезпечення товарообігу, визначається трьома чинниками:

- 1) рівнем цін товарів, що підлягають реалізації;
- 2) обсягом товарної маси;
- 3) швидкістю обігу грошей.

Коли в обігу перебувають повноцінні гроші (золото) і розмінні на них паперово-кредитні гроші, то в обіг надходить така кількість грошей, яка справді потрібна для реалізації товарів. За цих умов роль стихійного регулятора грошового обігу виконує функція грошей як засобу нагромадження скарбу: якщо потреба у грошах скорочується, то зайві гроші виходять з обігу і осідають у їх власників як скарб, якщо збільшується, відбувається приплив грошей у сферу обігу зі скарбу.

За умов, коли в обігу перебувають тільки паперово-кредитні гроші, їх кількість визначається специфічним законом паперово-грошового обігу. Суть його зводиться до того, що випуск паперових грошей має бути обмежений тією їх кількістю, в якій справді оберталося б символічно представлене ними золото. Якщо випуск паперових грошей перевищить потребу товарообігу в золотих грошах, купівельна спроможність первинних знаків упаде, а ціни на товари і послуги зростуть.

В умовах розвинених кредитних відносин при визначенні грошової маси в обігу слід брати до уваги суму цін товарів, проданих у кредит; платежі, за якими настав строк сплати, і суму платежів, які взаємно зараховуються. З урахуванням цих обставин кількість грошей, необхідних для обігу, визначається за такою формулою:

$$КГ = \frac{ЦТ - К + П - ВП}{О},$$

де **КГ** – кількість грошей в обігу;

ЦТ – сума цін товарів, що підлягають реалізації;

К – сума цін товарів, проданих у кредит;

П – платежі, за якими настав строк сплати;

ВП – сума платежів, які взаємно зараховуються;

О – кількість обігів однойменних грошових одиниць.

У західній економічній теорії широкого визнання набула кількісна теорія грошей, висунута американським ученим-економістом Ірвінгом Фішером. Його формула для визначення кількості грошей, необхідних для обігу, є такою:

$$M \times V = P \times Q,$$

де **M** – середня маса грошей, яка необхідна країні для забезпечення нормального грошового обігу;

V – швидкість обігу грошей¹;

P – середній рівень товарних цін;

Q – реальний обсяг товарів та послуг, що продавалися в країні протягом певного року.

Це рівняння дає змогу розрахувати грошову масу, що перебуває в обігу:

$$M = \frac{P \times Q}{V},$$

Отже, формула І. Фішера показує залежність рівня цін від маси грошей, що перебувають в обігу. Тобто зростання цін може викликатися трьома чинниками:

- 1) зростанням кількості грошей, що перебувають в обігу в надлишковому розмірі;
- 2) прискоренням швидкості обігу грошей;
- 3) скороченням фізичного обігу товарів та послуг.

Аналіз показників цієї формули дає змогу визначити загальні передумови виникнення інфляції. Це швидке зростання номінальної кількості грошей, що перебувають в обігу, або прискорення швидкості їх обігу порівняно із зростанням реального національного доходу.

Для аналізу змін грошового обігу, розробки ефективних заходів щодо регулювання темпів зростання обсягу грошової маси в національній економіці використовуються грошові показники (грошові агрегати):

- 1) агрегат **M1** = готівкові гроші в обігу (банкноти, монети) і кошти на банківських рахунках;
- 2) агрегат **M2** = **M1** + термінові й ощадні вклади в банках;
- 3) агрегат **M3** = **M2** + ощадні вклади у спеціальних кредитних установах;
- 4) агрегат **L** = **M3** + депозитні сертифікати великих банків.

Функціональні форми грошей, що поєднані в агрегаті **M1**, використовуються переважно у функції як засіб обігу і відповідають грошовій масі у вузькому розумінні.

Функціональні форми грошей агрегату **M2** використовуються не тільки як засіб обігу, але здебільшого у функції засобу нагромадження. Вони представляють гроші в широкому розумінні.

¹ Швидкість обігу грошей – кількість раз, коли кожна грошова одиниця брала участь протягом року в забезпеченні будь-яких угод (операцій).

Швидкість обігу грошей – показник інтенсифікації їхнього руху при функціонуванні як засобу обігу і засобу платежу. Вона залежить від таких чинників: **загальноекономічних** – циклічного розвитку національної економіки, темпів економічного зростання, руху цін; **монетарних** – структури платіжного обігу, розвитку кредитних операцій і взаємних розрахунків, рівня відсоткових ставок на грошовому ринку тощо.

Україна розбудовує новий паперово-грошовий обіг. У 1996 році національною грошовою одиницею стала гривня. Порядок її виготовлення і введення в обіг та підтримання товарно-грошової рівноваги розроблено Національним банком України. Всі гривні є банківськими білетами, тобто банкнотами, що дуже важливо. Банкноти забезпечені всіма активами Національного банку (золотом, коштовностями, іноземною валютою) і обмежено випускаються в обіг під реальні товарно-грошові угоди. Отже, банкнотний обіг більш захищений від знецінення і краще гарантує стабільність грошового обігу в національній економіці.

Проведення грошової реформи в Україні та введення власної національної валюти передбачає стабілізацію вітчизняної економіки, її структурну перебудову, досягнення зростаючого виробництва високоякісної і конкурентоспроможної продукції, подолання товарного дефіциту і перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки.

Порушення законів грошового обігу призводить до виникнення такого явища, як інфляція.

6.4. Причини і сутність інфляції

У політичній економії існує дві основних концепції визначення причин інфляції – **монетарна** і **немонетарна**.

Представники **монетарної концепції** вважають, що основними причинами інфляції є:

- 1) зростання грошової маси у сфері обігу, що перевищує темпи зростання реального обсягу виробництва товарів та послуг за сталої швидкості обігу грошей;
- 2) зростання швидкості обігу грошей, за їхньої сталої номінальної кількості, що перевищує темпи зростання обсягів виробництва економічних благ.

Така ситуація в національній економіці пояснюється насамперед надлишковим сукупним попитом, який призводить до зростання цін при постійному реальному обсязі виробництва благ і зумовлює інфляцію попиту. В суспільстві створюється ситуація, коли у сфері обігу перебуває багато паперових грошей, які населення намагається перетворити на матеріальні цінності. **Інфляція попиту** виникає, як правило, в умовах повної завантаженості виробничих потужностей та повної зайнятості. У цих умовах зростання сукупного попиту, що перевищує виробничі можливості, викликає підвищення цін на товари та послуги.

Представники **немонетарної концепції** основними причинами інфляції вважають збільшення витрат виробництва, зростання сукупного попиту

за умов повної зайнятості або зменшення сукупної пропозиції. На зростання витрат виробництва може впливати перевищення темпів зростання заробітної плати над темпами зростання продуктивності праці, підвищення цін на сировину і енергію та збільшення податків. Прихильники цієї концепції беруть за основу те, що зростання витрат на одиницю продукції призводить до зменшення пропозиції товарів та послуг в національній економіці і викликає зростання загального рівня цін та інфляції.

Інфляційний процес у своєму розвитку проходить два етапи. На першому з них темпи знецінення грошей відстають від темпів зростання паперової маси у сфері обігу, дезорганізуючий вплив інфляції на процес суспільного відтворення ще не вповною мірою виявляється. Тимчасово може створюватися специфічно висока ринкова кон'юнктура, основою якої насправді є інфляція. На першому етапі згубна дія інфляційного процесу проявляється неповно. Реалізація тут комплексу протиінфляційних заходів потребує найменших затрат, а їх дієвість – найвища. Економічна система ще має ряд ефективних засобів регулювання, тому є можливість не тільки обмежувати негативні наслідки інфляції, а й приховувати їх.

На другому етапі свого розвитку інфляційний процес різко прискорюється, темпи зростання суспільного виробництва починають відставати від знецінення паперових грошей, а інфляційне переповнення сфери грошового обігу стає вже очевидним. Це спричинюється:

- 1) занепадом національного виробництва, зростанням відставання у науково-технічному прогресі, зниженням суспільної продуктивності праці;
- 2) зменшенням товарообігу, зумовленого зниженням якості та скороченням асортименту товарів; скороченням закупівель імпортованих товарів;
- 3) зростанням дефіцитності товарів;
- 4) від'ємним платіжним балансом країни, коли збитки від зовнішньоекономічної діяльності вже не покриваються доходами.

Інфляція – це багаточинниковий складний процес, який чітко відображає всі основні проблеми й суперечності національної економіки. Найбільш очевидно вона проявляє себе в систематичному переповненні сфери грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що призводить до їх знецінення та додаткового перерозподілу національного доходу на шкоду більшості населення країни. Здійснюючи емісію (випуск) грошей, держава може випускати їх не тільки для потреб товарообігу, але й для вирішення інших проблем, зокрема для покриття дефіциту державного бюджету. В результаті порушується співвідношення між товарною і грошовою масою, що може призвести до виникнення інфляції.

Інфляція – це переповнення сфери грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, не забезпечених матеріальними цінностями, що призводить до їх знецінення, до стійкого зростання загального рівня цін на товари та послуги (явного чи прихованого). Під час інфляції відбувається знецінення грошей щодо золота, іноземної валюти, товару.

Будучи наслідком всієї сукупності диспропорцій і суперечностей процесу суспільного відтворення, інфляція спостерігається в усіх країнах

на певних етапах їх економічного розвитку. Однак темпи і масштаби інфляції різні. Зокрема, інфляція може бути **відкритою**, коли зростання загального рівня цін внаслідок невідповідності попиту і пропозиції не стимулюється державою, і **прихованою**, коли здійснюється загальний державний контроль над цінами. Прихована інфляція відбувалася в колишній адміністративно-командній системі господарювання, коли держава, контролюючи весь процес суспільного відтворення, стримувала ріст цін і доходів. Для господарської діяльності краще мати справу з очевидною інфляцією.

Інфляція в Україні у відкритій формі виникла в 1992 році. За даними Держкомстату України, індекс споживчих цін (індекс інфляції) протягом 1992-2003 років характеризується такою динамікою:

- у 1992 р. споживчі ціни зросли у 21 раз,
- у 1993 р. – у 102,
- у 1994 р. – у 5,
- у 1995 р. – у 2,8 рази (табл. 6.1.)

Таблиця 6.1

Динаміка споживчих цін (інфляції) в Україні¹
(у відсотках до грудня попереднього року)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997
За рік в цілому	2100,0	10256,0	501,0	281,7	139,7	110,1
	1998	1999	2000	2001	2002	2003
За рік в цілому	120,0	119,2	125,8	106,1	99,4	108,2

Описана динаміка індексу споживчих цін, яка визначає темпи інфляції, в Україні зумовлюється кількома специфічними чинниками, основними з яких є:

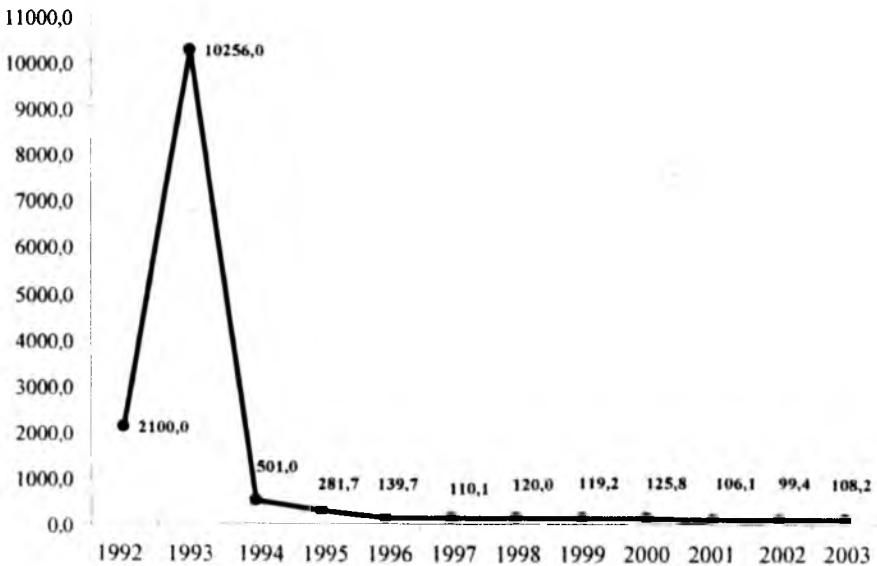
- існування прихованої інфляції в умовах командно-адміністративної системи, якою була економіка України, що входила до складу колишнього Радянського Союзу;
- глибока деформація основних пропорцій вітчизняної економіки;
- лібералізація цін, тобто їх роздержавлення. На цій основі відбувся перехід від прихованої інфляції до відкритої;
- багатократне зростання цін на енергоресурси;
- перехід від цін національного ринку, які були штучно занижені, до цін світового ринку;
- надмірні витрати на військові цілі, що призводить до дефіциту державного бюджету і зумовлює випуск (емісію) в обіг зайвої маси грошей;
- значна монополізація вітчизняної економіки, яка заохочує зростання споживчих цін;
- наявність численних посередників між виробниками і споживачами;

¹ Урядовий кур'єр. – 2004. – 9 січня. – С. 4.

– надмірний податковий прес, розлад системи безготівкових розрахунків тощо.

Успішні програми економічної стабілізації середини 90-х років дали змогу провести в Україні у 1996 році грошову реформу, ввівши нову грошову одиницю – гривню. Після інфляції на рівні 10-40 відсотків у 1996-2000 роках, з 2001 року вона вимірюється однозначними цифрами. У 2002 році індекс інфляції набув від'ємного значення через зменшення цін на продовольчі товари внаслідок високого врожаю. Незважаючи на подорожчання хліба та інших продовольчих товарів через неврожай зернових, у 2003 році інфляція також не вийшла за рамки однозначного числа та становила 8,2%, про що свідчать дані, наведені в табл. 6.1. За офіційними прогнозами, інфляція в Україні надалі буде поступово скорочуватись.

Динаміку індексу інфляції в Україні за період з 1992 по 2003 роки відображає наведений графік 6.1.

Графік 6.1. Динаміка інфляції (у відсотках до грудня попереднього року)

Отже, одним із головних і найбільш наочних показників наявності чи відсутності інфляції в країні, її глибини є індекс цін, що визначає їх загальний рівень щодо базового періоду, та надмірний попит.

6.5. Види інфляції

Залежно від швидкості зростання загального рівня цін на товари та послуги розрізняють три види інфляції – помірна, галопуюча, гіперінфляція.

Помірна інфляція – це така інфляція, за якої зростання загального рівня цін не перевищує 5-10 відсотків на рік. Деякі економісти вважають, що помірна інфляція може бути використана для збалансування грошово-фінансових і матеріальних ресурсів, стимулює товаровиробників у збільшенні виробництва товарів, прискоренні технічного переозброєння підприємств, змушує постійно дбати про зниження затрат живої праці.

Помірна інфляція може бути позитивним чинником розвитку суспільного виробництва в умовах ринкової економіки. В Україні вона була негативним процесом, внаслідок якого постійно існував товарний дефіцит, виникали диспропорції у вітчизняній економіці, діяв затратний механізм господарювання, утримувався великий апарат управління, знижувався життєвий рівень народу.

Галопуюча інфляція – це інфляція, коли щорічний темп зростання цін сягає від 20 до 200 відсотків. Вона супроводжується стрімким, стрибкоподібним зростанням цін, різким знеціненням грошей, розладом економічних пропорцій, стагнацією (застоем) і навіть падінням виробництва, масовим зубожінням населення країни.

Гіперінфляція – це інфляція, коли річні темпи зростання цін сягають від 500 до 1000 відсотків. Гіперінфляція, як правило, призводить до економічного паралічу, провокування гострих соціальних конфліктів і катаклізмів. Ціни на товари та послуги стають хаотичними, а колообіг реального і грошового потоків – дезорганізованим. Відбуваються значні зміни в розподілі суспільного продукту, доходів та майна. Переважно більша частина населення країни зазнає збитків на користь невеликої групи людей.

Економісти вважають, що гіперінфляція – це суто монетарне явище: аби впоратися зі своїми зобов'язаннями, держава друкує та випускає в обіг дедалі більше паперових грошей. Емісія грошей, не забезпечених товарами, набуває величезних масштабів. За цих умов гроші починають втрачати свої основні функції в економіці. Світовому досвіду відома закономірність: збільшення кількості паперових грошей в обігу в 4-5 разів порівняно з товарною масою означало, що держава вичерпала себе і настала економічна катастрофа. Для ефективного подолання гіперінфляції, як правило, провадять грошові реформи, вводять нову грошову одиницю. Однак для того, щоб ефективно управляти цим процесом, слід мати на увазі, що інфляція є багаточинниковим явищем.

Залежно від особливостей зростання загального рівня цін на різні групи товарів розрізняють **збалансовану й незбалансовану інфляцію**.

Перша виникає внаслідок пропорційної зміни цін на різні товари. Друга характеризується нерівномірним (непропорційним) зростанням цін на різні товари та послуги. У разі передбачуваності наростання інфляційних процесів розрізняють **очікувану інфляцію**. В інших випадках діє **неочікувана інфляція**, яка не прогнозується. Врахування просторових меж інфляції дає змогу класифікувати **локальну інфляцію**, що діє в межах окремої країни, і **світову інфляцію**, якщо вона охоплює групу країн.

6.6. Соціально-економічні наслідки інфляції

Маючи складний соціально-економічний характер, інфляція призводить до гальмування розвитку національної економіки, поглиблює майнове розшарування населення і створює загрозу дестабілізації соціально-політичної ситуації в країні.

Інфляція посилює диспропорції в національній економіці, передовсім між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання; порушує нормальні господарські зв'язки; підриває стимули до підвищення ефективності вітчизняного виробництва, його зростання на базі науково-технічного прогресу; посилює ризик, пов'язаний з новими інвестиціями; послаблює мотивацію до високопродуктивної праці; призводить до кризи фінансово-кредитної системи; зумовлює зростання кількості безробітних; активізує спекуляцію та тіньову економіку, корупцію, злочинність. Але найбільш від інфляції страждає населення країни. Вона призводить до зростання вартості життя. У переважній частини трудящих зменшуються реальні доходи, знецінюються трудові заощадження. Найбільше інфляція зачіпає інтереси тих, хто одержує грошові доходи в постійних розмірах: пенсії, стипендії тощо. У суспільстві відбувається економічно невинуватий перерозподіл національного доходу, що призводить до збагачення невеликої групки людей, але переважна більшість громадян країни стає бідними. І як наслідок всіх цих явищ і процесів виникає загострення соціальних протиріч у суспільстві, які проявляються у страйках, зміні урядів тощо. Тому активна боротьба з інфляцією є необхідною умовою соціально-економічного розвитку.

6.7. Антиінфляційна політика держави

Антиінфляційна політика – це сукупність ефективних заходів держави, спрямованих на реальну стабілізацію рівня споживчих цін.

Для подолання інфляції й формування ефективної політики стабілізації національної валюти вироблено цілий ряд методів. Серед них найбільш поширеними є: нуліфікація, ревалоризація і реставрація, девальвація, дефляція.

Найчастіше використовується *нуліфікація знецінених грошей*. Вона означає ліквідацію старих грошових знаків, вилучення їх із обігу і заміну їх новими грошовими знаками, як правило, в меншій кількості. Цим методом скористалась Україна в 1996 р., запровадивши в обіг нову грошову одиницю – гривню.

Протилежним до нуліфікації є метод стабілізації національної валюти з допомогою *ревалоризації і реставрації*. *Ревалоризація* означає процес відновлення доінфляційної вартості паперових грошей з метою стабілізації і підвищення курсу національної валюти. Нині у її здійсненні провідним методом є поступова *реставрація* валюти, тобто відновлення доінфляційної купівельної спроможності та курсу національної валюти щодо інших вільноконвертованих валют. Водночас у країні реалізується

цілий комплекс заходів для оздоровлення національної економіки, спрямованих насамперед на збільшення виробництва високоякісних, конкурентноздатних товарів.

Стабілізацію національної валюти можна розпочати також із проведення політики *дефляції*. Це процес стримування зростання грошової маси в обігу. Вона означає вилучення з обігу певної частини надлишку паперових грошей. Супроводжується дефляція також комплексом заходів із оздоровлення національної економіки і фінансів, що виражаються в реформі податкової системи, скороченні бюджетних витрат та обсягів кредитів тощо.

Світовий досвід країн ринкової економіки свідчить, що для регулювання інфляційного процесу важливе значення має впровадження таких дій: встановлення економічно обґрунтованої ставки відсотків за кредит; регулювання зайнятості, валютного та грошового обігу; розвиток безготівкових платежів і водночас обмеження питомої ваги готівкових грошей, які найбільше піддаються інфляційному знеціненню; широке запровадження електронних грошей, карток споживача. Держава через регулювання маси грошей, рівня відсотків за кредит і швидкості обігу грошей може активно впливати на обмеження інфляційного процесу, стимулювати рівень інвестицій і розширення національного виробництва. Звичайно, вибір методів подолання інфляції залежить від її рівня, від особливостей національної економіки, від місця державного регулювання процесу суспільного відтворення.

Через те, що інфляційний процес має різноманітні причини, то у боротьбі з ним широко використовують антимонопольну політику, яка охоплює: контроль за підприємницькими структурами, що займають панівне становище на ринку; захист і стимулювання конкуренції; сприяння розвиткові малого і середнього бізнесу, контроль за цінами; захист прав споживача та ін.

Для подолання інфляції у вітчизняній економіці має бути ефективна антиінфляційна політика, реальна стабілізація і зміцнення на її засадах національної грошової одиниці. Ця політика має здійснюватись у напрямі забезпечення фінансової стабілізації. Саме фінансово-грошова стабілізація – це єдино можлива основа виведення національної економіки з кризи, якісної перебудови її та поліпшення життя населення.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає сутність грошей, як вони виникли?
2. Які функції виконують гроші?
3. Назвіть види грошей у сучасній ринковій економіці.
4. У яких формах здійснюється грошовий обіг?
5. У чому полягає зміст загального закону грошового обігу?
6. У чому полягає сутність кількісної теорії грошей?
7. Що являє собою інфляція? Які основні причини інфляції?
8. Охарактеризуйте види і типи інфляції.

9. *Які соціально-економічні наслідки інфляції?*
10. *Які методи застосовуються для боротьби з інфляцією?*
11. *У чому полягає суть нуліфікації, ревалоризації, девальвації та дефляції?*
12. *У чому зміст антиінфляційної політики?*
13. *Яка роль антимонopolної політики у боротьбі з інфляцією?*
14. *Розкрийте причини демонетизації золота. Чому в нинішніх умовах ринкової економіки золото не виконує ролі грошей?*

Глава 7

ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА І ПРИБУТОК

7.1. Сутність витрат виробництва, їх види та структура

В економічній теорії існують різні підходи щодо визначення витрат виробництва та їх класифікації. *Витратами виробництва називаються витрати ресурсів на виготовлення товарів і послуг, виражені у грошовій формі.* У процесі виробництва здійснюються витрати живої та уречевленої праці. У витратах виробництва затрати праці набирають форми затрат капіталу.

У вітчизняній економічній літературі витрати виробництва поділяються на витрати суспільства і витрати його первинних ланок – підприємств. *Витрати суспільства – це сукупність витрат (матеріальних та живої праці), що відображають вартість виробництва кінцевої продукції для суспільства.* Тобто це усі затрати суспільно необхідної праці на виробництво кінцевої продукції. Вони складаються зі спожитих засобів виробництва, заробітної плати, прибутку і набувають форми вартості продукції.

Витрати підприємств – це сукупність усіх спожитих ресурсів на виробництво того чи іншого продукту. Вони характеризують вартість виробництва продукції для підприємства. Витрати підприємства складаються зі спожитих засобів виробництва та заробітної плати і набувають форми собівартості продукції. Різниця між вартістю продукції і собівартістю дорівнює розміру прибутку підприємства. Витрати підприємств виражають реальні виробничі відносини ринкової системи господарювання.

У західній економічній літературі проблема витрат виробництва розглядається з інших позицій. Основою теорії витрат виробництва є феномен обмеженості економічних ресурсів та можливості їх альтернативного використання. На думку вчених-економістів, витрати виробництва щодо окремого підприємства можна поділити на економічні (вмінені) та бухгалтерські (явні) витрати.

Економічні (вмінені) витрати – це явні (зовнішні) витрати виробництва (витрати на придбання ресурсів, що не належать власникам підприємства) та ще й неявні (внутрішні), або альтернативні витрати (власні виробничі ресурси підприємства). Тобто, це вартість усіх виробничих ресурсів незалежно від того, чи вони є власністю підприємства, чи купуються на ринку.

Бухгалтерські витрати – це усі витрати виробництва, які пов'язані з придбанням необхідних для забезпечення випуску продукції ресурсів за ринковими цінами. Тобто, це грошові витрати на придбання виробничих ресурсів, що не належать підприємству.

У деяких випадках у підприємницькій діяльності виникають витрати, які підприємства не зможуть собі відшкодувати за жодних умов. Такий вид витрат називають **незворотними витратами** підприємства.

У країнах з ринковою економікою також розрізняють постійні та змінні витрати. **Постійні витрати** – це витрати на обслуговування і управління виробництвом, які підприємство несе незалежно від обсягів виробництва продукції (послуг), тобто їх розмір є незмінним, яка би кількість товару не вироблялася. Вони оплачуються і тоді, коли не виробляється ніякої продукції. До них належать витрати на опалення, освітлення, амортизаційні відрахування, утримання управлінського персоналу, охорони, виплата відсотків за позиками, орендна плата, страхові внески тощо.

До змінних витрат виробництва належать витрати на сировину, матеріали, електроенергію, заробітну плату робітникам, тобто усі витрати, які не належать до постійних. Їх зараховують до змінних витрат тому, що вони змінюються залежно від обсягу виробництва підприємства. Загальну суму постійних і змінних витрат на кожному конкретному рівні виробництва називають **валовими витратами виробництва**.

Різницю у закономірностях зміни витрат і їх загальну структуру наведено на рис. 7.1.

Сума постійних витрат може тривалий час не збільшуватися з огляду на зростання обсягів виробництва продукції (у нашому умовному прикладі вона дорівнює 20 тис. грн при випуску як 200, 400, так і 600 одиниць продукції).

А ось загальна сума змінних витрат зростає зі збільшенням обсягів виробництва. Так, якщо виготовлення 300 одиниць продукції потребує змінних витрат 30 тис. грн, то 400 одиниць – 40 тис. грн, а 600 одиниць – 60 тис. грн.

Відповідно змінюються і валові витрати на виробництво продукції. Якщо валові витрати на виробництво 200 одиниць продукції складуть на певному підприємстві 43 тис. грн (20 тис. грн постійних витрат і 23 тис.

грн змінних витрат), то виробництво 400 одиниць продукції вимагатиме витрат в 60 тис. грн (20 тис. грн постійних витрат і 40 тис. грн змінних витрат), а виробництво 600 одиниць – 80 тис. грн (20 тис. грн постійних витрат і 60 тис. грн змінних витрат).

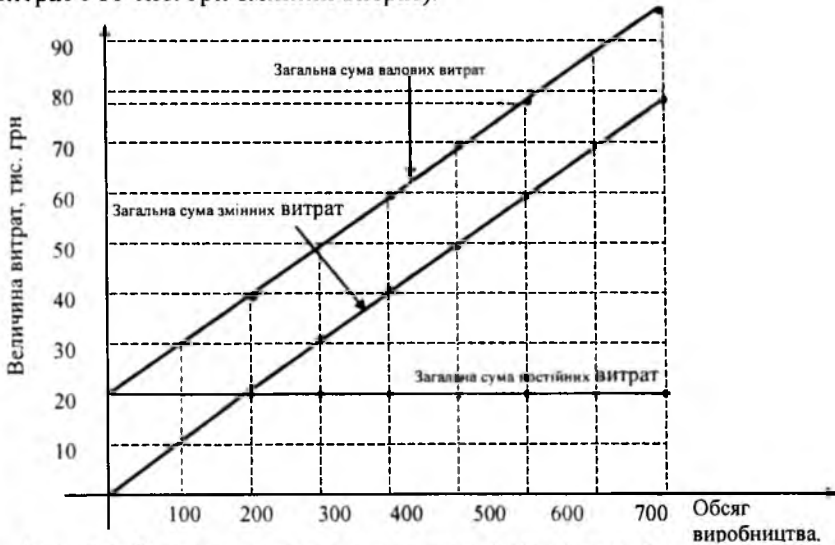

Рис. 7.1. Структура валових витрат і відмінності у зміні постійних і змінних витрат при зміні обсягів виробництва

Такий аналіз зміни витрат виробництва підприємства використовується для визначення ціни продукції, яку воно має постачати на ринок, і обсягів її виробництва.

Логіку взаємозв'язку ціни і витрат у ринковій економіці можна подати за схемою, наведеною на рис. 7.2.

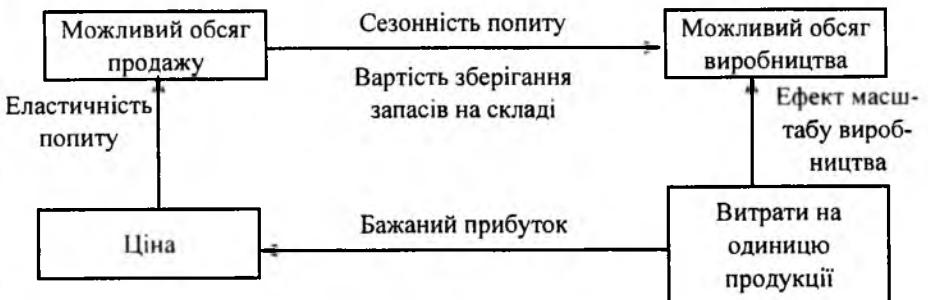

Рис. 7.2. Взаємозв'язок ціни і витрат у ринковій економіці

Сучасна політична економія також розрізняє поняття **граничні витрати**. До них належать витрати підприємства, необхідні для виробництва кожної додаткової одиниці продукції. Граничні витрати показують зміну у витратах підприємства, яка пов'язана зі зменшенням чи збільшенням обсягу виробництва на одну додаткову одиницю продукції.

Спираючись на ці поняття, економісти запроваджують поняття відповідних **середніх витрат**, які визначаються діленням валових витрат на кількість виробленої продукції. Отже, **середні витрати** – це витрати на виробництво одиниці продукції, які дорівнюють валовим витратам, поділеним на вироблену кількість продукції. **Середні змінні витрати** визначають шляхом ділення суми змінних витрат на кількість продукції. Порівнюючи середні витрати з ціною продукції, можна визначити, чи прибуткове виробництво.

Склад і структура витрат залежать від характеру й умов виробництва продукції за тієї або іншої форми власності, від співвідношення матеріальних і трудових витрат та інших чинників.

Для розрахунку витрат і оцінки виробничої діяльності підприємства у країнах з розвинутою ринковою економікою застосовуються різні методи. В українській економіці, як і в інших економіках країн СНД, використовуються методи, що спираються на **категорію собівартості**. Кожна країна законодавчо регулює структурні елементи собівартості, у тому числі ставки відрахувань на соціальні потреби, норми амортизації та ін. Собівартість – це один із найважливіших якісних показників комерційної діяльності підприємств будь-якої форми власності.

У процесі колообігу і обігу капіталу підприємства грошові витрати відособлюються від вартості у вигляді поточних витрат і набувають форм собівартості продукції. Вона є мірилом реальних витрат і доходів.

Собівартість продукції – це виражені у грошовій формі поточні витрати підприємства на її виробництво і реалізацію. Ці витрати за економічним змістом групуються за такими елементами:

- матеріальні витрати (сировини, матеріалів, палива, електроенергії, напівфабрикатів);
- витрати на оплату праці;
- відрахування на соціальні заходи, у які входять відрахування на державне пенсійне страхування, соціальне страхування, страхування на випадок безробіття;
- амортизація основного капіталу, включно з прискореною амортизацією;
- інші витрати.

На основі цього групування витрат підприємства кожної конкретної галузі визначають статті витрат виробництва і реалізації продукції при плануванні, обліку і калькуляції собівартості з урахуванням характеру і структури виробництва.

Структурну схему формування собівартості продукції показано на рисунку 7.3.

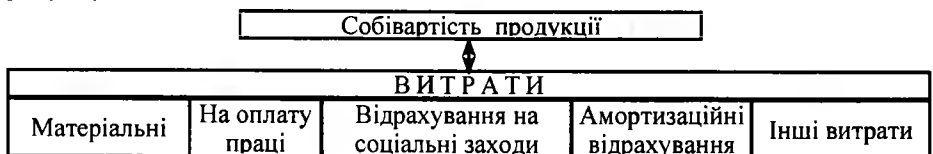

Рис. 7.3. Структурна схема формування собівартості продукції

Слід зазначити, що нині в українській економіці підприємства всіх форм власності здобули більше самостійності у прийнятті рішень щодо формування собівартості продукції. Однак вони не можуть порушувати чинних нормативних документів, які регламентують розмір відрахувань елементів витрат, що входять в собівартість.

Склад (перелік) витрат, які суб'єкти підприємницької діяльності можуть зараховувати на собівартість, регламентований державою.

Відповідно до сучасної Системи національних рахунків, що впроваджується в Україні з 1992 року, **собівартість реалізованої продукції** складається: з виробничої собівартості продукції, яка була реалізована протягом звітного періоду; нерозподілених постійних загальновиробничих витрат та понаднормативних виробничих витрат.

До **виробничої собівартості** зараховують: прямі матеріальні (виробничі) витрати; прямі витрати на оплату праці; інші прямі витрати; загально-виробничі витрати.

Витрати, пов'язані з операційною діяльністю підприємства, які не зараховують до виробничої собівартості, такі: адміністративні витрати, витрати на реалізацію продукції і витрати на рекламу. Ці витрати відносять на дохід, тобто на зменшення валового прибутку підприємства.

У господарській практиці розрізняють:

- 1) **цехову собівартість** – всі витрати на виробництво, за винятком загальнозаводських;
- 2) **виробничу** (фабричнозаводську) **собівартість** – всі витрати на виробництво без позавиробничих витрат;
- 3) **повну** (збутову) **собівартість** – всі витрати, пов'язані з виробництвом продукції і послуг, позавиробничі витрати (витрати на тару, упакування) і реалізацією продукції;
- 4) **індивідуальну собівартість** – витрати на одиницю окремих видів продукції;
- 5) **середньогалузеву собівартість** – витрати на виробництво і збут продукції в середньому в галузі;
- 6) **планову собівартість** – обчислюють на початку виробничого циклу на основі нормативів, технологічних карт і т. п. при складанні виробничо-фінансового плану;
- 7) **фактичну (звітну) собівартість** визначають на основі фактично здійснених витрат.

Щодо одиниці продукції розрізняють:

прямі витрати – пов'язані з процесом виробництва (затрати на сировину і матеріали, зарплата основних виробничих працівників і т. д.). Вони відносяться на окремі види продукції і можуть бути розраховані безпосередньо на одиницю продукції;

непрямі витрати – пов'язані з роботою підприємства в цілому (цехові і загально-виробничі витрати), їх не можна безпосередньо розрахувати на одиницю продукції (за обсягом і асортиментом).

За економічним змістом витрати діляться на: **основні** – пов'язані безпосередньо з виробництвом продукції; **накладні** (загально-вироб-

ничі) – охоплюють витрати на організацію, управління, технічну підготовку і обслуговування виробництва, відсотки за кредит банку, витрати на охорону праці та оплату праці управлінського апарату, канцелярські витрати тощо.

Відсоткове співвідношення елементів витрат у повній собівартості на виробництво продукції характеризує структуру собівартості. Ця структура на підприємствах різних галузей не однакова. Так, наприклад, в автомобільній промисловості частка купованих комплектуючих виробів і напівфабрикатів становить близько 50% усієї собівартості, тоді як на швейній фабриці у повній собівартості чоловічого костюму матеріальні витрати становлять 90%. Галузі промисловості, у структурі собівартості яких велика питома вага матеріальних витрат (легка, харчова, хімічна промисловість), вважають *матеріаломісткими*. Галузі, у структурі витрат яких велику питому вагу мають амортизаційні відрахування (нафтовидобувна, газова промисловість), вважають *фондомісткими*; галузі, де великі витрати на оплату праці (підприємства вугільної, торф'яної, лісової промисловості), вважають *трудомісткими*.

У промисловості України у 2002 р. структура витрат на виробництво продукції становила: матеріальні витрати 69,2%; амортизація – 5,9%; витрати на оплату праці – 11,1%; відрахування на соціальні заходи – 4%; інші операційні витрати 9,8%.¹

Під впливом науково-технічного прогресу і зростання продуктивності праці відбувається постійний процес зміни структури витрат у суспільному виробництві. (Кожна підприємницька структура прагне до мінімізації витрат виробництва, зниження собівартості продукції. Це зумовлено тим, що зниження собівартості продукції є важливим чинником збільшення прибутку від реалізації, а отже, підвищення конкурентоспроможності виробництва.

Зниження собівартості продукції досягається за рахунок економії сировини, матеріалів, електроенергії, палива. На собівартість впливають продуктивність праці, витрати, пов'язані з використанням засобів праці (основного капіталу), рівень різних непродуктивних витрат.

Вирішальне значення для зниження собівартості і відповідно збільшення маси і норми прибутку має підвищення продуктивності праці. Зумовлюється це тим, що величина додаткового продукту, який в умовах розвинутого товарного виробництва є матеріальною основою прибутку, визначається насамперед продуктивною силою додаткової праці. Зростання продуктивності праці це головний засіб скорочення часу виробництва. За незмінної величини робочого дня та інтенсивності праці додаткова вартість не може збільшуватися, якщо не підвищується продуктивність праці. Вона прямо пропорційна до продуктивної сили праці, тобто зростає з підвищенням і падає зі зниженням продуктивності праці. Ці загальнометодологічні положення класичної політичної економії безпосередньо стосуються підприємницьких структур усіх форм власності та галузей діяльності.

¹ Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К. : Консультант. – 2003. – С. 104

Аналіз економічної діяльності підприємств в умовах ринкової системи показує, що найкращих успіхів у підвищенні продуктивності праці, зниженні витрат виробництва і відповідно збільшенні прибутку досягають ті підприємства, які надають особливої уваги проблемам сучасної технічної оснащеності виробництва, його організаційним удосконаленням. Впровадження нової техніки і прогресивної технології, удосконалення структури управління, підвищення культурно-технічного рівня працівників сприяє підвищенню ефективності виробництва, зниженню собівартості продукції, і на цій основі – збільшенню прибутку. Наслідки науково-технічного прогресу впливають на ці процеси через такі параметри економічного характеру, як трудо-, матеріало- і фондомісткість виробництва. Тому їх зниження є важливим резервом скорочення витрат на виробництво продукції і відповідно збільшення прибутку.

Практика господарювання в країнах з розвинутою ринковою економікою нагромадила значний досвід зниження витрат виробництва. Його використання підприємствами України в умовах ринкового трансформування сприятиме підвищенню ефективності вітчизняної економіки.

7.2. Сутність прибутку, його види та функції

Прибуток являє собою загальну економічну категорію розвинутого товарного виробництва. Він є частиною вартості товару, яка відображається у вигляді надлишку над витратами його виробництва.

Прибуток як економічна категорія має своє якісне і кількісне визначення, тобто має речовий зміст та суспільну форму. Саме в їх діалектичній єдності розкривається сутність прибутку, його економічний зміст.

Прибуток – система економічних відносин між підприємцями (роботодавцями-власниками засобів виробництва) і найманими працівниками щодо виробництва, розподілу та привласнення створеної додаткової вартості, яка відособлюється у вигляді надлишку над витратами вкладеного капіталу.

Отже, об'єктивна матеріальна основа існування прибутку пов'язана з необхідністю первинного розподілу вартості додаткового продукту. Прибуток – це суспільна форма прояву додаткової вартості. Це якісне вираження прибутку як об'єктивної економічної категорії.

Водночас **прибуток** – це результат господарської діяльності окремого підприємства або галузі економіки і визначається як грошове вираження різниці між виторгом, отриманим від продажу продукції (послуг) і сумою витрат на її виробництво. Це кількісне визначення прибутку.

Слід зазначити, що в економічній літературі існують різні концепції прибутку, немає єдиної думки щодо джерела його. Марксистська політична економія розглядає прибуток як перетворену форму додаткової вартості, як неоплачену працю найманих працівників сфери матеріального виробництва. Перетворена форма тому, що прибуток приховує справжнє джерело свого виникнення, і виникає враження, що він породжується не лише працею найманих робітників, а й усіма засобами виробництва (авансовим капіталом).

Сучасні зарубіжні економічні теорії найчастіше пов'язують прибуток з капіталом, трактуючи його як винагороду за підприємництво, або як компенсацію за невизначеність і ризик у підприємницькій діяльності. Слід зазначити, що у ринковій економіці ближче до істини ті концепції, які джерело прибутку пов'язують з виробництвом додаткового продукту. Саме додатковий продукт є матеріальною основою прибутку. Отже, *прибуток є грошовою формою вартості додаткового продукту*. При продажу товару втілена в ньому вартість додаткового продукту реалізується як надлишок над витратами виробництва, тобто виступає як прибуток підприємства. При цьому прибуток обчислюється як відношення цього надлишку до всієї вартості авансованого капіталу. І хоч цей надлишок вартості товару над витратами його виробництва виникає у безпосередньому процесі виробництва, але реалізується він у процесі обігу, тобто прибуток – це реалізований надлишок вартості. До того ж, слід мати на увазі, що прибуток формується через ціни, за якими реалізуються товари, під впливом кон'юнктури ринку і виступає грошовою формою доходу від уже реалізованих товарів. Тобто, підприємство одержує прибуток після того, як втілена у створеному товарі вартість буде реалізована і перетворена у грошову форму. Тому з'являється враження, що прибуток виникає саме в процесі обігу (реалізації товару). Однак у сфері обігу прибуток виникнути не може. Він виникає лише у безпосередньому виробництві товару. Отже, джерело прибутку як грошової форми вартості додаткового продукту у безпосередньому виробництві, проте реалізується він у процесі обігу і є складовою валового виторгу від продажу виготовленої продукції. Величина цього прибутку залежить від двох основних чинників: обсягу реалізації продукції та її собівартості. А на зміну обсягу реалізації продукції впливає зміна обсягу виробництва, залишків нереалізованої продукції, цін, що склалися, а також частки прибутку, що входить в ціну продукції.

Структурну схему формування прибутку від реалізації продукції показано на рисунку 7.4.

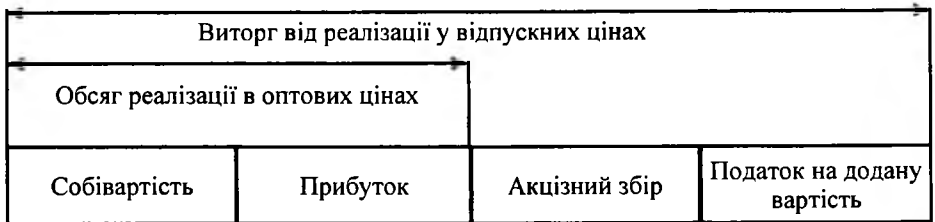

Рис 7.4. Структурна схема формування прибутку від реалізації продукції

В умовах ринкових відносин підприємства всіх форм власності можуть значно впливати на обсяг прибутку від реалізації, змінюючи обсяги виробництва продукції, залишки нереалізованої продукції, її рентабельність.

Отже, *кількісне визначення прибутку – це різниця між загальним доходом (валовим виторгом) підприємства від реалізації продукції та*

скупними витратами на її виробництво. Через те, що витрати виробництва поділяються на явні та неявні, то розрізняють поняття “економічний прибуток” та “бухгалтерський прибуток”. **Бухгалтерський прибуток** – це частина доходу фірми, яка залишається від загального виторгу підприємства за вирахування явних, зовнішніх витрат виробництва. За такого підходу обраховуються лише явні (зовнішні) витрати виробництва і ігноруються неявні (внутрішні) витрати фірми. **Економічний прибуток** – це загальний дохід підприємства за вирахування усіх витрат виробництва (зовнішніх і внутрішніх, включно і з прихованими витратами). В західній економічній літературі економічний прибуток ще називають чистим прибутком, або надприбутком. Наявність економічного прибутку означає, що певний суб’єкт підприємницької діяльності виробничі ресурси використовує найефективніше.

Представники неокласичної економічної школи вважають, що економічний прибуток належить підприємцеві, тільки він є єдиним претендентом на цей надлишок. Прихильники цієї школи виходять з того, що економічний прибуток пов’язаний з інноваційною діяльністю і є винагородою за ризик у підприємницькій діяльності, за можливі втрати в умовах ринкової невизначенності.

У підприємницькій діяльності виділяють такі форми прибутку, як балансовий і чистий прибуток. **Балансовий прибуток** – це загальна сума прибутку від усіх видів виробничо-господарської діяльності за вирахування збитків, яких зазнало підприємство за певний період. Його відображають у бухгалтерському балансі підприємства. **Прибуток чистий** (залишковий) – це частина балансового прибутку, яка залишається в розпорядженні підприємства після сплати податків, рентних, та інших обов’язкових платежів до бюджету, виплати відсотків за кредити тощо. Одержаним чистим прибутком суб’єкти господарювання мають право розпоряджатися на свій розсуд. Проте за нормальних умов його спрямовують насамперед на створення резервного (страхового) фонду, поповнення статутного фонду підприємства, виплату дивідендів, інші напрямки використання.

Сутність прибутку як економічної категорії розкривається через функції, які він виконує у господарській діяльності. Основні з них такі: облікова, розподільча, стимулювальна.

Облікова функція прибутку полягає в тому, що він необхідний елемент ціни товару. Отже, як і ціна, прибуток є засобом обліку суспільно необхідних витрат праці, що потрібні для забезпечення розширеного відтворення. Саме такий облік дає змогу визначити оцінку ефективності господарської діяльності підприємства. Тобто, прибуток є економічним показником оцінки господарської діяльності підприємницьких структур. Економічне значення прибутку полягає у тому, що він відображає кінцевий виробничо-фінансовий результат.

Розподільча функція прибутку полягає в тому, що через прибуток здійснюється регулювання розподілу ресурсів і доходів між суб’єктами господарської діяльності та галузями економіки.

Стимулювальна функція прибутку полягає в тому, що прибуток використовується як в інтересах суб'єктів підприємництва, так і в інтересах їхніх працівників. Прибуток одночасно є і кінцевим фінансовим результатом господарської діяльності підприємства, і основним елементом його фінансових ресурсів, які необхідні для забезпечення розширення виробництва, науково-технічного і соціального заохочення працівників, виплати дивідендів, формування резервів тощо. Саме прибуток спонукає підприємницькі структури впроваджувати досягнення науково-технічного прогресу, які призводять до зниження витрат виробництва, підвищення його ефективності.

Отже, прибуток в ринковій економіці є головною метою і найважливішим критерієм ефективності господарської діяльності підприємницьких структур. Водночас прибуток є основним джерелом забезпечення внутрішньогосподарських потреб підприємств, формування дохідної бази бюджетних ресурсів різних рівнів, позабюджетних та благодійних фондів.

7.3. Норма прибутку і основні чинники, що її визначають

Прибуток є важливим показником ефективної діяльності суб'єктів господарювання. Проте абсолютний розмір прибутку не показує рівень ефективності, якість роботи суб'єкта підприємництва. Тому для того, щоб точно визначити рівень ефективності господарської діяльності підприємства, використовують відносний показник прибутку, що виражається у відсотках і називається **нормою прибутку**. Вона обчислюється як виражене у відсотках відношення абсолютної суми прибутку до суми авансового капіталу у виробництво. Якщо прибуток виражається в абсолютній сумі, то норма прибутку – це відносний показник інтенсивності виробництва і виражається у відсотках.

В економічній теорії показник норми прибутку визначається за формулою:

$$Hn = \frac{\Pi}{AK} \times 100,$$

де Hn – норма прибутку, %;

Π – маса прибутку, г.о.;

AK – сума авансового капіталу, г.о.

Показник норми прибутку дає можливість визначити ефективність використання всього авансового капіталу, ступінь його прибутковості. Чим вища норма прибутку підприємства, тим ефективніше використовується авансований капітал. Тому підприємницькі структури у своїй господарській діяльності прагнуть одержати найвищу норму прибутку, яка залежить від ряду чинників, а саме:

- 1) величини маси прибутку. Збільшення маси прибутку при тій самій величині авансового капіталу показує ступінь вигідності підприємництва;

- 2) зниження витрат на виробництво і реалізацію продукції. При незмінному рівні цін економія витрат на засоби виробництва – один із найважливіших чинників зростання маси і норми прибутку в нинішніх умовах;
- 3) рівня ринкових цін на продукцію, які визначають у кінцевому рахунку величину прибутку, а отже, і норму прибутку;
- 4) швидкості обігу авансованого капіталу на виробництво капіталу. Збільшення швидкості обігу авансованого капіталу дає можливість отримати більшу масу прибутку без відповідного збільшення авансованого у виробництво капіталу, а отже, і зростання річної норми прибутку.

Норма прибутку залежить також від структури авансованого у виробництво капіталу, а саме: від питомої ваги витрат на оплату праці робітників підприємства. За рівних умов прибутку буде створено більше на тому підприємстві, де відносно більше грошових коштів буде витрачено (авансовано) на найм робочої сили, а, отже, вищою буде норма прибутку.

На норму прибутку впливає економічна політика держави. Через свою фіскальну політику держава може створити сприятливі умови для функціонування капіталу в певній сфері національної економіки.

Первинними чинниками зростання норми прибутку є впровадження науково-технічних досягнень, інновацій, найпрогресивніших форм і методів організації виробництва і праці.

Практика підприємництва країн з розвинутою ринковою економікою свідчить, що норма прибутку може обчислюватися по-різному. Так, наприклад, норма прибутку може визначатися як відношення маси прибутку до обсягу реалізованої продукції та відношення маси прибутку до акціонерного капіталу, тобто:

$$H_n = \frac{\text{Маса прибутку}}{\text{Обсяг реалізації продукції}} \times 100,$$

$$H_n = \frac{\text{Маса прибутку}}{\text{Акціонерний капітал}} \times 100.$$

Ці показники норми прибутку дають змогу визначити ефективність поточних витрат та використання власного капіталу підприємницькими структурами.

У процесі аналізу підприємницької діяльності при внутрішньогосподарських розрахунках прибутковості (збитковості) окремої партії товарів широко використовується показник норми прибутку, обчислюваний як відношення маси прибутку від реалізації продукції до повної собівартості цієї продукції, тобто

$$H_n = \frac{\text{Маса прибутку}}{\text{Повна собівартість}} \times 100.$$

Цей показник норми прибутку дає можливість визначити, яка продукція більш прибуткова, тобто вигідніша для виробництва.

Отже, норма прибутку розкриває взаємозв'язок між розміром капіталу, собівартістю продукції, ціною і масою прибутку. З цього взаємозв'язку можна зробити такий висновок: одержання максимуму прибутку залежить як від норми прибутку, так і від авансованого капіталу.

В умовах ринкової економіки не всі суб'єкти підприємницької діяльності можуть забезпечити собі постійну і достатню прибутковість, частина із них банкрутує, тобто стає неплатоспроможними. Водночас банкрутство підприємств означає не тільки збитки для суб'єктів підприємництва, а і зменшення податкових надходжень у бюджет, а також збільшення безробіття.

7.4. Розподіл і використання прибутку підприємства

З огляду на економічну природу прибутку його розподіл є складовою частиною загальної системи розподілу валового внутрішнього продукту і чистого продукту. Через розподіл прибутку реалізується одна із його найважливіших функцій – стимулювання діяльності підприємницьких структур. Прибуток має забезпечити підприємство власними коштами для розширеного відтворення основного капіталу, фінансування інноваційних та інвестиційних проектів, стимулювати підвищення ефективності виробництва та формування централізованого грошового фонду. Від досконалості форм і методів розподілу прибутку залежить зацікавленість підприємств та окремих працівників у постійному зростанні і удосконаленні виробництва та підвищенні його ефективності. Саме прибуток є основним джерелом матеріального заохочення працівників підприємств, власників акцій, підприємців і менеджерів. Тому головним у системі розподілення прибутку має бути урахування економічних інтересів підприємств, працівників та суспільства.

Схематично структуру розподілу й використання прибутку підприємства відповідно до міжнародних стандартів можна виразити в такий спосіб (рис. 7.5.).

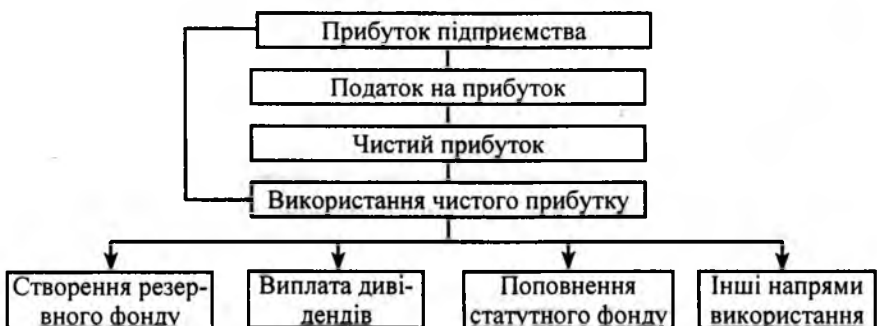

Рис. 7.5. Структурна схема розподілу і використання прибутку

В умовах ринкових відносин механізм розподілу прибутку має велике значення. У ньому відображається ефективність господарської діяльності; від нього залежить дієвість господарської самостійності і самофінансування. Ринок зумовлює докорінну зміну механізму розподілу прибутку. В умовах різноманіття форм власності не існує єдиної схеми розподілу прибутку.

Волюнтаристський розподіл і перерозподіл прибутку підприємства деформували інтереси працівників, породили їхнє утриманське ставлення до результатів виробництва, що стало однією з причин глибокої економічної кризи.

Входження підприємств у ринкові відносини вимагає докорінної зміни механізму розподілу доходів відповідно до нових умов ринкового господарювання. За цих умов виникла потреба ввести єдину систему взаємовідносин підприємств з державним бюджетом, відмовитися від багатоканальної системи платежів і встановити єдиний норматив відрахування від прибутку в держбюджет. Так, до 01.01.1997 згідно із Законом України “Про систему оподаткування” прибуток підприємств у межах граничного рівня рентабельності оподатковувався за ставкою 35%. Ця цифра навіть нижча, ніж у високорозвинутих країнах світу, де аналогічний показник – 37,0-53,4%. З 2004 р. в Україні згідно з новим податковим кодексом ставка оподаткування прибутку підприємств становить 25%.

Нині складність проблеми розподілу та використання прибутку підприємств посилюється тією обставиною, що перехід до ринкової економіки в Україні здійснюється в умовах збереження старих структур управління, які протидіють розвиткові нових економічних відносин. *У розподілі прибутку підприємств виділяють два етапи. Перший етап* – це розподіл балансового прибутку. Учасниками цього розподілу є держава і підприємство. У результаті розподілу кожний з учасників одержує свою частку прибутку. Пропорція розподілу прибутку між державою і підприємницькими структурами має дуже важливе значення для забезпечення потреб і держави, і суб’єктів підприємницької діяльності. Від правильного вирішення цієї проблеми залежить розвиток вітчизняної економіки в цілому. Велике значення при цьому має податкова політика держави щодо суб’єктів підприємницької діяльності, яка реалізується в сумі податків, що сплачуються за рахунок прибутку, у визначенні ставок оподаткування тощо. *Другий етап* – це розподіл і використання прибутку, що залишився у розпорядженні підприємницьких структур після здійснення платежів до державного бюджету. На цьому етапі можуть створюватися за рахунок прибутку цільові фонди для фінансування певних витрат, задоволення відповідних потреб. Згідно з прийнятими положеннями міжнародних стандартів в Україні відбуваються зміни у розподілі й використанні прибутку підприємств. Нині визначення чистого прибутку підприємства здійснюється виключенням із загальної суми прибутку тільки податку на прибуток. Тепер сплата штрафів підприємством безпосередньо не впливає на обсяг його чистого прибутку. Новими положеннями не передбачено

формування за рахунок прибутку ряду цільових фондів, як це відбувалося раніше. Передбачено використання чистого прибутку підприємства на створення резервного фонду, виплату дивідендів, поповнення статутного фонду та інші напрямки використання (див. рис. 7.5). Детально порядок розподілу та використання прибутку визначається статутом суб'єкта підприємницької діяльності.

Згідно з Господарським кодексом України, державні комерційні підприємства за рахунок прибутку утворюють спеціальні (цільові) фонди, призначені для покриття витрат, пов'язаних з їх господарською діяльністю: амортизаційний фонд; фонд розвитку виробництва; фонд споживання (оплати праці); резервний фонд та інші фонди, передбачені статутом підприємства. Порядок визначення нормативів відрахувань до цих фондів, їх розміри, порядок формування і використання встановлюються законом. З розвитком ринкових відносин вплив держави на господарську діяльність підприємницьких структур, розподіл і використання прибутку зменшується.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає сутність витрат виробництва? Назвіть види витрат виробництва.
2. Яке значення для суб'єктів підприємництва має поділ витрат виробництва на постійні та змінні витрати? Яка між ними різниця?
3. Що таке граничні витрати? З якою метою вони розраховуються?
4. Що таке собівартість продукції? Як вона визначається?
5. Назвіть основні шляхи зниження витрат виробництва.
6. Чи існують такі витрати виробництва, які оплачуються і тоді, коли не виробляється жодної продукції?
7. Які з економічних витрат підприємства є зовнішніми, а які – внутрішніми?
8. У чому полягає сутність прибутку як економічної категорії?
9. Охарактеризуйте функції прибутку в системі ринкових відносин.
10. Які форми прибутку виділяють у діяльності підприємницьких структур?
11. Що таке норма прибутку та як вона визначається?
12. Які чинники сприяють збільшенню норми прибутку?
13. У чому полягає сучасний механізм розподілу прибутку підприємства?
14. Назвіть основні напрями використання прибутку суб'єктами підприємницької діяльності в сучасній системі ринкових відносин.

РОЗДІЛ ІІ

РИНОК В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

- Глава 8.** Ринок та його інфраструктура
- Глава 9.** Економічний механізм функціонування ринку

8.1. Сутність ринку та умови його функціонування

Ринок є невід'ємним компонентом товарного виробництва, організаційною формою його існування. Історія ринку (як і товарного виробництва) налічує близько 6-7 тис. років. Найважливішими умовами його виникнення є суспільний поділ праці й економічна відокремленість товаровиробників. Формування ринку відбулося у процесі поглиблення суспільного поділу праці, що призводить до підвищення продуктивності праці, збільшення виробництва продуктів. На його основі виникають виробничі відносини між людьми у формі обміну продуктами праці. Однак такої загальноекономічної умови ще не достатньо для розуміння причин виникнення ринку.

Для формування ринку необхідна економічна відокремленість, відособленість виробників, тобто повна економічна свобода, господарська самостійність та відповідальність товаровиробників. Таку відокремленість, господарську свободу створює приватна власність. Вона передбачає самостійне розпорядження виробленою продукцією, володіння нею, її відчуження і використання відповідно до власних економічних інтересів виробника. Тому економічна відокремленість виробників невіддільна від приватної власності на засоби виробництва і вироблювану продукцію. Об'єкти приватної власності в сучасних умовах різноманітні, що відкриває широкі можливості для розвитку ринкових відносин, підприємницької діяльності.

Отже, ринок як конкретна форма товарного обміну виник у процесі розвитку товарного виробництва, як його невід’ємна складова частина. З розвитком товарно-грошових відносин трансформувалось і саме поняття “ринок”. Це одна із причин існування такої множини визначення сутності ринку.

У сучасній економічній літературі найпоширенішим є визначення ринку як сфери обміну, організованого за об’єктивними законами товарного виробництва і обігу.¹ Ринок представляється як впорядкована структура, що забезпечує нормальну взаємодію продавців (постачальників) і покупців (пред’явників попиту). Так, у відомому підручнику “Економікс” стверджується, що ринок – “це інститут або механізм, що зводить до купи покупців (пред’явників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг”².

Це вузьке розуміння сутності ринку. Воно обмежує поняття ринку тільки сферою обміну. У широкому ж розумінні ринок означає певну історично визначену форму організації економічного життя суспільства, характерними ознаками якого є:

- 1) реальне функціонування різноманітних форм власності та форм господарювання, тобто нормальне існування індивідуальної приватної власності, колективної власності (у формі кооперативної, акціонерної), державної власності, комунальної власності, змішаної форми власності;
- 2) свобода підприємницької діяльності, тобто повна самостійність суб’єктів господарської діяльності, економічна відповідальність і раціоналізм. Комерційний характер взаємодії суб’єктів господарювання ринку;
- 3) вільне ціноутворення, що унеможливорює адміністративне втручання держави або будь-яких інших органів у процес встановлення цін на переважну частину засобів виробництва та інших виробничих ресурсів, а також на споживчі товари та послуги. Тобто, самостійне встановлення товаровиробником цін на товари та послуги з урахуванням споживацького попиту. Вільне ціноутворення є необхідним засобом формування незалежних товаровиробників, створення стимулів для розвитку виробництва відповідно до ринкових потреб, залучення ринкової конкуренції;
- 4) вільний вибір контрагентів – покупців (пред’явників попиту) і продавців (постачальників) товарів та послуг. Кожний товаровиробник самостійно визначає, що виробляти і кому реалізувати вироблений товар, а кожний споживач – у кого його купувати;
- 5) конкуренція (економічне суперництво) між різними суб’єктами підприємницької діяльності за найбільш вигідні умови виробництва, купівлі та продажу товарів і послуг, за одержання найбільшого прибутку. Вона регулює ціни і обсяг виробництва товарів та послуг.

¹ *Єценко П. С., Палкін Ю. І.* Сучасна економіка: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2005. – С. 73

² *Макконнелл К. Р., Брю С. Л.* Економікс: принципи, проблеми и политика. Пер. с англ. 2-го изд. – К.: Хагар-Демос, 1993. – С. 61.

За допомогою ринкової ціни конкуренція забезпечує збалансоване співвідношення між суспільними потребами і суспільним виробництвом;

- 6) вільне переміщення капіталів між галузями економіки і регіонами;
- 7) відкритість національної економіки світовим інтеграційним процесам, орієнтація її на міжнародний поділ праці, можливість міграції робочої сили, товарів і капіталу.

З огляду на це можна дійти висновку: **ринок** – це сукупність економічних відносин, що виникають між суб'єктами господарської діяльності у процесі виробництва й розподілу економічних благ, обміну результатами виробництва, товарного обігу на основі об'єктивних законів товарного господарства.

Ринок – це механізм координації різноманітної господарської діяльності самостійних економічних суб'єктів через систему цін і конкуренції. Він забезпечує зв'язок між виробниками і споживачами на взаємовигідних умовах, рівновагу попиту і пропозиції, пропорційність відтворювального процесу, його цілісність.

Для формування і ефективного функціонування реального ринку необхідні такі умови:

- 1) повна свобода господарської, підприємницької діяльності суб'єктів ринкових відносин. Для цього мають існувати різноманітні власники: індивідуальні, приватні, кооперативні, акціонерні, державні, змішані;
- 2) вільні ринкові ціни, які встановлюються у процесі економічної конкуренції. Ціни на ринку формуються під впливом співвідношення попиту та пропозиції. За допомогою вільних цін в умовах здорової конкуренції здійснюється еквівалентний обмін товарів, відтворюється рівновага в економіці;
- 3) здорова конкуренція між різними суб'єктами господарської діяльності, яка надає усім їм можливість вільного вибору контрагентів – покупців, постачальників. Вона має становити необмежену кількість продавців і покупців (конкурентів);
- 4) вільний доступ до реальної інформації про ринок і його суб'єктів (правової, нормативно-довідкової, науково-технологічної, комерційної, маркетингової). Якщо інформації бракує, то товаровиробник не може приймати раціонально обґрунтованих рішень, а відтак, перемагати в конкурентній боротьбі.
- 5) державне регулювання ринку – розробка і реалізація державних програм, здійснення ефективної фінансово-кредитної, інвестиційної, податкової, валютної політики, яка стимулює підприємницьку діяльність;
- 6) розвинуте антимонопольне законодавство, проведення ефективної антимонопольної політики;
- 7) наявність розвинутої ринкової інфраструктури, яка забезпечує ефективне функціонування ринку;
- 8) поступова інтеграція національної економіки у світове господарство, орієнтація її на міжнародний поділ праці;

- 9) забезпечення соціального захисту населення. Для цього потрібно чітко визначити масштаби негативних соціально-економічних процесів: інфляція, безробіття, зростання цін, зниження доходів населення, їх вплив на різні соціальні верстви та основні засоби послаблення або повного усунення негативного впливу ринкових відносин.

Соціальна політика держави має бути спрямована на забезпечення оптимального функціонування й розвитку суспільного життя.

Подібні сприятливі умови для формування ринку, розвитку ринкових відносин можуть створити суспільство і держава.

8.2. Функції ринку

Сутність ринку більш повно проявляється у функціях, які він виконує у розвинутих економічних системах. Основними з них є такі: **регульовальна, інформаційна, ціноутворювальна, стимулювальна, розподільча, оздоровча, контролювальна та інтегрувальна.**

Регульовальна функція ринку забезпечує саморегулювання товарного виробництва. Ринок чутливо і оперативно реагує на зміни, що відбуваються в національній економіці. Підприємці орієнтуються на ринкові ціни і намагаються одержати прибуток, вкладаючи свій капітал у випуск тих товарів та послуг, на які є попит. Якщо попит на якийсь товар збільшується, то відповідно споживачі будуть більше його купувати. Якщо ж товару на ринку буде більше, ніж потрібно споживачам, то продавці змушені знижувати на нього ціну. В такому разі споживачі куплять більше товару за нижчими цінами, а товаровиробники зменшать обсяги його виробництва. Отже, буде приведено в рівновагу співвідношення між попитом та пропозицією і встановиться ринкова ціна (ціна рівноваги). При цьому досягається відповідність між обсягом виробництва і сукупними потребами, формуються необхідні пропорції в економіці та встановлюється безперервність процесу відтворення.

Водночас слід мати на увазі, що регульовальну функцію ринку не можна абсолютизувати. Ринок як самостійний, автоматично діючий механізм був реальністю до кінця XIX століття. У сучасній розвиненій ринковій економічній системі відбувається поєднання ринкових і державних методів регулювання економіки.

Інформаційна функція ринку полягає в тому, що через коливання цін на різноманітні товари і послуги ринок дає усім суб'єктам господарювання об'єктивну інформацію, важливі відомості про реальні витрати виробництва, суспільно необхідну кількість, асортимент і якість тих товарів та послуг, що постачаються на ринок. Тобто, у ринковій економіці ціни є головним засобом передачі інформації. Вони відіграють роль координаційного механізму. Наявність інформації дає можливість кожному суб'єкту господарювання постійно зіставляти власне виробництво з умовами ринку, що змінюється, і заздалегідь вживати необхідних заходів щодо зниження індивідуальних витрат, зміни асортименту, підвищення якості товарів та послуг.

Ціноутворювальна функція ринку виявляється при встановленні цін на товари та послуги. За допомогою цін виражаються різні економічні показники підприємницької діяльності. Ціна має забезпечувати відшкодування витрат на виробництво товарів і послуг, оптимальну прибутковість господарської діяльності, її ефективність. Створена у виробництві, вартість реалізується у процесі купівлі-продажу товару за певною ринковою ціною, яка урівноважує сукупний попит і сукупну пропозицію на ринку. Ринкова ціна, встановлюючись під впливом попиту та пропозиції, а також конкуренції, не залежить від окремих товаровиробників або споживачів. Навпаки, для них ринкова ціна – це орієнтир, що визначає їхню поведінку господарської діяльності. Вона дає знати про пропозицію товарів з боку виробників (продавців) і про те, скільки вони хочуть одержати грошових коштів за свої товари, про платоспроможний попит споживачів (покупців), про нестачу або надлишок виробничих ресурсів. Від складеної на ринку ціни залежить те, хто одержить вигоду (прибуток), або навпаки, зазнає збитків від виробництва і продажу певного товару. Отже, ринкова ціна на товари і послуги встановлюється вільно в результаті зіткнення платоспроможного попиту і пропозиції, а також конкуренції.

Стимулювальна функція ринку полягає в тому, що за допомогою цін він стимулює виробництво саме тих товарів і послуг, які необхідні споживачам. Якщо ціна товару знижується, то виробники змушені скорочувати виробництво і шукати шляхи зниження індивідуальних витрат на виробництво певного товару. А якщо ціна підвищується, то споживачі змушені шукати додаткові доходи, внаслідок чого зростає їхня трудова активність. Ринок стимулює тих товаровиробників, хто раціонально використовує свої виробничі можливості для одержання найкращого кінцевого результату, впроваджує інновації, передову техніку, технологію та організацію виробництва, які ведуть до зниження індивідуальних витрат виробництва нижче від суспільно необхідних, підвищення конкурентоспроможності. Іншими словами, ринок приводить у дію економічні інтереси, створює мотивацію до продуктивної, ефективної праці, що забезпечує високі кінцеві результати.

Розподільча функція ринку полягає в тому, що доходи, які отримують суб'єкти господарювання, – це в основному виплати за чинники виробництва і залежать від ціни, яка встановлюється на ринку на цей чинник. Ринкова ціна диференціює доходи товаровиробників. Відбувається соціальне розшарування суб'єктів ринку за доходами на бідних і багатих.

Оздоровча (сануюча) функція ринку виявляється тоді, коли ринок за допомогою конкуренції звільняє суспільне виробництво від економічно неефективних і нежиттєздатних суб'єктів господарювання і відкриває широкі можливості перспективним, найефективнішим, найкориснішим для суспільства товаровиробникам. Підприємницькі структури, які не беруть до уваги потреби споживачів, не впроваджують інновації, не вживають ефективних заходів щодо зниження індивідуальних витрат, зазнають збитків, загрози неплатоспроможності, реального банкрутства, а суспільно корисні виробники, що ефективно працюють, успішно розвиваються.

Контролювальна функція ринку полягає в тому, що за допомогою ринку здійснюється контроль споживачів над виробництвом. Саме на ринку виявляється, наскільки потрібні суспільству вироблені товари та послуги. Акт їх реалізації означає, що вироблені не просто споживні вартості, а товари, які необхідні споживачам, що затрати праці на їх виробництво є суспільно необхідними. Це знижує витратний характер суспільного виробництва.

Інтегрувальна функція ринку виявляється в тому, що ринок забезпечує безпосередність процесу суспільного відтворення, робить національну економічну систему єдиним цілим, розвиває зовнішньоекономічні зв'язки, сприяє інтегрованості національної економіки у світове господарство.

Отже, аналіз функцій ринку дає змогу дійти висновку, що ринок є найбільш ефективним способом організації економічного життя суспільства, функціонування та прискорення розвитку національного господарства.

Водночас слід мати на увазі, що ринку, крім позитивних аспектів (рис), властиві і негативні особливості, недоліки. Так, ринкові відносини породжують монополістичні тенденції в економіці. Об'єднання одногалузевих компаній (підприємств) неминуче обмежує конкуренцію, породжує диктат виробника над споживачем, прагнення до підвищення цін на товари та послуги. Ринок посилює диференціацію товаровиробників; відтворює істотну соціальну нерівність; поглиблює економічні й екологічні кризи; посилює інфляційні процеси; сприяє зростанню безробіття; призводить до зниження платоспроможного попиту споживачів шляхом штучного підвищення ринкових цін підприємствами-монополістами, особливо суб'єктами природних монополій.

Крім цих негативних аспектів, ринок не спроможний розвивати фундаментальні наукові дослідження, не може забезпечити населення країни соціальними благами (освіта, культура, охорона здоров'я, фізична культура, житлово-комунальне господарство, будівництво автомагістралей, міський транспорт, охорона довкілля і т. ін.), перспективний розвиток національної економіки.

Вирішення цих важливих соціально-економічних проблем мають взяти на себе держава (уряд) та громадські інститути. Вони повинні проводити таку економічну і соціальну політику, яка посилюватиме позитивні властивості ринкових відносин та запобігатиме прояву їх негативних соціально-економічних наслідків.

8.3. Структура та види ринку

Сучасний ринок характеризується розгалуженою і багаторівневою структурою. Вона являє собою сукупність окремих елементів ринку, які взаємодіють між собою. Ринок охоплює елементи, безпосередньо пов'язані з забезпеченням безперервності процесу відтворення, його цілісності та

економічної ефективності. Це зумовлює різноманітну структуру ринку, різноманітність його типів.

Структура ринку визначається суб'єктами та об'єктами ринкових відносин. **Основними суб'єктами ринкового господарства** виступають: домашнє господарство (населення), підприємницький сектор (підприємці), різні форми господарювання, державний та міжнародний сектори. Тобто суб'єктами ринкових відносин є всі учасники ринку – фізичні і юридичні особи. **Об'єктами ринкових відносин** можуть бути продукти праці (засоби виробництва, предмети споживання і послуги, науково-технічні розробки та інформація), робоча сила, гроші, валюта, цінні папери (акції, облигації, векселі), земля та її надра. Тобто, об'єктами ринкових відносин є сукупність товарів і послуг, що постачають ринок.

За економічним призначенням об'єктів ринкових відносин розрізняють ринок паці, ринок засобів виробництва, ринок предметів споживання, ринок платних послуг, ринок науково-технічних розробок та інформації, ринок грошей, ринок цінних паперів, ринок валюти, ринок інтелектуальної власності, страховий ринок та ін. Кожний з цих ринків має свою структуру.

Залежно від об'єкту ринкових відносин розрізняють три групи ринків: товарні, фінансові і ринки праці. В кожній із них виділяють відповідні спеціалізовані ринки. До першої групи належать споживчий ринок, ринок матеріальних ресурсів, ринок науково-технічних розробок та інформації, ринок нерухомості. До другої групи – інноваційний, кредитний, цінних паперів, грошей і валютний ринки. До ринків праці належать ринки робочої сили різного рівня кваліфікації та спеціалізації.

Крім того, розрізняють адміністративно-територіальну структуру ринку, що охоплює місцевий ринок у вигляді селищного, міського, районного, обласного чи регіонального ринків; національний – внутрішній ринок, який охоплює всі ринки країни, світовий – зовнішній ринок, який становить сукупність і взаємодію національних ринків. Структуру національного ринку з огляду на складові його формування та функціонування наведено на рисунку 8.1.

Залежно від умов, за яких діють суб'єкти ринкових відносин, вирізняють вільний, монополізований і регульований ринки.

Вільний ринок – це ринок з великою кількістю незалежних виробників однорідних товарів, які не в змозі впливати на рішення один одного, на рівень цін. Немає обмежень з інформації про попит, пропозицію, ціну, якість продукції тощо. Йде вільне ціноутворення, що складається внаслідок співвідношення між суспільним попитом і суспільною пропозицією певного товару. Відсутні штучні бар'єри при входженні на ринок того чи іншого товару та виходу з нього. Цей ринок існував з початку XVI до кінця XIX століття.

Монополізований ринок – це ринок, для якого характерна незначна кількість виробників товарів певного виду, існує дефіцит необхідної інформації, обмежений доступ до ресурсів. Дії учасників ринкових відносин погоджуються. Монополізований ринок може бути монополістичним і олігополістичним. **Монополістичний** – це такий ринок, на якому домінує

один виробник або продавець. *Олігополістичним* називають ринок, на якому панує невелика кількість суб'єктів господарювання.

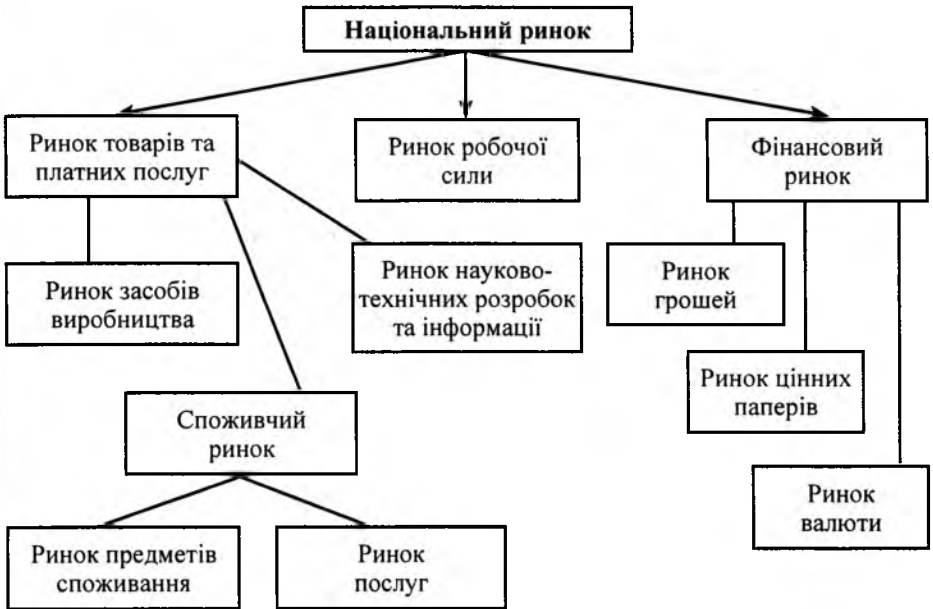

Рис. 8.1. Структура національного ринку¹

Регульований ринок – це ринок, який регулюється і контролюється державою за допомогою спеціальних заходів адміністративного та економічного характеру.

Проте слід мати на увазі, що в сучасній ринковій економіці розвинених країн жодного з цих ринків не існує. Нині, як правило, відбувається поєднання ринкового і державного механізмів регулювання сучасної економіки, їх взаємодія. Ринковий механізм визначає ринкові ціни і виробництво у багатьох сферах, у той час як держава регулює ринок за допомогою адміністративних і економічних методів, не порушуючи при цьому механізмів ринку. До адміністративних методів регулювання належать насамперед антимонопольне законодавство, а до економічних – оподаткування, ціноутворення, фінансово-кредитні важелі. Поєднання державного і ринкового регулювання сучасної ринкової економіки забезпечує ефективний механізм господарської діяльності суб'єктів ринку.

Розрізняють **легальний, або офіційний ринок, і нелегальний, або тіньовий ринок**. Останній – це ринок несанкціонованої діяльності, заборонений державою. **Тіньовий (нелегальний) ринок** – складова частина тіньової, підпільної, або “чорної” економіки, яка охоплює наркобізнес, корупцію, економічну діяльність, пов’язану із забороненим виробництвом, рекет та інші види злочинної діяльності.

¹ Базилевич В. Д., Баластрик Л. О. Макроекономіка: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2002. – С. 90.

Особливу класифікацію видів ринку застосовують фахівці з маркетингу. Вони виділяють ринок продавця і ринок покупця. Перший – це такий ринок, на якому більше “влади” мають продавці, і найактивнішими “діячами” виступають покупці. Другий – це ринок, на якому, навпаки, більше “влади” мають покупці і найактивнішими “діячами” виступають продавці.

Типовою тенденцією у розвитку сучасного ринку є зростання в його структурі ролі платних послуг, патентів, ліцензій, інформації, комп’ютерних програм та інших видів інтелектуальної власності.

У сучасній ринковій структурі вирізняють такі види ринків.

1. Головною складовою ринкової економічної системи є ринок праці (робочої сили). *Він являє собою сукупність соціально-економічних відносин між найманими працівниками і підприємцями-роботодавцями щодо організації, купівлі-продажу і використання робочої сили.* Тобто, ринок праці – це система економічних відносин, які формуються на вартісній основі між підприємцями-роботодавцями (власниками засобів виробництва) та найманими працівниками (власниками робочої сили) щодо задоволення попиту перших на товар – робочу силу і потреб інших у роботі за наймом як джерела засобів, необхідних для відтворення робочої сили. Попит на ринку праці формують власники засобів виробництва – роботодавці, а пропозицію створює усе працездатне населення, яке бажає працювати. Отже, ринок праці складається з попиту на робочу силу і, водночас, з пропозиції робочих місць.

Ринок праці виникає за умов існування юридично вільного продавця товару “робоча сила”, відсутності у нього основних засобів виробництва, наявності однакових з покупцем (підприємцем) громадянських прав (вільного вибору професії або виду господарської діяльності, вільне переміщення в межах національного ринку і за його межами тощо), за наявності покупця-роботодавця.

Становлення і функціонування ринку праці характеризується:

- 1) особливостями умов формування ринку праці;
- 2) особливостями товару “робоча сила”, що функціонує на ринку праці;
- 3) особливостями визначення обсягів попиту та пропозиції товару – робочої сили;
- 4) особливостями механізмів функціонування ринку праці.

Суб’єктами ринку праці є особисто вільні власники робочої сили, тобто наймані працівники; підприємці-роботодавці (власники засобів виробництва) й уповноваженні ними особи; громадські організації (професійні спілки, асоціації тощо), які відстоюють інтереси найманих працівників і підприємців (роботодавців); а також опосередковано держава. Безпосереднім учасником ринку праці держава стає на підприємствах та установах державного сектору економіки.

Основними елементами, за допомогою яких функціонує ринок праці, є:

- 1) товар – робоча сила;

потреб. Об'єктами ринку нерухомості є земельні ділянки, а також майнові об'єкти, що розташовані на цих ділянках землі, в тому числі житлові будинки. Суб'єктами відносин на цьому ринку є фізичні та юридичні особи, які можуть купувати об'єкти нерухомості – земельні ділянки, будівлі, житло тощо відповідно до законодавства.

4. З ринком засобів виробництва тісно пов'язаний ринок споживчих товарів і платних послуг. Він призначений для задоволення фізіологічних та соціальних потреб населення країни.

Ринок товарів споживання і послуг – це система економічних відносин, які формуються на вартісних засадах між виробниками (продавцями) і споживачами (покупцями) щодо організації, купівлі-продажу споживчих товарів і послуг. Він безпосередньо відображає попит і пропозицію предметів споживання та послуг. Суб'єктами цього ринку є все населення, бо основну частину економічних благ люди купують саме на такому ринку. Відтак є й товаровиробники, які створюють ці блага.

Ринок споживчих товарів та послуг – це активна форма зворотного впливу на економічне виробництво. Швидке доведення товарів споживання і послуг до споживачів (покупців) створює умови і додаткові стимули для розвитку виробництва, підприємництва.

Для створення сучасного ринку предметів споживання і послуг в Україні, швидкого зростання виробництва споживчих товарів і послуг потрібна структурна перебудова інвестиційного ринку, підвищення питомої ваги виробництва новітніх засобів праці, потрібних для виробництва конкурентоспроможних товарів споживання та послуг.

5. Складовою частиною ринкової економіки є фінансовий ринок. Він охоплює ринки кредитів, цінних паперів, інвестицій (капіталів), валюти.

Фінансовий ринок – це сукупність економічних відносин щодо купівлі-продажу фінансових ресурсів. Він спрямовує в єдине русло рух вільних грошових коштів суб'єктів господарювання і населення, цінних паперів та інших форм капіталу. Фінансовий ринок у розвинутій ринковій системі створює ефективний механізм мобілізації та перерозподілу вільних грошових коштів для забезпечення фінансовими ресурсами суб'єктів підприємницької діяльності, соціально-економічного розвитку суспільства.

На фінансовому ринку продавцями капіталу є комерційні та інвестиційні банки, пенсійні фонди, страхові компанії тощо, а покупцями – підприємницькі структури, держава (уряд) та населення. Вони можуть бути і продавцями цього товару.

6. Важливим елементом фінансового ринку є ринок цінних паперів, який охоплює як кредитні відносини, так і відносини власності.

Об'єктом цього ринку є цінні папери – акції, облигації, ощадні сертифікати, векселі тощо, які мають власну вартість і можуть розміщуватися, обертатися (продаватися-купуватися) і погашатися на фондовому ринку.

Суб'єктами відносин на ринку цінних паперів є його учасники, які здійснюють емісію (випуск) та інші операції з цінними паперами. До суб'єктів цього ринку належать:

- 1) суб'єкти господарювання різних форм власності (юридичні особи), що здійснюють випуск цінних паперів з метою отримання додаткових коштів і несуть відповідальність перед власниками цінних паперів;
- 2) різноманітні фінансово-кредитні організації, які здійснюють операції з цінними паперами;
- 3) фізичні та юридичні особи, що купують цінні папери з метою отримання доходу у вигляді дивідендів або відсотків. Вид доходу залежить від виду цінних паперів.

Ринок цінних паперів поділяється на окремі його складові. Насамперед визначають первинний та вторинний ринки цінних паперів.

Первинний ринок цінних паперів являє собою випуск емітентами цінних паперів в обіг, який здійснюється на основі оголошення про цей випуск (емісію). На цьому ринку відносини виникають між емітентами (суб'єктами, які здійснюють випуск цінних паперів в обіг) з одного боку та інвесторами і фінансовими посередниками – з іншого.

Вторинний ринок цінних паперів характеризується операціями перепродажу раніше випущених цінних паперів. На цьому ринку, як правило, обертаються найбільш ліквідні цінні папери. Вторинний ринок не створює нових фінансових ресурсів, а лише їх перерозподіляє.

Отже, ринок цінних паперів забезпечує максимальну мобілізацію фінансових ресурсів, їх оптимальний розподіл та ефективне використання, що сприяє економічному зростанню.

7. Валютний ринок. Його формування є неодмінною умовою переходу до ринкової економічної системи, відкритої для широкого співробітництва із зарубіжними країнами.

Валютний ринок – це система економічних відносин щодо купівлі-продажу іноземних валют. Цей ринок має сприяти розширенню доступу до валютних ресурсів для всіх суб'єктів господарської діяльності. Операції з купівлі-продажу іноземної валюти здійснюються за ринковим курсом, який складається на основі попиту та пропозиції. Центрами проведення законних операцій з іноземною валютою на основі ринкового курсу є валютні біржі, що постійно діють.

8. В сучасних умовах динамічним ринком є розвиток ринку інтелектуального продукту (капіталу). Він являє собою сукупність економічних відносин між різними суб'єктами господарської діяльності щодо організації купівлі-продажу і використання інтелектуального капіталу: ліцензій, патентів, програм для ЕОМ, товарних знаків і торгівельних марок, авторських прав, інформаційних послуг тощо.

В Україні першочерговою умовою формування сучасного ринку інтелектуального капіталу є прискорене створення ефективної нормативної бази для захисту і впровадження ноу-хау, патентів на винаходи, товарних знаків, авторських прав, технологічних карт, нових моделей і зразків

промислового устаткування. Україна має інтелектуальний потенціал світового рівня, що дає їй змогу бути активним учасником на міжнародному ринку інтелектуального капіталу.

9. Важливу роль в сучасній ринковій системі відіграє ринок інформації. *Товаром цього ринку є інформація про конкурентів, особливості організації виробництва, рівень витрат виробництва, їх структура, рівень запасів, а також теле- та радіореклама тощо. Плата за рекламу є своєрідною ціною інформації.*

В умовах інформаційної революції особливо цінним товаром є інформація, бо від її якості та обсягу залежить правильність прийнятого рішення, а отже, підвищення конкурентоспроможності та прибутковості суб'єктів підприємницької діяльності.

Складовою сучасної ринкової системи є **страховий ринок**. Без розвинутого страхового ринку неможливе зростання економічної системи, її престиж.

Страховий ринок – це сукупність соціально-економічних відносин щодо організації надання, купівлі-продажу страхових послуг. На страховому ринку здійснюється суспільне визначення страхової послуги. На цьому ринку об'єктом купівлі-продажу виступає страховий захист (страхова послуга). Суб'єктом відносин на страховому ринку є страховики, страхувальники, страхові посередники та держава. Коротко розглянемо ці структурні ланки страхового ринку.

Страховики – це різноманітні за формами власності та видами страхування організації (страхові компанії), які діють на підставі відповідної ліцензії на здійснення страхової діяльності, беручи на себе зобов'язання щодо створення страхового грошового фонду і виплати з нього страхового відшкодування при настанні страхового випадку. Тобто, страховик – це звичайна підприємницька структура, що діє на основі комерційного розрахунку, яка за певну плату надає розроблену страхову послугу.

Страхувальники – це учасники господарських відносин (дієздатні громадяни та юридичні особи), які уклали зі страховиками договори страхування та сплачують страхові внески до страхового фонду. Страхова сума обумовлюється у страховому полісі (свідоцтві). При цьому страхувальник водночас є і застрахованим.

Посередники – це різні страхові агенти і брокери, туристичні компанії, автосалони, відділення зв'язку тощо. Всі вони діють на основі договору зі страховиками (страховими організаціями), в їх інтересах за комісійну плату (винагороду).

Активним учасником ринку страхових послуг є держава. Вона створює правові основи страхової діяльності, регулює відносини, що виникають на страховому ринку та здійснює контроль за дотриманням чинного законодавства.

В Україні державне регулювання страхового ринку згідно із Законом України “Про страхування” здійснюється Комітетом у справах нагляду за страховою діяльністю.

Незважаючи на існуючі проблеми, в Україні є великі потенційні можливості для розвитку та якісного вдосконалення страхового підприємства.

Всі названі види, типи ринків взаємозв'язані, утворюють розгалужену ринкову систему господарювання, яка діє не тільки в межах певної країни, а й охоплює своїм впливом значну частину світової економіки.

8.4. Особливості становлення сучасних ринкових відносин в Україні

Україна, як і інші постсоціалістичні країни, здійснює перехід від адміністративно-командної економічної системи до ринково-демократичної. Цей перехід є об'єктивно зумовленим. Його метою є формування в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки.

Перехід до ринкової економічної системи в Україні має ряд характерних особливостей.

1. Ринкові трансформаційні процеси здійснюються в умовах переходу від адміністративно-командної системи господарювання та управління до ринково-демократичної, які своїм вихідним пунктом мали всеохоплюючу державну монополію на засоби виробництва. Тому головним напрямленням ринкової трансформації вітчизняної економіки було реформування відносин власності, створення достатньої кількості самостійних підприємств, які формували б конкурентне середовище, сучасні ринкові відносини, що ґрунтуються на різних формах власності та господарювання.

Створення різноманітних форм власності відбувається через роздержавлення власності, приватизацію значної її частини. Це сприяє розвитку багатоманітних форм господарської діяльності та формуванню конкурентного ринкового середовища.

На початок 2000 року в Україні форму власності змінили понад 65 тисяч підприємств та організацій. Понад 70 відсотків загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах.

2. Адміністративно-командна система господарювання та управління в Україні вкоренилася значно глибше, ніж у більшості країн Східної Європи (Польщі, Чехії, Східній Німеччині та ін.), які мали досить розвинутий приватний сектор сільськогосподарського виробництва.

Адміністративно-командна система надала перевагу вертикальним економічним зв'язкам між виробниками та споживачами. Міністерства і відомства не лише визначали, чого і скільки підприємствам виробляти, а й розпоряджалися виробленою продукцією та одержаним прибутком. Головним було виконання директивних завдань централізованого плану, а не задоволення потреб споживачів. Національне господарство виробляло товари, в яких не мало потреби.

Тепер у вітчизняній економіці замість вертикальних зв'язків між виробництвом та споживанням мають утвердитися властиві ринку горизонтальні прямі економічні зв'язки, система самостійних виробників, які працюють на ринок, на задоволення потреб реальних споживачів.

3. Характерним для економіки України постсоюзного часу було те, що вона отримала у спадок від Радянського Союзу частину його народногосподарського комплексу, яка відображала спеціалізацію на важкій промисловості, видобувних галузях та військово-промислового комплексу, а також мала незавершений цикл виробництва. Так, у військово-промислового комплексу, котрий завантажував 40 відсотків виробничих потужностей, замкнутий цикл виробництва становив узагалі 3 відсотки. Вітчизняна економіка виробляла лише 20 відсотків продукції, що реалізувалася на внутрішньому ринку. Все це негативно позначилося на ринковій трансформації економіки України. Тому головним у новій економічній політиці держави став принцип керованого формування сучасних ринкових відносин.

4. Перехід України до ринкових відносин ускладнювався також тим, що вона не мала Центрального банку, власної фінансово-кредитної та грошової системи, ринкової інфраструктури, достатньо кваліфікованих кадрів у цих сферах та інших інституцій, які могли б на практиці забезпечити формування економічних підвалин національного ринку. Нині в Україні вже сформовано основні елементи інфраструктури ринку, але їхня діяльність малоефективна. Це пояснюється недосконалим законодавством, недостатнім рівнем професійного і патріотичного управління.

5. Негативний вплив на формування ринкових відносин в Україні мали такі деструктивні процеси як економічна нестабільність, велика інфляція, гіперінфляція – понад 10 тисяч відсотків (нинішня інфляція на рівні 8 відсотків), високий рівень безробіття, криза державних фінансів, висока дефіцитність державного бюджету, виток вітчизняних капіталів за кордон, натуралізація обміну (бартерні операції), знецінення національних грошей (українського карбованця), дефіцит платіжного балансу та ін. Всі ці обставини вимагали застосування державою широкого комплексу спеціальних заходів, які забезпечили б нормальні умови для формування національного ринку, ринкових відносин.

6. Особливістю української економіки є ще й те, що вона може розвиватися, спираючись на внутрішній ринок і внутрішній попит. Таких національних економічних систем у світі небагато. Тому головним у новій економічній політиці є визначення ринкової трансформації національної економіки, керованого формування за участю держави сучасних ринкових механізмів.

Водночас зауважимо, що для того, аби економічні суб'єкти національного ринку могли реалізувати право власності на засоби виробництва і вироблену продукцію, крім економічних потрібні ще й правові передумови. Розвинуте законодавство та дієві механізми його реалізації сприяють формуванню і ефективному функціонуванню сучасних ринкових відносин.

Нові можливості розвитку сучасного національного ринку відкриваються на основі Господарського та Цивільного кодексів України, які набули чинності з 1 січня 2004 року.

Внаслідок трансформації економічної системи в Україні активно формуються ринкові відносини, а отже, сучасні ринкові механізми. На

сучасному етапі можна виділити такі характерні особливості функціонування та розвитку національного ринку:

- 1) відсутність розвинутого ринкового середовища досконалої економічної конкуренції і монополістичного сектору вітчизняної економіки, що негативно впливає на розвиток малого і середнього підприємництва;
- 2) наявність монополістичних структур, незначна кількість малих підприємств, слабка конкуренція, неефективна система державного регулювання цін роблять внутрішній ринок стихійно-монополізованим, звужують сферу ринкових відносин;
- 3) нерозвиненість сучасної ринкової інфраструктури, зокрема функціонуючих товарних, інвестиційних компаній, лізингу тощо;
- 4) слабка конкуренція на ринку залучення вільних коштів фізичних та юридичних осіб, що звужує джерела кредитних ресурсів, дає можливість комерційним банкам підвищувати відсоткові ставки на кредити, що є руйнівними для суб'єктів підприємницької діяльності, особливо для початківців малого бізнесу;
- 5) неефективна податкова політика, яка перешкоджає створенню сприятливих умов для розвитку підприємництва, зокрема малого та середнього, а отже, звужує легальний, цивілізований ринок і формує нелегальний (тіньовий) ринок;
- 6) недостатньо розвинутий ринок робочої сили, свідченням чого є дуже низька ціна на неї (заробітна плата), особливо кваліфікованої робочої сили, що стимулює значний відтік її за межі національного ринку, а отже, негативно впливає на його формування та розвиток;
- 7) недоступність для більшості суб'єктів підприємницької діяльності джерел фінансування – низьких ставок за кредити комерційних банків. Це пояснюється тим, що у вітчизняній економіці фактично не діє механізм гарантування кредитів;
- 8) недосконалий інвестиційний клімат, який не сприяє розвитку ефективного ринку інвестицій. В Україну не надходять у достатніх кількостях іноземні інвестиції. Причиною цього є те, що відносини власності належно не захищені законодавством, що не відповідає орієнтації іноземного капіталу на приватний сектор економіки. На низьку якість ринку інвестицій також впливає надмірна заполітизованість вітчизняної економіки, конфлікт інтересів законодавчої і виконавчої влади, бюрократичні завади, корупційність, стрімкі зміни в оподаткуванні та регулюванні зовнішньоекономічної діяльності;
- 9) колосальна залежність української економіки від економічного становища країн СНД, зокрема Росії. Так, здійснений у серпні 1998 року російським урядом дефолт (відмова виплачувати фінансові зобов'язання) призвів до того, що за короткий період національна банкнота – гривня знецінилася вдвоє. Відповідно піднялися ціни на товари народного споживання, що за стабільного рівня зарплат і соціальних виплат призвело до істотного падіння рівня життя в Україні;

10) низький рівень інтеграції вітчизняної економіки у світове господарство, міжнародний поділ праці.

Така ситуація містить у собі серйозну загрозу деформації ринкових відносин, породжує недовіру населення до економічної політики уряду, посилює нестабільність і невпевненість у майбутньому ринкової економічної системи.

Світовий досвід формування ринкових відносин, ринкового механізму в цілому переконує, що це довготривалий процес, протягом якого постійно відбуваються зміни в усіх сферах соціально-економічного життя суспільства. Ринок в цілому може успішно функціонувати лише у цілісній системі економічних та юридичних норм, за певного стану суспільної свідомості, моралі, рівня загальної правової та політичної культури. Без цих передумов цивілізаційний ринок не може існувати. Тому створення соціально орієнтованого ринку вимагає консолідації усіх сил і ресурсів суспільства.

Отже, основне завдання Української держави полягає у створенні умов для повноцінного функціонування і поступального розвитку сучасних ринкових відносин, оптимального конкурентного середовища підприємницької діяльності. Нині в Україні триває процес удосконалення нормативної бази та прийняття законів, які сприяли б формуванню ринкового середовища.

Перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні можливий лише на основі використання реальних причинно-наслідкових зв'язків у соціально-економічному житті суспільства, економічних інтересів усіх суб'єктів господарської діяльності, ефективної взаємодії національного ринку з міжнародним.

8.5. Інфраструктура ринку. Формування ринкової інфраструктури в Україні

Необхідною умовою дієвості ринкових відносин, нормального функціонування ринку є створення добре розвинутої ринкової інфраструктури. За рівнем її розвитку можна говорити і про ступінь розвитку ринкових відносин, сучасного ринку в певній країні.

*Інфраструктура ринку – це система установ, підприємств, організацій і служб, які забезпечують рух товарів і послуг, грошей, цінних паперів, робочої сили. До неї належать аукціони, різні види бірж, ярмарки, торгові палати, банки та інші фінансові установи, страхові та інвестиційні компанії, пункти прокату та лізингу, інформаційно-комерційні та поставальницько-збутові організації, служби зайнятості, аудиторські організації, центри маркетингу, холдингові компанії, брокерські та дилерські контори, транспортні комунікації та засоби оперативного зв'язку, рекламні агентства та ін. Тобто, **ринкова інфраструктура** – це сукупність різних інститутів ринку, що обслуговують і створюють сприятливі умови для ефективного функціонування різних видів ринків.*

Елементи ринкової інфраструктури безпосередньо пов'язані з обслуговуванням певних ринків, через них реалізуються її функції. Головні з

них такі: забезпечує фінансову і кредитну підтримку, включно з лізингом, аудитом, страхуванням суб'єктів підприємницької діяльності; сприяє матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції товаровиробників; здійснює маркетингове, інформаційне і рекламне обслуговування, правове та економічне консультування підприємців і т. ін., що в кінцевому результаті забезпечує прискорення товарно-грошового обігу, руху капіталів, переливання їх із менш прибуткових галузей економіки у більш прибуткові.

Кожний вид ринку має конкретну ринкову установу. Так, ринок засобів виробництва і ринок предметів споживання обслуговують аукціони, ярмарки, товарні біржі, торгові доми, торгово-промислові палати, магазини, пункти прокату і лізингу, брокерські компанії. Фінансовий ринок (грошей і цінних паперів) обслуговують фондові біржі, банки, фінансово-кредитні посередники. Валютний ринок обслуговують банки. Ринок праці (робочої сили) обслуговують біржі праці або служби зайнятості. Зупинимося на характеристиці елементів інфраструктури ринку.

Аукціон – це спосіб продажу конкретних товарів з публічних торгів у заздалегідь визначений час та у визначеному місці покупцю, який запропонував найвищу ціну. Розрізняють аукціони примусові, які проводять судові органи чи органи влади з метою стягнення боргів з неплатників, а також різні організації (державні й приватні) для реалізації конфіскованих товарів та заставленого, але не викупленого в строках майна. Аукціони добровільні, які організуються з ініціативи власників товарів, що реалізуються.

Існують і міжнародні аукціони, на яких проводяться публічні відкриті торги за певними товарними групами: чай, тютюн, хутро, прянощі, риба, а також предмети розкошу та твори мистецтва тощо.

Ярмарки – це регіональні торги, які організуються у певному місці і в певний час. Як правило, найчастіше вони проводяться для сезонного розпродажу сільськогосподарської продукції. Так, наприклад, в Україні віддавна значною популярністю користується Сорочинський ярмарок у Полтавській області. Існують також і міжнародні ярмарки, на яких здебільшого торгують за зразками.

Торгово-промислова палата – це організація, що сприяє розвитку зовнішніх зв'язків і торгівлі. Вона забезпечує участь вітчизняних товаровиробників у міжнародних виставках, а також сприяє організації іноземних виставок в Україні.

Товарна біржа – це особливий суб'єкт господарювання, який надає послуги в укладенні біржових угод, виявленні попиту та пропозиції на товари, товарних цін, вивчас, упорядковує товарообіг і сприяє здійсненню пов'язаних з ним торговельних операцій. Товарна біржа являє собою регулярно функціонуючий товарний ринок, на якому здійснюються оптові торговельні операції з купівлі-продажу однорідних товарів на основі встановлених стандартів, зразків та попередньої біржової експертизи. Тут продаються і купуються, як правило, не самі товари, а титул влас-

ності на них або біржові контракти на їх постачання. При цьому продавець зобов'язаний мати відповідний товар у наявності і доставити його покупцеві в обумовлений біржовим контрактом строк. Метою діяльності товарної біржі є укладання відповідних угод, виявлення товарних цін, попиту та пропозиції певних товарів. Кожна товарна біржа спеціалізується на окремих товарах або їх групах. Принциповими властивостями біржових товарів є стандартність, однорідність, взаємозамінність.

Економічна роль товарних бірж полягає в тому, що вони сприяють впорядкуванню і прискоренню товарообігу, встановленню ринкової рівноваги, неперервності процесу відтворення.

Створення товарних бірж в Україні почалося з 1990 року. Правові умови створення та діяльність товарних бірж у вітчизняній економіці визначаються Законом України "Про товарну біржу" та Господарським Кодексом України. У цьому Кодексі, прийнятих відповідно до нього законах розглядаються основні умови створення та діяльності товарної біржі, її права та обов'язки, правила здійснення біржових операцій, ведення біржової торгівлі, порядок державної реєстрації товарної біржі, характеристика органів управління біржею, її організаційної структури.

Товарні біржі поділяються на **універсальні та спеціалізовані, публічні та приватні**. На **універсальних біржах** продаються товари різних груп. Так, на універсальній товарній біржі у Києві продаються худоба, свинина, яловичина, картопля, капуста, консервовані огірки та інші сільськогосподарські товари. На **спеціалізованих товарних біржах** об'єктом торгівлі є окремі товари або їхні споріднені групи (алюміній, мідь, нікель, вугілля, нафта, бензин, кава, какао, цукор, зерно тощо). Наприклад, відома Лондонська товарна біржа займається продажем металів, Нью-Йоркська біржа продає каву, какао, цукор.

На **публічних товарних біржах** угоди можуть укладати як їх члени, так і підприємці, що не є членами біржі. Діяльність цих товарних бірж регулюється законодавчими та урядовими актами, статутом біржі та правилами біржової торгівлі.

Приватні товарні біржі організуються і функціонують у формі акціонерних корпорацій. Укладати угоди на таких біржах можуть лише акціонери.

Торговельні операції на товарних біржах здійснюються за форвардними і ф'ючерсними угодами (контрактами).

Форвардні угоди – це зобов'язання продавця здійснити постачання покупцю певної кількості товару домовленої якості у зазначений час і за визначеними цінами, що забезпечують відповідний прибуток. Ці угоди вигідні як для продавців так і для покупців, тому що вони гарантують продаж чи купівлю товару на прийнятних умовах і застраховують від можливих змін цін на нього на реальному ринку.

Ф'ючерсні угоди – це придбання права купити відповідний товар у майбутньому за біржовою (котирувальною) ціною, тобто це акти купівлі-продажу не самого товару, а прав на товар (наприклад, зерно

майбутнього врожаю). Вони укладаються, як правило, не для здійснення торговельних операцій, а з метою страхування від можливих змін цін на товари, від ризику небажаного і для продавця, і для покупця, що однаково зацікавлені у стабілізації руху цін на реальному ринку. Інакше кажучи, метою ф'ючерсної торговельної операції є отримання різниці між ціною угоди в день її укладення і ціною в день її виконання, яку виплачують або продавець, якщо ціна товару зросла, або покупець, якщо ж ціна знизилась. Втрати (збитки) продавців чи покупців, що зумовлені зміною цін на реальному ринку, компенсує біржа за рахунок коштів, внесених учасниками ф'ючерсних угод.

Фондова біржа – це установа, де здійснюється купівля-продаж цінних паперів – акцій, облігацій сертифікатів, векселів тощо за реальними ринковими цінами. Її роль в ринковій економіці буде розглянута в наступних главах.

Наступним важливим елементом інфраструктури ринку є **валютна біржа**. Вона являє собою специфічний ринок, де об'єктом купівлі-продажу є різні національні валюти відповідно до попиту та пропозиції. На валютній біржі здійснюються визначення ринкового курсу іноземних валют, укладання угод з членами біржі на купівлю або продаж іноземної валюти відповідно до ринкового курсу, операції Центрального банку щодо підтримки ринкового курсу національної валюти тощо.

Нині найбільші валютні біржі знаходяться в Лондоні, Нью-Йорку, Цюріху, Токіо та інших містах.

Важливим елементом сучасної інфраструктури ринку є **біржа праці** (робочої сили), або служба зайнятості. **Біржа праці** – це організація, яка регулярно здійснює посередницькі операції між підприємцями (роботодавцями) і найманими працівниками з метою купівлі-продажі товару – “робоча сила”.

Біржа праці здійснює аналіз стану ринку праці, прогнозує попит і пропозицію робочої сили, веде облік громадян, що звертаються за працевлаштуванням, сприяє підготовці і перепідготовці кадрів, створенню додаткових робочих місць, працевлаштуванню працездатних осіб, здійснює професійну орієнтацію молоді, виплачує грошову допомогу по безробіттю, надає профконсультації тощо.

Значне місце в інфраструктурі ринку займає **кредитна система**. Вона являє собою сукупність різних видів банків та банківських об'єднань, інвестиційних фондів, страхових компаній, пенсійних фондів, ощадних та інших кредитно-фінансових установ, що здійснюють мобілізацію тимчасово вільних коштів і надають їх економічним суб'єктам у вигляді грошових позик на умовах повернення і платності. Головною ланкою кредитної системи є банківська система. **Банки** – це фінансово-кредитні організації, що спеціалізуються на акумуляції грошових коштів та кредитуванні, посередництві у грошових розрахунках з економічними суб'єктами і операціях з цінними паперами.

У ринкову інфраструктуру входять і державні фінанси, основою яких є центральні і місцеві бюджети. Ці бюджети мають різні джерела доходів

і витрачаються на різні цілі. Через державний бюджет відбувається перерозподіл доходів, фінансування державних цільових програм.

Елементом інфраструктури ринку є суб'єкти страхової діяльності у сфері господарювання.

Страхування – діяльність спеціально уповноважених державних організацій та суб'єктів господарювання, пов'язана з наданням страхових послуг юридичним особам або громадянам щодо захисту їх майнових інтересів у разі настання страхового випадку за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів. Наявність централізованих грошових коштів дає, з одного боку, високі гарантії відшкодування збитків суб'єктам ринку, а з іншого – дає змогу економно і ефективно використовувати тимчасово вільні кошти на фінансовому ринку.

Суб'єкти страхової діяльності (страхові компанії) продають страхові поліси (свідоцтва) та акумулюють страхові внески юридичних і фізичних осіб. Одержані доходи розміщують в цінних паперах. Вони можуть надавати довгострокові кредити суб'єктам підприємницької діяльності.

Важливим елементом ринкової інфраструктури є аудиторські організації, які надають аудиторські послуги суб'єктам господарювання.

Аудит – це перевірка офіційної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання кваліфікованими спеціалістами (аудиторами) з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності законодавству та встановленим правилам і нормативам.

Аудит може здійснюватися незалежними особами (аудиторами), які мають кваліфікаційний сертифікат про право на заняття аудиторською діяльністю; аудиторськими організаціями, які уповноважені суб'єктами господарювання на його проведення. Висновки аудиторських перевірок про господарсько-фінансову діяльність підприємства є гарантією його надійності, фінансової стійкості.

Сертифікацію суб'єктів, які мають намір займатися аудиторською діяльністю, порядок їх підготовки, облік аудиторських організацій та аудиторів здійснює Аудиторська палата України.

Ще одним елементом ринкової інфраструктури є законодавство, правова система, що регулює взаємовідносини суб'єктів ринку.

Формування і функціонування ефективної ринкової інфраструктури в Україні активно впливатиме на розвиток сучасних ринкових відносин, підприємницької діяльності, зростання вітчизняної економіки.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою ринок і які необхідні умови його створення та функціонування?
2. Чому ринкова економічна система вважається великим досягненням людства?

3. *Охарактеризуйте основні складові сучасного ринку.*
4. *Хто в умовах ринкової економіки вирішує, які товари і послуги потрібно виробляти і для кого виробляти?*
5. *У чому полягають характерні особливості формування та функціонування ринкових відносин в Україні?*
6. *За якими критеріями здійснюється класифікація сучасних ринків?*
7. *Які види ринків Вам відомі?*
8. *Які функції виконує сучасний ринок?*
9. *У чому полягає сутність регулювальної функції ринку?*
10. *Які елементи входять до інфраструктури ринку?*
11. *Які риси характеризують діяльність товарної біржі?*
12. *Що таке біржа праці? Які функції вона здійснює?*
13. *Які проблеми національної економіки не здатний розв'язати ринок?*
14. *Які негативні риси властиві ринковим відносинам?*
15. *Поясніть, що означає поняття "регульований ринок".*
16. *У чому полягає сутність економічного та соціального регулювання ринку?*

Глава 9

ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ

Економічний механізм функціонування ринку – це механізм формування ринкових цін і розподілу ресурсів, взаємодії суб'єктів господарювання щодо встановлення та застосування цін, обсягу виробництва і продажу товарів та послуг. Його основними складовими елементами є попит, пропозиція, ринкова ціна, грошовий обіг, монополізація і конкуренція.

9.1. Сутність попиту та особливості його формування. Закон попиту

В умовах ринкової економіки попит є найважливішою категорією, адже саме він визначає ринкову ціну на різні товари і послуги, розподіляє економічні ресурси і готову продукцію.

Попит – це форма прояву потреб покупців у певних товарах і послугах, забезпечена відповідними грошовими засобами. Інакше кажучи, це платоспроможна потреба, тобто сума грошей, яку покупці можуть і згодні заплатити за необхідні їм товари та послуги. Попит залежить від грошових доходів покупців, потреби у певних товарах чи послугах та їх ціни. Обсяг попиту визначається кількістю товарів (послуг), яку суб'єкт попиту (покупець) має намір купити за певними цінами, що склалися на ринку. Попит тісно пов'язаний з реальними суспільними потребами в життєвих засобах,

бажаннями суб'єктів попиту, але не збігається з їхньою кількісною визначеністю, тому що фінансові можливості покупця залежать від платоспроможного попиту.

Об'єктами попиту можуть бути будь-які об'єкти ринкових відносин, що мають вартісну оцінку і певну користь для споживачів (покупців).

Основним чинником ринкового попиту є ціна товару чи послуги. Чим вища ціна, тим меншу кількість товару споживачі хочуть купити. І навпаки, чим нижча ціна, тим більшу кількість товару вони можуть придбати. Цю залежність виражає відповідний економічний закон – **закон попиту**. Суть цього закону полягає в тому, що між ринковою ціною і величиною попиту існує зворотний зв'язок: чим вища ціна товару, тим менша величина попиту, і навпаки, чим нижча ціна, тим більша величина попиту. Тобто закон попиту відображає причинно-наслідковий зв'язок між зміною ринкової ціни і зміною величини попиту за незмінності всіх інших чинників: підвищення ціни товару призводить до зменшення обсягу попиту, і навпаки – зниження ціни призводить до його зростання.

Формами вияву закону попиту є також *ефекти доходу* та *заміщення*. Суть *ефекту доходу* полягає в тому, що в результаті зниження ринкової ціни товару у споживача з'являється вільна сума грошей, і він може купити більшу кількість цього товару. Тобто зниження ціни товару збільшує купівельну спроможність грошового доходу споживача і навпаки.

Суть *ефекту заміщення* полягає у переміщенні попиту на дешевші товари-замінювачі. Споживачі схильні замінити дорогі товари харчової та легкої промисловості дешевими. Наприклад, замість кави купують чай, замість шкіряного взуття – взуття із заміників шкіри. Ефекти доходу і заміщення призводять до того, що у споживачів з'являється бажання купувати більшу кількість товарів за нижчою ринковою ціною.

Залежність між ринковою ціною товару та величиною попиту можна зобразити графічно кривою АД, яку в економічній теорії називають кривою попиту. Якщо на горизонтальній осі позначити кількість товару Q , на яку є попит на ринку, а на вертикальній осі – рух ціни P , то одержимо такий результат (рис. 9.1): крива попиту АД відображає економічний інтерес споживачів (покупців). Якщо ринкова ціна товару знаходиться на рівні P_3 , то кількість споживачів, готових купувати, відповідає позиції Q_1 . Тобто, у разі високої ринкової ціни товарів продається не дуже багато. Якщо ціна знижується до P_2 , то товар стає доступнішим, кількість проданого товару збільшується до рівня Q_2 , якщо ціна нижча – P_1 , величина попиту зростає до значення Q_3 .

Проте в реальному житті обсяг ринкового попиту залежить не тільки від ринкової ціни певного товару, а й від **нецінових чинників**. Головними серед них є: *реальні грошові доходи споживачів (покупців), смаки та уподобання споживачів, ціни на суміжні товари (замінники), кількість споживачів на ринку, очікування споживачів щодо майбутніх доходів і ринкових цін, гарантійний і післягарантійний сервіс проданих товарів*. Нецінові чинники спроможні змінити ринковий попит покупців, тобто

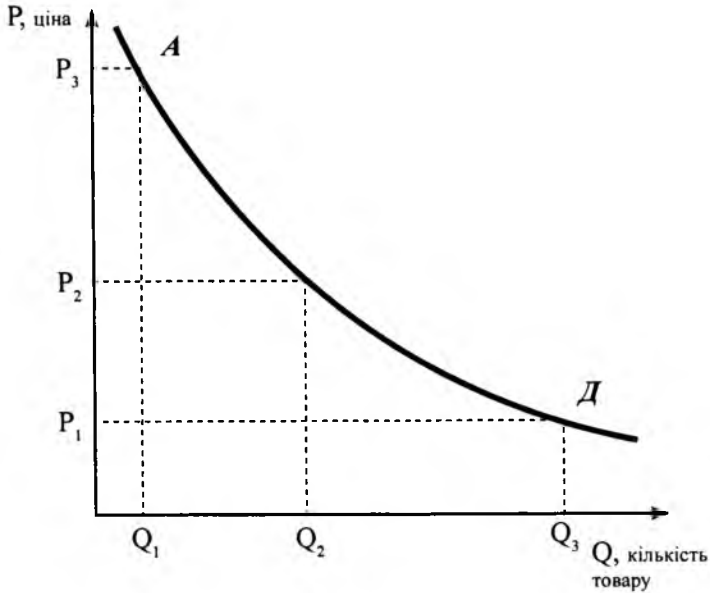

Рис. 9.1. Крива попиту

спонукати споживача придбати більше чи менше певного товару за однією і тією ж ціною за одиницю товару. Внаслідок зміни ринкового попиту під дією **нецінових чинників** змінюється й крива попиту AD . Якщо попит зростає, то, за інших рівних умов, крива попиту переміщується праворуч вгору ($AD \rightarrow A, D_1$), що означає збільшення обсягу продажів товару за тією ж, незмінною ціною, а коли зменшується – ліворуч вниз ($AD \rightarrow A, D_2$) (рис. 9.2).

Взаємозв'язок між попитом і чинниками, що його визначають, виражений в загальній функції попиту. Вона може бути представлена таким виразом:

$$Q = f(P_x, P_y \dots P_z, I, W, T_x, F, S, q),$$

де Q , – обсяг попиту на товар x за одиницю часу;

P_x – ціна товару x ;

$P_y \dots P_z$ – ціна товарів-замінників та взаємодоповнюючих товарів;

I – грошовий дохід покупця (споживача);

W – рівень добробуту;

T_x – потреба покупця в товарі;

F – думки споживача щодо перспектив покращення його добробуту;

S – серйозність потреби, задоволена цим товаром;

q – кількість покупців (споживачів) на ринку.

При зміні хоча б одного з перелічених чинників зміниться і обсяг попиту на певний товар. Проте, припустимо, що в якийсь проміжок часу всі чинники, крім першого, в цьому виразі незмінні і постійні, тоді обсяг попиту реально буде залежати від зміни цін.

Звернімо увагу на те, що закон попиту відображає й інший важливий процес ринку – поступове зниження попиту на певний товар. Зменшення кількості продажів певного товару відбудеться не тільки внаслідок зростання ринкової ціни, але і внаслідок насичення споживчого попиту. Зниження попиту відбувається тому, що кожне наступне придбання однорідного товару приносить споживачу порівняно меншу користь (задоволення). Тобто, кожне додаткове придбання однорідного товару зумовлює зниження його граничної корисності. У цьому разі закон попиту сполучений з дією закону спадної граничної корисності економічних благ.

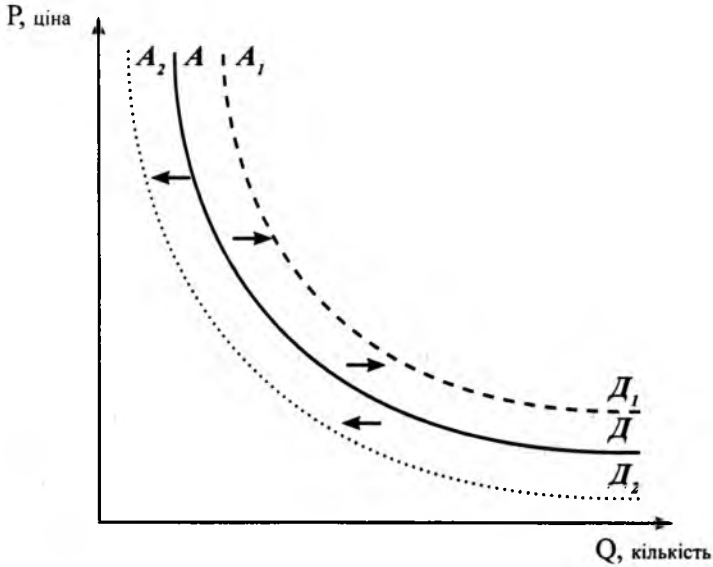

Рис. 9.2. Криві зміни попиту під впливом нецінових чинників

9.2. Сутність пропозиції та чинники, що її визначають. Закон пропозиції

Пропозиція – це загальна кількість товарів і послуг, які представлені на ринку за певною ціною.

Тобто, це обсяг товарів (послуг), який продавці хочуть і можуть продати за існуючою ринковою ціною. Пропозиція, як і попит, залежить від ринкової ціни. Вона змінюється прямопропорційно до ціни: чим нижча ринкова ціна певного товару, тим менша кількість його пропонується, і навпаки. Таку залежність називають **законом пропозиції**. Отже, за незмінності всіх інших чинників, підвищення рівня ринкових цін дає можливість збільшити обсяг пропозиції певного товару чи послуги. Цю залежність демонструє крива пропозиції ВС (рис. 9.3).

Головним чинником, що впливає на пропозицію, є витрати на виробництво продукції. Товаровиробники хочуть відшкодувати свої витрати і одержати опти-

мальний прибуток. Тому ринкова ціна не може бути нижчою, ніж ціна пропозиції товару. Чим нижча ціна пропозиції, тим менша кількість товару надійде на ринок для продажу. Це зумовлено тим, що у багатьох виробників витрати будуть більшими, ніж ринкова ціна товару, що робить неможливим його виробництво.

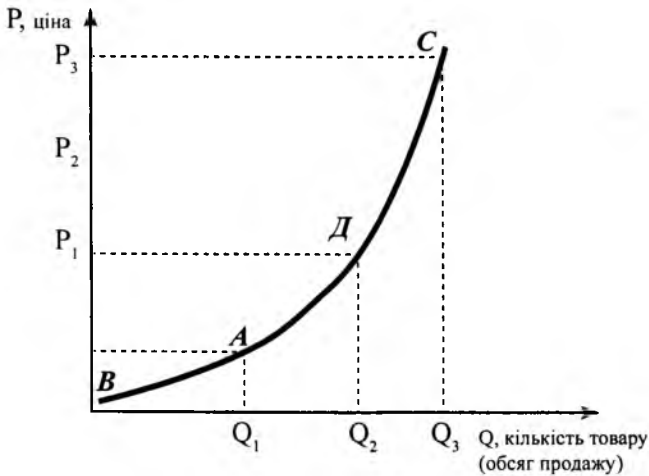

Рис. 9.3. Крива пропозиції товару

Товаровиробники мають вжити конкретних заходів щодо зміни асортименту певного виду товару або щодо зниження витрат виробництва. Закон пропозиції, по суті, змушує виробників привести пропозицію (обсяг товарів, що пропонуються для продажу) у відповідність з реально існуючим попитом або знизити витрати виробництва, узгодити їх з новою ринковою ціною.

Крива пропозиції *BC* на графіку (рис. 9.3) ілюструє дію закону пропозиції: якщо ціна відповідає значенню P_1 , то обсяг пропозиції певного товару визначатиметься точкою Q_1 . Чим вища ціна товару, тим більший обсяг пропозиції: ціні P_2 відповідає значення Q_2 , ціні P_3 – значення Q_3 кривої пропозиції *BC*.

Отже, крива пропозиції відображає залежність між двома змінними – ринковою ціною товару і його кількістю або обсягом для продажу на ринку. Рухаючись по кривій пропозиції вгору (рис. 9.3) від точки *B* до точки *C*, ми відзначаємо зростання обсягу товарів, представлених до продажу під впливом цін, що зростають, на них, і рух вниз по кривій пропозиції від точки *C* до точки *B* означає зниження товарного обсягу на ринку під впливом цін, що знижуються на ці товари. Отже, у причинно-наслідковому зв'язку закону пропозиції на відміну від закону попиту існує прямий зв'язок.

У кожній конкретній ситуації, як правило, зниження рівня цін означає, що обсяг продукції виробляється за тих самих витрат виробництва, але цей самий обсяг товарів через зниження цін реалізовано дешевше. Різниця між грошовою сумою продажу та витратами виробництва зменшиться. Це означає, що підприємство одержало меншу масу прибутку. Тому воно

має вжити заходів щодо зміни асортименту продукції або щодо зменшення витрат виробництва. Отже, механізм дії закону пропозиції вимагає привести пропозицію у відповідність з ринковим попитом, що існує, або знизити витрати виробництва на одиницю продукту, узгодити їх з новою ціною.

Обсяг ринкової пропозиції, як і попиту, може змінюватися під впливом не тільки ринкової ціни, а й нецінових чинників. Головними серед них є такі: *рівень технологій, застосованих при виробництві однойменних товарів, ціни на виробничі ресурси, кількість виробників (продавців) на ринку, очікувана зміна ринкових цін у майбутньому.*

Взаємозв'язок між пропозицією і чинниками, що її визначають, виражено в загальній функції пропозиції і може бути представлено у вигляді:

$$Q = f(P_x, P_y \dots P_z, K, L, N, q),$$

де, Q – обсяг пропозиції товару x за одиницю часу;

P_x – ціна товару x ;

$P_y \dots P_z$ – ціни на товари-конкуренти;

K – рівень технології виробництва;

L – державна політика в галузі оподаткування;

N – плата за ресурси (сировину, матеріали);

q – кількість продавців певного товару на ринку.

Отже, обсяг ринкової пропозиції залежить не тільки від ціни, а й від багатьох нецінових чинників. Зменшення впливу одного або кількох названих чинників пропозиції призводить до зміни обсягу пропозиції.

9.3. Взаємодія попиту і пропозиції.

Ринкова рівновага та механізм її досягнення

Економічні закони попиту і пропозиції відображають інтереси протилежних суб'єктів ринку – виробників (продавців) і споживачів (покупців). Узгодження цих економічних інтересів досягається при перетині кривих попиту і пропозиції. Точка перетину відображає збіг господарських рішень, які приймають виробники (продавці) і споживачі (покупці) в той чи інший момент. Ця точка характеризує стан товарного ринку, за якого вся кількість певного товару при певній ринковій ціні може бути реалізована і має назву *точка рівноваги ринку*, що визначає *рівноважну ціну*.

Проілюструємо ціну рівноваги попиту та пропозиції у графічній формі (рис. 9.4.). У таблиці 9.1 поєднано аналізо попиту і пропозиції.

У кожний момент на товарному ринку встановлюється певна рівновага, хоча вона і нестійка. Положення в таблиці, за якого товар продається по 50 грн за одиницю, не може зберігатися тривалий час. За такої ціни виробники будуть щомісяця постачати на ринок 65 одиниць певного товару. Але кількість товару, на яку є реальний попит, при ціні 50 грн за одиницю становитиме лише 15 одиниць за місяць. У результаті ринкова ціна, як свідчать дані таблиці, буде мати тенденцію до зниження. Це призведе до порушення стану рівноваги на ринку. Зниження рівня рівноваги ціни буде

сигналом до скорочення обсягів виробництва і зменшення пропозиції цього товару. За цих умов попит на цей товар зростає, що почне тиснути на ринкову ціну. В результаті рівень ринкової ціни тимчасово підвищиться аж до встановлення нової ціни рівноваги. Нова, більш висока, ринкова ціна стане стимулом для зростання обсягів виробництва і збільшення пропозиції цього товару. Як результат – криві попиту і пропозиції перетнуться.

Таблиця 9.1

Співвідношення між попитом і пропозицією				
Альтернатива	Можлива ціна за одиницю товару	Обсяг попиту (кількість продажів за місяць)	Обсяг пропозиції (кількість одиниць товару за місяць)	Характер співвідношення
A	50	15	65	Надлишок (+50)
B	35	25	55	Надлишок (+30)
C	25	40	40	Рівновага (0)
Д	15	55	20	Дефіцит (-35)
E	10	65	0	Дефіцит (-65)

Отже, ринковий механізм, реагуючи на реальний обсяг попиту через зміну рівня цін на конкурентних ринках, забезпечує відповідну реакцію виробництва і пропозиції. Ринкова рівновага досягається на основі дії всіх суб'єктів ринку в результаті конкуренції.

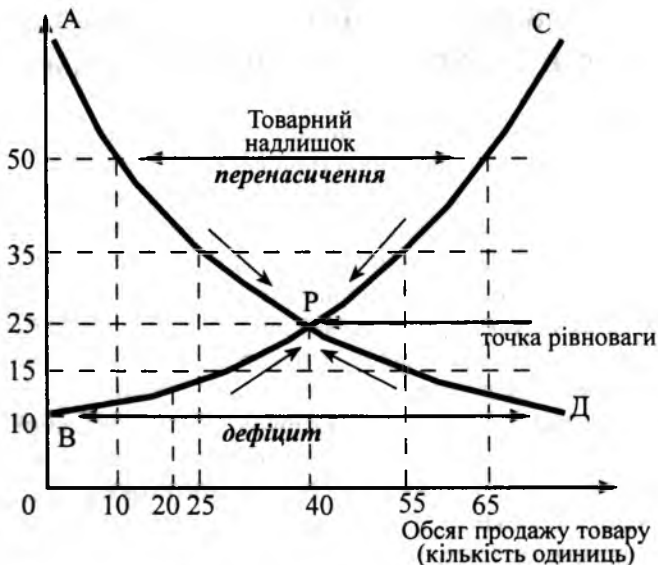

Рис. 9.4. Взаємодія попиту і пропозиції

У результаті взаємодії попиту, пропозиції та конкуренції встановлюється ринкова ціна, яка урівноважує обсяг пропозиції і обсяг попиту.

У нашому прикладі вона відповідає точці перетину кривих попиту АД і пропозиції ВС (точка Р), яку називають **рівноважною ціною**, – це ціна 25 грн за одиницю товару. Тільки за такої ціни реальний обсяг попиту і обсяг пропозиції будуть однакові – 40 одиниць товару за місяць. Тобто, ця ціна визначає стан товарного ринку, коли для реалізації пропонується саме така кількість товару, яку споживач готовий купити. При ціні 50 грн за одиницю товару виникає надлишок пропозиції над попитом у кількості 50 одиниць. За ціни 10 грн за одиницю товару попит перевищує пропозицію в кількості 65 одиниць, і виникає дефіцит цього товару на ринку. При ціні ринкової рівноваги – 25 грн за одиницю товару кількість товару, яку споживач хоче купити, дорівнює тій кількості товару, яку виробники хочуть постачати на ринок (продати). І лише за такої рівноважної ціни не буде тенденції до зміни ціни на цей товар (зростання або зниження). Отже, **рівноважна ціна, або ціна ринкової рівноваги**, встановлюється в результаті взаємодії попиту і пропозиції, конкуренції та інших чинників. Проте ця рівновага на товарному ринку є частковою рівновагою. В умовах конкуренції під впливом законів ринкового ціноутворення рівноважна ціна може змінюватися, а отже, може змінюватися ринкова рівновага. Головними чинниками тут є **співвідношення обсягу попиту і обсягу пропозиції**. Тому випадкове втручання у механізм попиту та пропозиції може завдати шкоди національній економіці. Рівновага на товарному ринку є свідченням досягнення максимальної ефективності розвитку ринкової економіки.

Глибоке вивчення суті ринкового механізму потребує розуміння такого поняття, як еластичність попиту і пропозиції.

9.4. Еластичність попиту і пропозиції. Коефіцієнт еластичності

Аналізуючи особливості взаємодії попиту і пропозиції, необхідно знати конкретну величину зростання або зниження попиту і пропозиції. Для цього визначають таке поняття, як **еластичність**.

Еластичність попиту і пропозиції означає ступінь відносної змінюваності попиту і пропозиції під впливом відносної зміни ринкової ціни. Якщо обсяги збільшення попиту і пропозиції перевищують обсяги зростання ринкової ціни, виражені у відсотках, то вони є **еластичними**. Якщо ж приріст обсягів попиту та пропозиції (у відсотках) менший за приріст ринкової ціни (у відсотках), то вони є **нееластичними**. Інакше кажучи, якщо ж за істотної зміни рівня ринкової ціни обсяги попиту і пропозиції залишилися без змін, то їх називають нееластичними. Наприклад, попит на продовольчі товари (хліб, молоко, м'ясо, сіль, цукор тощо) вважається нееластичним, бо це товари першої необхідності й повсякденного вжитку. Споживачі будуть купувати ці товари, якою б високою ринкова ціна на них не була. А попит на предмети розкошу, наприклад, вироби з коштовних металів тощо буде еластичним.

Еластичність попиту і пропозиції показує ступінь відсоткової зміни обсягу попиту та пропозиції у відповідь на відсоткову зміну рівня ринкової ціни певного товару.

Кількісне визначення *еластичності попиту* здійснюється за допомогою *коефіцієнта еластичності*, що являє собою відношення відсоткової зміни обсягу попиту (кількості продукції, потрібної покупцям) до відсоткової зміни ринкової ціни на певну продукцію. Величина еластичності попиту залежно від зростання ціни, як правило, виражається від'ємним числом. Це означає, що зі збільшенням ринкової ціни попит на певний товар зменшується.

Коефіцієнт еластичності попиту розраховується за формулою:

$$E_p = - \frac{P \times \Delta C \text{ (відсоткова зміна ціни товару)}}{C \times \Delta \Pi \text{ (відсоткова зміна обсягу попиту)}}, \text{ де}$$

E_p – коефіцієнт еластичності попиту;

P – кількість одиниць товару, потрібного покупцям;

$\Delta \Pi$ – приріст кількості одиниць потрібного товару, викликаний зміною ринкової ціни;

C – ринкова ціна за одиницю певного товару;

ΔC – величина відсоткової зміни ринкової ціни одиниці певного товару.

Наприклад: ціна на вироби з коштовних металів збільшилась на 30 відсотків, а продаж їх знизився на 6 відсотків. Коефіцієнт еластичності попиту визначається так:

$$E_p = (-6)\% : 30\% = -0,2'.$$

Еластичність пропозицій товарів характеризує ступінь відсоткової зміни обсягу пропозиції певного товару під впливом відсоткової зміни ринкової ціни одиниці товару. Тобто, еластичність пропозиції показує, на скільки відсотків зміниться кількість одиниць товару, що пропонується до продажу, при зміні ринкової ціни певного товару на один відсоток. Коефіцієнт еластичності пропозиції розраховується згідно з формулою:

$$E_p = - \frac{C \times \Delta T}{T \times \Delta C}, \text{ де}$$

E_p – коефіцієнт еластичності пропозиції;

T – обсяг товару, що пропонується до продажу;

ΔT – приріст обсягу товару, що пропонується до продажу;

C – ринкова ціна товару;

ΔC – приріст ринкової ціни певного товару.

Коефіцієнт еластичності попиту і пропозиції може бути еластичним, нееластичним, або так званої *одиночної еластичності*. Кожне з цих значень відповідає певній ситуації на товарному ринку. Якщо коефіцієнт еластичності більший за одиницю ($E > 1$), то попит (пропозиція) є еластичним.

¹Зауважимо, що в економічній теорії для оцінки еластичності прийнято користуватися абсолютним додатнім числом, не беручи до уваги знак „мінус” („-“).

За такої ситуації відсоткове зниження ринкової ціни спричиняє таке відсоткове збільшення кількості проданого товару, що загальний виторг зростає. Тобто, попит є еластичним, коли певна відсоткова зміна ринкової ціни призводить до більшої відсоткової кількості проданого товару. Якщо коефіцієнт еластичності дорівнює одиниці ($E=1$), то наявна так звана одинична еластичність. Попит є одиничною еластичністю, коли ринкова ціна товару зросла на один відсоток, а кількість продажу товару зменшилась на один відсоток. У цій ринковій ситуації загальний виторг від реалізації товару залишається незмінним.

Пропозиція є одиничною еластичністю, коли один відсоток збільшення ринкової ціни зумовлює збільшення на один відсоток пропозиції певного товару на ринку.

Якщо коефіцієнт еластичності менший за одиницю ($E<1$), то ринковий попит (пропозиція) нееластичний (нееластична). Тобто, попит є нееластичним, коли певна зміна ринкової ціни (у відсотках) призводить до відносно меншої зміни кількості продажу товару (у відсотках). У цій ситуації загальний виторг від проданого товару зменшується.

За нееластичної пропозиції збільшення ринкової ціни не має будь-якого впливу на збільшення обсягу товарів, що пропонується до продажу.

У пізнанні суті еластичності попиту і пропозиції, тобто наскільки при зміні рівня ринкової ціни змінюються обсяги попиту і пропозиції, слід мати на увазі, що ці зміни відбуваються у часі. Інакше кажучи, важливим чинником, що визначає еластичність попиту і пропозиції, є часовий період. Розрізняють три часові ринкові періоди: *миттєвий, короткостроковий та довгостроковий*.

Ринковий попит у *короткостроковому періоді* має тенденцію до зменшення еластичності, а в довгостроковому – до збільшення еластичності.

Особливо велике значення чинник часу (часовий період) має для характеристики еластичності пропозиції, адже вона повільніше адаптується до зміни ринкової ціни, ніж попит.

У *миттєвому ринковому періоді* виробник не в змозі швидко здійснити збільшення обсягу вироблюваного товару, якщо ринкова ціна на нього зростає внаслідок збільшення обсягу попиту. Пропозиція у цьому разі на деякий найкоротший час залишається незмінною і, отже, нееластичною. В *короткостроковому періоді* виробники можуть здійснити збільшення випуску певного товару у відповідь на зростання обсягу попиту на нього. У *довгостроковому періоді* виробники мають достатньо часу для розширення своїх потужностей і збільшення випуску продукції у разі зростання попиту. У цьому разі пропозиція суттєво реагує на зміни ринкової ціни і є еластичнішою, ніж у короткостроковому ринковому періоді. Отже, у *довгостроковому періоді* ринкові ціни змінюються більш плавно і в менших масштабах, але обсяги вироблюваного товару змінюються більш істотно.

Зміни показника еластичності попиту і пропозиції можна зобразити за допомогою графіка (рис. 9.5 і 9.6). На цих рисунках зображені криві попиту (AD) і пропозиції ($A'D'$), на яких є відрізки (точки) з еластичним і нееластичним попитом і пропозицією.

Розглянемо зміни показника еластичності вздовж кривої попиту (рис. 9.5) і кривої пропозиції (рис. 9.6), де можна визначити такі основні ринкові ситуації:

- 1) чим ближче розташування кривих до осі ординат (вертикальної), тим еластичність попиту і пропозиції менша (відрізки AB і $C'D'$), коефіцієнти еластичності менші за одиницю ($E < 1$);
- 2) чим ближче розташування кривих до осі абсцис (горизонтальної), тим попит і пропозиція еластичніші (відрізки CD і $A'B'$), а коефіцієнти еластичності більші від одиниці ($E > 1$);
- 3) ринкова ситуація одиничної еластичності (відрізки BC і $B'C'$), коефіцієнти еластичності дорівнюють одиниці ($E = 1$). У цій ситуації відсоткова зміна рівня ринкової ціни дорівнюватиме відсотковій зміні обсягу попиту;
- 4) ринкова ситуація, коли попит і пропозиція абсолютно нееластичні, коефіцієнти еластичності дорівнюють нулеві ($E = 0$). У цій ситуації зміна ринкової ціни зовсім не призводить до змін обсягу реалізованого товару. Таким, зокрема, є попит на сіль, цукор;
- 5) ринкова ситуація, коли попит і пропозиція абсолютно еластичні ($E = \infty$). У цій ситуації ринкова ціна залишається незмінною, але кількість реалізованого товару зростає. Наприклад, хвора людина обмежує купівлю товарів повсякденного вжитку, аби вивільнити у своєму бюджеті певні кошти для придбання необхідних ліків.

Показники еластичності пропозиції і попиту можуть бути використані для аналізу витрат чинників виробництва та витрат споживачів на купівлю товару і, отже, виторгу виробників (продавців).

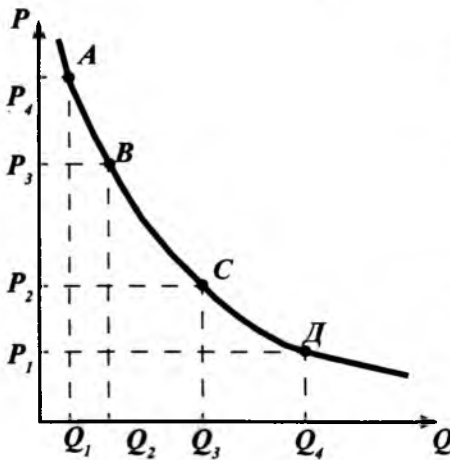

Рис. 9.5. Еластичність попиту

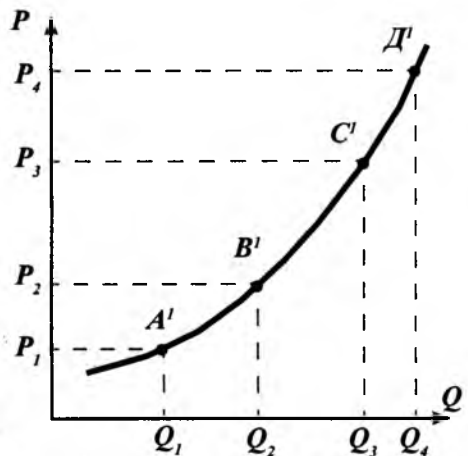

Рис. 9.6. Еластичність пропозиції

9.5. Ціна в системі ринкових відносин

9.5.1. Сутність ціни. Теорії ціноутворення

У ринковому механізмі особливе значення мають ціна і ціноутворення. Вона є основною формою здійснення товарно-грошових відносин. Ціна в ринковій економіці є найбільш поширеною категорією: її мають всі види продукції, послуг та виробничих ресурсів. За допомогою ціни виражаються різні економічні показники, вимірюються різні економічні величини: обсяги виробництва, обігу і споживання, різноманітні ресурси тощо. Ціна є формою зв'язку між виробником товару і його споживачем. Від рівня ринкової ціни залежить можливість реалізації економічних інтересів як товаровиробника, так і споживача. Тому правильне визначення ціни має надзвичайно важливе значення і для товаровиробників, і для споживачів. Через ринкові ціни доходи перерозподіляються між товаровиробниками (підприємцями) і споживачами (покупцями). Отже, ціна є однією з найважливіших економічних категорій як на рівні суспільства, так і на рівні окремих суб'єктів господарської діяльності та споживачів.

У світовій економічній науці існують різні концепції ціни і ціноутворення. Так, **теорія трудової вартості** виходить з того, що основою ціни є вартість, яка визначається затратами праці у їх суспільно необхідній формі на виробництво товарів. Марксистська політична економія розглядає ціну як грошове вираження уречевленої в товарі праці, показник величини вартості товару. Отже, *ціна є грошовим вираженням вартості товару*. Це визначення ціни у сучасній вітчизняній економічній літературі є найпоширенішим.¹

Прихильники *концепції граничної корисності* У. Джевонс, К. Менгер, Ф. Візер, Є. Бем-Баверк та ін. при визначенні ціни на перший план ставлять корисність товару. Згідно з цією концепцією, ціна товару визначається суб'єктивно-психологічною оцінкою споживачів: ціною граничної останньої одиниці товару. Тобто концепція граничної корисності ввела споживача до числа учасників ціноутворення, встановила мотиви його поведінки у цьому економічному процесі.

У світовій економічній теорії найпоширенішою концепцією ціноутворення є неокласична теорія англійського економіста кінця XIX – початку XX ст. А. Маршалла, яка поєднує три концепції – витрат виробництва, граничної корисності та попиту і пропозиції. Ціна будь-якої речі, за теорією А. Маршалла, є її міноюю вартістю щодо всіх речей загалом, або її купівельною вартістю.

¹ Основи економічної теорії: Підручник / А. А. Чухна, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін. За ред. А. А. Чухна. – К.: Вища школа, 2001. – С. 335.

Політична економія: Навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Беляев та ін.; За ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 121; Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект). – К.: Вид-во Світ знань, 2002. – С. 247.

Серед сучасних західних економістів поширилася *багатофакторна теорія ціни*. Згідно з нею, ціна визначається сукупністю чинників – затратами виробництва, співвідношенням попиту і пропозиції, продуктивністю праці, станом грошового обігу, наявністю циклів в економіці, характером державного регулювання тощо.

Згідно з Господарським кодексом України, *ціна є формою грошового визначення вартості продукції (робіт і послуг), яку реалізують суб'єкти господарської діяльності*. Вона є важливою умовою господарського договору (контракту).

Ринкова ціна має покривати витрати на виробництво товару (послуги) і давати змогу товаровиробнику отримати оптимальний прибуток за докладені зусилля і ризик. Рівень ринкової ціни товару залежить не тільки від витрат виробництва. Ринкова ціна перебуває під впливом різних ціноутворюючих чинників: корисності товару для споживача, продуктивності праці, ефективності виробництва, попиту і пропозиції на ринку як товарів, так і чинників виробництва, конкуренції, стану грошового обігу, платіжного балансу, методів державного регулювання, психологічних і соціальних чинників, економічної і політичної стабільності тощо.

Такий багаточинниковий підхід спрямований на виявлення впливу на рух ціни в сучасній ринковій економіці як умов виробництва (кількості вироблених товарів, їх якості і витрат, так і умов попиту (місткості ринків, наявності конкурентів, взаємозамінюваних товарів тощо).

Чинники, що впливають на рівень та динаміку ринкових цін, можна представити так:

1. Чинники, які сприяють зниженню цін:

- зростання продуктивності праці на основі науково-технічного прогресу;
- зростання виробництва;
- зниження витрат виробництва;
- зниження податків;
- конкуренція;
- розвиток прямих економічних зв'язків.

2. Чинники, які сприяють зростанню цін:

- спад виробництва та монополізм;
- збільшення маси грошей в обіговості;
- зростання податків;
- збільшення заробітної плати;
- зростання прибутковості;
- ажіотажний попит;
- погіршення якості продукції;
- нестабільність економічної, соціальної та політичної ситуації.

9.5.2. Функції ціни в ринковій економіці

У ринковій економіці значення ціни для нормального ходу процесу відтворення визначається її функціями. Головні з них такі: обліково-інформаційна, розподільча, стимулювальна, регулювальна.

Обліково-інформаційна функція ціни полягає в тому, що за її допомогою виражаються в єдиній грошовій формі різноманітні види ресурсів, витрат і результати, а також різні економічні показники, які використовуються у господарській діяльності. Ціна є критерієм прийняття економічно обґрунтованих рішень господарської діяльності суб'єктів ринку, дає інформацію про потреби в товарах та послугах, вигідність їх виробництва тощо. Отже, ринкова ціна є для кожного виробника і споживача основним носієм інформації про наявність різноманітних товарів і послуг на ринку, приблизні витрати на їх виробництво. Вона є орієнтиром для всіх товаровиробників і змушує їх пристосовуватися до вимог реального ринку. Тобто, ринкова ціна – це той сигнал, який повідомляє товаровиробникам і споживачам, як їм потрібно діяти на сучасному ринку.

Розподільча функція ціни визначає розподіл і перерозподіл вартості суспільного продукту та національного доходу, відшкодування витрат, утворення доходів у галузях, суб'єктів господарювання і певних соціальних груп населення. Від складених на ринку цін залежить, які суб'єкти господарювання збільшують свій прибуток, зазнають збитків. Отже, ринкова ціна диференціює доходи суб'єктів підприємницької діяльності: для одних створюються економічні умови щодо подальшого розвитку, а для інших постає питання про їх банкрутство, існування.

Стимулювальна функція ціни полягає в тому, що ринкові ціни сприяють заохоченню тих суб'єктів господарювання, які найбільш раціонально використовують свої виробничі можливості для одержання найкращих кінцевих результатів, застосовують найновіші досягнення техніки і технології, досконаліші форми і методи організації виробництва тощо.

Стимулювальний вплив ціни на зростання обсягів виробництва, його ефективність здійснюється як через загальний рівень ринкової ціни, так і через величину прибутку в ціні. Причому для суб'єктів господарської діяльності важлива не так сама величина прибутку, як та частина, що залишається в їхньому розпорядженні.

На споживачів стимулювальна функція ціни впливає через механізм формування ціни попиту і ціни пропозиції, внаслідок чого при підвищенні ринкових цін споживання товарів та послуг зменшується і навпаки. Отже, стимулювальна функція реалізується шляхом підвищення рівня прибутку в ціні, надбавок і знижок до основної ціни товарів і послуг.

Регулювальна функція ціни полягає в тому, що за допомогою цінової політики держава забезпечує регулювання пропорцій суспільного відтворення, передусім між виробництвом, споживанням і нагромадженням, між попитом і пропозицією та ін. Досвід ринкової системи господарю-

вання підтверджує, що ринкова ціна є основним важелем регулювання у виробництві та споживанні товарів і послуг.

Усі функції, які ціна виконує в ринковій економіці, перебувають у тісному взаємозв'язку. Отже, з урахуванням усіх виконуваних функцій можна повніше з'ясувати економічну сутність і роль ціни в системі ринкових відносин.

9.5.3. Формування цін у ринковій економіці. Методи й етапи ціноутворення

В умовах ринкової економіки формування цін відбувається під впливом сукупності чинників. Їх поділяють на внутрішні і зовнішні. *Внутрішні чинники* – це всі ті чинники, які впливають на витрати виробництва товарів і послуг (постійні, змінні, прямі, непрямі): вид товару, що виробляється; попит на деякий товар чи послугу та ін. *Зовнішні чинники* – державне регулювання цін, економічна, соціальна та політична ситуація в країні, правові чинники тощо. На ціну впливають також суб'єктивні, психологічні процеси (звички, традиції, мораль тощо).

Одним із найважливіших чинників, що впливають на формування ринкових цін, насамперед є попит (покупець з його оцінкою корисності товару) і пропозиція (виробник-продавець з його витратами виробництва і бажанням отримати максимальний прибуток) та конкуренція. Саме у цій системі ринкових відносин і встановлюється ринкова ціна. У чому полягає її економічна сутність?

Ринкова ціна – це ціна, яка встановлюється на ринку відповідно до суспільного попиту і пропозиції. Вона буває така: **ціна попиту, пропозиції і рівноваги**.

Ціна попиту – це гранично максимальна ціна, за якої споживачі (покупці) ще згодні купувати певні товари. Тобто це ціна, офіційно заявлена покупцем, яка зумовлює безвідкличну пропозицію придбати заявлений товар (на товарній біржі).

Ціна пропозиції – це гранично мінімальна ціна, за якої товаровиробники (продавці) ще можуть пропонувати (продавати) свої товари. Тобто це ціна, офіційно заявлена продавцем, яка зумовлює безвідкличну пропозицію продати заявлений товар (товарній біржі).

Ціна рівноваги – це ціна, за якої величина попиту дорівнює величині пропозиції. Тобто це ціна, яка встановлюється внаслідок досягнення рівноваги між ціною попиту і ціною пропозиції. Вона встановлюється внаслідок конкуренції продавців, їх покупців і дає реальну інформацію про умови виробництва товарів та послуг, потреби споживачів, рівень їх задоволення. При рівноважній ціні кількість товарів і послуг, які споживачі мають намір продовжувати купувати, відповідатиме тій кількості їх, яку виробники мають намір продовжувати постачати на конкурентний ринок. Ринкова ціна визначається двома кількісними величинами: витратами виробництва та середньою величиною прибутку на авансовий капітал. Така ціна являє

собою ціну виробництва. Її формуванню сприяє міжгалузєва конкуренція, яка розгортається між підприємницькими структурами за найвигідніші умови застосування капіталу. В її процесі відбувається безперервне переливання капіталів з однієї галузі в іншу, що призводить до змін обсягу виробництва, внаслідок чого формуються нові співвідношення між попитом і пропозицією. Це впливає на рівень ринкових цін. Таке переміщення капіталів з галузі (з низькою нормою прибутку) в галузь (з високою нормою прибутку) триватиме доти, поки в усіх галузях економіки не створяться приблизно однакові форми господарювання, а норма прибутку не вирівняється в єдину загальну (середню) норму прибутку. Це досягнеться тоді, коли товари і послуги будуть реалізовані за ціною виробництва. Вона дасть можливість відшкодувати витрати виробництва і отримати середній прибуток кожному підприємству, що нормально працює. Через те, що конкуренція між підприємцями всіх галузей економіки за найбільш прибуткове застосування капіталу і органічна будова капіталу та швидкість його обігу є постійними чинниками, то ціна виробництва має тенденцію відхилятися від суспільно необхідних затрат праці. Вона виступає безпосередньою економічною основою утворення і коливання ринкових цін. Тому підприємницькі структури повинні постійно дбати про те, щоб індивідуальна ціна продукту була меншою за суспільну ціну виробництва. Тоді товаровиробники, реалізуючи свою продукцію за ціною виробництва, будуть одержувати не тільки нормальний (середній) прибуток, а й надприбуток.

Отже, в умовах нормальних ринкових відносин, досконалої (чистої) конкуренції ринкова ціна встановлюється незалежно від бажань окремих товаровиробників (продавців) чи споживачів (покупців), а під впливом співвідношення попиту і пропозиції на підставі виробничих витрат. Навпаки, для них ринкова ціна є орієнтиром на досягнення оптимальної господарської діяльності. Її рух є основою перерозподілу різноманітних видів ресурсів, для переміщення капіталів з одних галузей в інші.

Процес формування ринкових цін на товари і послуги охоплює такі основні етапи:

- 1) формування завдань ціноутворення;
- 2) визначення ринкового попиту на товар, що вироблятиметься;
- 3) оцінка витрат підприємства;
- 4) аналіз цін і товарів конкурентів;
- 5) вибір методів ціноутворення;
- 6) установлення остаточної ціни;
- 7) урахування заходів державного регулювання цін.

Розглянемо зміст кожного з цих етапів детальніше, щоб скласти уявлення про те, що має робити підприємство (фірма) при зміні ринкових умов при підготовці до впровадження на конкурентний ринок свого нового товару.

1. *Формування завдань ціноутворення охоплює забезпечення зростання обсягу реалізації товару, фінансової стійкості підприємства,*

максимізацію його прибутковості, завоювання лідерства на ринку за показниками якості та асортименту товару.

2. *Визначення попиту на товари і послуги* охоплює визначення еластичності попиту на товари фірми під впливом зміни ринкової ціни, тобто визначення кількості товарів, які можна буде продати при різних рівнях ринкової ціни. Для реалізації цього завдання потрібно добре знати, чи призведе зниження ціни до розширення продажу.
3. *Оцінка витрат*. Від рівня витрат залежить фінансово-економічне становище підприємства. Тому ціна має забезпечити швидке покриття всіх витрат і у майбутньому – максимальний прибуток.
4. *Аналіз цін і товарів конкурентів*. Для реалізації цього завдання потрібно визначити вартість товару, за якої покупцю однаково вигідною є купівля аналогічних товарів різних виробників (підприємств). Тут важливо знати ціни та якість товарів конкурентів. Щоб посилити сприймання свого товару з боку споживачів (покупців), домогтися закріплення рівня продажу на конкурентному ринку та збільшення його обсягу, фірмі слід використовувати такі засоби, як цінові та торговельні знижки, підвищення якості продукції та обслуговування, зміни умов платежу тощо. Успішне вирішення цього завдання для кожного підприємства залежить від особливостей його продукції, можливостей і репутації.
5. *Вибір методів ціноутворення*. Обґрунтування цін в ринковій системі господарювання спирається на використання всієї сукупності методів ціноутворення. Можна виділити такі основні методи установалення цін: *витратний метод*, *метод цільового прибутку*, *метод з орієнтацією на конкуренцію*, *витратно-маркетинговий* та ін.
  - ***Витратний метод*** найстаріший і найбільш простий. Суть його полягає в тому, що основою визначення цін є реальні витрати підприємства на виробництво і збут продукції, до яких додається прибуток відповідно до середньої норми для певної галузі економіки. Недоліки цього методу в тому, що він не бере до уваги чинники попиту, і тому існує небезпека втратити можливий прибуток.
  - Суть ***методу цільового прибутку*** полягає у визначенні ціни з урахуванням цільової норми прибутку на фактичні витрати в умовах визначеного обсягу продажу.
  - ***Метод з орієнтацією на конкуренцію*** – це спосіб формування цін на основі торгів, коли постачальників запрошують на постачання визначених видів товару. Пропозиції постачальників (тендери) спрямовуються до певного часу із зазначеною ціною у закритому конверті. Приймаються пропозиції з найменшою ціною, яка має спиратися на власні витрати постачальника та аналіз можливих пропозицій конкурентів.

- **Витратно-маркетинговий метод** ціноутворення сполучає аналіз витрат і формування цін з урахуванням маркетингової тактики підприємства. Цей метод дає змогу встановлювати на свої товари такі ціни, так варіювати ними залежно від ситуації на ринку, щоб опанувати його з максимально можливою частиною, домогтися максимізації прибутку й успішно вирішувати всі стратегічні і тактичні завдання підприємства. Отже, підприємство може вибрати для себе певний метод ціноутворення і визначити такий рівень цін, який забезпечить запланований обсяг прибутку і буде відповідати ринковій ситуації.
6. **Установлення остаточної ціни.** Потрібно щоб рівень ціни, що пропонується покупцю забезпечував відшкодування усіх витрат на виробництво і реалізацію продукції, врахував особливості і якість продукту фірми, ціни товарів-замінників, ціни та якість товарів конкурентів.
  7. **Урахування заходів державного регулювання цін.** Держава розробляє і приймає закони, в яких регламентує основні правила ціноутворення. Найважливішим чинником його є державне регулювання цін. Воно здійснюється на основі адміністративних (прямих) і економічних (непрямих) методів. **Прямі методи** – це встановлення визначеного порядку ціноутворення; **непрямі** – це вплив на ціни через фінансову, податкову, грошово-кредитну, бюджетну і митну політику. Цінова політика держави спрямована на регулювання відносин обміну між суб'єктами ринку з метою забезпечення необхідної паритетності цін між галузями та видами господарської діяльності, стабільності оптових та роздрібних цін в національній економіці.

9.5.4. Види цін, їх класифікація

У ринковій економіці можуть діяти різні види цін, що обслуговують і регулюють економічні відносини між різними учасниками національного і світового ринків. Поділяють ціни на матеріальні продукти і на послуги.

Залежно від порядку ціноутворення, рівня втручання держави і прав суб'єктів господарювання у встановленні цін виділяють такі їх види: вільні, фіксовані та регульовані ціни.

Вільні ціни визначаються суб'єктами господарювання самостійно за згодою сторін на всі види товарів та послуг, за винятком тих, за якими здійснюється державне регулювання цін і тарифів. Вони встановлюються на ринку під дією попиту, пропозиції та конкуренції. Зауважимо, що вільне ціноутворення є необхідним засобом створення стимулів розвитку виробництва відповідно до ринкових потреб, формування незалежних товаровиробників, залучення конкуренції і конкурентних ринків, які становлять основу ринкової економіки.

Державні фіксовані та регульовані ціни встановлюються на базові ресурси, які справляють визначальний вплив на загальний рівень і динаміку цін (насамперед, енергоресурси, природну сировину, послуги транспорту та зв'язку, важливі для всіх секторів економіки), а також на життєво важливі товари та послуги для населення (споживчі товари, комунальні та транспортні послуги тощо). Державні ціни встановлюються також на товари і послуги підприємств-монополістів, імпортні товари, що придбані за кошти державного бюджету. Вони регулюються державою різними методами, зокрема встановленням верхньої межі (стелі) ціни, визначенням максимального рівня прибутковості виробництва. Тобто, ціни устанавлюються на рівні, який дає змогу максимізувати вироблену в галузі частку валового національного продукту, шляхом їх (цін) наближення до граничного показника затрат виробництва в розрахунку на одиницю продукції. Отже, *регульовані ціни* – це ціни, що складаються на ринку в процесі прямого впливу держави. За умови формування вони поділяються на фіксовані та граничні ціни. За допомогою встановлення державних фіксованих цін, граничних рівнів цін, граничних рівнів торговельних надбавок, граничних нормативів прибутковості здійснюється недопущення необґрунтованого зростання цін у національній економіці. Методи державного регулювання цін у кожній країні встановлюються чинним законодавством.

Як вільні, так і регульовані ціни можуть бути оптовими (відпускними), закупівельними і роздрібними.

Види цін розрізняють за характером обігу і стадіями ціноутворення. Це *оптові ціни виробника продукції, відпускні оптові ціни, оптові ціни закупівлі та роздрібні ціни*. Така диференціація відображає кількісний взаємозв'язок цін, що складається по мірі руху товару від виробника до споживача. Ціна на кожній попередній стадії руху товару є складовим елементом ціни наступної стадії.

Повна собівартість продукції	Прибуток виробника	Акциз	Податок на додану вартість	Витрати посередника	Прибуток посередника	Податок на додану вартість посередника	Витрати торговельної палати	Прибуток торговельної палати	Податок на додану вартість торговельної палати
Оптова ціна виробника									
Оптова ціна відпускна									
Оптова ціна закупівлі									
Роздрібна ціна									

Рис. 9.7. Види, структура і методи формування цін

Оптова ціна – це ціна, за якою одні виробники реалізують свій продукт (товар) іншим господарським суб'єктам, тобто ціна, за якою товари реалізуються у великій кількості всім категоріям споживачів, окрім населення.

Схематично види, структуру і методи формування цін за стадіями ціноутворення зображено на рисунку 9.7.

Оптова ціна виробника складається із повної собівартості реалізованої продукції (в т.ч. адміністративні витрати і витрати на збут) і прибутку. За оптовими цінами виробника продукція реалізується іншим підприємствам або торговельно-збутовим організаціям, якщо така продукція не оподатковується податком на додану вартість.

Оптова ціна відпускна складає оптову ціну виробника, акцизний збір (підакцизні товари) і податок на додану вартість. За цією ціною продукція реалізується іншим підприємствам, а також підприємствам, які займаються оптовою торгівлею.

Оптова ціна закупівлі складається з чотирьох економічних елементів: оптової відпускної ціни, витрат посередника, прибутку посередника і податку на додану вартість.

Оптові ціни служать базою для формування роздрібних цін.

Роздрібні ціни – це ціни, за якими товари реалізуються безпосередньо індивідуальним споживачам (покупцям). Вони містять оптову відпускну ціну виробника і торговельну надбавку (витрати, прибуток і податок на додану вартість торговельної організації).

За способом фіксації ціни виділяють такі види цін: *контрактні, трансфертні, біржові, ціни торгів*.

Розрізняють ціни і за територіальним критерієм. Це такі види цін: *регіональні (поясні), національні, світові*. **Регіональні ціни** – встановлюються на певних територіях країни. **Національні ціни** – це ціни, за якими здійснюється реалізація продукції на національному ринку. Вони формуються структурою національного виробника, витрат на реалізацію продукції та ін. Особливе місце серед цін посідають **світові ціни**. Їх формування принципово відрізняється від визначення національних цін. Вони поділяються на експортні ціни світових постачальників товарів і послуг та імпорتنі ціни в країнах їх ввезення. Ціни на імпортовану продукцію встановлюються на базі митної вартості імпортованих товарів, валютного курсу, витрат на реалізацію певних товарів усередині країни їх ввезення.

У різних країнах за способом обґрунтування цін розрізняють такі види цін: *базисні, фактичні, довідкові, прейскурантні, дискримінаційні, монопольні* тощо.

Ціни на послуги називають **тарифами**, які поділяють на *комунальні, побутові, транспортні* тощо.

Система роздрібних цін і тарифів визначає купівельну спроможність національної грошової одиниці, а відповідно, реальність грошових доходів населення. Тому політика роздрібних цін на товари споживання та платні

послуги має зайняти належне місце в ринковому механізмі, економічній політиці держави.

Отже, кожний вид цін має свою структуру і свої особливості формування. Всі види цін складають єдину систему цін, тісно взаємопов'язаних між собою. Вони обслуговують і регулюють економічні відносини між різними учасниками національного і світового ринків.

9.5.5. Цінова дискримінація, її суть і види

В сучасних економічних теоріях значна увага надається проблемі монопольних цін. На думку авторів сучасних теорій ціноутворення, одержання фірмами-монополістами монопольних надприбутків досягається за більш високого рівня ринкової ціни і за меншого обсягу виробництва і продажу, ніж це могло бути в умовах досконалої (чистої) ринкової конкуренції.

На практиці монополісти з метою збільшення свого прибутку досить широко використовують *цінову дискримінацію*. Це принцип ціноутворення, коли однорідний товар (послуга) продається різним категоріям споживачів (покупців) за різними ринковими цінами. Розрізняють три види цінової дискримінації.

Цінова дискримінація першого виду, або абсолютна цінова дискримінація, існує тоді, коли кожному покупцеві (споживачеві) встановлюється індивідуальна ціна на рівні його готовності платити за товар (послугу), тобто найвищу із цін, за якою покупець погоджується на купівлю одиниці певного товару. Такий принцип ціноутворення дає можливість фірмі-монополістові отримувати додатковий прибуток.

Цінова дискримінація другого виду полягає у встановленні та застосуванні різного рівня ринкової ціни залежно від обсягів продажу товару. При збільшенні обсягів продажу споживачі погоджуються на купівлю певної одиниці товару за нижчою ціною, наступний (додатковий) обсяг продажу вони згодні придбати додаткову одиницю певного товару ще дешевше. Цей спосіб дискримінації, як і в попередньому випадку, дає змогу збільшити сукупний виторг і прибуток монополіста. Така цінова політика поширена на ринках енергоресурсів.

Цінова дискримінація третього виду запроваджується фірмою-монополістом тоді, коли на ринку можна виділити декілька окремих груп покупців (споживачів) з різною еластичністю попиту. Така цінова дискримінація також дає можливість збільшити прибуток монополіста. Цей спосіб цінової дискримінації поширений насамперед на ринках авіаперевезень, на залізниці.

Тому Українська держава наполегливо відпрацьовує механізми анти-монопольної політики, запровадила регулювання природних монополій, захист споживачів від диктату монополістів та недобросовісної конкуренції.

Практика господарської діяльності в сучасних ринкових умовах потребує постійного обліку взаємозв'язків та різноманітних дій між

ринком і ціноутворенням. Причому тут не можна керуватись лише ринковими інтересами суб'єктів господарювання – підприємств чи галузей, або навпаки, ігнорувати ці інтереси. Потрібні гнучкі методи, які забезпечували б органічне поєднання економічних інтересів окремих товаровиробників з інтересами суспільства і споживачів. Без правильного встановлення цін, їх узгодження з принципами визначення прибутку і його використання, встановлення різних фінансових платежів (насамперед податку на додану вартість), платежів за використані ресурси, з умовами фінансування і кредитування неможливо розраховувати на дієвість ринкового механізму. Економічне обґрунтування цін у перехідний період потрібно підняти до рівня суспільно нормативних витрат.

Цінова політика в Україні спрямована на регулювання державою відносин обміну між суб'єктами господарювання з метою забезпечення еквівалентності у процесі реалізації суспільного продукту, дотримання необхідної паритетності цін між галузями та видами економічної діяльності, а також забезпечення стабільності оптових та роздрібних цін.

Шляхом лібералізації ціноутворення Україна домоглася створення ринкової системи попиту-пропозиції, наповнення ринків якісними національними товарами та послугами, зростання присутності українських товаровиробників на світових ринках.

Дія такого складового елемента ринкового механізму, як *грошовий обіг* нам знайома з попереднього матеріалу (див. Глава 6, §6.3).

9.6. Конкуренція: сутність, види і роль у ринковій економіці. Антимонопольна діяльність держави

Необхідною умовою ефективного функціонування механізму саморегулювання ринкової економіки є конкуренція. Вона є важливою рушійною силою розвитку ринкової економічної системи. Конкуренцію породжують об'єктивні умови ринкового господарювання: різні форми власності на засоби виробництва; повна економічна відокремленість і свобода вибору господарської діяльності товаровиробників, їх повна економічна залежність від кон'юнктури ринку; боротьба за джерела сировини, ринки збуту виробленої продукції, сфери використання капіталу з метою отримання найбільшого прибутку.

Конкуренція – це суперництво (змагальність) між різними учасниками ринкової економіки за найбільш вигідні умови виробництва та реалізації товарів і послуг, за привласнення найбільшого прибутку. Вона виступає силою, яка мобілізує особистий економічний інтерес і підприємницький потенціал та спрямована на їх максимальну реалізацію.

У Законі України “Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності” зазначається: **конкуренція** – це “змагальність підприємців, коли їх самостійні дії обме-

жують можливості кожного з них впливати на загальні умови реалізації товарів на ринку і стимулюють виробництво тих товарів, яких потребує споживач". Боротьба на ринку великої кількості різних товаровиробників і постачальників ресурсів за споживача (покупця) і економічний успіх – об'єктивний економічний закон. **Закон конкуренції** відображає об'єктивну взаємозалежність і причинно-наслідковий зв'язок між різними економічними суб'єктами, можливостями виробництва різноманітних товарів та послуг, які потрібні споживачам (покупцям), і можливостями реалізувати їх з максимальною економічною вигодою для всіх суб'єктів ринкової економіки. У нерозривній єдності законів конкуренції і вартості виражені суспільно нормальні умови розвитку ринкової економіки і властивій їй суперечності.

Залежно від конкурентних умов, які складаються в тій чи іншій національній економіці, а також у світовому господарстві в різні періоди історичного розвитку, економічна конкуренція виявляється в різних видах та формах. Можна виділити такі **головні види конкуренції**: товаровиробників (продавців), споживачів (покупців), продавців і покупців, досконалу (чисту) і недосконалу, внутрігалузеву, міжгалузеву, цінову і нецінову тощо.

Усі вказані види економічної конкуренції мають відмінності та деякі однакові риси і загальні тенденції. В умовах конкурентної боротьби перемагає той, хто створює високоякісний товар за найменших індивідуальних витрат виробництва завдяки використанню досягнень науково-технічного прогресу, удосконалення організації та управління виробництвом. Конкуренція спонукає товаровиробників постійно запроваджувати нововведення, метою яких є поліпшення результатів їхньої економічної діяльності. **Основна функція конкуренції** – завоювати ринок, в економічній боротьбі за споживача (покупця) перемогти своїх конкурентів, забезпечити привласнення найбільшого прибутку.

Конкуренція як один із важливих елементів функціонування ринкового механізму діє через попит, пропозицію та ринкову ціну. Так, якщо ціни на товари та послуги зростають (за інших рівних умов), то попит зменшується, якщо із посиленням конкуренції між товаровиробниками пропозиція товарів і послуг збільшується, то ціни на них можуть знижуватися. Отже, ринкова ціна товарів та послуг формується у результаті конкурентної боротьби між виробниками і споживачами (покупцями). Рівновага ринкових цін встановлюється за оптимального (збалансованого) співвідношення між попитом і пропозицією, тобто коли кількість товарів і послуг, які хочуть купити споживачі (покупці), відповідає кількості товарів і послуг, яку хочуть продати продавці. Економічна конкуренція впливає на попит, пропозицію і ринкову ціну. За допомогою ринкової ціни економічна конкуренція забезпечує збалансоване співвідношення між суспільними потребами і суспільним виробництвом.

Суть економічної конкуренції полягає в наявності на ринку великої кількості незалежно діючих товаровиробників (продавців) і споживачів (покупців) всіляких товарів, послуг та ресурсів.

Конкуренція продавців – це постійна економічна боротьба серед товаровиробників (продавців) за найвигідніші умови виробництва, за споживачів (покупців), вигідний продаж товарів, отримання прибутку. Практика показує: якщо ринкова ціна зростає і піднімається вище від точки рівноваги (коли розмір попиту дорівнює розміру пропозиції), то пропозиція товарів перевищує попит, а внаслідок цього посилюється конкуренція серед продавців. У такій конкуренції перемагає той виробник (продавець), у якого нижчі індивідуальні витрати виробництва, хто може продати свої товари дешевше, щоб стимулювати купівельний попит і одержувати при цьому прибуток. Конкуренція між продавцями зумовлює зниження цін.

Конкуренція покупців – це боротьба між покупцями (споживачами) за право придбати якісні товари за меншими цінами. Внаслідок цієї конкуренції розпочинається рух ринкової ціни в напрямку до точки рівноваги. А коли ціна стає нижчою точки рівноваги, попит перевищує пропозицію, і посилюється конкурентна боротьба між покупцями. Тут перемагає той покупець, який вчасно запропонував вищу порівняно з ринковою ціну. Отже, конкуренція між покупцями зумовлює зростання цін.

Конкуренція продавців і покупців – це конкурентна боротьба між продавцями і покупцями, які займають на ринку протилежні позиції щодо рівня цін на товари та послуги. В результаті такої конкуренції на ринку встановлюється загальна ціна на однорідні товари та послуги, які мають однакову якість.

Залежно від існуючих типів ринку розрізняють *досконалу (чисту) і недосконалу конкуренцію*. Досконала (чиста) конкуренція означає, що на ринку діють багато продавців і покупців якого-небудь подібного товару, існує вільний доступ товаровиробників до будь-якої економічної діяльності. При цьому кожний окремий продавець чи покупець за цих умов не може серйозно впливати на рівень ринкових цін товарів та послуг. Досконала (чиста) ринкова конкуренція забезпечує економічний успіх тим виробникам, які турбуються про те, щоб розширити виробництво, удосконалити його технічну базу, технологію і організацію, підвищити продуктивність праці, поліпшити якість продукції, її асортимент, зменшити витрати виробництва тощо. Така економічна конкуренція може бути внутрігалузевою та міжгалузевою. **Внутрігалузева конкуренція** – це економічна боротьба між різними товаровиробниками, які діють в одній галузі економіки, виробляють і реалізують однакові товари, що задовольняють одну й ту саму потребу, але мають відмінності у виробничих затратах, якості, ціні, тощо. Це конкуренція за більш вигідні умови виробництва, за розширення ринків збуту своїх товарів, за одержання найбільшого прибутку на вкладений капітал. Її результатом є перетворення окремих індивідуальних витрат виробництва, індивідуальних вартостей на єдину ринкову вартість. У процесі внутрігалузевої конкуренції підвищується ефективність всієї галузі, її технічний рівень та конкурентоспроможність, удосконалюється структура виробництва відповідно до нових потреб.

Міжгалузєва конкуренція – це конкуренція між товаровиробниками різних галузей економіки за вигідніше вкладання капіталу і привласнення більшого прибутку. Об'єктом такої конкуренції є вища норма прибутку, яка у різних галузях має різну величину. За такої конкуренції капітал намагається перейти з менш прибуткових галузей у більш прибуткові. У результаті переміщення капіталів з одних галузей в інші створюється середня норма прибутку на рівноцінні капітали різних галузей виробництва. Отже, міжгалузєва конкуренція – це конкуренція капіталів у боротьбі за більш прибуткове їх застосування.

Досконала (чиста) конкуренція зумовлює концентрацію виробництва і капіталів, створення великих фірм, а це породжує монополію. З виникненням монополій досконала конкуренція перестала бути домінуючою. Вона перетворюється на недосконала конкуренцію.

Недосконала конкуренція – це конкуренція між великими фірмами і середніми та дрібними фірмами. За такої конкуренції лише декілька великих фірм виробляють основну масу певного товару, мають можливість впливати на встановлення ціни, існують жорсткі бар'єри для проникнення на конкретні ринки нових товаровиробників. Недосконала конкуренція виявляється у формах монополістичної та олігополістичної.

Монополістична конкуренція – це конкурентна боротьба між монополіями – економічними союзами товаровиробників у певній галузі економіки, з метою усунення конкуренції інших, щоб контролювати ринок збуту, й отримання монополією високого прибутку.

У підручнику американських економістів К. Макконнелла і С. Брю "Економікс: принципи, проблеми і політика" підкреслюється, що монополія – це ситуація, за якої кількість продавців стає настільки малим, що кожний продавець уже в змозі впливати на загальний обсяг пропозицій, а тому і на ціну продукту, що продається¹.

Монополістична конкуренція виникає там, де необхідна широка диференціація товару, пов'язана або з його властивостями (якість, марка, дизайн, упакування), або з особливими смаками споживачів, які доводиться брати до уваги при продажу товару. Відрізняючись від досконалиї (чистої) конкуренції, монополістична конкуренція контролюється і обмежується монополіями, які стають на ринку єдиним продавцем певного товару, а тому можуть нав'язувати споживачам власні умови й одержувати монополіний прибуток.

Олігополістична конкуренція (термін "оліго" у перекладі з грецької мови означає "малий, декілька продавців") виникає, коли на ринку діє не один монополіст-продавець однорідних товарів, а декілька (три, чотири) великих продавців. За цих умов кожен з них розробляє і здійснює власну ринкову і маркетингову стратегію (визначає ціну, обсяги продажу тощо), але при цьому мусить враховувати стратегію і дії своїх конкурентів. Олігополісти здебільшого домовляються про спільні дії на ринку, з допомогою

¹ Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. с англ. 2-го изд. – К., Хаггард-Демос, 1993. – С. 95.

служб маркетингу уважно стежать за конкурентами, сприяючи стабільності ринку.

Отже, існування монополістичних об'єднань товаровиробників не знижує економічну конкуренцію, а лише видозмінює її.

Монополістична і олігополістична конкуренція означають боротьбу за монополізацію ринків збуту, джерел сировини, енергії, за володіння заощадженнями населення, цінними паперами, інтелектуальною власністю (ліцензіями, патентами), інформацією тощо. Найважливішими ознаками цієї конкуренції є встановлення *монополно високих і монополно низьких цін* та отримання на цій основі *монополістичних надприбутків*.

За методами здійснення конкурентної боротьби існують такі види конкуренції, як цінова й нецінова.

Цінова конкуренція – це боротьба між товаровиробниками за споживача (покупця). Така конкуренція передбачає продаж однорідних і приблизно однакових за якістю товарів і послуг за більш низькими цінами ніж у конкурентів з метою залучення більшості покупців, навіть за рахунок тимчасової втрати частини прибутку. У такій конкурентній боротьбі перемагає той товаровиробник, який шляхом зменшення витрат виробництва завдяки впровадженню досягнень науково-технічного прогресу, підвищенню продуктивності праці домагається нижчої ніж ринкова ціна вартості свого товару без істотної зміни його якості. Цінові методи конкуренції були поширені на ранніх етапах підприємницької діяльності. В сучасних умовах такі методи конкуренції застосовуються дуже рідко. Зустрічається в основному прихована цінова конкуренція, коли впроваджується новий товар зі значно кращими якістьми, а ринкова ціна підвищується незначно, що рівноцінно продажу товару за зниженими цінами.

Нецінова конкуренція – це боротьба між великими товаровиробниками за споживачів (покупців) методами підвищення якості й надійності товарів, поліпшення їх асортименту та сервісного обслуговування споживачів, надання кредиту для покупців, реклами тощо. Така конкуренція ґрунтується на технічних перевагах, впровадженні нововведень, наефективніших методах збуту товару тощо. В сучасних умовах на Заході нецінова конкуренція набуває дедалі більшого поширення. Її ведуть, як правило, олігополії.

Світова практика свідчить, що і цінова, і нецінова конкуренції нерідко супроводжуються порушеннями загальноприйнятих правил і норм конкурентної боротьби. Для протидії проявам недобросовісної економічної конкуренції створюються відповідні органи: антитрестівське управління Міністерства юстиції та Федеральна комісія з торгівлі (у США); Федеральне управління картелів (у Німеччині); Рада у справах конкуренції (у Франції); комісія зі справедливих угод (у Японії). В Україні для захисту конкуренції створений Антимонопольний комітет України (АМКУ).

Одним із найважливіших завдань держави в умовах ринкових відносин є забезпечення такого співвідношення монополії і конкуренції, яке не

призводить до руйнівних наслідків в економіці. Це завдання вирішується за допомогою антимонопольного законодавства, уперше прийнятого в США наприкінці XIX століття законом “Про охорону виробництва і торгівлі від незаконних обмежень та монополій” (1890 р.). Нині практично в усіх розвинених країнах світу існує антимонопольне законодавство.

Антимонопольними визнаються закони, які забороняють угоди і діяння, що направлені на обмеження конкуренції: розподіл ринків з метою їх монополізації, обмеження доступу до ринку економічних суб’єктів, цінова дискримінація та інше.

В Україні перший законодавчий антимонопольний акт виник у 1992 році. Закони України “Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності”, “Про захист економічної конкуренції” та Господарський кодекс України передбачають відповідальність суб’єктів господарювання за недобросовісну конкуренцію та конкретні заходи щодо захисту підприємців і споживачів від такої конкуренції.

Згідно з Господарським кодексом (стаття 32) *недобросовісною конкуренцією* визначаються “будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності”. Недобросовісною конкуренцією є неправомірне використання чужих позначень, фірмового найменування, рекламних матеріалів, упакування, копіювання зовнішнього вигляду виробу іншого виробника, збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, а також конфіденційної інформації з метою заподіяння шкоди діловій репутації іншого підприємця тощо. В Україні заборонено ряд антиконкурентних погоджених дій суб’єктів господарювання. Такими визначаються дії, спрямовані на: встановлення (підтримання) монопольних цін (тарифів), знижок, націнок, доплат; розподіл ринків за територіальним принципом, обсягом реалізації чи закупівлі товарів, їх асортиментом чи за іншими ознаками з метою їх монополізації; усунення з ринку або обмеження доступу до нього суб’єктів господарювання (продавців, покупців та ін.); створення або підтримка дефіциту на ринку та інші дії. Визначено неприпустимі види обмежувальної та дискримінаційної діяльності суб’єктів господарювання.

Антимонопольно-конкурентна політика в Україні спрямована на створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб’єктів ринку, забезпечення їх взаємодії на умовах недопущення проявів дискримінації одних суб’єктів іншими, насамперед у сфері монопольного ціноутворення та за рахунок зниження якості товарів та послуг.

Захист конкуренції, суб’єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції передбачає демонополізацію вітчизняної економіки і створення ринкового конкурентного середовища. Завдяки заходам, спрямованим на роздержавлення власності та приватизацію, на ринках з’явилися нові суб’єкти господарювання – самостійні підприємницькі структури, які будують свою економічну діяльність на засадах ринкових відносин.

Отже, антимонопольне законодавство і державне регулювання окремих галузей мають єдину мету – забезпечити економічні умови для зростання добробуту суспільства та запобігти перерозподілу національного багатства на користь монополістів.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою ринковий механізм саморегулювання економіки і які його основні елементи?
2. У чому проявляється сутність закону попиту? Які чинники визначають ринковий попит?
3. У чому полягає сутність закону пропозиції? Якими чинниками визначається пропозиція?
4. Що характеризує взаємодія попиту і пропозиції?
5. Що таке еластичність попиту і пропозиції? Як вона визначається? Які основні чинники впливають на еластичність попиту і пропозиції?
6. У чому полягає суть ефекту доходу і ефекту заміщення? Які складові ефекту заміщення?
7. У чому полягає суть ринкової рівноваги і які механізми її досягнення?
8. Що являє собою ринкова ціна? Які існують види цін у ринковій економіці?
9. Які функції виконує ціна в ринковій системі господарювання?
10. Що таке ціна рівноваги?
11. Які види цін можуть використовувати суб'єкти підприємництва у господарській діяльності згідно з чинним законодавством України?
12. На які види продукції, послуг, ресурсів встановлюються державні фіксовані та регульовані ціни в Україні?
13. Які ціни застосовуються при здійсненні експортних та імпорتنих операцій у розрахунках з іноземними контрагентами?
14. Що таке монопольна ціна?
15. Дайте характеристику механізму ціноутворення ринку монопольної конкуренції.
16. Які методи визначення ціни в умовах ринку досконалої конкуренції?
17. Поясніть, як визначаються ціни на олігопольному ринку.
18. У чому полягає цінова дискримінація?
19. Як здійснюється контроль за цінами і ціноутворенням в Україні?
20. У чому полягає суть конкуренції, її роль як рушійної сили розвитку економіки і чим вона породжується?
21. Визначте види економічної конкуренції.
22. В яких умовах виникає і проявляється монополістична конкуренція? Яке її основне завдання?
23. Поясніть, чим відрізняється досконала (чиста) конкуренція від недосконалої.
24. Що таке недобросовісна конкуренція і у чому вона проявляється?

25. Поясніть, чим монополістична конкуренція відрізняється від чистої конкуренції.
26. Що таке олігополія? Чим відрізняється олігополія від монополії?
27. У чому полягає суть нецінової конкуренції?
28. Які причини зумовлюють втручання держави у ринковий механізм?
29. Яка мета антимонопольно-конкурентної політики в Україні?
30. Які чинники впливають на ринкову ціну?
31. Яке місце в ринковому механізмі займають ціна і конкуренція?
32. Відомо, що в умовах ринкової економіки повністю ліквідувати монополію неможливо. Поясніть, чому.

РОЗДІЛ 3

СУБ'ЄКТИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

- Глава 10**   Домогосподарства в системі
ринкових відносин
- Глава 11**   Підприємництво і підприємство
- Глава 12**   Особливості підприємництва в
аграрній сфері
- Глава 13**   Капітал і наймана праця.
Заробітна плата
- Глава 14**   Акціонерні товариства та
акціонерний капітал

Глава 10

ДОМОГОСПОДАРСТВА В СИСТЕМІ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

10.1. Домогосподарство як суб'єкт ринкових відносин

Визначальною умовою переходу до ринкової економіки є формування суб'єктів ринкових відносин. Надзвичайно важливе місце у ринковій системі належить домашнім господарствам.

Під *домашнім господарством* мають на увазі економічний суб'єкт, який складається з одного або більшої кількості індивідів, що спільно здійснюють господарську діяльність і мають спільний бюджет.

Домашні господарства країни – це сукупність усіх приватних господарств, діяльність яких спрямована на задоволення власних потреб.

Становище домогосподарств, їх роль в системі економічних відносин постійно змінюється, адже їх розвиток залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Розвиваючись разом з останніми, вони активно впливають на розвиток економічної системи через свої потреби та інтереси. Водночас у певній історичній системі економічних відносин домогосподарства займають різне становище, що зумовлює характер їхньої діяльності, їхні інтереси.

В умовах командної (соціалістичної) економічної системи відбувалося витіснення домогосподарств підприємствами, заснованими на державній формі власності, що паралізувало їхнє економічне життя, не давало змоги реалізувати їхні потреби та інтереси повною мірою. Це стримувало розвиток національного виробництва.

В умовах ринкових відносин роль домашніх господарств у економічному розвитку суспільства значно зростає. Це визначається такими чинниками:

- *по-перше*, домогосподарства беруть активну участь в кругообігу ринкової економіки як самостійні незалежні суб'єкти господарювання, які мають власні потреби та інтереси. Приватна власність надає домогосподарствам право користуватись і розпоряджатись ресурсами, укладати будь-які угоди, використовувати будь-які придбані ресурси і реалізувати вироблювану продукцію, виходячи з власних інтересів;
- *по-друге*, домогосподарства одночасно діють як виробники (продавці) і як споживачі (покупці). На ринку ресурсів домогосподарства пропонують працю і підприємницькі здібності, землю, капітал. На ринку споживчих благ вони визначають свій попит на них;
- *по-третє*, задоволення потреб домогосподарств у різноманітних товарах та послугах є метою національного виробництва, а попит на них цього економічного суб'єкта є одним із найвагоміших компонентів сукупного попиту;
- *по-четверте*, частина доходу, що залишається невикористаною домогосподарствами при витратах на поточні споживчі потреби, накопичується і може стати потужним джерелом формування фінансових ресурсів держави.

Отже, домогосподарства як суб'єкти ринкових відносин проявляють три основних види економічної діяльності: *пропонують чинники виробництва, споживають частину отриманого доходу і заощаджують.*

10.2. Функції домогосподарств

Сутність домогосподарств розкривається через функції, які вони виконують в економічному розвитку суспільства. Головні з них такі: *споживання, постачання чинників виробництва та заощадження.*

Насамперед у національній економіці домашні господарства є постачальниками на ринок ресурсів, серед них послуги чинників виробництва. Насамперед – це людських ресурсів, послуг чинника “праця”. Кожна людина є власником робочої сили, носієм знання, виробничого досвіду. Вона має вільно розпоряджатися своєю продуктивною силою, використовувати її цінності у власних інтересах. Праця людини спрямована на створення необхідних для задоволення особистих і суспільних потреб у матеріальних і духовних благах. Кожний робітник працюючи на підприємстві чи виробляючи власну продукцію, забезпечує суспільство ресурсами праці. Науково-технічний прогрес підвищує роль праці людини в суспільному виробництві і висуває нові, значно вищі вимоги до кожного працівника, до його кваліфікації і відповідності. Сучасний технічний прогрес вимагає робітника висококваліфікованого, творчого, вільного, тому й праця має бути вільною, матеріально забезпеченою. Завдання

полягає в тому, щоб забезпечити найраціональніше, найефективніше використання людських ресурсів з метою досягнення максимального задоволення матеріальних потреб людини, що швидко зростають.

При цьому треба мати на увазі, що внесок домогосподарств у ресурсний потенціал національної економіки не обмежується людською працею. Домогосподарства можуть мати у своєму розпорядженні засоби виробництва (господарські будівлі, житлові будинки, землю, машини та виробниче обладнання, комп'ютери, транспортні засоби, сировину, матеріали тощо) і використовувати їх на свій розсуд. Застосовуючи це майно з метою виробництва товарів та послуг, домогосподарства ставлять на службу інтересам національної економіки такий важливий ресурс, як капітал і здібності до підприємництва.

Домогосподарства можуть постачати національному виробництву, крім трудових ресурсів та капіталу, і грошові кошти. Вони вносять гроші в банки, купують акції та облігації акціонерних товариств і банків.

Провідною функцією домогосподарств виступає споживання. Вони є первинним осередком споживання, що утворює найважливішу складову частину ефективного попиту. Зростання попиту домогосподарств стимулює збільшення обсягу національного виробництва нових товарів та послуг.

У домогосподарствах формуються обсяг і структура поточного споживання. Вони характеризуються загальним споживчим бюджетом, житловим і накопиченим майном. Домогосподарства мають повсякчасно вирішувати важливу проблему, як за наявної структури споживання і доходів знайти такий оптимальний набір споживчих благ, який найповніше відповідав би їх потребам. Отже, функція споживання показує відношення споживчих витрат домогосподарств до їх сумарного доходу.

Сутність функції заощадження виражається в тому, що домогосподарства для того, щоб придбати нові споживчі блага, повинні певну частку отриманих доходів заощаджувати.

Схематично входження домогосподарств у економічний кругообіг у ринковій системі зображено на рисунку 10.1.

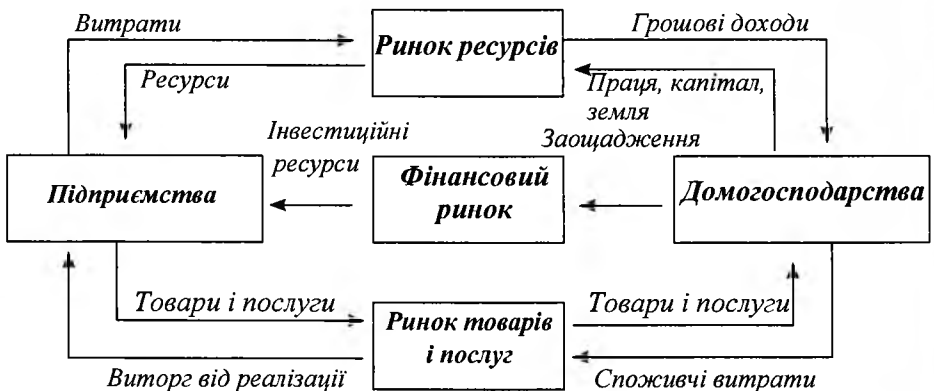

Рис. 10.1. Домогосподарства в економічному кругообігу

10.3. Доходи домогосподарств, їх формування та розподіл

10.3.1. Джерела і структура доходів домогосподарств

У ринковій економіці кожне домогосподарство володіє певними економічними ресурсами і використовує їх ефективно з метою одержання доходу як засобу свого існування.

Під доходами домогосподарств мають на увазі результати їх економічної діяльності. Вони можуть мати грошову й натуральну форми. Джерелом формування їх можуть бути: заробітна плата, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, продажу сільськогосподарської продукції, вироблених товарів та послуг, доходи від власності, соціальні виплати з державного бюджету та ін. Головним джерелом доходів домогосподарств є доходи від ресурсів, які вони постачають національному виробництву, або ж доходи від чинників виробництва, насамперед послуг чинника "праця".

Розрізняють номінальні й реальні доходи домогосподарств. *Номінальні доходи* – це сума грошових доходів, які одержують домогосподарства. *Реальні доходи* – це кількість різних споживчих благ (товарів та послуг), які можуть купити домогосподарства за свої грошові доходи. Їх рівень залежить від: номінальних доходів, рівня цін на споживчі блага, величини податків та інших обов'язкових платежів. Отже, реальні доходи домогосподарств залежать прямо пропорційно від величини грошового (номінального) доходу і обернено пропорційно від рівня цін.

Структуру формування грошових доходів домогосподарств в Україні ілюструє таблиця 10.1. (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство).

Із таблиці видно, що сукупний грошовий дохід домогосподарства в середньому за місяць у 2003 році становив 574,9 грн. У тому числі оплата праці дорівнювала 318,5 грн., або 55,4 відсотків.

Сукупні грошові доходи домогосподарств у міських поселеннях значно переважають доходи домогосподарств у сільській місцевості, котрі забезпечуються на 22,7 відсотків за рахунок надходжень від продажу сільськогосподарської продукції. У 2003 році грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції домогосподарств у сільській місцевості більш за аналогічний показник міських домогосподарств у 28 разів. Зауважимо, що низька питома вага частки доходів домогосподарств, особливо у сільській місцевості (34,3% у 2003 р.), свідчить про те, що заробітна плата втрачає своє значення як основне джерело формування доходів домогосподарств. Це є наслідком, зокрема, того, що за відомих об'єктивних і суб'єктивних причин на більшій частині підприємств України нині занедбано нормування й організацію праці, знижено рівень економічної роботи щодо організації заробітної плати.

Таблиця 10.1

Структура грошових доходів домогосподарств¹ (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство)

	2000 р.			2003 р.			Всі домогосподарства 2003 у % до 2000
	Всі домогосподарства	У тому числі, які мешкають		Всі домогосподарства	У тому числі, які мешкають		
		у містах	у селах		у містах	у селах	
Всього грошових доходів, грн	288,0	306,4	247,3	574,9	618,4	481,7	199,6
Відсотків							
Оплата праці, %	54,6	61,9	34,5	55,4	63,1	34,3	101,5
Дохід від підприємницької діяльності та самозайнятості, %	3,5	3,9	2,5	4,3	4,7	3,1	122,8
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції, %	7,8	1,5	24,9	6,7	0,8	22,7	85,9
Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, %	23,3	22,3	26,4	22,6	20,5	28,6	97,0
Інші грошові доходи, %	10,8	10,4	11,7	11,0	10,9	11,3	

Одночасно, у структурі грошових доходів домогосподарств зростає питома вага частки доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості. Так, цей показник зріс з 3,5 відсотків у 2000 р. до 4,3 відсотків у 2003 р., тобто він збільшився на 22,8 відсотків. Це свідчить про те, що підприємницька діяльність стає важливим джерелом грошових доходів домогосподарств в умовах ринкової економіки.

Отже, сукупний дохід домогосподарства – це сума доходів, які воно отримує з різних джерел у грошовій чи натуральній формі. Він не повинен бути нижчим за прожитковий мінімум, тобто нижчим, ніж вартість набору необхідних споживчих благ (товарів та послуг), розрахована за нормами і нормативами споживання і забезпечення населення першочерговими життєвими засобами. Прожитковий мінімум використовується для встановлення мінімального рівня доходів сімей, а також мінімальних розмірів заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат і пільг.

Для оцінки рівня сімейних доходів, крім прожиткового мінімуму має враховуватись і оптимальний споживчий бюджет – вартість набору життєвих засобів, розрахована за нормами і нормативами споживання, які задовольняють розумні раціональні потреби людей. Цей бюджет використовують для оцінки досягнутого рівня життя населення країни і вибору найбільш оптимальних, ефективних шляхів його підвищення.

Доходи домогосподарств нерозривно пов'язані з доходами держави. У періоди економічної активності зростає обсяг виробництва споживчих благ (товарів та послуг), збільшується валовий внутрішній продукт, зростає заробітна плата працівників, доходи підприємницьких структур, держава

¹ Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К.: "Консультант", 2004. – С. 443.

має економічну можливість підвищувати добробут сімей збільшенням як трудових доходів, так і соціальних виплат з бюджету. Отже, у періоди сприятливої економічної кон'юнктури домогосподарства можуть більше витратити грошових коштів на поточні потреби, придбання предметів тривалого користування, засобів праці і робити певні заощадження. Спад економічної кон'юнктури в країні неодмінно негативно позначається на доходах домогосподарств. Він призводить до скорочення доходів домогосподарств, що одразу негативно впливає на споживчий попит. Скорочення попиту призводить до зменшення обсягів виробництва, до зростання армії безробітних, що спричиняє нове зменшення доходів домогосподарств. Навпаки, зростання доходів домогосподарств сприятиме зростанню споживчого попиту, пожвавленню економічної кон'юнктури, поступальному розвитку національного виробництва. Тому економічна політика держави має бути спрямованою на розв'язання основних завдань вітчизняної економіки, вибір пріоритетних напрямів розвитку, які мають якісно змінити її, спрямувати на задоволення сучасних потреб домогосподарств, суспільства в цілому.

В умовах ринкової економіки особливого значення набуває об'єктивна оцінка економічного становища домогосподарств, що характеризується наявністю і використанням сукупних ресурсів, передовсім грошових доходів.

Економічно-фінансовий стан домогосподарств залежить від результатів господарювання, ретельного аналізу його бюджету, обліку доходів і витрат, руху грошових коштів. У період, коли доходи домогосподарств скорочуються, слід переглянути деякі витрати у бік зменшення, шукати можливості поповнення своїх доходів.

Але незалежно від економічного стану домогосподарства мають дуже ошадливо витратити зароблені грошові кошти, вести постійний і ретельний облік свого майна, а також доходів і витрат бюджету.

10.3.2. Розподіл доходів домогосподарств

Розподіл як економічна категорія – це не тільки розподіл результатів виробництва. Це і розподіл економічних ресурсів, або чинників виробництва. Розподіл дає змогу повніше задовольняти потреби домогосподарств, створює умови і додаткові стимули для їх розвитку.

Принципи розподілу, його характер, частку різних суб'єктів господарювання у новоствореній вартості визначають відносин власності. Кожному типу економічної системи властива своя специфічна, конкретно-історична форма власності, яка і визначає свої принципи розподілу доходів. Історія економічної думки знає розподіл за працею, капіталом, власністю, чинниками виробництва.

У процесі розподілу дохід домогосподарств набирає форми заробітної плати, прибутку, ренти, орендної плати, відсотка та ін.

Заробітна плата – це ринкова ціна вирішального чинника виробництва – робочої сили, що сплачується найманому працівнику за одиницю часу послуг праці.

Прибуток – реалізована додана вартість, що присвоюється власниками засобів виробництва. Тобто, це сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати.

Дохід домогосподарств, крім прибутку, виступає також у формі відсотка. **Відсоток** є доходом для тих домогосподарств, які мають на своїх рахунках у банках тимчасово вільні грошові кошти або вклади у майно державних підприємств. Водночас відсоток – це витрата для тих домогосподарств, які беруть кредит, адже вони повинні зі свого прибутку сплачувати ставку відсотка на взяті в позику грошові кошти.

Формою доходу домогосподарств є також **рента**. Це дохід для власника особливих природних умов виробництва, насамперед у виробництві сільськогосподарської продукції. З іншого боку, рента – це витрати для орендаря за користування земельними ділянками та ін.

Орендна плата – це форма доходу домогосподарства як орендодавця-власника за передану земельну ділянку та інше майно у строкове платне володіння і користування.

Вона, крім ренти, містить відсоток на вкладений раніше в певну земельну ділянку капітал.

В умовах ринкової економіки всі ці конкретні форми доходу домогосподарств співіснують, взаємодіють, удосконалюються.

У розподілі отриманих домогосподарствами сукупних доходів можна виділити два етапи. **Перший етап** – це розподіл загального доходу. На цьому етапі учасниками розподілу є держава і домогосподарства як суб'єкти економічної діяльності. У результаті розподілу кожний з учасників одержує свою частку доходу. Пропорція розподілу доходу між державою і домогосподарствами має важливе значення для забезпечення потреб суспільства і потреб домогосподарств. В умовах ринкових відносин це одна з принципових проблем реалізації економічної політики держави, від правильного вирішення якої залежить розвиток суспільного виробництва в цілому.

Пропорції розподілу доходу між державою (бюджетом) і домогосподарствами складаються під впливом кількох чинників. Головне значення при цьому має податкова політика держави щодо суб'єктів господарської діяльності. Ця політика реалізується в сумі податків, що сплачуються за рахунок доходу, у визначенні об'єктів оподаткування, ставках оподаткування, у порядку надання податкових пільг.

Другий етап – це розподіл і використання доходу, що залишився у розпорядженні домогосподарств після здійснення платежів до державного бюджету.

Західна економічна наука у вивченні проблем відносин розподілу виділяє два основних підходи: *функціональний та особистий розподіл доходів*. Перший означає, що дохід суспільства розподіляється відповідно до функцій, які виконують отримувачі грошових доходів: на заробітну плату, що виплачується за роботу; рента і відсоток – за ресурси, їх власникам; прибуток – власникам фірм.

Особистий розподіл доходів – це спосіб, за допомогою якого сукупний дохід суспільства розподіляється серед всіх домогосподарств.

Після розподілу сукупного доходу серед домогосподарств відбувається його перерозподіл. Він здійснюється через механізм ціноутворення, сплати різних видів податків до державного бюджету, внесків населення країни до громадських, добродійних фондів тощо, а також соціальних витрат держави. На основі цього перерозподілу сукупного доходу формуються похідні доходи домогосподарств. Основними формами таких доходів є виплата пенсій, стипендій, допомога багатодітним сім'ям тощо.

Розуміння сутності відносин розподілу, принципів і характеру розподілу доходів є головним моментом в оцінці економічної ролі домогосподарств у суспільстві.

Одну з фундаментальних проблем політичної економії становить проблема нерівномірності розподілу доходів у суспільстві, передусім у розподілі доходів від власності.

В офіційній статистиці країн Заходу наводяться дані про те, що дохід найбідніших сімей продовжує знижуватися, а найбагатших сімей – зростати. Водночас, за визнанням зарубіжних економістів, більшість домогосподарств мають незначну власність або взагалі не мають її. Подібна тенденція сьогодні спостерігається і в Україні.

10.4. Використання доходів домогосподарств

10.4.1. Витрати домогосподарств і закономірності їх зміни

З'ясовуючи сутність і структуру доходів домашніх господарств, слід проаналізувати їх витрати.

Логіку зміни витрат домогосподарств вперше теоретично обґрунтував у XIX ст. німецький економіст Ернст Енгель, яку на його честь почали називати законом Енгеля.

Згідно з законом Енгеля, зі зростанням доходів домогосподарства питома вага його витрат на продукти харчування зменшується, частка витрат на придбання непродовольчих товарів та комунальні послуги змінюється мало, а частка витрат на задоволення культурних та інших нематеріальних благ зростає. Ця зміна витрат породжується тим, що різноманітні життєві блага мають для людей неоднакову цінність.

Дохід, що залишився в розпорядженні домогосподарства після сплати особистого прибуткового податку до бюджету, розподіляється на витрати на споживання і заощадження.

Споживання домогосподарства – це витрати на придбання споживчих благ для задоволення власних потреб. У вартісній формі – це та сума грошових коштів, яка витрачається домогосподарствами на придбання

різноманітних товарів та послуг. Споживання забезпечує відтворення домогосподарств, створює стимули для розвитку і вдосконалення вітчизняного виробництва. На споживчі витрати припадає основна частина доходів домогосподарств. Вони формують споживчу поведінку, яка є своєрідним індикатором розвитку національної економіки.

Доходи домогосподарств використовуються для придбання продовольчих та непродовольчих товарів, витрачаються на побутові та соціально-культурні послуги та ін.

Зростання грошових доходів домогосподарств призводить не тільки до більш повного задоволення власних потреб, а й змінює структуру поточного споживання і напрямів використання доходів.

Структуру сукупних витрат домогосподарств в Україні ілюструє таблиця 10.2

Таблиця 10.2

Структура сукупних витрат домогосподарств¹
(у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство)

	2000 р.			2003 р.			Всі домогосподарства 2003 у % до 2000
	Всі домогосподарства	У тому числі, які мешкають		Всі домогосподарства	У тому числі, які мешкають		
		у містах	у селах		у містах	у селах	
Всього сукупних витрат, грн.	541,3	547,3	528,1	736,8	775,8	653,5	136,1
Відсотків							
Споживчі сукупні витрати, %	93,3	93,8	92,5	93,3	94,3	90,6	100
Продовольчі товари, %	67,9	65,3	74,1	62,7	60,4	68,2	92,3
Непродовольчі товари та послуги, %	25,4	28,5	18,4	30,6	33,9	22,4	120,4
Оплата житла, комунальних продуктів та послуг, %	6,9	8,1	4,2	8,7	9,9	5,6	126
З них сума пільг та субсидій, %	2,3	2,5	1,8	1,3	1,4	0,9	56,5
Неспоживчі сукупні витрати, %	6,7	6,2	7,5	6,7	5,7	9,4	100

¹ Статистичний щорічник України за 2003 р. – К.: Консультант. – 2004. С. 440.

Із таблиці видно, що спільним для міських і сільських домогосподарств є велика питома вага витрат на продовольчі товари (відповідно 60,4 та 68,2 відсотків сукупних витрат у 2003 р.). Домогосподарства, які знаходяться у сільській місцевості, більше витрачають коштів на продовольчі товари тому, що більше споживають продуктів харчування. Це пояснюється тим, що переважну частину продовольчих товарів сільські домогосподарства виробляють для задоволення власних потреб, власного споживання.

Витрати на непродовольчі товари домогосподарств міських поселень у 2003 році були в 1,5 рази більше від аналогічного показника домогосподарств, які проживають у сільській місцевості. Це пояснюється насамперед низькою заробітною платою працівників у сільській місцевості. Так, питома вага частки оплати праці у структурі грошових доходів домогосподарств міських поселень у 2003 році була більшою за аналогічний показник сільських домогосподарств у 1,84 рази (див. табл. 10.1).

Із таблиці 10.2 видно, що домогосподарства міських поселень у 2003 році в 1,76 рази більше витрачали коштів на оплату житла та різноманітних послуг, ніж домогосподарства сільської місцевості. Це пояснюється, по-перше, обмеженістю номенклатури послуг у сільській місцевості, а по-друге, тим, що грошові доходи сільських домогосподарств значно менші порівняно із міськими домогосподарствами.

Витрати домогосподарств на споживання пов'язані з сукупним доходом, попитом, ринковими цінами та з такими явищами, як ефект доходу, ефект заміщення, граничною схильністю до споживання, граничною схильністю до заощадження та ін.

Дохід домогосподарства та рівень ринкових цін є основними чинниками, які встановлюють межу задоволення потреб в основних споживчих благах. Тобто утворюють те, що називається бюджетним обмеженням. Сукупність споживчих благ, які можуть придбати домогосподарства на ринку наявного бюджетного обмеження, називають фінансово можливими. Чим більший дохід, який домогосподарство може витратити на придбання споживчих благ, тим більші можливості воно має для задоволення своїх потреб.

Дослідженнями впливу зміни доходу домогосподарств на споживання встановлено, що споживання рухається в тому ж напрямку, що і дохід. Однак поточне споживання залежить не тільки від рівня доходу, але й від так званої граничної схильності до споживання (MPC).

Граничною схильністю до споживання називається відношення будь-якої зміни у споживанні до тієї зміни в доході, яка його викликала, тобто:

$$MPC = \frac{\text{Зміна у споживанні}}{\text{Зміна в доході}} = \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

Ця формула показує, що частина додаткового доходу іде на прирощування споживання.

Як визначається гранична схильність до споживання? Розглянемо дані таблиці 10.3.

Таблиця 10.3

Рік	Річний дохід домогосподарства (Y)	Витрати на споживання (C)	Гранична схильність до споживання (C: Y)	Заощадження (S)	Гранична схильність до заощадження (S: Y)
1	20 000	20 000		0	
2	22 000	21 600	1600/2000=0,8	400	400/2000=0,2
3	24 000	23 000	1400/2000=0,7	1000	600/2000=0,3
4	26 000	24 200	1200/2000=0,6	1800	800/2000=0,4
5	28 000	25 200	1000/2000=0,5	2 800	1000/2000=0,5

Припустимо, домогосподарство має річний дохід у **20 000 грн**. Розглянемо, як будуть зростати його витрати на споживання при рівномірному зростанні його доходу на **2000 грн** щорічно.

Дані таблиці 10.3. свідчать, що кожного року дохід зростає, але з кожних додаткових **2000 грн** все відносно менша частка споживається, а відносно більша – заощаджується. Так, у другому році, одержавши додаткових **2000 грн**, з яких **1600 грн** домогосподарство додатково витрачає на споживання, а додаткові **400 грн** – заощаджує. У третьому році, одержавши знову додаткове збільшення доходу **24 000 грн**, з додаткових **2000 грн** домогосподарство уже витрачає на споживання тільки **1400 грн**, а **1000 грн** заощаджує і так далі. Отже, питому вагу споживання з прирощуванні доходу розраховують так: $1600:2000=0,8$; тобто у другому році з кожної додаткової грошової одиниці доходу **80** відсотків витрачається на споживання та **20** відсотків на заощадження, гранична схильність до споживання у цьому році дорівнює **0,8**.

Аналогічно розраховується гранична схильність до споживання при переході від будь-якого рівня доходів до наступного.

Дані таблиці 10.3 свідчать, що абсолютно зростають і споживання, і заощадження, але відносна частка споживання все більше скорочується, а частка заощаджень зростає.

Отже, згідно з “основним психологічним законом”, величина граничної схильності до споживання перебуває між нулем і одиницею:

$$0 < \frac{\Delta C}{\Delta Y} < 1$$

Якщо гранична схильність до споживання дорівнює нулю (MPC=0), то весь приріст доходу буде заощаджуватися, бо заощадження – це та частина доходу, яка не споживається.

Якщо гранична схильність до споживання буде дорівнювати одиниці (MPC=1), то весь приріст доходу буде витрачений на споживання.

Суть ефекту доходу полягає в тому, що він означає вплив зміни ринкової ціни на реальний дохід домогосподарств як споживачів. Якщо грошовий дохід домогосподарства є сталим, то зростання ринкових цін для нього рівнозначне зниженню його реального доходу. Якщо ринкові ціни зростають, а грошові доходи залишаються сталими, то купівельна

спроможність домогосподарств зменшується, і вони купують менше споживчих благ (товарів та послуг). І навпаки, за зниження ринкових цін реальні доходи домогосподарств за постійності їх грошових доходів зростатимуть.

Ефект заміщення виражається в тому, що коли ринкова ціна на певний товар зростає, то домогосподарства намагаються замінити цей товар на інший, аби отримати бажане споживче благо за найнижчу ціну. Тобто заміщують дорогі товари більш дешевими. Наприклад, при зростанні ціни на каву споживач буде намагатися замінити цей продукт більш дешевим – чаєм. Отже, ефект заміщення в тому, що за нижчої ринкової ціни домогосподарство хоче придбати дешевші споживчі блага замість аналогічних, які стали відносно дорожчими.

10.4.2. Заощадження домогосподарств

Заощадження – це економічний процес, пов'язаний із забезпеченням майбутньому власних потреб домогосподарств.

Та частина доходу (Y), що залишається невикористаною при витратах на поточні споживчі потреби (C), є заощадженнями домогосподарств (S). Вони дорівнюють різниці між доходами і поточним споживанням. Домашні господарства заощаджують внаслідок різних причин, серед яких: накопичення коштів для купівлі нерухомості та дорогих предметів тривалого користування та ін.

Найпоширенішими формами заощаджень домогосподарств є нагромадження у вигляді грошової готівки, придбання акцій та облігацій, внески в банки та ін.

Цікавим ставленням до заощаджень є думка американського економіста М. Фрідмена. Він вважає, що мотиви для їх створення існують у функціях, які заощадження виконують у процесі відтворення домогосподарства. По-перше, заощадження вирівнюють потік доходу, роблять споживання більш рівномірним; по-друге, приносять прибуток у вигляді відсотків. М. Фрідмен вважає, що вкладання грошових коштів у фізичний капітал (засоби праці), є надійнішим, ніж у людський капітал, через віддаленість у часі одержання доходу.

Основним чинником, який визначає рівень заощадження, є дохід домогосподарства:

$$S=S(Y)$$

Однак заощадження залежить не тільки від доходу домогосподарства, але й від граничної схильності до заощадження (MPS).

Як видно з таблиці 10.3, гранична схильність до заощадження визначається як відношення будь-якої зміни в заощадженнях до тієї зміни в доході, яка його викликала:

$$MPS = \frac{\text{Зміна в заощадженні}}{\text{Зміна в доході}} = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

За даними таблиці, у другому році дохід зріс на **2000 грн**, а величина заощаджень зросла лише на **400 грн**. Отже, граничну схильність до заощадження можна розраховувати як відношення приросту заощаджень до приросту доходу: $400:2000=0,2$; тобто вона складатиме у цьому прикладі **0,2%**.

Отже, визначивши закономірності, що притаманні споживанню та заощадженню, можемо дійти висновків:

- 1) якщо споживання та заощадження в сумі дають величину доходу домогосподарства ($C + S = Y$), тоді сума граничної схильності до споживання та граничної схильності до заощадження дорівнює **1** ($MPC + MPS = 1$). Наприклад, з таблиці 10.3 видно, що у другому році $MPC + MPS = 0,8 + 0,2 = 1$; у третьому році $0,7 + 0,3 = 1$ і т. д. Отже, $MPC = 1 - MPS$ і $MPS = 1 - MPC$
- 2) головним чинником, який впливає на рівень споживання і рівень заощадження, є дохід домогосподарства. Як правило, в міру зростання доходу зростають як споживання, так і заощадження домогосподарств. В умовах стабільного економічного зростання гранична схильність до споживання має тенденцію до зниження, а гранична схильність до заощадження – до зростання. В умовах же економічної нестабільності, інфляції гранична схильність до споживання набуває тенденції до збільшення, а гранична схильність до заощадження – до зменшення. За таких умов своєрідним видом заощадження є придбання домогосподарствами нерухомості, земельних ділянок, виробничого обладнання, транспортних засобів та предметів тривалого користування;
- 3) доходи і заощадження домогосподарств у розвинених країнах широко використовуються як потужне джерело інвестицій в національну економіку. Як свідчить досвід цих країн, залучення коштів домогосподарств в інвестиційну сферу шляхом продажу акцій приватних підприємств та інвестиційних фондів може бути не тільки джерелом капіталовкладень, а й одним із методів захисту особистих заощаджень домогосподарств від інфляції. Для стимулювання інвестиційної активності домогосподарств необхідно створювати широку мережу посередницьких фінансових організацій – інвестиційних банків і фондів, страхових компаній, пенсійних фондів, будівельних компаній тощо та забезпечити захист домогосподарствам, які готові вкладати свої кошти у фондові цінності, встановивши строгий контроль держави за підприємницькими структурами, що претендують на залучення грошових коштів громадян.

Контрольні запитання та завдання

1. У чому полягає сутність домогосподарства? Яка його роль в економічному розвитку суспільства?
2. Охарактеризуйте основні економічні функції домогосподарства в ринковій економіці.
3. Назвіть основне джерело формування сукупного доходу домогосподарства.
4. Охарактеризуйте структуру грошових доходів домогосподарств в Україні.
5. Що являє собою розподіл доходів домогосподарств? Назвіть конкретні форми доходу домогосподарств.
6. Охарактеризуйте структуру сукупних витрат домогосподарств.
7. У чому полягає сутність ефекту доходу і ефекту заміщення?
8. У чому полягає зміст граничної схильності до споживання?
9. Поясніть сутність граничної схильності до заощадження. Як вона визначається?
10. У чому полягає зміст заощадження домогосподарств? Які чинники спонукають їх здійснювати заощадження?
11. У чому полягає закон Енгеля?

11.1. Сутність підприємництва, його функції та умови здійснення

Категорія “підприємництво” у вітчизняній економічній літературі до 1991р. не висвітлювалась, а в економічних словниках це поняття взагалі було відсутнє. В тоталітарній системі господарювання цей термін сприймався як один із атрибутів капіталістичної економіки, що допомагає досягати максимальної додаткової вартості. Відносини підприємництва трактувались як експлуататорські. Тому в Україні підприємницька діяльність заборонялась законодавством і вважалась кримінальною справою.

В економічній теорії Заходу поняття “підприємництво” виникло на початку XVIII ст., його ввів у науковий обіг англійський учений Річард Кантільйон (1680-1734). Він розглядав його як особливу економічну діяльність, головною ознакою якої є ризик. Слід мати на увазі, що підприємництво з самого початку сприймалось неоднозначно. Є багато концепцій підприємництва, але їх можна об’єднати у дві основні групи: *класичні та сучасні концепції*.

Класичні концепції підприємництва (представники А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, С. Мілль, А. Маршалл, Й. Шумпетер, П. Друкер та ін.) розглядали підприємця як власника, який для відкриття власного діла іде на ризик і завжди розраховує одержати дохід. Так, А. Сміт зазначав, що підприємець – власник, який іде на економічний ризик заради реалізації комерційної ідеї і одержання прибутку. У Ж.-Б. Сея підприємець – еконо-

мічний агент, який комбінує фактори виробництва. Й. Шумпетер характеризував підприємця як новатора, який розробляє нові технології. П. Друкер розглядав підприємця як людину, що використовує нову можливість з максимальною вигодою.

Сучасні концепції підприємництва визначають підприємця як власника, який іде на економічний ризик заради реалізації новаторських ідей та одержання прибутку, самостійно організовує і планує господарську діяльність, розпоряджається кінцевими результатами. Так, американські економісти К. Макконнелл і С. Брю¹ сутність підприємливості визначають через чотири взаємопов'язані функції підприємця:

- 1) прояв ініціативи поєднання факторів виробництва якого-небудь товару чи послуги, що обіцяє бути прибутковою справою;
- 2) прийняття основних неординарних рішень управління підприємством, які визначають успішну його діяльність;
- 3) впровадження інновацій шляхом виробництва нового виду продукту або вдосконалення і радикальні зміни виробничого процесу;
- 4) підприємець – це людина, яка ризикує, несе відповідальність за економічний ризик. Йому не гарантований прибуток і загрожує банкрутство.

Названі концепції вказують широкий діапазон визначення підприємництва. Так, в сучасній економічній літературі знаходимо таке визначення: “підприємництво – це самостійна, ініціативна господарська діяльність громадян, що спрямована на отримання прибутку (доходу) і здійснюється від свого імені на власний ризик та під свою особисту майнову відповідальність чи юридичної особи – підприємства (організації)”².

У Господарському кодексі України подане таке визначення підприємництва: *“Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку”* (стаття 42).

Отже, в сучасній ринковій економічній системі підприємництво розглядається як особливий вид господарської діяльності. Його економічна сутність виявляється в самостійній, ініціативній, новаторській діяльності, пов'язаній із власним ризиком і відповідальністю. Підприємництво виступає насамперед як прояв господарської та організаційної творчості й новаторства, базується на інноваційній комерційній ідеї. Саме ініціативне, самостійне та творче поєднання матеріальних і фінансових ресурсів, нематеріальних активів і робочої сили з метою створення нових товарів чи послуг і становлять зміст підприємницької діяльності. Її результати матеріалізуються у вироблених товарах (послугах), а також у відповідному доході. Величина одержаного прибутку або особистого доходу залежить насамперед від того, як підприємець організував господарську діяльність,

¹ Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. – Т. 1. – Пер. с англ. 11-го изд. К.: Хагар-Демос, 1993. – С. 38.

² Політекономія: Підручник / За заг. ред. Ю. В. Ніколенка. – К.: ЦУЛ, 2003. – С. 110.

використав усю сукупність чинників виробництва. Сутність підприємництва повніше виражається в його функціях. Головні з них такі: інноваційна, ресурсна, організаційна, соціальна.

Інноваційна функція підприємництва передбачає *сприяння генеруванню і активному впровадженню новаторських ідей і проектів, готовність до виправданого господарського ризику та вміння вести конкурентну боротьбу*. Якщо підприємці не прагнуть до пошуку і впровадження нових ідей, виробничих технологій, виготовлення нового продукту, застосування нових форм і методів організації виробництва і збуту, що оперативно реагують на потреби ринку і пов'язані з ризиком, вони будуть неконкурентоспроможними і стануть банкрутами.

Ресурсна функція підприємництва полягає у *формуванні та продуктивному використанні власного капіталу, а також матеріальних, трудових, природних, інформаційних та інших ресурсів*.

Організаційна функція підприємництва виявляється у *поєднанні чинників виробництва в оптимальних пропорціях, здійсненні контролю за їхнім використанням, направленості зусиль працівників на досягнення поставленої мети*. Підприємницький успіх – головна мета господарської діяльності.

Соціальна функція підприємництва зводиться до *формування мотиваційного механізму ефективної праці, виробництва тих товарів та послуг, які необхідні для максимального задоволення реальних потреб споживачів*.

Виконання цих функцій підприємництва потребує певних особистих якостей підприємця.

Умови існування постійного господарського ризику і відповідальності вимагають від підприємця високої кваліфікації, знань, діловитості, новаторського типу мислення, творчої оцінки ситуації, вміння об'єднати людей для досягнення спільної мети, діяти цілеспрямовано, ризикувати в бізнесі. Ці якості підприємця є обов'язковою умовою його вільної господарської діяльності, спрямовують працювати на себе та на суспільство.

Підприємництво як особливий новаторський вид господарської діяльності може успішно розвиватися лише у сприятливому конкурентно-ринковому середовищі. В Україні найважливішими передумовами безперервного відтворення підприємництва є роздержавлення і приватизація власності, демонополізація виробництва, активна підтримка державою інвестиційних процесів для всіх суб'єктів господарювання незалежно від форм власності, наукова правова база, сприятливий політичний клімат, виважена економічна політика держави, позитивна суспільна думка щодо підприємництва та ін.

З метою створення сприятливих умов для підприємницької діяльності можуть створюватися добровільні об'єднання підприємців – торгово-промислові палати, які є самоврядними статутними організаціями. Згідно з чинним законодавством, в Україні підприємці-роботодавці мають право на об'єднання в організації роботодавців для реалізації та захисту своїх

законних інтересів. Організації роботодавців на засадах добровільності можуть об'єднуватися у спілки та інші статутні об'єднання.

Головними принципами, на основі яких здійснюється підприємництво, є такі:

- вільний вибір підприємцем сфери і видів господарської діяльності;
- вибір постачальників і споживачів продукту, що виробляється;
- залучення необхідних матеріально-технічних, фінансових, інформаційних, інтелектуальних, природних та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом;
- вільний найм працівників; встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;
- комерційний розрахунок та власний ризик;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання належної йому частки валютного виторгу на свій розсуд.

11.2. Організація підприємницької діяльності

Підприємництво – загальнодоступний вид господарської діяльності. Воно може бути пов'язане із виробництвом товарів і наданням послуг, може здійснюватись у фінансовій сфері або сфері обігу та інших сферах економічної діяльності. Обираючи вид підприємницької діяльності, громадяни (фізичні особи) керуються своїми знаннями, здібностями, досвідом, вмінням, природним даром.

При виборі виду комерційної діяльності суб'єкти підприємництва повинні взяти до уваги насамперед сферу і масштаб діяльності, спосіб і джерела фінансування, форму відповідальності, можливий обсяг реалізації товару і послуг, існуючий рівень оподаткування та інші чинники. Після цього створюється бізнес-план, в якому викладається сутність підприємницької ідеї, цілі, шляхи й засоби її реалізації, визначаються обсяги матеріальних і фінансових ресурсів для реалізації підприємницького проекту та ін.

В загальному вигляді структура бізнес-плану має такий вигляд (рис. 11.1).

Підприємницька діяльність здійснюється певними суб'єктами ринкових відносин. Ними можуть бути різні учасники господарської діяльності. Згідно з чинним законодавством, суб'єктами підприємницької діяльності в Україні можуть бути:

- 1) господарські організації – юридичні особи всіх форм власності, які здійснюють господарську комерційну діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;
- 2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці;

- 3) філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), утворені ними для здійснення господарської комерційної діяльності.

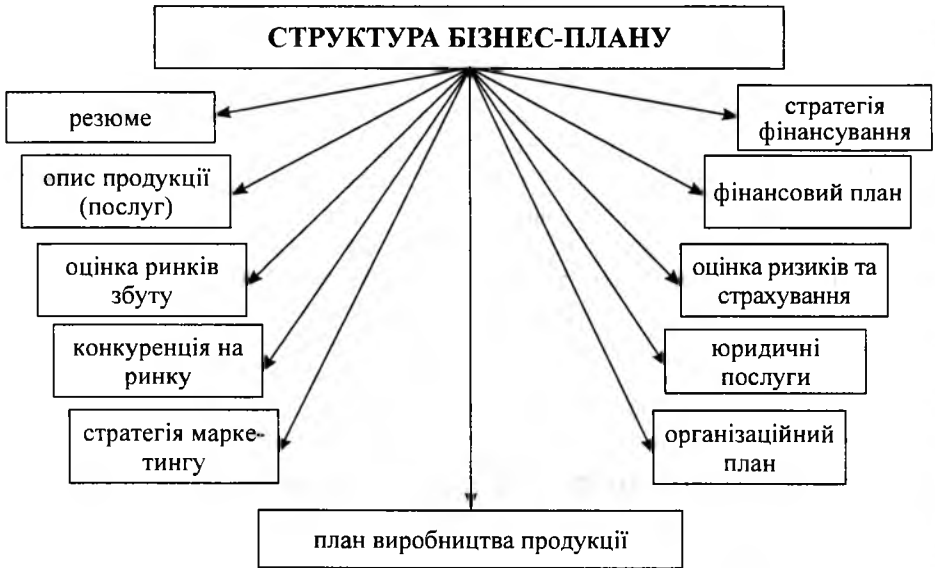

Рис. 11.1. Типова структура бізнес-плану¹

Відповідно до чинного законодавства України забороняється здійснення підприємницької діяльності таким категоріям громадян: військовослужбовцям, службовим особам органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату, а також органам державної влади й управління, органам місцевого самоврядування, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємців.

Такі обмеження для заняття підприємницькою діяльністю існують в усіх країнах і пов'язані насамперед з необхідністю забезпечити незалежність функціонування різних державних служб, захищати суспільство від корупції, позбавити нечесних та кримінальних осіб від можливості займатися підприємницькою діяльністю.

Об'єктом підприємництва є певна господарська комерційна діяльність (виробництво, торгівля, посередництво, інноваційна справа, операції з цінними паперами). Результати такої діяльності матеріалізуються у виробничій продукції та послугах, а також у відповідному доході. Підприємництво може розвиватися в усіх сферах економіки. Проте для стабілізації функціонування національної економіки, контролю за безпекою суспільства і здоров'ям людей держава регулює або забороняє окремі види підприємницької діяльності. Так, діяльністю з виробництва і реалізації

¹ Бізнес-менеджмент: Навч. посіб. / Л. І. Федулова, В. Г. Федоренко, В. Ф. Гриньов та інші; За ред. Л. І. Федулової. – К.: Наук. світ, 2002. – С. 36.

зброї, вибухових речовин, наркотичних засобів, грошових знаків дозволяється займатися лише державним підприємствам.

При зайнятті такими видами підприємницької діяльності в Україні, як розвідка й експлуатація корисних копалин, ремонт мисливської, спортивної та іншої зброї, виготовлення й реалізація хімічних препаратів і медикаментів, лікєро-горілчаних виробів, пива, тютюнових виробів, медична, ветеринарна та юридична практика, потребують спеціального дозволу – ліцензії. Отже, держава здійснює контроль і регулювання зазначених видів діяльності. Перелік видів господарської комерційної діяльності, що підлягають ліцензуванню, а також тих видів діяльності, підприємництво в яких не дозволяється, встановлюються лише законом.

Господарська комерційна діяльність може здійснюватися в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця. Порядок створення, державної реєстрації, діяльності та ліквідації суб'єктів підприємництва окремих організаційних форм визначається чинним законодавством.

Підприємницька діяльність характеризується певним змістом, направлєністю, послідовністю операцій. Залежно від змісту діяльності та її зв'язку з основними стадіями процесу відтворення виділяють різні види підприємництва:

- *виробниче підприємництво* – це діяльність, яку виконує сам підприємець, використовуючи як чинники виробництва робочу силу, знаряддя і предмети праці, виробляє товари чи послуги для подальшого продажу суб'єктам ринку (споживачам);
- *комерційне підприємництво* – діяльність, коли підприємець сам не виробляє товари, а виступає в ролі торговця, продаючи готові товари, які отримані ним від інших суб'єктів ринку;
- *фінансове підприємництво* – це особлива форма підприємницької діяльності, коли якості предмет купівлі-продажу виступають гроші та цінні папери, що продаються підприємцем споживачу (покупцю) або надаються йому у кредит;
- *посередницька підприємницька діяльність* – коли сам підприємець не виробляє і не продає товари, а виступає в ролі посередника у процесі здійснення товарно-грошових операцій;
- *страхове підприємництво* – діяльність, коли підприємець гарантує страховику майна, життя, цінностей за певну плату, компенсацію можливих втрат у результаті непередбачуваного лиха.

За формами власності та організації виділяють такі основні види підприємництва:

- *одноосібне володіння* (приватне, сімейне) – підприємництво, що діє на основі приватної власності громадян-членів однієї сім'ї та їх праці, з можливим застосуванням найманої робочої сили;
- *товариство (партнерство)* – підприємництво, що засноване на власності юридичної особи з обмеженою відповідальністю,

використанням найманої робочої сили (малі підприємства, кооперативи, товариства);

- *Акціонерне товариство (корпорація)* – це провідна форма підприємництва, що заснована на власності учасників товариства – акціонерів (фізичні та юридичні особи).

Основні принципи, умови розвитку, форми організації та види підприємницької діяльності ілюструє рис. 11.2.

Рис. 11.2. Підприємництво: основні принципи, умови розвитку, форми організації та види діяльності

Особливе значення підприємництва полягає у тому, що воно:

- 1) створюючи інноваційне середовище, є могутнім чинником структурних перетворень у національній економіці;
- 2) забезпечує здорову конкуренцію;
- 3) сприяє найефективнішому використанню матеріальних, інвестиційних і нематеріальних ресурсів;
- 4) забезпечує належну мотивацію високопродуктивної праці;
- 5) підвищує економічну і соціальну ефективність суспільного виробництва шляхом раціоналізації та постійного оновлення.

Нагромаджений досвід усіх індустріально розвинених країн з ринковою економікою соціального спрямування незаперечно підтверджує, що підприємництво – необхідна умова досягнення економічного зростання.

11.3. Проблеми розвитку та сучасний стан підприємництва в Україні

В умовах ринкової трансформації економіки України розвиток підприємництва, зокрема малого бізнесу, має стати одним із найважливіших чинників соціально-економічного зростання. Усвідомлюючи новаторську роль підприємництва, держава надає йому всебічної підтримки.

В Україні прийняті та діють ряд нормативних актів, які заклали підґрунтя для формування і розвитку підприємництва. Згідно з цими нормативними актами, державна підтримка підприємництва спрямована на створення сприятливих організаційних та економічних умов для його розвитку. Це – надання підприємцям земельних ділянок; передання державного майна, необхідного для здійснення підприємницької діяльності; сприяння підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування, підготовці кадрів; здійснення первісного облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої та соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у порядку, передбаченому законом; стимулювання модернізації технології, інноваційної діяльності, освоєння нових видів продукції і послуг та інші види допомоги.

Для забезпечення розвитку вільного підприємництва в Україні законодавчо визначено права, обов'язки та відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності, яка зорієнтована на ефективне господарювання. Підприємництво несумісне з господарською некомпетентністю, втратами, безвідповідальністю, невиконанням прийнятих зобов'язань і договорів з контрагентами.

Завдяки прийнятим нормативним актам, державній підтримці розвитку підприємницької діяльності в Україні станом на початок 2003 р. діяло 248 тис. малих підприємств (3,6 разів більше, ніж у 1992 р.). В них було зайнято 4305 тис. осіб, що у три рази більше, ніж у 1992 р. Проте, як засвідчує аналіз господарської практики, рівень розвитку підприємництва, особливо малого бізнесу, та його державна підтримка є ще недостатніми для подальшого розвитку вітчизняної економіки і не відповідають її можливостям.

Так, в Україні на початок 2004 р. такий показник, як кількість суб'єктів підприємницької діяльності на тисячу осіб населення був у десять разів меншим, ніж у розвинених європейських країнах. А внесок малих підприємств у валовий внутрішній продукт складав лише 10%, це у 3-4 рази нижче, ніж у більшості європейських країн.

Особливо негативним явищем стало те, що значна кількість зареєстрованих малих підприємств не діє, а більша частина діючих займається такими швидкоприбутковими видами господарської діяльності, як торгівля

та посередницькі послуги. Це пояснюється тим, що суб'єкти малого підприємництва розвиваються в умовах несприятливого інвестиційного клімату, що робить не вигідним довгострокові виробничі вкладання.

Аналіз стану підприємницької діяльності в Україні показує, що сектор малого і середнього бізнесу потребує ефективної фінансової підтримки як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях.

Світова практика розвитку та захисту підприємництва свідчить, що доступним джерелом фінансування малого бізнесу є надання урядом гарантій повернення позик у разі неплатоспроможності малих підприємств. Це зменшує кредитні ризики і усуває головну перешкоду на шляху надання позик суб'єктам малого підприємництва, особливо початківцям малого бізнесу. Але для цього необхідні відповідні кредитні ресурси банків. На жаль, кредитні ресурси в Україні для малого підприємництва дуже обмежені. Для більшості суб'єктів підприємницької діяльності банківський кредит залишається недоступним через надто високі процентні ставки. Це пояснюється тим, що в національній економіці фактично не діє механізм гарантування кредитів.

Однією з вагомих перепон на шляху розвитку вітчизняного підприємництва є недосконалість чинної податкової системи та надмірний податковий тиск і обтяжлива система звітності, які зумовлюють зростання обсягів реалізованої продукції, прихованої від оподаткування, невпевненість підприємців у стабільності умов ведення комерційної діяльності.

Негативно впливають на розвиток підприємництва складні та довготривалі післяреєстраційні процедури суб'єктів підприємництва, надмірне втручання органів державної влади в їхню діяльність.

Основними напрямками прискорення розвитку підприємництва в сучасних умовах трансформації, переходу до інноваційної моделі розвитку економіки України є:

1. Подальше удосконалення законодавчої та нормативної бази щодо створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього підприємництва.
2. Удосконалення кредитної політики, а саме: організація державних кредитних установ з метою пільгового кредитування суб'єктів підприємницької діяльності, особливо початківців малого бізнесу.
3. Удосконалення податкової політики, тобто забезпечення функціонування спрощеної системи оподаткування з наданням переваги єдиному податку та право тих, що працює у секторі малого підприємництва, на соціальне і пенсійне забезпечення.
4. Подальше посилення державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва (фінансово-кредитної, майнової, інформаційної та кадрової). Створення та забезпечення діяльності мережі бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів тощо.
5. Стимулювання розвитку підприємництва в галузях, що забезпечують найвищу ефективність суспільного виробництва та його конкурентоспроможність завдяки використанню досягнень

науково-технічного прогресу, ресурсозберігаючих технологій, випуску принципово нових видів продукції.

6. Забезпечення виконання заходів щодо створення єдиної автоматизованої системи державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності.
7. Здійснення заходів щодо поетапного створення при центрах зайнятості мережі навчальних центрів з підготовки підприємців з-поміж безробітних.
8. Посилення відповідальності органів виконавчої влади, державних службовців за виконання відповідних законів щодо розвитку підприємницької діяльності, зокрема малого бізнесу.

Можливості подальшого розвитку підприємництва, розв'язання зазначених проблем відкриваються на основі указу Президента України "Про лібералізацію підприємницької діяльності та державну підтримку підприємництва" від 12 травня 2005 року.

11.4. Сутність підприємства, його функції та принципи господарської діяльності

Головними суб'єктами ринкової економіки є різні підприємства. Вони є основною, первинною організаційно-економічною ланкою національного господарства. До підприємств належать заводи, фабрики, шахти, електростанції, ферми, банки, магазини, університети, інші заклади, які є самостійними суб'єктами господарювання. Вони створюються для виробництва потрібних суспільству матеріальних благ та різноманітних послуг. Стимулом для створення підприємства як суб'єкта підприємницької діяльності є одержання прибутку і використання його для задоволення суспільних та особистих потреб. Підприємства є головними товаровиробниками, які визначають ділову активність національної економіки. Від ефективності їхньої господарської діяльності залежать темпи економічного зростання і добробут населення країни.

Причини виникнення і функціонування будь-якого підприємства учені пов'язують з суспільним поділом праці – спеціалізацією окремих суб'єктів господарювання.

На підприємстві як первинній ланці національної економіки зосереджено певну сукупність чинників виробництва: засобів виробництва, фінансових ресурсів, працівників та ін. Тут виникають економічні відносини власності як між членами підприємства, так і між іншими суб'єктами господарювання. Саме на підприємстві здійснюється безпосереднє виробництво потрібних суспільству, споживачам (покупцям) товарів або послуг, первинний розподіл знову створеної вартості на первинні доходи (доходи підприємців, працівників, держави).

Окрім того, саме на підприємстві здійснюється поєднання працівників із засобами виробництва. Причому характер такого поєднання визначається формою власності на засоби виробництва і зумовлює вид підпри-

емства. Кожне підприємство вступає в економічні відносини з іншими суб'єктами господарювання (при купівлі засобів виробництва, наданні та отриманні послуг, одержанні кредитів та виплаті відсотків по них), державою (при виплаті податків та ін), зарубіжними підприємствами (при виробничій підрядній кооперації, спеціалізації тощо) та ін.

Отже, економічна сутність підприємства – це основна ланка національної економіки, яка у взаємодії з іншими самостійними суб'єктами господарювання забезпечує виробництво необхідних споживчих благ (товарів та послуг) з метою привласнення прибутку.

В сучасній економічній літературі сутність підприємства трактують по-різному. Так, американські економісти К. Макконнелл, С. Брю характеризують підприємство (завод) як установу в формі фабрики, ферми, шахти, магазину, що виконує одну або більше специфічних функцій з виробництва і розподілу товарів та послуг¹.

У підручнику за редакцією А. А. Чухна “Основи економічної теорії” підприємство характеризується як самостійний господарський суб'єкт, який за правом юридичної особи “здійснює виробничу, науково-дослідну і комерційну діяльність з метою одержання прибутку”². Таке визначення точніше, у ньому чітко розмежовано правовий та економічний аспекти підприємства.

Трохи інакше сутність підприємства трактують вчені-економісти С. В. Мочерний та М. В. Довбенко. У підручнику “Економічна теорія” вони зазначають, що “підприємство – система економічних відносин, передусім відносин економічної власності, що формуються всередині нього, а також між іншими суб'єктами господарювання з приводу виробництва, обміну, розподілу і споживання різноманітних об'єктів власності, а отже, їх привласнення, а також управління власністю з метою привласнення прибутку”³. У цьому визначенні дається комплексна характеристика сутності підприємства, розкривається його природа крізь призму відносин економічної власності у якісному та кількісному аспектах.

Згідно з Господарським кодексом України, *підприємство* – це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому законодавством.

Залежно від мети функціонування і характеру діяльності підприємства можуть створюватись як для здійснення комерційної діяльності (підприємництва), так і для некомерційної господарської діяльності.

Комерційні підприємства – підприємства, характер господарської діяльності яких базується на одержанні прибутку. Тобто, це підприємства, що функціонують і розвиваються за рахунок власного капіталу (прибутку).

¹ Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Пер. с англ. 2-го изд. – К.: 1993. – С. 108.

² Основи економічної теорії: Підручник / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін.; За ред. А. А. Чухна. – К.: Вища шк., 2001. – С. 245.

³ Мочерний С. В., Довбенко М. В. Економічна теорія: Підручник. – К.: ВЦ “Академія”, 2004. – С. 247.

До комерційних належить переважна більшість суб'єктів господарювання. *Некомерційними підприємствами є суб'єкти господарювання, діяльність яких спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку.* Тобто під ними розуміють підприємства, функціонування яких забезпечується бюджетним фінансуванням держави.

Підприємство як самостійний, основний суб'єкт господарювання є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом, товарний знак. Підприємство діє на основі статуту – визначеного зведення правил, які регулюють його діяльність, а також відносини з іншими суб'єктами господарювання.

Ефективність діяльності підприємства значною мірою визначається його організаційною структурою. Звичайно, в різних галузях вона неоднакова. Все ж найхарактернішими структурними підрозділами підприємства є такі: виробництва, цехи, відділення, дільниці, бригади, бюро, лабораторії тощо. Підприємства можуть на добровільних засадах об'єднуватися у спілки, господарські асоціації, концерни тощо за галузевим, територіальним та іншими принципами.

Для організації ефективної господарської діяльності підприємству необхідно визначити свою стратегію (стратегічні цілі, завдання) і тактику. Стратегічні завдання підприємства мають визначати напрями його діяльності на перспективу: вдосконалення своєї продукції, забезпечення результативності у технології, зниження собівартості, підвищення якості, досягнення ефективності за низьких витрат виробництва, забезпечення достатньої рентабельності, визначення конкретних параметрів досягнення результату. *Стратегія підприємства* передбачає створення комплексної системи заходів, спрямованих на досягнення перспективних параметрів ефективності, реалізацію головної мети підприємства.

Тактика підприємства – засіб, який забезпечує реалізацію обраної стратегії. Тактика визначає конкретні короткострокові завдання, які забезпечують постійне наближення до поставленої мети. Вона розробляється і впроваджується керівництвом і працівниками низових ланок. Рішення з соціально-економічних питань, що стосуються господарської діяльності підприємства, виробляються і приймаються його органами управління за участі трудового колективу і уповноважених ним органів. Призначення (обрання) керівника підприємства є правом його власника, з ним укладається контракт (договір, угоди).

На підприємствах, які використовують найману працю, між власником або уповноваженим ним органом і трудовим колективом укладається колективний договір, яким регулюються виробничі, трудові та соціальні відносини його з адміністрацією підприємства, відповідно до законодавства про колективні договори.

Підприємство як самостійний суб'єкт господарювання виконує ряд функцій, в яких втілюються головні принципи його діяльності. Основні функції підприємства такі: *виробничо-технологічна, економічна, соціальна та зовнішньоекономічна.*

Виробничо-технологічна функція – це забезпечення процесу виробництва необхідними трудовими, матеріальними і фінансовими ресурсами, упровадження досягнень науково-технічного прогресу, удосконалення організації та управління виробництвом. Ця функція показує який максимальний обсяг випуску продукції може бути одержаний при витрачених чинниках виробництва.

Економічна функція полягає у маркетингових дослідженнях ринку товарів і послуг з метою найбільш ефективною реалізації виготовленої продукції; здійсненні господарських відносин з іншими суб'єктами ринку на основі договорів (контрактів); найманні працівників і організації їхньої діяльності; розподілі та використанні прибутку; сплати податків; інвестуванні тощо.

Соціальна функція – це поліпшення умов праці, життя і здоров'я, гарантії обов'язкового медичного страхування всіх працівників підприємства та їх сімей; забезпечення підготовки кваліфікованих працівників; надання пільги своїм працівникам, які здобувають освіту у навчальних закладах без відриву від виробництва; забезпечення визначеної відповідно до закону кількості робочих місць для працевлаштування неповнолітніх, інвалідів та інших категорій громадян, які потребують соціального захисту.

Зовнішньоекономічна функція полягає у самостійному здійсненні зовнішньоекономічної діяльності підприємства відповідно до чинного законодавства. Ця функція визначається місцем і роллю даного підприємства у міжнародному поділу праці, зокрема, в таких формах його вияву, як предметній, подетальній та технологічній спеціалізації, науково-дослідному співробітництві. Зовнішньоекономічна функція підприємства реалізується його можливістю використовувати кошти в іноземній валюті, відкритті за межами держави своїх представництв, філій та виробничих підрозділів. Їх утримання здійснюється за кошти даного підприємства. В сучасних умовах поглиблення міжнародного поділу праці підприємство стає головною фігурою зовнішньоекономічної діяльності.

Зазначені функції реалізуються у взаємозв'язку. Недооцінка будь-яких з них може негативно вплинути на загальний стан підприємницької діяльності, її кінцеві результати.

Здійснюючи свої функції, підприємство виконує дуже важливу роль в ринковій економіці. Як самостійний суб'єкт господарювання підприємство з огляду на із свої економічні інтереси (одержання прибутку) і виробничі можливості, вирішує такі важливі проблеми: які товари, роботи, послуги слід виробляти та в якій кількості? Як і для кого виробляти ці товари або послуги?

Кожне підприємство як суб'єкт підприємництва незалежно від форм власності, розмірів, сфер діяльності та інших критеріїв має в результаті своєї господарської комерційної діяльності отримувати прибуток (дохід). Для цього воно має діяти на принципах комерційного розрахунку та власного комерційного ризику.

Такими основними принципами є:

- 1. Самоокупність затрат (беззбитковість) і прибутковість.** Цей принцип вимагає точного обліку й зіставлення витрат і результатів, повного відшкодування собівартості продукції, одержання прибутку.
- 2. Самофінансування** – його суть не тільки у самоокупності витрат, а й у закріпленні частини одержаного прибутку за підприємством у його повне розпорядження. Джерелом фінансування підприємства є прибуток, амортизаційні відрахування, кошти, які одержані від продажу цінних паперів, пайових та інших внесків громадян, трудового колективу підприємства. Іншими словами, розвиток підприємства повністю забезпечується за рахунок власного капіталу, кредитів банку на комерційній договірній основі і за рахунок валютного виторгу.
- 3. Матеріальна зацікавленість** у кінцевих результатах праці. Цей принцип передбачає подолання все ще існуючої “зрівнялівки” в оплаті праці, створення умов для заохочення ініціативи, підприємливості, досягнення найкращих кінцевих результатів.
- 4. Грошовий контроль** за діяльністю підприємства. Кошти підприємств перебувають на розрахунковому рахунку в банку за місцем їх реєстрації або в іншому банку за його згодою. Банк здійснює всі види розрахунків підприємства, кредитні і касові операції. Підприємство застосовує у господарському обігові векселі. Якщо підприємство не виконує систематично свої зобов'язання за розрахунками, то може бути оголошене банком неплатоспроможним, тобто банкрутом.
- 5. Повна економічна відповідальність** за кінцеві результати господарювання, виконання своїх договірних зобов'язань. Основною формою реалізації цього принципу є економічні санкції – вилучення незаконно одержаних доходів, відшкодування збитків, штрафи, неустойки, пені, зменшення або позбавлення премій.
- 6. Господарська самостійність у межах, передбачених законодавством.** Цей принцип передбачає самостійне формування підприємством програми діяльності; залучення матеріально-технічних, фінансових та трудових ресурсів; встановлення цін на продукцію та послуги; вільне розпорядження прибутком, що залишається після сплати податків, зборів та інших платежів; здійснення зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємством належної йому частки валютного виторгу на свій розсуд.

Усі ці принципи комерційної господарської діяльності безпосередньо мають забезпечити організаційну основу інтенсивного характеру індивідуального відтворення на підприємстві з метою привласнення прибутку.

11.5. Види підприємств у ринковій системі господарювання

У країнах з розвинутою ринковою економікою існує безліч різноманітних сучасних підприємств. Вони діють у різних галузях економіки і класифікуються за різними критеріями, зокрема за формами власності, розмірами підприємств, сферою господарської діяльності, організаційно-правовими формами та ін.

Залежно від форм власності можуть діяти підприємства таких видів:

- 1) приватне підприємство** – підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, та їх праці чи з використанням найманої праці. Приватним визначається також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання (юридичної особи);
- 2) підприємство колективної власності** – підприємство, що діє на основі колективної власності. Це зокрема, виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських та релігійних організацій та інші. Підприємством колективної власності визначається також корпоративне або унітарне підприємство, що діє на основі колективної власності засновника;
- 3) комунальне (муніципальне) підприємство**, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- 4) державне підприємство**, що діє на основі державної власності;
- 5) підприємство**, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

Залежно від способу утворення та формування статутного фонду в Україні підприємства діляться на **унітарні** та **корпоративні**.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив. До унітарних підприємств належать державні, комунальні підприємства, а також підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більшою кількістю засновників за їх спільним рішенням, діє на основі об'єднання майна та підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами на основі корпоративних прав. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більшої кількості осіб.

Залежно від кількості працівників та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік підприємства поділяються на: **малі**, **середні** та **великі**.

У світовому господарстві найважливішими критеріями, за якими класифікують малі підприємства, є трудовий і фінансовий.

Трудовий критерій – це середньооблікова кількість працівників, зайнятих на підприємстві. **Фінансовий критерій** – це обсяг валового доходу від реалізації продукції чи послуг, обіг капіталу тощо. Наприклад, у США до категорії малих підприємств належать підприємства, на яких зайнято до 500, в Італії – до 300, у Великій Британії – до 50 працівників.

В Україні *малими* (незалежно від форми власності) *визначаються підприємства, в яких середньооблікова кількість працівників за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми, еквівалентної до 500 тис. євро.*

Малі підприємства – типовий елемент вільного підприємництва. Вони кількісно переважають в усіх розвинених країнах світу. Основними якісними характеристиками *малого підприємства* є:

- 1) *незалежність управління;*
- 2) *можливість вільно розпоряджатися власним майном (капіталом).*

Вони найактивніше реагують на кон'юнктуру ринку, забезпечують насиченість його товарами і різноманітними послугами, сприяють послабленню монополізму, посилюють конкурентний характер виробництва. Малі підприємства, окрім того, мобілізують значні фінансові і виробничі ресурси населення, створюють значну кількість додаткових робочих місць. Вони є носіями інновацій, ведуть інтенсивний пошук розробок і впровадження нових ідей, новітніх технологій. Усі ці властивості малих підприємств переконливо свідчать, що їх розвиток – це могутній чинник реформування вітчизняної економіки, подолання кризового спаду виробництва і забезпечення передумов для економічного зростання.

Аналіз стану підприємництва в Україні показує, що сектор малого бізнесу перебуває на початковому етапі розвитку і характеризується невисоким ступенем ефективності.

Негативний вплив на діяльність малих підприємств в Україні справляють такі чинники, як нестабільність економічної політики, відсутність фінансових ресурсів, високі податки, нестабільність законодавства та ін. За нинішньої ситуації розвиток малих підприємств в нашій країні має стати вирішальним чинником для вдосконалення економічних механізмів. Цей напрямок потребує ефективної державної підтримки малих підприємств, яка має бути спрямована на створення позитивного економічного та правового клімату.

Середні підприємства здійснюють виробництво невеликої, але стійкої номенклатури виробів з малою капіталомісткістю та незначними витратами у значних обсягах. Вони, як правило, здатні швидко пристосовуватися до регіональних ринків, краще використовувати місцеві виробничі ресурси (трудові і сировинні) та забезпечувати насичення ринку регіону необхідними товарами та послугами. Ці та інші властивості середніх підприємств

надають їм певних переваг як перед малими, так і перед великими підприємствами. Проте слід мати на увазі, що господарська діяльність середніх підприємств буде ефективною лише в органічному поєднанні з малими та великими підприємствами.

Великими підприємствами визначаються підприємства, які здійснюють виробництво масової продукції стабільного асортименту. Це значно зменшує собівартість такої продукції і підвищує її конкурентоспроможність. Крім того, вони створюють сприятливі умови для розробки науково-технічних проектів з метою швидкого впровадження новітніх досягнень науки і техніки і виготовлення найновішої високоякісної продукції наукоємних галузей – електронних виробів, персональних комп'ютерів тощо.

Водночас великі підприємства часто занадто консервативні і неспроможні оперативно реагувати на кон'юнктуру ринку щодо моделей, стилів і дизайну продукції. Вони обтяжені великим розміром основного капіталу і прихильні до стабільного великомасштабного виробництва. На цих підприємствах здебільшого громіздка і не досить ефективна система управління. До великих, як правило зараховують підприємства, на яких працює понад 1000 осіб. В Україні до цієї категорії належать підприємства, в яких середньооблікова численність працівників за звітний (фінансовий) рік перевищує тисячу осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму, еквівалентну до 5 млн євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні.

Отже, формування ринкової структури національної економіки передбачає оптимальне поєднання малих, середніх і великих підприємств. Загалом вони краще задовольняють різнобічні потреби суспільства, більш оперативно реагують на кон'юнктуру ринку та на досягнення науково-технічного прогресу, забезпечують передумови для економічного зростання.

Підприємства класифікують також за функціонально-галузевим видом господарської діяльності. Зумовлено це тим, що існує суспільний поділ праці, згідно з яким створюються такі види підприємств: промислові, сільськогосподарські, будівельні, транспортні, торговельні, виробничо-торговельні, фінансові, інноваційно-впровадницькі, підприємства зв'язку, лізингові, страхові, туристичні та ін. Вони відрізняються між собою не тільки умовами і структурою виробництва, а й тим, що вони створюють. З огляду на це, підприємства різних галузей можна згрупувати за видами (змістом) діяльності: виробничі, комерційні, фінансові, посередницькі, страхові.

За національною приналежністю капіталу розрізняють підприємства: *національні* – капітал є власністю вітчизняних підприємців (своєї країни); *закордонні* – капітал належить іноземним підприємцям повністю, або в тій частині, що забезпечує їм необхідний контроль за діяльністю підприємства; *змішані* – капітал належить підприємцям кількох країн. Такі підприємства реєструються в країні одного із його засновників. Метою їх створення є спільна комерційна діяльність.

11.6. Організаційно-правові форми підприємств в умовах ринкової трансформації

11.6.1. Державні та комунальні унітарні підприємства, особливості їх господарської діяльності

Важливою формою підприємництва в умовах ринкової економіки є державні та комунальні унітарні підприємства. Функціонування цих підприємств ґрунтується на державній власності, яка має два рівні: загальнодержавний і комунальний.

Державне унітарне підприємство – підприємство, що утворюється компетентним державним органом в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління. Воно не несе відповідальності за зобов'язаннями власника і органу державної влади, до сфери управління якого входить це підприємство. Органом управління державного унітарного підприємства є керівник підприємства, який призначається органом, до сфери управління якого воно входить, і є підзвітним цьому органу.

Згідно чинним законодавством України, державні унітарні підприємства можуть діяти як державні комерційні підприємства або казенні підприємства.

Державне комерційне підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту на принципах підприємництва і несе відповідальність за наслідки своєї господарської діяльності усім належним йому майном, яке закріплюється за ним на праві господарського відання. Статутний фонд такого підприємства утворюється уповноваженим органом, до сфери управління якого воно входить, до його реєстрації. Мінімальний розмір його статутного фонду встановлюється законом. Водночас слід зазначити, що держава та уповноважений орган, до сфери управління якого входить це підприємство, не несуть відповідальності за його зобов'язаннями, крім випадків, передбачених законодавством.

Характерні особливості господарської діяльності державних комерційних підприємств полягають у тому, що вони зобов'язані приймати та виконувати доведені до них державні замовлення і завдання, а також враховувати їх при формуванні виробничої програми, визначенні перспектив свого економічного і соціального розвитку та вибору контрагентів. Ці підприємства не мають права безоплатно передавати належне їм майно іншим юридичним чи фізичним особам, крім випадків, передбачених законодавством. Віддавати в заставу майно, що належить до основних фондів, здавати в оренду цілісні майнові комплекси структурних одиниць та підрозділів державне комерційне підприємство має право лише за попередньою згодою органу, до сфери управління якого воно входить, і, як правило, на конкурентних засадах. Грошові кошти, одержані від продажу майнових об'єктів, що належать до основних фондів, підприємство спрямовує на інвестування своєї виробничої діяльності.

Характерною особливістю господарської діяльності державних комерційних підприємств є те, що вони утворюють за рахунок прибутку (доходу) спеціальні (цільові) фонди, призначені для покриття витрат, пов'язаних з їх діяльністю. Це насамперед: амортизаційний фонд; фонд розвитку виробництва; фонд споживання (оплати праці); резервний фонд та інші фонди, передбачені статутом підприємства. Порядок визначення нормативів відрахувань до цільових фондів підприємств, їх граничні розміри, порядок формування і використання цих фондів встановлюються законом.

Слід зазначити, що в українській економіці державне унітарне комерційне підприємство може бути перетворене на корпоратизоване підприємство. Так утворюватиметься ще одна група нових для вітчизняної економіки підприємств – “державне акціонерне товариство”, особливості діяльності яких визначаються чинним законодавством.

Казенне підприємство створюється за рішенням Кабінету Міністрів України у галузях національної економіки, де:

- законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам;
- основним (понад 50%) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава;
- за умовами господарської діяльності неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів;
- переважаючим (понад 50%) є виробництво продукції (робіт, послуг), необхідної суспільству, яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним (прибутковим);
- приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом. Казенне підприємство є юридичною особою, має відповідні рахунки в установах державного банку, печатку зі своїм найменуванням, що має містити слова “казенне підприємство”.

У рішенні про створення казенного підприємства визначаються обсяг і характер основної діяльності підприємства, а також орган, до сфери управління якого воно входить. Уповноважений орган затверджує статут підприємства, призначає його керівника, визначає види продукції (робіт, послуг) та дає дозвіл на її виробництво і реалізацію.

Особливості казенних підприємств полягають в тому, що вони: здійснюють господарську діяльність відповідно до виробничих завдань уповноваженого органу; самостійно організують виробництво продукції (робіт, послуг) і реалізують її за цінами (тарифами), що визначаються в порядку, встановленому урядом країни; розпоряджатися закріпленим за підприємствами майном, що належить до основних фондів, вони мають право лише за попередньою згодою уповноваженого органу, який здійснює контроль за його використанням та збереженням. Майно казенних підприємств формується за рахунок таких джерел: державного майна, переданого підприємству; коштів, одержаних від реалізації продукції (робіт, послуг);

цільових коштів, виділених з державного бюджету; кредитів банків та інших джерел. Порядок розподілу та використання прибутку підприємства визначається його статутом.

Особливість господарської діяльності казенних підприємств полягає і в тому, що вони відповідають за своїми зобов'язаннями лише коштами, що перебувають у їхньому розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями підприємств.

Комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління. Майно такого підприємства є комунальною власністю і закріплюється за ним на праві господарського відання або оперативного управління. Таке підприємство не несе відповідальності за зобов'язаннями власника (відповідної територіальної громади) та органу місцевого самоврядування, до сфери управління якого воно належить.

Особливості господарської діяльності комунальних унітарних підприємств визначаються відповідно до вимог, встановлених щодо діяльності державних комерційних або казенних підприємств.

Формування ринкової економіки призводить до виникнення різноманітних форм організації сучасних підприємств (суб'єктів господарювання).

11.6.2. Господарські товариства, їх економічна сутність та види

Особливою формою підприємницької діяльності є *господарські товариства*. Вони являють собою *підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі у підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку*. Метою їх створення є також вирішення проблеми нестачі грошового капіталу та зменшення ризику втрати особистого майна. Господарські товариства є юридичними особами і можуть здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність. Суб'єкти господарювання – юридичні особи, які стали засновниками або учасниками товариства, зберігають статус юридичної особи. У більшості країн з ринковою економікою господарські товариства залежно від характеру інтеграції (осіб чи капіталу) та міри відповідальності за своїми зобов'язаннями поділяються на *товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства та акціонерні товариства*. Кожному виду господарських товариств властиві свої характерні особливості підприємницької діяльності. Так, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю і товариство з додатковою відповідальністю створюються і діють на підставі установчого договору і статуту, повне і командитне товариство – установчого договору.

В українській економіці сутність і види господарських товариств, правила їх створення, діяльності, а також права і обов'язки їхніх учасників та засновників визначає Закон України "Про господарські товариства".

Товариство з обмеженою відповідальністю – господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається статутом, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки власним майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з господарською діяльністю товариства в межах своїх вкладів. До моменту державної реєстрації товариства його учасники повинні сплатити не менше ніж 50 відсотків від суми своїх вкладів. Максимальна кількість учасників товариства встановлюється законом. При перевищенні цієї кількості товариство з обмеженою відповідальністю підлягає перетворенню на акціонерне товариство протягом одного року, а якщо кількість його учасників не зменшиться до встановленої межі зі спливом цього строку, то воно підлягає ліквідації в судовому порядку.

Установчим документом товариства з обмеженою відповідальністю є статут, який зберігається в органі, що здійснив державну реєстрацію товариства.

Вищим органом управління товариства з обмеженою відповідальністю є загальні збори його учасників, черговість та порядок скликання яких встановлюється статутом товариства і законом.

Товариство з додатковою відповідальністю – товариство, засноване однією або кількома особами, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких визначений його статутом. Учасники такого товариства солідарно несуть додаткову відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним учасником вкладу. У разі визнання банкрутом одного із учасників його борги розподіляються між іншими учасниками пропорційно до їхніх часток у статутному капіталі товариства.

Повне товариство – господарське товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за його зобов'язаннями усім своїм майном. Це товариство створюється і діє на підставі засновницького договору, що підписується всіма його учасниками, якими можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва. Управління господарською діяльністю повного товариства здійснюється за спільною згодою всіх його учасників. Учасник товариства не має права без згоди інших учасників здійснювати від свого імені та у своїх інтересах угоди, однорідні з цілями діяльності повного товариства.

Розподіл прибутку та збитків повного товариства здійснюється між його учасниками пропорційно до їхніх часток у складеному капіталі, якщо

інше не передбачене засновницьким договором або домовленістю учасників.

Командитне товариство – товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), також є один або декілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в господарській діяльності товариства.

Командитне товариство створюється і діє на підставі засновницького договору, що підписується усіма повними учасниками, якими можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва. Кожен з учасників (вкладників) командитного товариства повинен зробити вклад до складеного капіталу. Вкладник має право одержувати частину прибутку товариства відповідно до його частки у складеному капіталі в порядку, встановленому засновницьким договором; діяти від імені товариства тільки у разі видачі йому доручення та відповідно до неї; у разі ліквідації товариства вимагати першочергового повернення вкладу; ознайомлюватися з річними звітами та балансами; передавати свою частку у складеному капіталі іншому вкладнику.

Управління підприємницькою діяльністю командитного товариства здійснюється лише повними учасниками (дійсними членами). Вкладники не мають права брати участі в управлінні та заперечувати проти дій учасників з повною відповідальністю щодо управління діяльністю товариства.

Найбільш розвинутою і поширеною формою господарського товариства є **акціонерне товариство**, яке створюється шляхом об'єднання грошового капіталу суб'єктів господарювання і самостійно відповідає за зобов'язаннями тільки власним капіталом. Більш детально сутність акціонерного товариства та причини його виникнення будуть розглядатися в главі 14.

11.6.3. Кооперативні і орендні підприємства, принципи їх діяльності

Особливою організаційно-економічною формою підприємства є кооперативи.

Кооперативне підприємство – це добровільне об'єднання громадян з метою спільного ведення господарської або іншої діяльності. Вони можуть створюватися у різних галузях (виробничі, споживчі, житлові, садово-городні тощо). Характерною ознакою кооперативних підприємств є особиста участь кожного учасника у спільній діяльності, використання власного або арендованого майна. В економіці України діють два основні типи кооперативів: *виробничі* та *споживчі*.

Виробничим кооперативом є добровільне об'єднання громадян на засадах членства з метою спільної виробничої або іншої господарської

діяльності, яка базується на їхній особистій трудовій участі та об'єднанні майнових пайових внесків, участі в управлінні кооперативом та розподілі доходу між його членами відповідно до їх участі у діяльності підприємства.

Виробничі кооперативи (кооперативні підприємства) утворюються громадянами з метою здійснення господарської діяльності на засадах підприємництва. Вони можуть здійснювати виробничу, переробну, заготівельно-збутову, постачальницьку, сервісну та іншу підприємницьку діяльність.

Членами виробничого кооперативу можуть бути громадяни, які досягли 16-річного віку, визнають його статут і беруть трудову та майнову участь у діяльності кооперативу. Вони несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями кооперативу у розмірах та порядку, встановлених статутом кооперативного підприємства і законом. Кількість членів кооперативу не може бути меншою, ніж три особи.

Майно виробничих кооперативів складається з майнових внесків (паїв) їх членів, виготовленої продукції та доходів, одержаних від її реалізації та іншої діяльності. Майно кооперативу становить колективну власність його членів і поділяється на пайовий та неподільний фонди. Порядок здійснення пайових внесків членами кооперативу, а також порядок формування і розміри неподільного фонду встановлюються статутом виробничого кооперативу. Одержаний прибуток розподіляється між членами кооперативу в основному відповідно до їхньої трудової участі. Частина доходу, згідно зі статутом, може розподілятися залежно від величини пайового внеску. Ці відносини регулюються статутом кооперативного підприємства.

Споживчі кооперативи – добровільні об'єднання громадян не з метою одержання прибутку, а з метою надання допомоги своїм членам. Це зокрема, споживчі, житлові, гаражні, садово-городні та інші кооперативи. Вони існують за рахунок членських внесків і задовольняють потреби в основному своїх членів.

У кооперативному підприємстві працюють такі керівні органи: правління (голова), ревізійна комісія (ревізор) і загальні збори. У разі, якщо кількість членів виробничого кооперативу становить більш як 50 осіб, може бути передбачено спостережну раду кооперативу.

До складу правління виробничого кооперативу входить не менше десяти членів, які вирішують питання господарської діяльності кооперативу. Обирається правління (голова) загальними зборами кооперативу.

Ревізійна комісія (ревізор) і спостережна рада (у складі 3-5 осіб) обираються з-поміж членів кооперативу загальними зборами.

Загальні збори – це вищий орган управління виробничого кооперативу. Вони обирають голову кооперативу, членів правління, ревізійної комісії (ревізора) і спостережної ради, затверджують річний звіт та баланс кооперативу і вносять зміни до його статуту.

Відносини кооперативного підприємства з іншими підприємствами, організаціями та громадянами в усіх сферах господарської діяльності встановлюються на основі договорів.

За умовами створення, принципами діяльності та управління кооперативні підприємства відрізняються від інших видів підприємств:

- а) добровільне членство громадян у кооперативі передбачає особисту трудову участь у його діяльності;
- б) демократичний характер управління кооперативним підприємством, що здійснюється на основі самоврядування та гласності;
- в) рівноправність членів кооперативу при прийнятті рішень. Член кооперативу, незалежно від його пайового внеску, має один голос;
- г) членство у кооперативі припиняється виключенням з його складу за рішенням загальних зборів.

Отже, діяльність кооперативних підприємств сприяє розвитку ринкових засад господарювання, поліпшенню використання економічних ресурсів, зниженню рівня безробіття, забезпеченню матеріальних і духовних потреб населення.

***Орендне підприємство** – це підприємство, яке створене орендарем на основі оренди цілісного майнового комплексу існуючого державного або комунального підприємства чи майнового комплексу виробничого структурного підрозділу цього підприємства з метою здійснення підприємницької діяльності.*

Об'єктом оренди можуть бути:

- 1) державні та комунальні підприємства або їх структурні підрозділи як цілісні майнові комплекси, тобто господарські об'єкти із завершеним циклом виробництва продукції (послуг, робіт);
- 2) нерухоме майно (будівлі, споруди, приміщення);
- 3) окреме індивідуально визначене майно виробничо-технічного призначення, що належить суб'єктам господарювання.

***Орендарем** може бути юридична особа, яка утворена членами трудового колективу підприємства чи його структурного підрозділу, майновий комплекс якого є об'єктом оренди.*

Орендодавцями щодо державного та комунального майна можуть бути:

- 1) Фонд державного майна України, його регіональні відділення – щодо цілісних майнових комплексів підприємств, їх підрозділів та нерухомого майна, яке є державною власністю;
- 2) органи, уповноважені Верховною Радою Автономної Республіки Крим або місцевими радами управління майном, що належить відповідно Автономній Республіці Крим або є в комунальній власності;
- 3) державні (комунальні) підприємства щодо окремого індивідуально визначеного майна, а також (з дозволу орендодавців) цілісних майнових комплексів, їх структурних підрозділів та нерухомого майна.

Отже, оренда є формою економічних відносин між власником, котрий безпосередньо не веде господарство на певному державному підприємстві, в організації, та юридичною особою – підприємцем, якому власник (орендодавець) передає за орендну плату майно на основі договору в строкове

платне володіння і користування. Об'єктивно оренда реалізується через систему певних організаційно-економічних відносин, через певну форму господарювання.

Конкретний механізм розвитку орендного підприємства визначається істотними умовами договору оренди. Цими умовами є:

- 1) об'єкт оренди (склад і вартість майна з урахуванням її індексації);
- 2) строк, на який укладається договір оренди;
- 3) орендна плата з урахуванням її індексації;
- 4) порядок використання амортизаційних відрахувань;
- 5) відновлення орендованого майна та умови його повернення або викупу.

Оцінка об'єкта оренди здійснюється за відновною вартістю. Строк договору оренди визначається за погодженням сторін (орендодавця і орендаря). Орендар несе відповідальність за забезпечення цілісності й збереження майна, отриманого в оренду, і на вимогу орендодавця повинен відшкодувати завдані йому збитки.

Важливим елементом механізму функціонування орендного підприємства є *орендна плата*. Вона виступає економічною формою доходу орендодавця-власника, який він одержує за своє майно, передане у строкове платне володіння і користування орендареві.

Орендна плата – це фіксований платіж, який орендар сплачує орендодавцю незалежно від наслідків своєї господарської діяльності. Передаючи в оренду майно, орендодавець розглядає його як певну вартісну величину, що зростає. У цьому полягає суть його економічних інтересів. Тому величина орендної плати непостійна. Розмір її може бути змінений за погодженням сторін. Орендна плата встановлюється у грошовій формі. Проте залежно від специфіки виробничої діяльності орендаря орендна плата за згодою сторін може встановлюватися в натуральній або грошово-натуральній формі. Абсолютна величина і строки внесення орендної плати визначаються в договорі.

Питання створення і діяльності орендного підприємства, майнові відносини в Україні регулюються чинним законодавством.

Найперспективнішою формою оренди є лізинг.

Лізинг – це господарська діяльність, спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів, яка полягає в наданні за договором лізингу однією стороною (лізингодавцем) у виключне користування другій стороні (лізингоодержувачу) на визначений строк майна, що належить лізингодавцю або набувається ним у власність за дорученням чи погодженням лізингоодержувача у відповідного постачальника (продавця) майна, за умови сплати лізингоодержувачем періодичних лізингових платежів.

Залежно від особливостей здійснення лізингових операцій лізинг може бути двох видів: фінансовий чи оперативний. За формою здійснення лізинг може бути зворотним, пайовим, міжнародним тощо.

Об'єктом лізингу може бути нерухоме і рухоме майно, призначене для використання як основний капітал.

Переваги лізингу пов'язані з тим, що він дає можливість швидко переходити на нову технологічну базу, не вимагає значних одноразових затрат, дає змогу звільнитися від обслуговування і зосередити всі зусилля на ефективному використанні нової техніки. Стрімкий розвиток лізингу у країнах з ринковою економікою пояснюється передусім необхідністю активізації інвестиційної політики. Певний досвід роботи щодо розвитку лізингу вже нагромаджений і в Україні.

11.7. Об'єднання підприємств, їх форми та особливості господарської діяльності

Світовий і вітчизняний досвід господарювання свідчить, що в умовах ринкової економіки підприємства можуть на добровільних засадах об'єднувати свою господарську діяльність, тобто утворювати об'єднання підприємств.

Об'єднанням підприємств є господарська організація з правами юридичної особи, яка утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової, комерційної та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань. В об'єднання підприємств можуть входити підприємства інших держав, а вітчизняні підприємства можуть входити в об'єднання підприємств, які утворені на території іноземних держав.

Залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть утворюватися: по-перше, як господарські об'єднання; по-друге, як державні чи комунальні господарські об'єднання.

Господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене за ініціативою підприємств, незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність. Ці об'єднання діють на основі установчого договору або статуту, який затверджується їх засновниками.

В українській економіці державне (комунальне) господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або, у визначених законом випадках, рішенням міністерств та органів місцевого самоврядування, до сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання. Це об'єднання діє на основі рішення про його утворення та статуту, який затверджується органом, що прийняв рішення про утворення об'єднання.

Державні та комунальні господарські об'єднання утворюються переважно у формі корпорації або концерну, незалежно від найменування об'єднання (комбінат, трест тощо). Підприємство, яке входить до складу державного або комунального господарського об'єднання, не має права без згоди об'єднання виходити з його складу, а також об'єднувати свою діяльність з іншими суб'єктами господарювання. Управління державним (комунальним) господарським об'єднанням здійснюють правління і гене-

ральний директор об'єднання відповідно до його статуту та положень законодавства.

За організаційно-правовими формами розрізняють такі добровільні господарські об'єднання підприємств: **асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, картелі, синдикати, трести, холдинги, промислово-фінансові групи**. Підприємства, що входять до складу таких господарських об'єднань, зберігають права юридичної особи. У свою чергу юридичною особою є господарське об'єднання підприємств. Основними документами, що регулюють діяльність об'єднання, є договір або статут, які затверджуються його засновниками.

Асоціація – це договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації та кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. Асоціація не має права втручатися у виробничу і комерційну діяльність підприємств, які є її учасниками. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їхні інтереси у відносинах з органами влади, іншими суб'єктами господарювання.

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації. Її особливостями є:

- збереження фінансової та юридичної незалежності підприємств, що об'єдналися в корпорації;
- делегування учасниками об'єднання його органам управління частини повноважень, пов'язаних із централізованим виконанням деяких функцій в інтересах кожного з учасників;
- кооперування у виробництві товарів, координація основної господарської діяльності учасників корпорації та ін.

Консорціум – тимчасове добровільне статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети, розв'язання конкретних завдань, реалізації цільових програм і проектів (науково-технічних, будівельних тощо). У разі досягнення мети створення консорціуму він припиняє свою діяльність. Консорціум користується і розпоряджається майном, яким його наділяють засновники, коштами, виділеними на здійснення відповідної цільової програми чи проекту.

Концерн – статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну втрачають свою самостійність, наділяють об'єднання правом представляти їхні інтереси у відносинах з іншими

суб'єктами господарювання та органами влади. В сучасних умовах значно розширюється мережа міжнародних концернів.

Картель – договірне об'єднання ряду підприємств переважно однієї галузі для здійснення спільної комерційної діяльності – регулювання збуту виготовлюваної продукції. Його учасники зберігають свою власність на засоби виробництва і продукт виробництва.

Синдикат – організаційна форма існування різновиду картельної угоди, що передбачає реалізацію продукції, виробленої учасниками об'єднання, через створюваний спільний збутовий орган або збутову мережу одного з учасників синдикату. На відміну від картелю, синдикат розриває безпосередній зв'язок окремих фірм з ринком. Така форма об'єднання є характерною для підприємств, що виробляють однорідну продукцію.

Трест – монополістичне об'єднання підприємств, що раніше належали різним підприємствам, в єдиний виробничо-господарський комплекс. При цьому підприємства-учасники тресту повністю втрачають свою власність на засоби і продукти виробництва, отже, і юридичну та господарську самостійність.

Холдингова компанія – суб'єкт господарювання, що володіє контрольним пакетом акцій групи підприємств (дочірніх). Між холдинговою компанією (материнською) та її дочірніми підприємствами встановлюються відносини контролю-підпорядкування. Контролююче підприємство несе відповідальність за результати господарської діяльності дочірнього підприємства. Так, якщо з вини контролюючого підприємства дочірнім підприємством було укладено не вигідні для нього угоди або господарські операції, то контролююче підприємство має компенсувати завдані дочірньому підприємству збитки. Холдингові компанії, залежно від їх специфіки, можуть виконувати різні функції: виробничу, комерційну, збутову, інвестиційну, зовнішньоекономічну діяльність.

Промислово-фінансова група – об'єднання, яке створюється на певний строк з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови національної економіки, включаючи програми згідно з міжнародними договорами. До складу цієї групи можуть входити промислові та сільськогосподарські підприємства, банки, наукові й проектні установи, інші установи і організації усіх форм власності, що мають на меті отримання прибутку, вироблення конкурентоспроможної продукції. У складі цього об'єднання визначається головне підприємство, яке має виняткове право діяти від імені промислово-фінансової групи як учасника господарських відносин. При цьому головним підприємством промислово-фінансової групи не може бути банк, фінансово-кредитна установа.

Підставою для створення промислово-фінансової групи є генеральна угода про спільну діяльність.

В Україні промислово-фінансова група створюється за рішенням Кабінету Міністрів. Метою створення цієї групи є активізація інвестиційно-інноваційних процесів в різних галузях вітчизняної економіки, підвищення

ефективності діяльності підприємств, їх конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Досвід передових країн світу свідчить, що промислово-фінансові групи відіграють визначну роль, адже вони здатні здійснювати контроль за виробничо-розподільчим циклом з одного центру та конкурувати з найбільшими компаніями світу. Проте слід зазначити, що певні економічні переваги цих груп одночасно породжують і їх недоліки. Вони полягають у створенні нових монопольних утворень на ринку, що потребує застосування антимонопольного регулювання.

Для об'єднань підприємств характерна особлива система відносин власності і взаємних зобов'язань. Підприємства, які входять до складу об'єднання, зберігають статус юридичної особи, свій господарський суверенітет. Вони, як правило, не відповідають за зобов'язаннями об'єднання підприємств, а останнє не відповідає за зобов'язаннями підприємств, що входять до його складу.

Підприємства-учасники господарського об'єднання зберігають право на вихід з його складу, бути членом інших об'єднань підприємств, одержувати частину прибутку від комерційної діяльності об'єднання відповідно до його статуту.

Об'єднання підприємств щодо підприємств, які входять до його складу, виконує лише ті функції й має тільки ті повноваження, які підприємства-учасники делегують йому добровільно.

Вищим органом управління господарським об'єднанням є загальні збори його учасників. Управління поточною діяльністю об'єднання підприємств здійснює його виконавчий орган (колегіальний чи одноособовий) відповідно до статуту. Припинення діяльності об'єднання підприємств відбувається в результаті його реорганізації в інше об'єднання або ліквідації за рішенням підприємств-учасників.

Господарські об'єднання мають право утворювати за рішенням їх вищого органу управління (загальних зборів учасників) унітарні підприємства, філії, представництва, а також бути учасником (засновником) господарських товариств.

Отже, господарські об'єднання підприємств мають змогу більш ефективно розв'язувати виробничі завдання, що постають перед окремими підприємствами. Вони дозволяють розширювати можливості їхньої господарської діяльності, більш раціонально використовувати наявні ресурси за рахунок їх об'єднання, удосконалення організації спільної діяльності для вирішення конкретних завдань у виробничій сфері, у здійсненні соціальних та інших заходів.

11.8. Капітал як матеріальна основа господарської діяльності підприємства

11.8.1 Капітал підприємства, його структура і джерела формування

Економічний зміст поняття „капітал” розкривається в главі 13.

Капітал підприємства як суб'єкта підприємницької діяльності – засоби виробництва, інші матеріальні цінності та фінансові ресурси, які створюються і використовуються у відтворювальному процесі для забезпечення його життєдіяльності. Отже, капітал становить матеріальну основу для початку і продовження підприємницької діяльності будь-якого підприємства. Його розмір використовується як основа при визначенні фінансово-економічного становища підприємницьких структур, автономності бізнесу.

Структура власного капіталу підприємства відображає закон взаємозв'язку різних елементів, систему їх взаємодії у межах єдиного цілого.

Засоби виробництва (засоби праці та предмети праці) у вартісному вираженні становлять виробничий капітал (виробничі засоби) підприємства. Залежно від характеру обігу, перенесення своєї вартості на створювану продукцію капітал, що перебуває у виробничій формі, поділяють на основний і обіговий.

Основний капітал – це засоби праці, які цілком і багаторазово беруть участь у процесі виробництва, тривалий час зберігають повністю або частково свою натурально-речову форму, а їхня вартість переноситься на вироблений продукт частинами в міру їх зношування. До основного капіталу зараховують ту частину продуктивного капіталу, яка авансована для придбання (купівлі) виробничих приміщень, споруд, машин, устаткування, комп'ютерів, інструментів. Перенесення частини вартості основного капіталу здійснюється шляхом амортизації і утворення амортизаційного фонду. Наприклад, машина служить 10 років. Щорічно десята частина її вартості переноситься на вироблені товари, які створюються з її допомогою. Отже, машина зазнає амортизації.

Необхідно враховувати також фактор морального зношування, у зв'язку з чим засоби праці мають бути замінені ще до їхнього фізичного зношування, адже відбувається безперервний процес створення нового технічно досконалішого виробничого обладнання з підвищеною продуктивністю.

Водночас слід мати на увазі, що елементи основного капіталу у процесі виробництва виконують різні функції і поділяються на активні і пасивні. **Активні елементи основного капіталу** – це ті, що безпосередньо беруть участь у виробничому процесі, тобто впливають на предмет праці. До них належать машини, устаткування, інструменти, вимірювальні і регулюючі прилади, комп'ютери тощо. **Пасивні елементи** – обслуго-

вують процес виробництва, тобто створюють умови для його здійснення (приміром, будівлі, споруди). Продуктивність основного капіталу підприємства тим вища, чи більша частка активної частини.

Джерелом простого відтворення основного капіталу є амортизаційні відрахування.

Схематично структуру основного капіталу зображено на рис. 11.3.

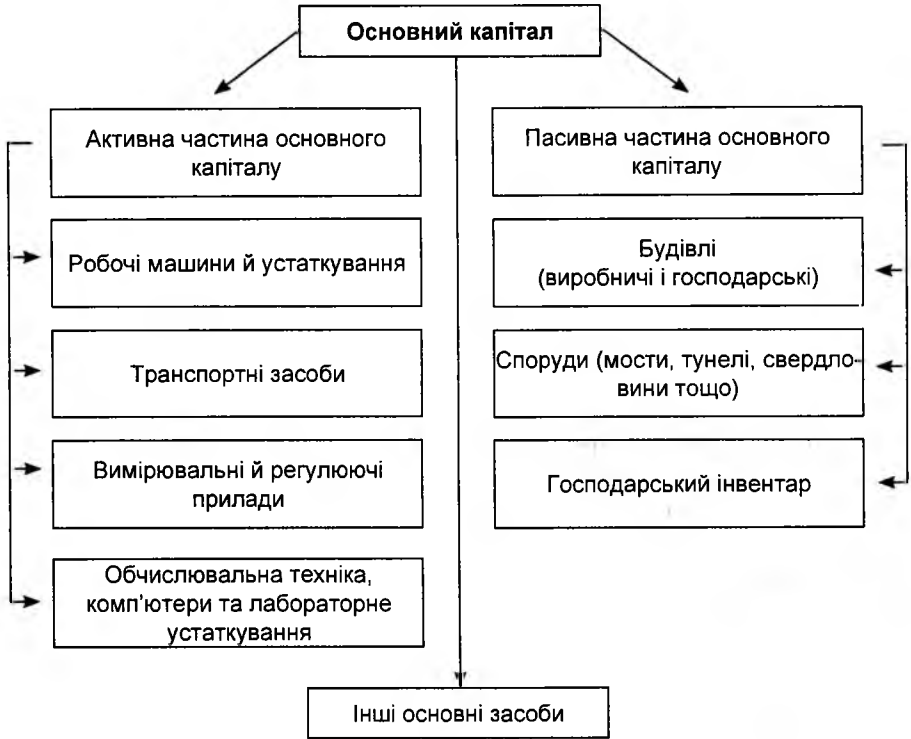

Рис. 11.3. Структура основного капіталу

Слід зазначити, що в Україні тривалий час виділялось недостатньо коштів для оновлення основного капіталу. Це призвело до не виправданого перенапруження вітчизняної економіки, де питома вага зношення діючого основного капіталу, що діє, значно більша порівняно із упровадженням нових засобів праці. На початку 90-х років ХХ ст. потреби економіки України у відтворенні основного капіталу задовольнялися лише на 50 відсотків. Негайної зміни вимагали майже 25 відсотків загального обсягу основного капіталу, у тому числі майже 40 відсотків машин і обладнання¹. Вихід із такої негативної ситуації і оновлення основного капіталу на принципово новій, конкурентоспроможній основі потребує значного інвестиційно-інноваційного пошуківлення, науково обґрунтованої інвестиційної політики. Важливе значення має поліпшення технологічної струк-

¹ Дзись Г. Структура перебудови України // Економіка України. – 1994. – №6. – С. 24–25.

тури інвестицій за рахунок збільшення питомої ваги витрат на відтворення активної частини основного капіталу – машин та устаткування.

Необхідно зазначити, що за останні роки технологічна структура інвестицій в оновлення основного капіталу у вітчизняній економіці поліпшилася. Про це свідчать дані, наведені в таблиці 11.1.

Таблиця 11.1

Технологічна структура інвестицій в основний капітал України за 1995-2002 роки (в %)¹

Інвестиції в основний капітал	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Усі інвестиції	100	100	100	100	100	100	100	100
У тому числі:								
- будівельно-монтажні роботи	66,0	59,0	56,0	51,0	46,0	43,0	42,0	40,0
- устаткування, інструмент на інвентар	27,0	34,0	36,0	41,0	47,0	49,0	51,0	54,0
- інші капітальні роботи й витрати	7,0	7,0	7,0	8,0	7,0	8,0	7,0	6,0

З наведених даних видно, якщо в 1995-1997 роках спостерігалось падіння питомої ваги витрат на устаткування, то в 2002 р. відбулося її збільшення – з 27% у 1995 р. до 54% у 2002 р.

Обіговий капітал – це частина продуктивного капіталу, яка цілком споживається у кожному циклі виробництва, при цьому свою вартість повністю переносить на виготовлений продукт за один кругообіг і яка повністю повертається до підприємця у грошовій формі після його реалізації. До обігового капіталу зараховують предмети праці, які використовуються у виробництві – матеріали, сировину, паливо, енергію, напівфабрикати та інше. Їхня вартість повністю входить у створювану продукцію. До обігового капіталу належить і та частина капіталу, яка витрачається на купівлю робочої сили. Проте вартість капіталу, витраченого на робочу силу, на відміну від інших частин обігового капіталу, у процесі виробництва не переноситься на готовий продукт. Робоча сила разом з іншими чинниками виробництва (капіталом і підприємцем) створює нову вартість, яка є складовою доданої вартості.

В сучасних умовах інформаційної економіки вчені, оцінюючи роль і значення інтелектуального капіталу у процесі створення нової вартості та отримання прибутку, особливу увагу звертають на людський капітал. Так, вони зазначають, що „людський капітал є міра втіленої в людині здатності приносити дохід. Людський капітал включає природжені здібності й талант, а також освіту й набуту кваліфікацію”².

¹ Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – С. 230.

² Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензі Р. Економіка: Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1993. – с. 303.

Капітал як матеріальна основа господарської діяльності підприємства є абстрактною сумою грошових коштів, що надані їх власником або кредитором суб'єкту господарювання з метою інвестування. Тому за джерелами виникнення розрізняють капітал підприємства двох типів:

- 1) власний капітал;
- 2) позиковий капітал (кредити, позики).

Власний капітал – це грошовий капітал, який надається на невизначений термін підприємству в обмін на право співвласника його майна і доходу (прибутку), що виникає внаслідок підприємницької діяльності. Його економічна сутність і зміст полягають у забезпеченні будь-якого підприємства засобами праці та предметами праці (основним і обіговим капіталом), необхідними для початку і продовження господарської діяльності. Основу власного капіталу складає статутний і пайовий капітал, у нього також входять додатково вкладений капітал, резервний капітал, нерозподілений прибуток і цільове фінансування. Статутний і пайовий капітал складають внески засновників підприємства.

Порядок формування власного капіталу залежить від організаційно-правової форми підприємства. Так, наприклад, капітал товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повного товариства та командитного товариства формується за рахунок внесків його засновників та учасників.

Позиковий капітал – фінансові ресурси, які надаються підприємству у користування на точно фіксований час і під установлену в договорі позики плату. Він складається з довгострокових і короткострокових банківських та інших кредитів, позики, інвестицій, лізингу та ін.

11.8.2. Відтворення капіталу підприємства

Відтворення капіталу підприємства – це безперервне його відновлення, яке забезпечує постійне повторення процесу виробництва (рис. 11.4).

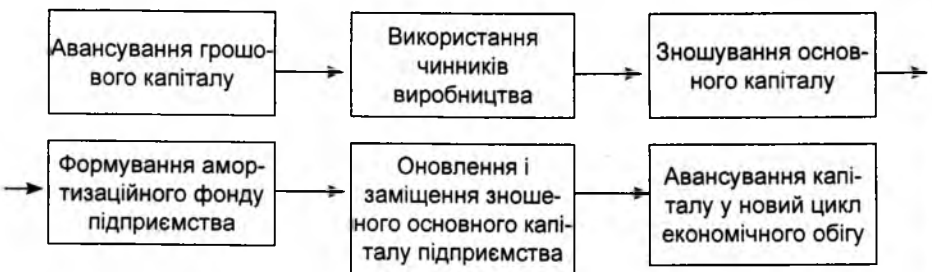

Рис. 11.4. Схема індивідуального відтворення капіталу підприємства

У ході відтворення капіталу відновлюються і розвиваються його складові елементи як за натурально-речовою формою, так і за вартістю,

змінюється структура капіталу. У ході повторення і відновлення виробництва капітал підприємства перебуває у кругообігу.

Кругообіг капіталу – це безперервний рух капіталу, у процесі якого він послідовно проходить три взаємозалежних стадії, втілюючись на кожній із них у відповідну матеріальну форму: засобів виробництва, готової продукції і грошових коштів.

На першій стадії підприємство купує на ринку засоби виробництва і робочу силу (грошова форма капіталу перетворюється на товарну), на другій – відбувається процес виробництва (продуктивна форма капіталу перетворюється на товарну), на третій – реалізується на товарному ринку вироблений продукт (товарна форма капіталу перетворюється на свою початкову (вихідну) форму – грошову, кругообіг завершений). Від безперервного кругообігу значною мірою залежить нормальний хід процесу відтворення капіталу підприємства, його ритмічність, надходження кінцевого продукту на потреби особистого і виробничого споживання.

Схему кругообігу капіталу підприємства можна показати так:

$$G - T < \frac{3B}{PC} \quad \dots \quad B(3B + BH) \quad \dots \quad T' - G'$$

I стадія (обігу); II друга стадія (виробництва); III стадія (обігу),

де G – грошові кошти,

$G - T < \frac{3B}{PC}$ – вартість закуплених засобів виробництва і робочої сили:

$B(3B + BH)$ – виробництво, у процесі якого вартість спожитих засобів виробництва ($3B$) переноситься конкретною працею на продукт, що виробляється, створюється нова вартість (BH);

T' – готова для реалізації продукція;

G' – грошові кошти від реалізації продукції;

$$G' = G + DB,$$

де G – авансовані гроші,

DB – додаткова вартість.

З формули кругообігу капіталу видно, що грошовий капітал перетворюється на продуктивний (перша стадія), продуктивний – на товарний (друга стадія), товарний – на грошовий (третья стадія). На першій і третій стадіях кругообіг капіталу функціонує у сфері обігу, на другій – у сфері виробництва нової продукції і створенні нової вартості.

На кожній стадії кругообігу капіталу відбуваються різні економічні процеси, і жодну з них не можна абсолютизувати, а потрібно розглядати у діалектичному зв'язку з іншими стадіями.

При аналізі кругообігу капіталу особливої уваги слід надавати проблемі **ефективності та якості**. Так, від якості засобів виробництва, закуплених на першій стадії кругообігу, значною мірою залежить ефективність процесу в наступних стадіях. Наприклад, у разі використання

неякісної сировини підприємство одержить неякісний товар, який не буде реалізуватися. Отже, проблема якості товару – головна. Ефективність на другій стадії пов'язана, зокрема, зі скороченням часу робочого періоду, що вимагає застосування прогресивної техніки та технології, комп'ютеризації виробництва тощо. На третій стадії існують проблеми транспортування, зберігання, реалізації продукції. Рациональне їх розв'язання може у декілька разів збільшити прибуток, зарплату, фонди нагромадження і споживання.

У процесі відтворення капіталу його кругообіг постійно повторюється. *Кругообіг як періодично повторюваний процес, а не як окремий акт, у якому авансована вартість повертається до своєї вихідної форми, називається обігом капіталу.* Тривалість обігу характеризується часом обігу капіталу. *Час обігу капіталу – це період руху вартості від моменту її авансування до моменту її повернення до підприємства у грошовій формі.* Тобто, це період від моменту авансування грошових коштів до моменту їх повернення до підприємства.

Швидкість обігу капіталу (Π) прийнято визначати кількістю його обігів, які відбулися за певний період, як правило за рік (O), і тривалістю (часом) одного обігу капіталу (O). Залежність між цими показниками можна виразити формулою:

$$\Pi = \frac{O}{o}$$

Швидкість обігу капіталу має велике значення для господарської діяльності підприємства. Збільшення швидкості обігу капіталу сприяє зниженню витрат виробництва, підвищенню ефективності діяльності підприємства. На швидкість обігу капіталу впливають час виробництва і час обігу.

Час виробництва – це час, протягом якого продуктивний капітал перебуває у сфері виробництва. Він охоплює час безпосереднього впливу на предмет праці робітника, природних процесів, а також перерви у виробничому процесі, що пов'язані з технологією виробництва, та час перебування капіталу у вигляді виробничих запасів. Щоб прискорити обіг капіталу, підприємці прагнуть скоротити час виробництва, підвищуючи продуктивність й інтенсивність праці, застосовуючи науково-технічні досягнення, сучасну нову техніку і технологію.

Час обігу – це час, протягом якого капітал підприємства перебуває у сфері обігу. У різних галузях і сферах господарської діяльності він різний і складається з часу транспортування товару від виробника до споживача, часу зберігання товарних запасів на складах, часу продажу готової продукції, часу купівлі чинників виробництва тощо. Скорочення часу обігу і загального обігу капіталу залежить від впровадження у виробництво нової техніки і прогресивних технологій, комерційної інформації, вдосконалення транспорту і засобів зв'язку, менеджменту і маркетингу.

Сьогодні вся маркетингова діяльність підприємства має бути спрямована на скорочення обігу, часу, протягом якого готова продукція знаходиться на складах, терміну транспортування її до споживача, часу реалізації готової

продукції, часу, протягом якого відбувається придбання нових засобів виробництва. Все це впливає на продуктивність праці, собівартість, прибутковість.

У процесі кругообігу основний капітал зазнає фізичного (матеріального) і морального зношування.

Фізичне зношування основного капіталу – це матеріальне зношування машин, обладнання, ЕОМ, комп'ютерів, інструментів, будівель і споруд та інших засобів праці в результаті поступової втрати окремими елементами своїх техніко-виробничих властивостей, своєї споживної вартості. Фізичне зношування є наслідком впливу виробничих навантажень, атмосферних умов, змін у будові матеріалу, з якого виготовлені знаряддя праці. **В економічному значенні фізичне зношування** – це процес перенесення вартості на готовий продукт тією середньою мірою, якою основний капітал втрачає свою споживну вартість.

Крім фізичного зношування, основний капітал зазнає і морального зношування. **Моральне зношування** – це передчасна втрата засобами праці (машинами, обладнанням, ЕОМ, комп'ютерами, інструментами) частини вартості через конструктивне старіння, винайдення нових засобів праці незалежно від фізичного зношування. Матеріальною основою морального зношування є науково-технічний прогрес. Існують дві форми морального зношування. **Перша форма** полягає у втраті місткості засобів праці внаслідок підвищення продуктивності праці. Тобто, коли старі засоби праці втрачають частину первісної вартості, бо нові засоби праці такої самої конструкції виробляються дешевше внаслідок зростання суспільної продуктивності праці в галузях, що їх виготовляють. У результаті на готовий продукт переноситься їхня менша вартість.

Друга форма морального зношування спричинена поширенням досконаліших і продуктивніших засобів праці. Це коли у виробництво впроваджуються принципово нові, економічні машини і устаткування, новітня технологія, а старі засоби праці і технології вже не забезпечують досягнутого рівня суспільно необхідної праці на виробництво певної продукції. При цьому на одиницю виробленої продукції переноситься менша величина вартості основних виробничих фондів. Наприклад, якщо за допомогою принципово нової машини виробляється у два рази більше продукції (чи надається послуг), ніж за допомогою застарілої техніки, то на одиницю продукту (послуги) буде переноситися менша кількість вартості застарілих засобів праці. Це скорочує тривалість циклу обігу основного капіталу.

Отже, за другої форми морального зношування відбувається зниження вартості основного капіталу (засобів праці) у результаті науково-технічного прогресу.

11.9. Амортизація основного капіталу підприємства та методи її визначення

Щоб забезпечити своєчасне й повне оновлення основного капіталу, запроваджуються норми амортизації, що враховують фізичне і моральне зношування. **Амортизація** – це процес поступового перенесення вартості засобів праці у міру зношування їх на вартість виробленого продукту і використання цієї вартості для подальшого відтворення (заміщення, відновлення) засобів праці. Вартісне зношування є грошовим вираженням фізичного і морального зношення.

Перенесена вартість являє собою частину собівартості продукції, яка після реалізації надходить підприємству у вигляді частини виторгу, що зараховується на спеціальний грошовий фонд (амортизаційний фонд). **Амортизаційний фонд** – це фонд грошових ресурсів, що утворюється за рахунок амортизаційних відрахувань і призначається для повного відновлення (реновації) основного капіталу. За натуральною формою відшкодування зношування основного капіталу здійснюють у процесі нового капітального будівництва та капітального ремонту.

Слід зазначити, що амортизація відшкодовує зношування основного капіталу лише у процесі виробництва. За рахунок амортизації не відшкодовуються засоби праці, зруйновані під час стихійного лиха, війни, невстановлене устаткування, а також засоби праці, які тривалий час перебувають у капітальному ремонті. Амортизація нараховується при введенні в дію нових цехів, дільниць, відділків.

З метою створення економічних передумов для оновлення основного капіталу установлюється **норма амортизації** – відношення річного обсягу амортизаційних відрахувань до середньорічної вартості основного капіталу, виражене у відсотках. Норми амортизації визначаються на основі строків служби засобів праці, які залежать від їх довговічності, фізичного й морального зношування, фактичного віку, затрат на капітальний ремонт, модернізацію. Водночас на підприємствах деяких галузей, специфічні умови яких не дають можливості визначити амортизаційні відрахування у відсотках за вартістю основних фондів, норма амортизації встановлюється до іншої бази. Наприклад, у вугільній, гірничовидобувній, нафтовидобувній промисловості норма амортизації визначається у грошах на тонну видобутого продукту.

Норма амортизації складається з двох частин: норми на реновацію (повне відновлення) і норми на капітальний ремонт. Ці частини взаємопов'язані і взаємозалежні. Так, чим коротший строк служби засобів праці, тим за інших рівних умов менша потреба у ремонті, а отже, і нижча частка амортизаційних відрахувань на капітальний ремонт. У загальному вигляді формула річної норми амортизації така:

$$A = \frac{\Phi_{\text{осн.}} - \Phi_{\text{д.в.}}}{\Phi_{\text{осн.}}} \times 100,$$

де A – річна норма амортизації, визначена у відсотках;

Фосн. – балансова вартість засобів праці;

Фл.в. – ліквідаційна вартість засобів праці;

T – тривалість (кількість років) функціонування основного капіталу (амортизаційний період з урахуванням морального зношування).

Норма амортизації впливає на собівартість продукції, а відповідно й на величину чистого доходу. Тому норми амортизації зношуванням бути науково обґрунтованими. Це дає змогу точніше обчислити собівартість і ціни на продукцію.

У зв'язку з об'єктивними процесами прискорення НТП, швидким моральним і фізичним зношуванням і необхідністю у короткі строки оновити основний капітал потрібно прискорити його амортизацію. Це вимагає докорінних змін в амортизаційній політиці, тобто суттєвого підвищення норми амортизації основного капіталу.

В Україні згідно з чинним законодавством **норми амортизації** встановлюються у відсотках до балансової вартості кожної з груп основного капіталу на початок звітного періоду в такому розмірі (в розрахунку на рік):

група 1 (будівлі, споруди, їх структурні компоненти та передавальні пристрої, в тому числі житлові будинки та їх частини (квартири та ін.), вартість капітального поліпшення землі) – **8 відсотків**;

група 2 (автомобільний транспорт та вузли (запасні частини) до нього; меблі, побутові електронні, оптичні, електромеханічні прилади та інструменти, інше конторське (офісне) обладнання, устаткування та приладдя до них) – **40 відсотків**;

група 3 (будь-які інші основні фонди, які не включені до груп 1,2,4) – **24 відсотки**;

група 4 (електронно-обчислювальні машини, інші машини для автоматичного оброблення інформації, їх програмне забезпечення, пов'язані з ними засоби зчитування або друку інформації, інші інформаційні системи, телефони, мікрофони і рації, вартість яких перевищує вартість малоцінних предметів) – **60 відсотків**. При цьому слід мати на увазі, що до групи 4 зараховують відповідні засоби праці, придбані (виготовлені) підприємством після 1 січня 2003 р.

Слід зазначити, що підприємство може прийняти рішення про застосування інших норм амортизації, що не перевищують норм, визначених чинним законодавством.

Згідно з стандартами систем національних рахунків, об'єкт основного капіталу амортизується фактично до досягнення ним ліквідаційної вартості, яку підприємство встановлює самостійно. Наприклад, собівартість об'єкта основного капіталу становить 20 тис. грн. Ліквідаційну вартість підприємство встановлює на рівні 2 тис. грн. Отже, амортизації (зносу) підлягає сума 18 тис. грн.

Кожне підприємство має право самостійно обрати найбільш відповідний метод нарахування амортизації з-поміж тих, що передба-

чені СНР (системою національних рахунків): виробничий метод, метод прямолінійного списання, метод суми цифр років, метод зменшення залишкової вартості (залишку).

Виробничий метод. Цей метод передбачає нарахування місячної суми амортизації як добутку фактичного місячного обсягу виробництва продукції (робіт, послуг) і виробничої ставки амортизації. Виробнича ставка амортизації обчислюється діленням амортизованої вартості на загальний очікуваний обсяг продукції із використанням об'єкта основних засобів. Виробничий метод залежить від функціонування амортизованого об'єкта. Розгорнута формула цього методу має такий вигляд:

$$Ai = \frac{(\text{Фосн.} - \text{Лт.}) \times \Pi i}{\sum_{i=1}^T \Pi}$$

де Ai – сума амортизації об'єкта основного капіталу;

Фосн. – балансова вартість об'єкта;

Лт. – ліквідаційна вартість на останній рік експлуатації об'єкта;

Πi – відпрацювання об'єкта в i -му році;

$\sum_{i=1}^T \Pi$ – загальний відробіток об'єкта за весь період його експлуатації;

T – загальна кількість років експлуатації об'єкта.

Наприклад, балансова вартість верстата – 15 тис. грн, ліквідаційна вартість – 1 тис. грн, загальний відробіток за весь період експлуатації – 14 тис. верстатогод., на другому році служби – 4 тис. верстатогод. Яка буде амортизація верстата на другому році його експлуатації? Підставивши ці дані у формулу, визначимо, що амортизація дорівнює

$$\frac{(15 - 1) \times 4}{14} = 4 \text{ тис. грн}$$

Недоліком цього методу є те, що за ним важко визначити відробіток окремих об'єктів необігових активів, наприклад, при моральному старінні, реорганізації підприємства.

Метод прямолінійного списання вартості об'єкта, що амортизується. Списання відбувається однаковими частинами протягом усього періоду експлуатації об'єкта. Серед 600 крупних компаній США цей метод використовують понад 90 відсотків компаній. Амортизація за цим методом визначається так:

$$Ai = \frac{\text{Фосн.} - \text{Лт.}}{T}$$

У наведеному прикладі при експлуатації верстата протягом чотирьох років для будь-якого року амортизаційні відрахування становитимуть 3,5 тис. грн:

$$\left(\frac{15 - 1}{4} \right) = 3,5 \text{ тис. грн}$$

На основі цього методу щорічні амортизаційні відрахування можна обчислити й іншим способом: визначимо щорічну норму амортизаційних відрахувань, а щорічні амортизаційні відрахування дорівнюватимуть 3,5 тис. грн:

$$\frac{25\% (15-1)}{100\%} = 3,5 \text{ тис. грн.}$$

Недоліком цього методу є те, що у ньому не враховується моральне зношування і необхідність збільшення витрат на ремонт в останні роки експлуатації.

Поряд зі звичайними методами амортизації основних фондів підприємствами у міжнародній практиці використовуються і методи прискореної амортизації. У чому ж їх суть?

Метод суми цифр років: строк експлуатації верстата (T) – чотири роки. Сума простої арифметичної прогресії від одного до кількості років “життя” верстата ($1+2+3+4 = 10$), тобто

$$S = \frac{T(T+1)}{2}$$

Відповідно до цього методу амортизаційні відрахування визначаються за формулою:

$$A_i = \frac{T-i+1}{S} \times (\text{Фосн.} - \text{Лт.})$$

У наведеному прикладі норма амортизації дорівнює для першого року $(4-1+1):10 = 4/10$; для другого – $(4-2+1):10 = 3/10$; для третього – $(4-3+1):10 = 2/10$; для четвертого $(4-4+1):10 = 1/10$; а сума річної амортизації, наприклад, для другого року дорівнює: $A = 3/10 (15 - 1) = 4,2$ тис. грн. Цей метод у США використовують лише 13 відсотків підприємств.

Метод зменшення залишкової вартості (залишку): подвоєна ставка відрахувань розраховується за методом рівномірного прямолінійного списання. Сума амортизації визначається не за початковою, а за залишковою вартістю верстата. Розгорнута формула цього методу має такий вигляд:

$$A_i = 2A_i \times (\text{Фосн.} - \frac{i}{1} \sum A),$$

де $2A_i$ – подвоєна норма щорічної амортизації, яка обчислюється за методом рівномірного прямолінійного списання;

$\sum_1^i A$ – сума нагромадженої амортизації верстата на початок i -го

звітного року. Лише 10 відсотків підприємств у США використовують цей метод.

У міжнародній практиці існують також спеціальні методи амортизації. Норма амортизації визначається як відношення загальної суми річної амортизації відповідної групи основного капіталу до сумарної початкової вартості. За цим методом у перший обліковий період придбання засобів праці списується від 10 до 50 відсотків вартості основного капіталу. Він

застосовується для малоцінних засобів праці – інструментів та інвентарю, а також в експериментальних галузях, для будівель, які здаються в оренду, тощо.

Отже, у зношуванні вартість засобів праці набуває ще одне існування: перша частина її залишається пов'язаною зі споживною вартістю, або натуральною формою засобів праці, а друга відокремлюється від неї у вигляді грошей. У русі вона збільшується, аж поки ці засоби праці не відживуть свій вік, і вся їхня вартість, відокремившись від „тіла” засобів праці, не перетвориться на гроші.

Контрольні запитання та завдання

1. У чому полягає суть підприємництва як форми господарської діяльності? Яка його роль в національній економіці?
2. Які функції виконує підприємство?
3. На основі яких принципів здійснюється підприємство?
4. Хто може бути суб'єктом підприємницької діяльності в Україні?
5. Назвіть основні види підприємницької діяльності.
6. Охарактеризуйте сучасний стан розвитку малого та середнього підприємництва в Україні.
7. Назвіть особливості та головні напрями розвитку підприємницької діяльності в Україні.
8. Що являє собою підприємство? Які його характерні ознаки і головні функції?
9. На основі яких принципів діє підприємство в умовах ринкових відносин? Що таке комерційний розрахунок?
10. Назвіть види підприємств за формами власності.
11. Які чинники впливають на розмір підприємств? Які підприємства у вітчизняній економіці належать до малих?
12. У чому полягає сутність некомерційного підприємства, яка його необхідність і функції в ринковій економіці?
13. Що являють собою унітарні та корпоративні підприємства?
14. Назвіть особливості господарської діяльності державних підприємств в умовах ринкової економіки.
15. Що являють собою господарські товариства? Яка мета їх створення?
16. Назвіть види господарських товариств.
17. Що являють собою господарські об'єднання підприємств? Яка мета їх створення?
18. Охарактеризуйте особливості господарської діяльності кооперативних підприємств.
19. Що являють собою орендні підприємства?
20. Що таке орендна плата?
21. Що являє собою лізинг?

22. Які заходи необхідно передбачити для прискорення розвитку малого та середнього підприємництва в Україні?
23. У чому суть основного капіталу? Яка його структура?
24. Охарактеризуйте функціональні форми капіталу підприємства.
25. У чому полягає зміст кругообігу капіталу підприємства?
26. Що таке фізичне і моральне зношення основного капіталу?
27. Що являє собою амортизація основного капіталу, її норма? Які методи нарахування амортизації Вам відомі?
28. Що являє собою амортизаційний фонд? Для чого він призначається?
29. Які засоби праці належать до основного капіталу?
30. Що являє собою обіговий капітал?
31. Що таке активні і пасивні елементи основного капіталу?
32. У чому суть обігу капіталу підприємства?
33. Чим кругообіг капіталу відрізняється від обігу капіталу?
34. Який принцип лежить в основі поділу капіталу на основний і обіговий?
35. Які заходи необхідно передбачити для прискорення обігу капіталу підприємства?

Глава 12

ОСОБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНІЙ СФЕРІ

Перехід до ринкової економіки в Україні, становлення і розвиток різноманітних форм власності охоплює і аграрне виробництво. Необхідність таких перетворень зумовлена тим, що сформовані і законсервовані протягом декількох десятиріч форми господарювання у сільському господарстві виявились малоефективними, не здатними забезпечити розвиток продуктивних сил в цій галузі, їх раціональне використання, зацікавленість працівників у результатах своєї праці і економічну відповідальність суб'єктів господарювання.

Епіцентром всебічного оновлення аграрних відносин, пошуку нових форм господарювання є аграрні реформи, які торкають економічні інтєреси не тільки сільського населення, а всього суспільства. Врешті-решт вони визначають соціальну спрямованість оновлення не тільки аграрного сектора економіки, а всього суспільного виробництва.

12.1. Суб'єкти та об'єкти підприємницької діяльності в аграрній сфері

Підприємницька діяльність у сільському господарстві неможлива без участі в ній певних суб'єктів і наявних об'єктів підприємництва, які зазнають відповідної еволюції.

Характеризуючи учасників підприємницької діяльності у сільському господарстві, слід підкреслити, що за наявності різноманітних форм

власності в цій сфері, їх соціально-економічні типи бувають досить різноманітними. Підприємцями можуть бути фермер, орендар, менеджер акціонерного товариства і т. д. Підприємницьку діяльність можуть здійснювати як окрема людина, так і група людей. Законодавством України встановлено, що суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути громадяни нашої держави, інших країн, не обмежені законом у право- або дієздатності, юридичні особи всіх форм власності відповідно до чинного законодавства. Отже, суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути державні, колективні, групові та індивідуальні виробники сільськогосподарської продукції.

Підприємницька діяльність в аграрній сфері здійснюється на основі використання досить різноманітних об'єктів. Ними можуть бути засоби виробництва у вигляді будівель, споруд, сільськогосподарської техніки, землі, багато- і однорічних насаджень, робочої та продуктивної худоби, транспортних засобів, виробничої інфраструктури, грошові кошти, вироблена сільськогосподарська продукція, цінні папери, тонкощі технології (ноу-хау), соціальна інфраструктура (надання послуг соціального характеру на селі),

В міру розвитку продуктивних сил розширюється і якісно змінюється склад і структура об'єктів підприємницької діяльності у сільському господарстві. Такі виробничі послуги, як внесення мінеральних добрив, впровадження нових технологій, у недалекому минулому взагалі не існували. Нині ж вони є досить прибутковою сферою підприємницької діяльності. Розвиток об'єктів підприємницької діяльності впливає на стан і розвиток відносин між її суб'єктами, розширює їх кількість і вдосконалює якісно.

Підприємницька діяльність у сільському господарстві здійснюється за загальними принципами. Але, на відміну від інших галузей, слід врахувати ту обставину, що вона спрямована на всебічне і найбільш повне використання сил природи, а також життєвих функцій рослин і тварин. У процесі своєї діяльності підприємці мають справу з такими факторами, як клімат, погода, родючість ґрунтів, енергія росту і розвитку живих організмів. У цій галузі технологія виробництва ґрунтується на використанні закономірностей життя рослин і тварин. Тому підприємець завжди має брати до уваги ту обставину, що його діяльність у сільському господарстві має бути спрямована на підвищення життєдіяльності живих організмів. Все більшого впливу на результати підприємницької діяльності набувають інноваційні та екологічні аспекти сільськогосподарського виробництва.

Серед об'єктів підприємницької діяльності є такі, які мають пріоритетне значення для її здійснення. У сільському господарстві до них належить земля, яка перебуває у певній формі власності.

Земельна власність – це історично певна суспільна форма відчуження або привласнення землі як предмета природи, що виражає економічні відносини між людьми щодо її використання як необхідної умови будь-якої підприємницької діяльності і головного засобу виробництва у сільському і лісовому господарстві.

Для всіх видів підприємницької діяльності земля відіграє важливу роль. Це впливає з того, що вона є всезагальною умовою матеріального виробництва, предметом праці, загальним для всіх галузей засобом виробництва.

Щодо використання землі у сільському господарстві виникають певні відносини. *Відносини, які виникають між суб'єктами підприємницької діяльності щодо використання землі як основного засобу виробництва, називаються земельними.* Основою останніх є земельна власність, яка проявляється у формі землеволодіння, землекористування і розпорядження землею.

Головне для підприємницької діяльності у сільському господарстві – кому належить земля, хто її власник, хто нею володіє і використовує її властивості. Земельні відносини охоплюють також відносини, пов'язані з виникненням, зміцненням, концентрацією або дробленням і ліквідацією певних форм землеволодіння і землекористування. *Фактичне володіння землею на певних юридичних засадах, що зумовлює відповідні права та обов'язки землевласників, називається землеволодінням.* Воно базується на реальній наявності землі та певній суспільній формі володіння (власність на землю чи її оренда) нею. Землевласник має право продавати свою землю, дарувати, здавати в оренду, тобто має право виняткового фізичного контролю над цим даром природи. Під землеволодінням мають на увазі, як правило, власність на землю у певній формації. Це поняття охоплює всі випадки, коли володіння землею не відокремлене від права земельної власності, коли власником землі і її користувачем є одна і та ж особа. На кожному етапі розвитку суспільства виникали притаманні їм форми земельної власності, формувалися різноманітні види великого, середнього і дрібного землеволодіння, які мають різний правовий режим.

Землекористування – *система господарського та іншого використання землі окремою особою, кооперативними або громадськими організаціями, державними підприємствами і закладами, що сформувалась у суспільстві під дією об'єктивних чинників або запроваджена державою.* Воно передбачає можливість застосування корисних властивостей землі. Землекористувач має право використовувати землю для таких цілей, як ведення сільськогосподарського виробництва, зведення житлових і виробничих об'єктів, використання для потреб транспорту і т. д. відповідно до законодавчо встановлених прав і зобов'язань власника землі. Для підприємців у сільському господарстві це включає і право привласнення виробленої продукції. Якщо користувач не є власником землі, він, як правило, укладає угоду з останнім, у якій обумовлюються строки, платність та інші умови користування нею.

Мета землекористування – *отримання найвищої користі від землі за умов дотримання вимог її збереження і поліпшення.* Тому кожна країна намагається забезпечити раціональне використання землі. Система раціонального використання землі передбачає виробничий (корисний, ефективний), ресурсозберігаючий, відтворювальний і природоохоронний аспекти землекористування.

Суб'єктами землекористування в Україні є вітчизняні та іноземні юридичні й фізичні особи, спільні підприємства, державні установи, які мають забезпечувати раціональне використання землі. Сама ж система землекористування має перебувати під контролем суспільства і державним наглядом.

Аграрні реформи, здійснювані в нашій державі, спрямовані на забезпечення свободи землекористування різними формами господарювання (індивідуальні, приватні, кооперативні, колективні та ін.) і задоволенні потреб населення країни у продукції сільського господарства.

Землерозпорядження – комплекс прав, які дозволяють її відчужувати: право продажу, дарування, передачі у спадок, обміну і т. п. Як правило, розпоряджатись землею може лише її власник.

Землерозпорядження в нашій державі спрямоване на задоволення суспільних потреб у необхідних земельних ресурсах, раціональне використання земель та підвищення їх ефективності, збереження і поліпшення якості. Головна проблема землерозпорядження – доцільне виділення земель сільськогосподарського призначення для видобувних галузей, під промислові зони, населені пункти, будівництво шляхів сполучення та інше. Слід мати на увазі, що від того, як власник землі розпорядиться нею, які напрями використання визначить, хто і як буде користуватись нею, про досягнення яких цілей буде домовлено із землекористувачами, визначальною мірою залежатимуть наслідки використання землі, рівень задоволення потреб суспільства у продукції сільського господарства, вплив агропідприємств на довкілля, її збереження для майбутніх поколінь.

На кожному етапі розвитку людства формуються різноманітні види великого, середнього та дрібного землеволодіння на основі притаманних їм форм земельної власності. Серед них виділяються державні, колективні, приватні та змішані види землекористування. Нині практично в усіх країнах світу спостерігається співіснування різних форм власності на землю і відповідних до них форм землекористування і землеволодіння. Так, у США, великим землевласником виступає сама держава, якій належить 40% усіх земельних угідь. До цих земель належать угіддя не тільки федерального уряду, а й урядів штатів і місцевої влади. Державна земля використовується як резервний фонд для потреб військового відомства, під пасовища, здається в оренду на ринкових умовах. Ця земля немає ніякого відношення до приватної власності і передається тільки у володіння і користування. Із загальної кількості землі, яка перебуває у володінні і користуванні фермерських господарств 59,9% належить сімейним фермам, 17,3% перебуває у спільному володінні, а 28,5% використовується корпораціями.

У більшості західноєвропейських країн найтиповішою є сімейна селянська ферма і приватні (капіталістичні) господарства, які використовують найману працю. В деяких державах поширені такі значні за масштабами форми аграрного підприємництва, як сільськогосподарські компанії і виробничі кооперативи.

Законодавством України визначено, що підприємницька діяльність ведеться на основі приватної, комунальної, державної та змішаних форм власності на землю. Відповідно до Конституції України земля, що перебуває в межах території України, є об'єктом права власності українського народу. Від імені народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, в межах, визначених Конституцією України. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою відповідно до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів.

Відповідно до Земельного кодексу України за основним цільовим призначенням землі нашої держави поділяються на такі категорії:

- землі сільськогосподарського призначення;
- землі житлової та громадської забудови;
- землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- землі оздоровчого призначення;
- землі рекреаційного призначення;
- землі історико-культурного призначення;
- землі лісового фонду;
- землі водного фонду;
- землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та

іншого призначення. Землями сільськогосподарського призначення визначаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або землі, призначені для цих цілей.

У 2005 р. з усіх сільськогосподарських угідь нашої держави в 41722,2 тис. га землі недержавних сільськогосподарських підприємств склали 20881,7 тис. га, або 50%, землі державних сільськогосподарських підприємств – 1230,2 тис. га, або 2,9%, землі міжгосподарських сільськогосподарських підприємств – 4,8 тис. га, або 0,001%, землі громадян – 14922,7 тис. га, або 35,7%, землі користувачів інших категорій – 4382,8 тис. га, або 11,2%¹

Набуває поширення розповсюдження в Україні така форма землеволодіння і землекористування, як **селянське (фермерське) господарство**. Під ним слід розуміти відособленого виробника, який дістав у власність або володіння землю, має у власності та орендує інші засоби виробництва, самостійно складає виробничу програму, реалізує продукцію на основі договірних цін, що визначаються попиту та пропозицією. Ним може бути сімейно-трудове об'єднання людей, які спільно ведуть сільськогосподарське виробництво товарного характеру. Селянське господарство базується на особистій праці громадян, членів їх сімей і родичів та найманих працівників.

На початок 2005 р. в нашій державі налічувалось 42447 селянських фермерських господарств. Вони використовували 3591,1 тис. га сільсько-

¹ Статистичний щорічник за 2005 рік. – К.: Консультант, 2006. – С. 152.

господарських угідь, виробили 10,3% від загального обсягу продукції сільськогосподарства України¹.

Земельним кодексом України (2001 р.) передбачені норми безоплатної передачі земельних ділянок із державної і комунальної власності громадян для ведення фермерського господарства, особистого підсобного господарства, садівництва та інших цілей, а також право на порядок продажу і здачі в оренду земельних ділянок. Реалізація норм цього кодексу забезпечує створення правового поля для розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі нашої держави.

Підприємницька діяльність у сільському господарстві породжує певні відносини між державою, землевласниками і підприємцями з приводу розподілу, привласнення і використання отриманого доходу.

12.2. Рентні відносини

Сільське господарство є життєво важливою сферою матеріального виробництва. Його характеризують специфічні умови підприємницької діяльності, праці, розселення людей, їх соціально-культурного розвитку, задоволення виробничих та особистих потреб. Ця галузь має досить розгалужену систему виробничих зв'язків з іншими сферами економіки. Все це свідчить про різноманітність відносин, пов'язаних з підприємницькою діяльністю, працею і життям у сільському господарстві. Їх важливою складовою частиною виступають аграрні відносини.

Аграрні відносини – це економічні відносини суспільства та суб'єктів підприємницької діяльності щодо виробництва, розподілу, реалізації та споживання сільськогосподарської продукції і використання доходів. Ці відносини відображають особливості формування витрат і доходів, їх розподіл та використання сільськогосподарськими товаровиробниками.

Складовою частиною аграрних відносин виступають **рентні відносини**, основу яких становить рента – дохід з капіталу, землі або майна. Існування рентних відносин та ренти в сільському господарстві пов'язане з особливостями землі як фактора виробництва.

Земля є необхідною передумовою процесу праці. Вона виступає головним засобом і предметом праці для окремих видів підприємницької діяльності і, насамперед, у сільському і лісовому господарстві. Створивши за мільйони років це безцінне багатство, природа віддала його у розпорядження людини.

На відміну від інших речових факторів виробництва, земля має необмежений строк використання і не відтворюється за бажанням. За своїм походженням вона природний фактор, а не продукт людської праці. Земельні ділянки не можна вільно переводити з однієї галузі виробництва в іншу або з одного підприємства на інше.

Особливості землі як головного засобу виробництва у сільському господарстві породжують переплетіння економічного процесу відтво-

¹ Статистичний щорічник за 2005 рік. – К.: Консультант, 2006, – С. 139, 152.

рення з природними, біологічними процесами. Останнє зумовлює неспівпадання часу виробництва з робочим періодом і, в свою чергу, причиною сезонності сільськогосподарського виробництва. На відміну від створених людиною засобів виробництва, втягувана у господарський обіг земля не має вартості.

Основною властивістю землі як засобу виробництва, яка створює її споживну вартість, є родючість. Це якісна характеристика основного засобу і предмета праці в аграрному виробництві. Розрізняють природну і економічну, створену людиною, родючість ґрунтів. У процесі раціонального використання родючість землі не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає.

Значне поширення різноманітних видів підприємницької діяльності в нашому суспільстві на основі ефективних форм землеволодіння і землекористування передбачає створення нового **земельного кадастру** – науково обґрунтованої і практично підтвердженої системи відомостей про якість і кількість земельних угідь в Україні. Різноманітні методи оцінки (бонітування) ґрунтів та інших угідь широко розповсюджені в країнах з ринковою економікою. Земельний кадастр використовується для диференціації земельних податків і оцінки землі. Критерієм оцінки різних ділянок землі є дохід, отримуваний з них.

Характерною рисою землі як головного засобу і предмета праці в аграрному виробництві є обмеженість придатних для використання ділянок землі, а також відмінності у їх природній і економічній родючості та розташуванні щодо ринків збуту сільськогосподарської продукції. Внаслідок цих обставин тут існують більш сприятливі і гірші умови для створення споживних вартостей, а продуктивна сила аграрної праці виявляється різною: там, де умови для підприємницької діяльності сприятливі, вона буде вищою, а за гірших – вона зменшуватиметься. Це призводить до утворення земельної ренти.

Економічна наука з перших кроків свого існування надавала значної уваги цій проблемі. Значний внесок у розвиток теорії земельної ренти здійснили В. Петті, Ф. Кене, Ж. Тюрго, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, К. Маркс, В. І. Ленін, М. Туган-Барановський та інші вчені-економісти.

У процесі використання землі як засобу виробництва існує розмежування землі як об'єкта підприємницької діяльності і об'єкта власності. Поряд з великими землевласниками важливою фігурою аграрних відносин стає підприємець-орендар, якому власник земельної ділянки передає за угодою у безпосереднє користування цей унікальний засіб і предмет праці. Підприємець-фермер буде намагатись отримувати із земельної ділянки дохід, не менший від середньої норми прибутку. Але всю додаткову вартість у формі прибутку, створену при використанні землі, він присвоїти не може. Певну її частку підприємець-фермер має віддати власникові землі, який дозволив йому вести на ній підприємницьку діяльність.

Частина додаткової вартості, створювана у процесі підприємницької діяльності на землі, яка передається її власнику за право користуватись землею, називається земельною рентою. Вона регулярно привласнюється

власником землі. Отже, земельна рента є доходом, не пов'язаним з підприємницькою діяльністю. Але вона є складовою частиною відносин підприємця-фермера, інших суб'єктів підприємницької діяльності з власниками землі.

За відсутності власної землі підприємці змушені брати її в оренду. **Оренда землі** – це форма землекористування, за якої її власник передає земельну ділянку на певний строк і на обумовлених умовах іншій особі (орендареві) для ведення підприємницької діяльності за певну винагороду.

У країнах Європи питома вага орендованих земель неоднакова. Так, у Бельгії 68% сільськогосподарських земель перебуває у користуванні орендарів, у Франції – 53, Нідерландах – 37, Англії – 28, Греції – 21, Італії – 28, Данії – 18, Ірландії – 8%. Держава по-різному регулює орендні відносини. У Німеччині, Англії, Греції, Люксембурзі панує принцип свободи угод. У Франції, Бельгії, Нідерландах, Італії, Іспанії і Португалії держава втручається в ці відносини найбільш відчутно. В Данії та Ірландії пріоритет надається стимулюванню фермера-власника за певного обмеження оренди.

Власник землі привласнює земельну ренту у вигляді **орендної плати**. Вона є платою за дозвіл вести підприємницьку діяльність на землі. Розмір орендної плати не може кількісно співпадати з земельною рентою в тому разі, коли до її складу, крім останньої, входять і такі елементи, як процент на раніше вкладений у землю капітал, амортизація тощо. Співпадає земельна рента з орендною платою тоді, коли в оренду здається ділянка землі, в яку не вкладалися кошти. Складовою частиною аналізу підприємницької діяльності у сільському господарстві є дослідження механізму утворення земельної ренти.

Підприємці, які орендують землю, щоб здійснювати на ній сільськогосподарське виробництво, розраховують, як і кожен підприємець, отримати від вкладених коштів середній прибуток. Якби цього не було, вони вкладали б свої кошти у промислове виробництво або іншу сферу підприємницької діяльності. Отже, підприємці у сільському господарстві погодяться платити ренту власникові землі у тому разі, коли рента складатиме надлишок порівняно з середньою нормою прибутку. Цей надлишок має бути не тимчасовим, а постійним. Можливості його виникнення пов'язані з різною родючістю землі.

У сільському господарстві земля має різну родючість, а кількість кращих і середніх за якістю земель обмежена. Їх також не можна збільшити. Ті, хто користується кращими і середніми за родючістю ділянками землі при витратах однакової кількості праці і коштів отримують різну кількість продукції. Виникають особливі монопольні умови, які діють більш сприятливо для окремих власників порівняно з іншими, адже природні і створені людиною у минулому властивості землі неоднакові. Тому за однакових затрат праці і капіталу на рівновеликих ділянках буде отримано різну кількість продукції. Землі високої родючості дадуть більше сільськогосподарської продукції, ніж середньо- та малородючі землі. Це створює для одних підприємств більш сприятливі умови, для інших

– менш спрятливі. Вони зумовлені не різною якістю праці, засобів виробництва, чи підприємницькими здібностями, а природними властивостями різних земельних ділянок.

Монополюючись користуючись кращими і середніми за родючістю ділянками землі, орендарі-підприємці і отримують додатковий дохід. Отже, причиною утворення земельної ренти на різних за родючістю землях є монополія на неї як об'єкт підприємницької діяльності.

У промисловості ціна виробництва складається з витрат виробництва і середнього прибутку¹ та визначається середніми умовами, за яких створюється основна частина продукції, та попитом і пропозицією. На відміну від цього, у сільському господарстві, якби ціна виробництва визначалась середніми умовами, то гірші за родючістю ділянки землі не втягувалися б у підприємницьку діяльність. Але потреби суспільства у сільськогосподарській продукції не задовольняються її виробництвом тільки на більш родючих і краще розташованих ґрунтах. Тому у сферу підприємницької діяльності втягуються і гірші землі. Останнє посилюється зростаючим дефіцитом земельних ділянок вигідного розташування, що стимулює використання і менш вигідних (з позицій конкуренції) земель. Обробіток цих ділянок можливий за умови, якщо вкладення коштів до гірших земель забезпечить підприємцям-орендарям отримання середнього прибутку. Це можливо лише тоді, коли суспільна ціна сільськогосподарської продукції визначатиметься умовами її створення на гірших за родючістю і розташуванням ділянок землі. Водночас індивідуальна ціна виробництва сільськогосподарської продукції на середніх і кращих за родючістю і розташуванням ділянок землі має бути нижчою від загальної ціни виробництва. Це відбуватиметься тому, що виробленої продукції, за рівновеликих витрат капіталу та інших однакових умов, на середніх і кращих землях буде більше, ніж на гірших.

Різниця між суспільною ціною виробництва, яка визначається витратами виробництва на гірших ділянках землі, та індивідуальною ціною виробництва на кращих і середніх ділянках землі, є диференціальною земельною рентою.

Джерелом земельної ренти є праця, що докладається до кращих і середніх за родючістю ділянок землі. На них в однакові проміжки часу працює створюється вартість більша, ніж на гірших ділянках землі. Більш висока родючість ґрунтів є тільки умовою створення цього виду ренти і до її джерела не стосується. Можливості виникнення та існування диференціальної земельної ренти пов'язані з різною якістю земельних ділянок, з різною їх родючістю.

¹ Середній прибуток – це прибуток, який отримують підприємці відповідно до його середньої норми. Середня норма прибутку – однакова частка прибутку та рівновеликі капітали, що функціонують в усій економіці або окремих сферах і секторах. Визначається як відношення загальної суми додаткової вартості, створеної живою працею найманих і ненайманих працівників в усіх сферах суспільного виробництва до сукупних витрат капіталу на її виробництво за певний період і виражається у відсотках

$$p' = \frac{m}{c+v} \times 100$$

Земля як головний засіб виробництва у сільському господарстві кількісно обмежена. Обмеженою є площа ділянок землі з високою родючістю. Внаслідок цього пропозиція землі є абсолютно нееластичною і попит на неї є більшим від пропозиції ділянок землі з високою родючістю. Урівноваження попиту і пропозиції землі для підприємницької діяльності в аграрному виробництві відбувається за рахунок земель середньої і низької родючості.

Але сільськогосподарська продукція, вироблена на землях різної родючості, продається за цінами, які формуються на ринку в процесі її купівлі-продажу. Конкуренція споживачів за вироблену сільськогосподарську продукцію призводить до того, що ціни на неї встановлюються з позиції гірших умов виробництва, тобто з тих умов підприємницької діяльності, які склалися на землях низької родючості. Якби це було не так, то на таких землях було б не вигідно вести аграрне виробництво, бо підприємці не отримували б середнього (нормального) прибутку. Така ситуація викликала б зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, появу її дефіциту. Коли ж попит на таку продукцію перевищуватиме її пропозицію, то зростуть ціни і це створить можливості для залучення у сільськогосподарський обіг земель з низькою родючістю ґрунтів.

Щодо земельних ділянок з різним місцерозташуванням до ринків збуту, то дефіцит земельних ділянок вигідного розміщення стимулює ведення аграрного виробництва і на менш зручно розташованих землях. Їх використання для ведення аграрного виробництва можливе за умови, коли вкладення капіталу на найбільш віддалених земельних ділянках забезпечить підприємцям-орендаторам отримання середнього прибутку. Останнє можливе лише тоді, коли ринкова ціна сільськогосподарської продукції буде визначатись умовами її виробництва на гірших за родючістю і розміщенням ділянках землі.

Через те, що витрати капіталу на виробництво одиниці сільськогосподарської продукції на землях високої і середньої родючості менші, ніж на землях з нижчою родючістю ґрунтів, то їх використання при реалізації кожної одиниці такої продукції прибуток, більший від нормального. Різниця між отриманим і середнім прибутком становить земельну ренту.

12.3. Диференціальна та монопольна рента

Розміри земельної ренти будуть різними при використанні різних за родючістю і місцерозташуванням земельних ділянок. Вона більша на найбільш родючих земельних ділянках і менша на менш родючих ґрунтах. Крім того, вона більша на земельних ділянках, розташованих ближче до місць збуту сільськогосподарської продукції, і менша на віддалених землях.

Різниця між суспільною ціною виробництва, яка визначається витратами виробництва на гірших ділянках землі, та індивідуальною ціною

виробництва на кращих і середніх ділянках землі, є диференціальною земельною рентою.

Джерелом диференціальної ренти є праця, яка прикладається до кращих і середніх за родючістю ділянок землі. На них в однакові проміжки часу працею створюється вартість більша, ніж на гірших за родючістю ділянках землі. Більш висока родючість ґрунтів є тільки умовою створення цього виду ренти і її джерела не стосується.

Для утворення диференціальної ренти необхідні такі умови: 1) відмінності у родючості окремих ділянок землі; 2) відмінності у їх розташуванні щодо місць збуту продукції; 3) відмінності у продуктивності додаткових вкладень коштів у землю. Відповідно до цих умов розрізняють диференціальну ренту I, пов'язану з першою і другою умовами, і диференціальну ренту II, пов'язану з третьою умовою. Розглянемо утворення диференціальної ренти на прикладі (цифри умовні).

Таблиця 12.1

Утворення диференціальної ренти

Ділянки землі за родючістю	Затрати капіталу (C+V, грн)	Вироб. прод. (ц.)	Середн. приб. (грн)	Інд. ціна виробництва		Суспільна ціна виробництва		Диф. рента I (грн)
				1 ц (грн)	всієї прод.	1 ц (грн)	всієї прод.	
Гірша	50	4	10	15	60	15	60	-
Середня	50	5	10	12	60	15	75	15
Краща	50	6	10	10	60	15	90	30

З таблиці видно, що перша ділянка ренти не приносить, а друга і третя дає 15 і 30 гривень ренти.

Диференціальна рента виникає також внаслідок відмінностей у розташуванні ділянок землі щодо ринків збуту продукції. У тих підприємців-орендарів, ділянки яких розташовані ближче до місць збуту сільськогосподарської продукції, витрати на її доставку будуть менші і, навпаки, більш віддалені ділянки вимагають значних витрат виробництва. Підприємці, ділянки яких розташовані ближче до ринків збуту, реалізують свою продукцію за цінами витрат на доставку віддалених ділянок.

На ділянках, розташованих ближче до ринків збуту продукції, формується надлишок над середнім прибутком, який утворює диференціальну ренту I щодо розташування. Виникнення диференціальної ренти I пов'язане з природною родючістю землі. Її привласнення можливе за екстенсивного ведення сільського господарства, коли збільшення обсягів виробництва продукції досягається за рахунок втягнення в обіг нових площ сільськогосподарських угідь.

Диференціальна рента II утворюється внаслідок додаткових вкладень підприємцем-орендарем коштів у одну і ту ж ділянку землі. Це сприяє збільшенню врожайності, підвищенню продуктивності праці.

Механізм утворення диференціальної ренти II показано в таблиці 12.2.

Таблиця 12.2

Утворення диференціальної ренти II

Ділянки землі за родючістю	Затрати капіталу (C+V, грн)	Вироб. прод. (ц.)	Середн. приб. (грн)	Інд. ціна виробництва		Суспільна ціна виробництва		Диф. рента I (грн)
				1 ц (грн)	всієї прод.	1 ц (грн)	всієї прод.	
Краща	50	6	10	10	60	15	90	-
Друге вклад коштів	50	7	10	8,5	60	15	105	45

З таблиці 12.2 видно, що додаткові вкладення коштів у кращу ділянку землі призводять до утворення диференціальної ренти II.

На відміну від диференціальної ренти I, привласнення диференціальної ренти II пов'язане з інтенсифікацією землеробства. **Інтенсифікація сільського господарства** – це така система його ведення, яка передбачає збільшення обсягів виробництва продукції за незмінних або таких, що зменшуються, оброблюваних земельних угіддях на основі додаткових вкладень коштів.

Важливою теоретичною і практичною проблемою є питання про динаміку обох видів диференціальної ренти. Так, диференціальна рента I до середини ХХ ст. мала чітку тенденцію до зростання. Це зумовлювалося тим, що збільшення обсягів виробництва продукції сільського господарства досягалось шляхом розширення посівних площ. Надалі з підвищенням загального рівня агротехніки помітно скорочується нерівномірність родючості землі, що призводить до зменшення розмірів цього виду ренти. Розвиток усіх видів транспорту, урбанізація зменшують роль розташування ділянок, що теж скорочує обсяги цього виду ренти.

Закономірністю динаміки диференціальної ренти II також є її збільшення. Це пов'язане з розвитком продуктивних сил сільського господарства та його інтенсифікацією. В сучасних умовах, які характеризуються механізацією, хімізацією, іригацією та меліорацією виробництва, що призводить до збільшення ділянок землі, придатних для обробітку із застосуванням досягнень науки і техніки, в тенденції реалізується диференціальна рента, яка базується швидше на зростаючій продуктивності вкладень коштів і на вилученні з обробітку гірших земель.

Серед великої різноманітності земельних ділянок є такі, що мають унікальні або винятково сприятливі властивості для вирощування окремих культур. Це дає змогу господарствам, що розташовані у таких місцях, отримувати рідкісні продукти. Перевищення попиту населення на цю продукцію над її пропозицією створює умови для реалізації продукції за

монополюю високими цінами, які перевищують вартість товару. *Різниця між монополюю ціною та вартістю рідкісного продукту сільського господарства утворює надприбуток, який є монополюю рентою.* Вона привласнюється землевласником. Джерело її існування – доходи тієї частини населення, яка купує на ринку ці дефіцитні землеробські продукти. Плата за користування такими ділянками землі має бути вищою за інші.

Аналізуючи механізм утворення диференціальної ренти, ми встановили, що найгірша ділянка землі не приносить її власнику ренти. Але таку ділянку власник безкоштовно не віддасть в оренду. Отже, орендарі найбільш неродючої ділянки повинні мати надлишок над середнім прибутком, щоб заплатити за право користуватись землею. Власники землі, користуючись своєю монополією приватної власності на землю, вилучають орендну плату і за користування найгіршими ділянками землі. Виплачувати її без шкоди для середнього прибутку підприємці-орендарі зможуть тільки в тому разі, коли ціна сільськогосподарської продукції забезпечить їм надлишок над середнім прибутком. У цій орендній платі є дві частини: одна дорівнює проценту на капітал, уже вкладений в землю і невіддільний від неї (меліорація, іригація, будівлі і т. д.); друга – існує завжди і відповідає передачі права користування землею, або, за словами Д. Рікардо, є вихідними і непорушними властивостями землі.

У сільському господарстві рівень розвитку продуктивних сил був нижчий, ніж у промисловості. Це пов'язане з тим, що в умовах конкуренції рівень розвитку техніки тут нижчий, ніж у промисловості. Тут створюється відносно більше додаткової вартості за більш високої, ніж у промисловості, норми прибутку.

Створена у сільському господарстві додаткова вартість не бере участі в утворенні середньої норми прибутку, єдиної для всієї економіки. Монополія приватної власності на землю була тією перепоною, яка перешкоджала вільному переходу коштів з промисловості у сільське господарство, утворенню єдиного середнього прибутку як для промисловості, так і для сільського господарства. Тому сільськогосподарські продукти реалізуються за цінами, які відповідають їх вартості, що визначається умовами виробництва на гірших ділянках землі, тобто вищих за суспільну ціну виробництва, за яку береться ціна виробництва у промисловості.

Надлишок вартості сільськогосподарської продукції над її суспільною ціною виробництва, що утворює додатковий прибуток, який привласнюється землевласниками, називається абсолютною рентою. Причиною існування абсолютної ренти є монополія на приватну власність на землю, яка закріплює більш високу норму прибутку у сільському господарстві понад середню норму прибутку. Абсолютну ренту приносять усі ділянки землі, які орендують підприємці-орендарі.

Існування диференціальної та монополюю ренти ні у кого не викликає заперечень. Існування ж абсолютної ренти заперечували К. Каутський, П. Маслов, Г. Плеханов, деякі сучасні економісти. Аргументація останніх

зводиться до того, що у сільському господарстві економічно розвинених капіталістичних країн органічна будова капіталу нині вища, ніж у провідних галузях промисловості¹. Внаслідок цього скорочується чисельність тих, що працює у сільському господарстві, і тут не створюється надлишок додаткової вартості над середнім прибутком. Для отримання прибутку не нижчого, ніж в інших галузях економіки, держава виплачує фермерам субсидії. У минулому приватна власність на землю справді обмежувала переливання капіталу у сільське господарство. Нині підприємці із несільськогосподарських галузей можуть легко проникати зі своїм капіталом до аграрної сфери. Щодо рівня органічної будови капіталу в сільському господарстві, то в економічно розвинених країнах світу він вже піднявся до рівня промисловості. Ця умова для створення абсолютної ренти відпала. Але залишилась така причина, як існування абсолютної ренти – монополія приватної власності на землю. Тому слід брати до уваги існування і дію інших факторів утворення абсолютної ренти (використання дешевої робочої сили, більш швидкий обіг коштів, економія на постійному капіталі та ін). Монополія приватної власності на землю лише закріплює високу норму прибутку в сільському господарстві і примушує реалізувати сільськогосподарську продукцію за її вартістю, яка вища за ціну виробництва.

Отже, абсолютну ренту породжує не низька органічна будова аграрного капіталу, а монополія приватної власності на землю, яка не дає механізму конкуренції вирівняти прибуток у галузях з низькою органічною будовою капіталу шляхом його переливу. Для того, щоб це здійснити необхідно платити абсолютну ренту, яка є складовою частиною ціни сільськогосподарської продукції.

Підвищення органічної будови капіталу в аграрному виробництві економічно розвинених країн зумовлює зменшення абсолютної ренти. Але зростання загального обсягу функціонуючого капіталу сприяє її збільшенню.

Отже, у ринковій економіці існують об'єктивні передумови утворення таких форм земельної ренти, як диференціальна, монопольна та абсолютна. Фактори та умови виникнення додаткового прибутку (надприбутку) та перетворення його в земельну ренту пов'язані з особливостями відтворення в сільському господарстві, насамперед, з обмеженістю земель, придатних для ведення аграрного виробництва, та відмінностями у їх родючості і розташуванні щодо ринків збуту.

12.4. Розподіл і використання рентного доходу

Розподіл земельної ренти може здійснюватись різноманітними шляхами. За допомогою цін такий розподіл відбувався у колишньому Радянському Союзі. В цьому разі держава встановлює диференційовані

¹ Органічна будова капіталу – вартісна будова капіталу, тобто відношення постійного капіталу (С) до змінного (V), що визначається технічною будовою і відображає зміни технічної будови.

закупівельні або оптові ціни і водночас намагається, відшкодовуючи індивідуальні витрати господарств, що знаходяться в різних природно-кліматичних умовах, забезпечити їм певну рентабельність та вилучити ренту. Господарська практика продемонструвала неефективність такого механізму, неможливість реально врахувати і відобразити все, що необхідне для його дійового використання. В умовах ринкової економіки землекористувачі, які не мають власної землі, сплачують земельний податок, що визначається залежно від якості і розташування земельної ділянки, виходячи з кадастрової оцінки землі. Він містить і диференціальну ренту. За умов капіталізму диференціальна рента привласнюється власником землі у формі орендної плати. В тому разі, коли орендодавцем виступає держава в особі її органів, земельна рента у вигляді рентного доходу розподіляється між державою і тими, хто використовує землю. Так, Законом України „Про внесення змін до Закону „Про оренду землі” встановлено, що річна орендна плата за земельні ділянки, які перебувають у державній або комунальній власності, надходить до відповідних бюджетів, розподіляється і використовується відповідно до Закону і не може перевищувати 10 відсотків їх нормативної грошової оцінки”¹.

Диференціальну ренту II, яка є наслідком додаткових вкладень коштів, інтенсифікації виробництва, протягом всього строку орендного договору одержує орендар. Після закінчення строку оренди землевласник враховує більш високу родючість землі, її здатність давати більший дохід. Тому він підвищує орендну плату при укладенні договору на новий строк. Для орендаря договір про оренду вигідно укласти на тривалий строк, а для орендодавця – на невеликий.

Перехід до формування багатокладної економіки в аграрному секторі та соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні робить неможливим використання диференціації закупівельних цін за природно-кліматичними зонами для вилучення ренти. В нових умовах рівень цін на сільськогосподарську продукцію визначатиметься попитом і пропозицією. На однорідні товари незалежно від того, де вони і ким вироблялись, буде однакова ціна. За таких умов господарства, що мають кращі земельні ділянки, мають вищі доходи. Було б несправедливо доходи рентного характеру повністю залишити у розпорядженні цих господарств. Засобами вилучення диференціальної ренти мають стати рентні платежі, плата за землю, величина яких диференціюється залежно від якості ділянок. Тому використання землі в нашій державі платне. Відповідно до чинного законодавства власники землі та землекористувачі щороку сплачують плату за землю у вигляді податку або орендної плати, що визначається залежно від якості та розташування земельної ділянки, виходячи з кадастрової оцінки землі. Отже, в земельному податку й орендній платі міститься частина рентного доходу. Якщо він надходить власнику землі, то рентний дохід перетворюється на ренту.

¹ Закон України “Про внесення змін до Закону України „Про оренду землі” // Голос України. – 2003, 11 листоп. – С.10.

Розмір, форма, строки внесення, орендної плати встановлюються за погодженням сторін у договорі про оренду. В результаті підвищення продуктивності землі на основі використання ефективніших засобів виробництва надлишковий дохід зростає. Доки діє строк договору, він надходить орендареві у вигляді рентного доходу. При укладанні нового договору він може бути зарахований в орендну плату і вже надходить власникові землі. З метою стимулювання інтенсифікації сільського господарства доцільно оптимально здійснювати розподіл диференціальної ренти II між власником землі та орендарем. Орендар повинен бути зацікавлений у додаткових інвестиціях капіталу у землю, а для цього у нього має залишитися певна частина рентного доходу.

Порядок оподаткування, що визначається відповідними нормативними документами, середні ставки земельного податку та граничні розміри орендної плати на землю в нашій державі встановлює Верховна Рада України.

Рентний дохід, як правило, спрямовується на фінансування заходів з раціонального використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів; виконання робіт із землеустрою, ведення земельного кадастру; відшкодування витрат власників землі та землекористувачів, які пов'язані з господарюванням на менш родючих та віддалених від ринків збуту ділянках землі; економічне стимулювання власників землі та орендарів.

Ринкові відносини передбачають купівлю-продаж землі за певними цінами. **Ціна землі** – це така грошова сума, яка, будучи покладена в банк, дасть змогу отримати її власникові дохід на процент, що дорівнює земельній ренті.

Ціна землі належить до ірраціональних форм, тобто таких товарів, ціна на які ґрунтується не на вартості, а на доході, який вони приносять при її використанні власником. З визначення ціни землі видно, що за інших рівних умов якраз величина ренти визначає ціну землі. Вона прямо пропорційна до розміру ренти і обернено пропорційна до норми позичкового проценту. Формула ціни землі має такий вигляд:

$$Ц_3 = \frac{R}{Z} \times 100,$$

де R – рента;

Z – норма позичкового капіталу;

$Ц_3$ – ціна землі

Сучасний етап розвитку економічно розвинених країн характеризується нарощуванням принципово важливих змін в аграрній сфері. Це викликає появу нових умов підприємницької діяльності у сільському господарстві.

12.5. Агропромислова інтеграція та її форми

Під впливом науково-технічної революції у сільському господарстві відбуваються значні якісні зміни речових і особистих факторів виробництва. Кількісно і якісно змінюється матеріально-технічна база сільсько-господарського виробництва у процесі переходу цієї галузі до широкого використання системи машин, біотехнологій, інновацій, комп'ютерної

техніки. Зростає професійний рівень працівників, виникають і набувають поширення нові форми організації виробництва.

Найбільш значущим серед новітніх процесів в аграрній сфері є подальше поглиблення суспільного поділу праці під впливом використання в ній досягнень науково-технічної революції. Воно охоплює всі види поділу праці і супроводжується диференціацією і спеціалізацією галузей економіки, збільшенням самостійних виробництв, появою нових видів послуг.

Суспільний поділ праці розвивається не ізольовано, а в системі об'єктивних економічних процесів. Спеціалізація – це тільки одна сторона виробничого процесу, а друга – об'єднання (інтеграція) різноманітних видів виробничої діяльності. Спеціалізація та інтеграція праці утворюють органічну єдність, у якій зміна однієї сторони викликає зміну іншої, що закономірно породжує модифікацію першої. Внаслідок цього процеси спеціалізації та інтеграції відбуваються у взаємозв'язку.

Поглиблення суспільного поділу праці у сільському господарстві супроводжується виділенням з нього окремих виробництв, операцій, функцій, що призводить до звуження його спеціалізації. За таких умов підприємницька діяльність у цій галузі зосереджується на власне аграрних її видах, а решту функцій – переробка і зберігання сільськогосподарської продукції, обслуговування виробництва – беруть на себе несільськогосподарські підприємницькі структури. Змінюється і функціональна роль цієї галузі. Якщо раніше вона була постачальником готової продукції, потім готової продукції і сировини, то нині – переважно, сировини. Аграрне виробництво стає тільки етапом на шляху створення товарів з його сировини. Об'єктивно необхідною умовою останнього стають міцні, постійно відновлювані міжгалузеві зв'язки між сільським господарством і сукупністю галузей, пов'язаних з ним технологічно, економічно і організаційно. Внаслідок посилення цих зв'язків і розвивається агропромислова інтеграція.

[Агропромислова інтеграція – це об'єктивний процес об'єднання спеціалізованого, пов'язаного спільним виробничим циклом сільськогосподарського і промислового виробництва в єдину систему відтворення.

На її розвиток значний вплив має рівень технологічної і організаційної єдності взаємопов'язаних підприємств, особливості окремих галузей, специфіка перероблюваної сільськогосподарської продукції, технології її переробки. Факторами, що впливають на інтеграцію сільського господарства і пов'язаних з ним галузей, є також рівень розвитку колективних і державних сільськогосподарських підприємств, селянських господарств, їх спеціалізація. Економічна основа агропромислової інтеграції визначається товарно-грошовим обміном, ринком. Останній об'єднує, організовує їх в галузевому і територіальному відношенні. Ринковий механізм регулювання виробництва створює об'єктивну необхідність для все більш тісної взаємодії і взаємозалежності окремих елементів економічної системи. Все це характеризує агропромислову інтеграцію як багатогранний процес, що розвивається у різноманітних формах.

Найбільш простою формою агропромислової інтеграції є контрактне виробництво сільськогосподарської продукції для торгових і переробних підприємств відповідно до укладених угод. У нашій державі відбувається використання угод при реалізації продукції сільського господарства переробним підприємствам і торгівлі, матеріально-технічному забезпеченню і виробничому обслуговуванню аграрного виробництва.

На рівні первинної ланки суспільного виробництва агропромислова інтеграція проявляється у формі агропромислових підприємств, комбінатів, об'єднань, агрофірм. Слід мати на увазі, що такі агропромислові формування виникають за наявності прямих і усталених зв'язків між сільськогосподарськими, з одного боку, та переробними, торговими підприємствами і організаціями, з іншого, високого рівня концентрації та товарності виробництва.

Поряд з низовими агропромисловими формуваннями в межах окремих областей, зон і районів функціонують регіональні агропромислові комплекси (РАПК). Вони охоплюють сільське господарство окремого регіону та галузі, що забезпечують цей комплекс засобами виробництва, здійснюють надання виробничих послуг та переробляють, зберігають і доставляють продукцію до споживачів. Кожен з таких комплексів не має всього набору галузей, які входять до складу агропромислового комплексу більш високого рівня.

У межах національних економік агропромислова інтеграція базується на більш масштабному інтеграційному процесі – **формуванні агропромислового комплексу країни**. Він є економічною категорією, що виражає сукупність виробничих відносин між аграрним виробництвом і пов'язаними з ним галузями з виготовлення і доведення до споживачів товарів, вироблених із сільськогосподарської сировини.

У національній економіці кожної країни агропромисловий комплекс займає одне з провідних місць і є однією з найбільших сфер підприємницької діяльності, яка в зарубіжній економічній літературі дістала назву “агробізнес”. АПК належить до базових народногосподарських комплексів, його функціонування і розвиток визначають умови життєдіяльності суспільства.

До складу агропромислового комплексу належать ті види виробництва та виробничого обслуговування національної економіки, функціонування і розвиток яких підпорядковані створенню кінцевої продукції із сільськогосподарської сировини. Існування цієї сукупності галузей і виробництв поза агропромисловим комплексом недостатньо ефективне.

Для того, щоб агропромисловий комплекс виконував притаманні йому функції, він повинен мати певну структуру. Її можна характеризувати з різних позицій. У науковій та навчальній літературі найбільшого поширення набув функціонально-галузевий розріз структури АПК. Відповідно до цього у ньому виділяється три сфери.

До першої сфери належать ті галузі, які забезпечують увесь агропромисловий комплекс засобами виробництва та надають послуги, включно з ремонтними і меліоративними роботами, будівництвом тощо. Це трак-

торне і сільськогосподарське машинобудування; машинобудування для легкої і харчової промисловості; машинобудування для тваринництва і кормовиробництва; виробництво мінеральних добрив і засобів захисту рослин; мікробіологічна промисловість; ремонт тракторів і сільськогосподарської техніки; капітальне будівництво.

Друга сфера АПК охоплює сільське і лісове господарство.

Третя сфера містить галузі, які здійснюють заготівлю, переробку, зберігання продукції сільського господарства і доведення її до споживання. Сюди належать легка, харчова, м'ясомолочна, рибна, борошномельно-круп'яна, комбікормова промисловість, а також торгівля продовольчими товарами і громадське харчування. Така класифікація структури АПК прийнята у світовій економічній літературі.

Важливу сферу підприємницької діяльності в АПК займають галузі виробничої та соціальної інфраструктури. До них належать дорожньо-транспортне господарство, зв'язок, інформаційні служби, система зберігання продукції тощо. Об'єкти інфраструктури функціонують у кожній з його сфер. У складі останніх виділяється і соціальна інфраструктура.

Загальною передумовою успішної підприємницької діяльності в умовах агропромислової інтеграції є наявність відповідних ринкових інститутів. Серед них слід виділити існування різноманітних за організаційно-економічними характеристиками самостійних товаровиробників. Вони повинні мати можливість вільно використовувати належне їм майно, самостійно визначати виробничу програму, обирати постачальників і споживачів, визначати ціни, самостійно розпоряджатися прибутком, який залишається після виконання зобов'язань.

Протягом розвитку ринкових відносин сформувався ринок продовольчих товарів та засобів виробництва сільськогосподарського призначення в АПК. Суб'єкти підприємницької діяльності повинні мати можливість самостійно або за участю посередників виходити зі своєю продукцією на постійно діючі ярмарки, аграрні біржі, де буде здійснюватись оптовий продаж продукції за цінами, які визначаються попиту і пропозицією. З іншого боку, вони можуть купувати необхідні матеріально-технічні ресурси через різноманітні біржі у державних та кооперативних підприємств і організацій, малих і спеціальних підприємств, у населення, а також у державній і кооперативній ринковій торговій мережі.

Складовою частиною ринкових інститутів АПК є система виробничого обслуговування суб'єктів підприємництва за угодами з наявними агросервісними підприємствами.

Поряд з цим розвиток агропромислового комплексу кожної країни визначається технічною та енергетичною оснащеністю його сфер, меліорацією, іригацією, хімізацією, наявністю діючого економічного механізму господарювання ринкового типу. Порівняння цих параметрів агропромислового комплексу нашої держави з подібними комплексами розвинутих країн світу не на користь українського. Тому подальший розвиток агропромислового комплексу України пов'язаний з розв'язанням цілого ряду проблем утвердження в ньому ринкових відносин.

12.6. Особливості переходу до ринкових відносин в аграрному секторі України

Сільське господарство як складова національної економіки – одна з тих галузей, стан якої визначає основні параметри життєдіяльності суспільства. Особливу роль відігравало і відіграє сільське господарство в національній економіці України. У валовому внутрішньому продукті частка аграрного виробництва нашої держави становить 16%, у ньому зайнято 23% працездатного населення та використовується понад однієї п'ятої основних фондів.

Характерними рисами сучасного стану агропромислового комплексу України є те, що як цілісна структура у складі національної економіки він тільки формується. На відміну від економічно розвинених країн переважну частку вартості кінцевої продукції АПК нашої держави створює сільське господарство внаслідок того, що ця галузь ще повною мірою не розчленована на складові, бо аграрне виробництво не відособлено в окрему галузь комплексу. Економічна криза, яка охопила аграрну сферу, призвела до того, що потенціал агропромислового комплексу використовується тільки на третину, а значна частина продукції сільського господарства виробляється на присадибних ділянках жителів села та на ділянках землі, виділених міським жителям, і служить засобом виживання значної частини населення в умовах високого рівня безробіття, неповної зайнятості, невиплат заробітної плати і як наслідок – масової бідності. Для сучасного стану АПК України притаманний непослідовний та несистемний перехід від адміністративно-командної системи господарювання до ринкових відносин.

Через те, що системоутворюючою галуззю агропромислового комплексу виступає сільське господарство, то для подолання кризового стану цього комплексу необхідне здійснення аграрних реформ насамперед у цій галузі. **Аграрні реформи** – це процес трансформації економічних відносин, притаманних адміністративно-командній системі, у ринкові відносини. Стратегічними цілями реформування аграрного сектора нашої держави є:

- створення умов для розширеного відтворення і використання досягнень науково-технічного прогресу, щоб вивести соціально-економічний розвиток сільського господарства на рівень найбільш розвинених країн світу та перетворити нашу державу в надійного експортера продукції цієї галузі, продуктів її переробки, посісти достойне місце на світовому продовольчому ринку;
- насичення національного ринку продовольством, сільськогосподарською сировиною вітчизняного виробництва та повне і незворотне розв'язання внутрішньодержавної продовольчої проблеми – задоволення поточних потреб держави і створення надійних стратегічних запасів продовольства;
- підвищення конкурентоздатності сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва;

- розв'язання соціальних проблем села;
- ефективна інтеграція нашого сільського господарства до світового продовольчого ринку;
- наукове і кадрове забезпечення аграрного виробництва;
- охорона навколишнього середовища.

Досягнення цих цілей передбачає здійснення цілого комплексу перетворень в аграрному секторі, головна роль серед яких належить реформуванню виробничих, майнових і земельних відносин на основі врахування дії законів і закономірностей перехідної та ринкової економіки. Однією з головних ланок здійснюваних перетворень в сільському господарстві нашої держави є земельна реформа, спрямована на докорінне перетворення земельних відносин.

Проведення земельної реформи в аграрному секторі України передбачало роздержавлення та передачу земель сільськогосподарського призначення в колективну власність сільськогосподарських підприємств; паювання земель, які перебувають у колективній власності, з видачею сертифікатів на право на земельний пай усім членам колективного сільськогосподарського підприємства; реорганізація КСП і створення на їх базі нових економічно ефективних сільськогосподарських структур на основі різноманітних форм власності на земельні та майнові паї з пріоритетом формувань на основі приватної власності.

Здійснення цих перетворень передбачає подолання державної монополії на об'єкти власності та результати праці у сільському господарстві. Вони зумовлюють формування іншої соціально-економічної структури аграрного сектора шляхом реорганізації колгоспів і радгоспів у нові інституціонально-організаційні структури, притаманні ринковим відносинам. Форми і методи регулювання господарського виробництва сільськогосподарським виробництвом, характерні для адміністративно-командної економіки, у процесі здійснення аграрного реформування замінюються переважно ринково-економічними.

На основі законодавчих актів, які регламентували аграрні реформи у нашій державі, відбулися кардинальні зміни в земельних відносинах. В Україні практично здійснено роздержавлення земель. Внаслідок реформування колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) на базі 10771 колективного сільськогосподарського підприємства станом на початок 2000 р. було створено 14,7 тис. нових підприємницьких структур, серед яких 41,6% становили господарські товариства з обмеженою відповідальністю, 4,2% – акціонерні товариства, 22,6% – сільськогосподарські виробничі кооперативи, 19,7% – приватні (приватно-орендні) підприємства, 2,5% – селянські (фермерські) господарства і 3,4% – інші форми господарювання. Якщо не брати до уваги створених селянських (фермерських) господарств, на базі 100 реорганізованих КСП виникло в середньому 120 нових структур.¹ Середній розмір новостворених структур

¹ Перехідна економіка: Підручник / В. М. Гесь, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін.; За ред. В. М. Гейця. – К.: Вища школа. 2003. – С. 116

(без урахування селянських (фермерських) господарств) становить 1500-1800 га сільськогосподарських угідь, без земель загального використання.

Отже, внаслідок здійснюваних перетворень в аграрному секторі України започатковано формування нової організаційної структури господарування.

Здійснення аграрних перетворень потребує постійної уваги до подальшого розвитку післяприватизаційних процесів, щоб забезпечити досягнення стратегічних цілей реформування сільського господарства. Головна роль серед останніх належить утвердженню нової за змістом системи економічних відносин, сучасної організації аграрного виробництва, формуванню почуття власника майна та виробленої продукції.

Одним з недоліків нинішнього етапу реформ на селі стало те, що здобувши у власність землю і майно, українські селяни фактично не стали власниками і розпорядниками виробленої продукції та отриманих доходів. Ними володіють орендарі землі та майна, а селяни стали найманими працівниками без будь-яких прав щодо організації та управління виробництвом, розподілу виробленої продукції і отриманого прибутку. Не розв'язаним залишається і створення інфраструктури АПК, спрямованої на підтримку його ефективного функціонування і розвитку на ринкових засадах.

Значну кількість проблем соціально-економічного характеру породжує відсутність паритетності цін на сільськогосподарську та промислову продукцію у процесі міжгалузевого обміну. Її забезпечення має здійснюватися на основі норми прибутку, розрахованої як відношення одержаного прибутку до вартості капіталу, що охоплює і вартість землі. Зазначений показник має відігравати роль основного економічного регулятора ринкових відносин в аграрній сфері. Ігнорування норми прибутку та неврахування вартості землі у виробництві сільськогосподарської продукції не сприяє притоку капіталів у аграрне виробництво. Подальше існування диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію та товари промислового походження для аграрного виробництва буде гальмувати перехід цієї галузі на інноваційний шлях розвитку, формування соціально орієнтованого розвитку.

Значним кроком вперед у забезпеченні правових засад реформування аграрного сектора стало прийняття принципово нового Земельного кодексу нашої країни як єдиного систематизованого законодавчого акту, в якому містяться норми права, що регулюють земельні відносини в нашому суспільстві. Він встановлює такі фундаментальні положення у сфері землекористування:

- земля проголошується основним національним багатством нашої держави;
- суб'єктами земельних правовідносин крім громадян нашої держави виступають також юридичні особи, органи місцевого самоврядування та державної влади;
- визначено зміст права власності на землю, яке полягає у праві володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками, форми власності на землю у вигляді приватної, комунальної та державної;

– підставами для набуття прав власності громадян на землю виступає придбання земельної ділянки за договором купівлі-продажу, дарування, міни, інших цивільно-правових угод; безоплатна передача із земель державної і комунальної власності, приватизація земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування, прийняття спадщини, виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю);

– сільські селищні, міські ради уповноважені не лише надавати земельні ділянки у користування чи власність, а й обмежувати, навіть тимчасово забороняти використання наділів, якщо громадяни або юридичні особи порушили вимоги земельного законодавства, використавши землі не за призначенням;

– іноземні громадяни або юридичні особи, особи без громадянства також мають можливість стати землевласниками в нашій державі шляхом купівлі земельних ділянок. Окрім цього, їм дозволяється дарувати, продавати, але тільки не землі сільськогосподарського призначення. Землі сільськогосподарського призначення, отримані у спадщину нерезидентами, протягом року підлягають відчуженню, але є винятки. Йдеться про випадки, коли промислова фірма з іноземним капіталом може мати у власності сільськогосподарські землі для ведення особистого підсобного господарства, яке в Земельному кодексі не регламентується ні за сутністю, ні за кількісними параметрами;

– право постійного користування землею відразу надається підприємствам, установам та організаціям, що належать до державної або комунальної власності.

Отже, новим Земельним кодексом України створено фундаментальну нормативно-правову базу ринкового спрямування, орієнтовану на забезпечення здійснюваної багатопланової аграрної реформи. На розвиток закладених у ньому перетворень слід прийняти до 36 законів та інших нормативних актів.

Успішне реформування аграрних відносин значною мірою залежить від організаційно-господарської перебудови структури АПК України шляхом формування на ринкових засадах підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, матеріально-технічного забезпечення аграрного виробництва, надання йому послуг виробничого та невиробничого характеру, реалізації продукції. За такої комплексної системи організації виробництва в межах АПК на основі спеціалізації і кооперування приватних, колективних, фермерських, особистих підсобних господарств можна усунути велику кількість суперечностей, які супроводжують функціонування і розвиток цього комплексу на ринкових засадах. Водночас ринкові відносини створюють значні можливості для високоефективної підприємницької діяльності в усіх сферах АПК.

Основним завданням нинішнього етапу реформування аграрного сектора України є подолання негативних соціально-економічних процесів у ньому, формування необхідних умов для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, піднесення життєвого рівня працівників цієї галузі. Це можливе за умов наукового, методичного, правового та

матеріально-фінансового забезпечення розвитку як всього АПК, так і його окремих сфер.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть та охарактеризуйте суб'єкти й об'єкти підприємницької діяльності в сільському господарстві.
2. Що таке аграрні відносини?
3. Які форми власності на землю існують в сільському господарстві України?
4. Що таке землекористування та в яких формах воно існує в сільському господарстві?
5. Дайте визначення поняття „земельна рента”.
6. Охарактеризуйте форми земельної ренти в сільському господарстві.
7. Як визначається ціна землі?
8. Що таке агропромислова інтеграція та в яких формах вона існує?
9. Яку структуру має агропромисловий комплекс України?
10. Розкрийте зміст основних напрямів реформування аграрного сектора України.

Глава 13

КАПІТАЛ І НАЙМАНА ПРАЦЯ. ЗАРОБІТНА ПЛАТА

13.1. Еволюція та соціально-економічний зміст категорії “капітал”

Економічна категорія “капітал” давно привертала до себе увагу. Спроби пояснити джерела збагачення держави, окремих осіб або прошарків суспільства штовхали вперед розвиток економічної науки. Тому визначення змісту цієї категорії пов’язане з утвердженням і розвитком політичної економії як науки.

Спочатку виникла потреба пояснити джерела збагачення держави. Перша відома в історії розвитку економічної науки школа меркантилістів вважала джерелом збагачення торгівлю, особливо із заморськими державами. Успіхи в зовнішній торгівлі вимагали сприяння держави у вигляді митних законів, а інколи і фінансової підтримки. Тому “багатство” і “капітал” тривалий час ототожнювались і поставали основою та втіленням могутності, якою могла володіти тільки державна влада. Але в неї на той час були обмежені можливості володіти багатством: це могло бути або пограбування власного народу, або завоювання чужого майна в інших країнах.

Суспільство, що розвивалось, поступово стало переключати свою увагу на землеробство, котре збільшувало кількість продукції для торгівлі і отримання “багатства”. Це дало змогу зробити досить важливий для економічної науки крок уперед: багатство можна виробляти самостійно, не використовуючи зовнішньої торгівлі.

Такі представники школи фізіократів, як Ф. Кене, А. Тюрго джерелом багатства вважали уже виробництво, до того ж не будь-яке, а тільки сільськогосподарське, в якому очевидно була провідна роль природи.

Тільки зі зростанням в народному господарстві ролі промисловості, яке супроводжувалося розоренням дрібних ремесел, утверджується думка, що джерелом багатства в будь-якій галузі матеріального виробництва є праця, що в цілому “багатство народів” створюється працею в галузях матеріального виробництва. Починаючи з трактування В. Петті, одного із засновників класичної політекономії, це положення стає загально визнаним.

Отже, на кінець XVIII ст. економічною наукою походження багатства було з'ясовано. Щодо змісту капіталу, то увага тогочасних економістів зосереджувалась в основному на характеристиці його матеріально-речової сторони. Так, основоположники класичної політекономії А. Сміт і Д. Рікардо ототожнювали капітал з нагромадженою уречевленою працею (засобами виробництва). Д. Рікардо, наприклад, стверджував, що камінь і палиця в руках дикуна стають для нього капіталом. А. Сміт зараховував до капіталу лише ту частку запасів, котрі використовуються для подальшого функціонування у виробництві або іншій сфері економічної діяльності та приносять дохід. Таке розуміння сутності капіталу заслуговує на позитивну оцінку адже матеріально-речовий зміст цієї категорії пов'язується як з факторами виробництва, так і з процесом отримання доходу. Це положення є домінуючим для розуміння змісту поняття “капітал”.

А. Сміт уперше намагався довести, яка з частин капіталу може бути джерелом доходу. На його думку, товари, котрі входять до складу основного капіталу, не продаються протягом терміну використання, не змінюють свого власника і тому не можуть бути джерелом доходу. До складу обігового капіталу входять товари, реалізація яких дає змогу отримати певний приріст, дохід. Причину такого явища А. Сміт вбачав у тому, що вироблені товари містять в собі певну купівельну силу, яка при їх реалізації набуває грошової форми. Поряд із твердженням, що їх вартість має одне джерело – працю (і отже, може створюватися тільки у сфері виробництва), А. Сміт припускає можливість її отримання й зростання при реалізації, тобто у сфері обігу. Це стало важливою умовою для подальшого з'ясування сутності поняття “капітал” одним із напрямків економічної науки.

Отже, на перших етапах розвитку політекономії сформувалося розуміння капіталу як сукупності факторів виробництва, що приносить дохід. Надалі поряд з охарактеризованим трактуванням сутності капіталу як економічної категорії сформувались та набули поширення й інші підходи.

У процесі соціально-економічного розвитку суспільства на основі приватної власності на засоби виробництва стало зрозумілим, що не без участі капіталу воно по-новому і дуже активно стало розширюватись за матеріальним становищем, а відносини в ньому значно загострювались. Очевидне злиденне становище зростаючого класу найманих робітників привертало до себе увагу ряду активних суспільних діячів, філософів, економістів. Відбулося усвідомлення необхідності подальшого розвитку теоретичних засад капіталу як економічної категорії. Загально визнаний внесок в теорію капіталу був здійснений К. Марксом.

У питаннях трактування А. Смітом і Д. Рікардо матеріально-речового змісту капіталу як сукупності факторів виробництва дуже близьке і марксистське розуміння цієї наукової проблеми. Але між ними існує ряд принципових відмінностей, особливо щодо участі та ролі різних складових капіталу в процесі створення вартості.

К. Маркс також вважав з того, що у процесі збільшення вартості бере участь увесь капітал. Але його складові відіграють при цьому різну роль. У кожному процесі праці розрізняють, з одного боку, засоби виробництва – сукупність засобів і предметів праці, і, з іншого боку, суб'єкт праці – саму людину. Це різні фактори, що відіграють неоднакову роль у процесі збільшення вартості. Засоби виробництва є тільки засобами використання робочої сили і матеріалізації її праці у створюваних товарах. У процесі праці вартість спожитих засобів виробництва зберігається і переноситься конкретною працею робітника на новий продукт. Водночас ця вартість залишається незмінною, тобто у процесі виробництва не відбувається приріст вартості над первісною вартістю засобів виробництва.

Частина продуктивного капіталу, яка перетворюється на засоби виробництва і не змінює величини своєї вартості у процесі виробництва, К. Маркс назвав постійним капіталом і позначив буквою “С” (від лат. constant – постійний).

Друга частина капіталу, яка авансується на купівлю робочої сили, у процесі виробництва зростає. Найманий робітник своєю абстрактною працею не приносить, а відтворює вартість власної робочої сили і окрім того, створює додаткову вартість. *Частина продуктивного капіталу, яка витрачається на купівлю робочої сили і в процесі виробництва змінює свою вартість, К. Маркс назвав змінним капіталом – “V” (від англ. variable – змінний).* Отже, відповідно до функціональної ролі засобів виробництва і робочої сили у створенні додаткової вартості капітал поділяється на постійний та змінний.

За К. Марксом, *капітал – це вартість, котра авансується у будь-який вид економічної діяльності (насамперед у матеріальне виробництво) з метою отримання додаткової вартості.* Остання є результатом експлуатації найманих працівників і постійно відтворює себе, тобто отримана додаткова вартість знов і знов авансується підприємцем з тією ж метою.

Ці положення видатного вченого відображення у визначенні поняття “капітал” як “самозростаючої вартості, створеної найманим робітником”. Визначення капіталу як важливої економічної категорії свідчить про те, що воно передбачає виробництво і привласнення додаткової вартості та охоплює своєрідні суспільні відносини між найманими працівниками і підприємцями. “Капітал, – зазначав К. Маркс, – це не річ, а певне суспільне, належне певній історичній формації суспільства виробниче відношення, яке представлено в речі і надає цій речі специфічного суспільного характеру. Капітал – це не просто сума матеріальних і вироблених засобів виробництва. Капітал – це перетворені засоби виробництва, які

самі по собі так само мало є капіталом, як золото або срібло самі по собі – грішми”¹.

Отже, капітал – це історично зумовлене суспільно-виробниче відношення між підприємцями, які володіють засобами виробництва, і працівниками, котрі позбавлені будь-яких засобів виробництва та існування. Таке розуміння сутності капіталу є проявом соціально-економічного підходу, відповідно до якого він трактується як специфічні суспільні відносини, що виникають за певних історичних умов.

Капіталу притаманна множинність економічних форм прояву. Він може існувати у вигляді певної суми грошей (грошовий капітал), промисловий капітал виступає у вигляді сукупності засобів виробництва. Капітал також може проявлятися у вигляді торговельного, позичкового, фінансового, акціонерного, міжнародного і т. д. Цим певною мірою пояснюється наявність в сучасній економічній науці й інших підходів до трактування сутності капіталу.

П. Самуельсон та У. Нордхауз зауважують, що капітал складається із благ довгострокового користування, створених для виробництва інших товарів. Д. Хайман визначає капітал як ресурс тривалого користування, створюваний з метою виробництва більшої кількості товарів і послуг². Він включає до його складу машини, верстати, прокатні станки, споруди і будівлі, засоби пересування, дорогі комп’ютери, запаси сировини, напівфабрикатів, тобто відбувається розширення діапазону запасів, видів нагромадженої праці, певних благ, котрі відносять до капіталу при з’ясуванні його сутності.

Англійський економіст Дж. Хікс розглядав капітал як сукупність товарів виробничого призначення, а П. Хейне – як виготовлені засоби виробництв або блага, які можна використовувати для виробництва майбутніх благ. Це **предметно-функціональний підхід** до трактування сутності капіталу, відповідно до якого він ототожнюється з нагромадженою працею, котра використовується для подальшого виробництва або продажу товарів та одержання доходу.

Дж. Робінсон та Р. Дорнбуш розглядають капітал як гроші, як універсальний, необхідний всім товар. Близьким до цього є визначення капіталу як джерела процента (Дж. Кларк, Л. Вальрас). Аналогічної позиції при трактуванні сутності капіталу дотримується І. Фішер. Він визначає капітал як “дисконтований потік доходу”. Це означає визнання того факту, що будь-який елемент багатства, що приносить його власнику регулярний дохід протягом тривалого часу, можна розглядати як капітал. Це **грошовий підхід** до трактування капіталу. Згідно з ним останній досліджується як фінансовий ресурс, котрий приносить власникові дохід у вигляді процента.

Такі підходи до визначення капіталу односторонні. В них акцентується на грошовій формі капіталу і не береться до уваги те, що для отримання

¹ Маркс. К. Капітал. Критика політичної економії: Т.1 // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори: В 50 т. – 2-е вид. – К: Політвидав. України, 1963. – Т. 23. – С. 349–350.

² Хайман Д. Н. Современная микроэкономика: анализ и применение: в 2 т. / Пер. с англ. – Т. 2. – М., 1992. – С. 203

доходу необхідно придбати засоби виробництва, найняти працівників, організувати виробництво і т. д. Грошова форма капіталу призначається для придбання факторів виробництва, забезпечення безперервності руху капіталу в усіх сферах суспільного виробництва.

Розгляд капіталу як певного вкладення, що дає змогу отримувати дохід, логічно вимагає зарахування до його складу вкладень в робочу силу. Такий підхід, запропонований П. Беккером, Дж. Мінсером та іншими науковцями, дістав назву концепції “людського капіталу”. Під останнім мають на увазі витрати, які сприяють майбутньому збільшенню доходів індивіда. В цій концепції навчання у школі, вищому навчальному закладі, природні здібності та творчість індивіда, професіоналізм розглядаються як чинники зростання його продуктивної сили, що сприяє збільшенню обсягів виробництва високоякісної інноваційної продукції. Це є найважливішим джерелом зростання доходів окремої особи та суспільства в цілому.

У межах трактування капіталу як певного вкладення виокремлюється категорія “інтелектуальний капітал”, що функціонує в чистому вигляді в науці, освіті, управлінні, охороні здоров'я тощо. В розвинених країнах інтелектуальний капітал починає переважати над його іншими формами та стає передумовою нагромадження суспільного багатства.

Можливе і ототожнення капіталу з часом, який розглядають як окремих фактор виробництва, що створює дохід. У цьому разі відбувається **ототожнення капіталу з часом** як особливим економічним ресурсом, котрий визначає дохід підприємців як винагороду за відмову від задоволення поточних потреб заради отримання майбутніх благ.

Слід підкреслити, що західними науковцями ефективно розкрито матеріально-речовий зміст капіталу, його зв'язок з різними факторами виробництва, процесом отримання доходів. З цих позицій вони впритул наближаються до розуміння сутності капіталу К. Марксом, який, аналізуючи матеріально-речову структуру капіталу, зазначив, що він складається зі знарядь праці, сировини і т. п. Він також розглядав капітал як нагромаджену працю, як відношення між уречевленою та живою працею.

Сучасні західні науковці повніше, ніж К. Маркс і Ф. Енгельс, розкрили матеріально-речову структуру капіталу, пов'язали його з благами, з часом.

Існування матеріально-речових та інших форм капіталу, не заперечує його трактування як суспільно-виробничих відносин, котрі наявні між людьми щодо тих чи інших матеріальних об'єктів.

Отже, в сучасній політекономії немає загально визнаного визначення сутності капіталу як економічної категорії. Як у минулому, так і нині окремі економічні школи та теорії підходять до трактування останнього з різних позицій. Їх порівняльний аналіз дозволяє дійти висновку, що найбільш науково обґрунтовано, повно та доказово сутність капіталу, що перебуває у постійному русі, набуваючи при цьому різних видів та форм прояву, у тому числі і форми суспільно-виробничих відносин, представлена К. Марксом.

Визначними й панівними економічними відносинами капітал стає в капіталістичному суспільстві. Для виникнення та існування останнього необхідно декілька важливих умов:

- працівники мають бути юридично вільними, мати можливість вільно розпоряджатися своєю здатністю до праці і продавати її власникові засобів виробництва на певний час, а не назавжди;
- відсутність у працівників засобів виробництва та засобів для життя (окрім здатності до праці);
- наявність економічного примусу до людини продавати свою здатність до праці (робочу силу) власникам засобів виробництва, які організують і контролюють її використання у процесі виробництва матеріальних благ або надання послуг;
- результат взаємодії факторів виробництва, тобто його продукт (товар або послуга) мають належати капіталістові. Для останнього не має значення, що виробляти або які послуги надавати, адже він організовує виробництво або надання послуг з врахуванням тієї обставини, що вироблені товари, надані послуги є носіями нової вартості, котра містить в собі додаткову вартість.

13.2. Загальна формула руху капіталу

Для політичної економії як науки принциповим є не тільки визначення суті капіталу, а й розкриття механізму появи надлишку вартості порівняно з авансованою вартістю на закупівлю факторів виробництва. Цей надлишок (приріст) вартості підприємець-капіталіст отримує після реалізації виробленої продукції. Механізм утворення надлишку вартості над її авансованою сумою ґрунтовно та аргументовано показано К. Марксом у першому томі “Капіталу”. Він вважав, що рух капіталу починається з грошової форми та існують відмінності в ролі грошей у простому і капіталістичному товарному господарстві (див. рис. 13.1).

При поверховому аналізі формули $G - T - G'$, виникає думка про її беззмістовність. Адже відповідно до логіки гроші обмінюються на товар, щоб знову отримати гроші. Цей рух грошей справді був би беззмістовним, якби підприємець, скажімо, купив товарів на 1000 гривень і, продавши їх, отримав ті ж самі 1000 гривень. Однак як видно з наведеного вище рисунка, вартість у вихідному і кінцевому пунктах руху грошей як капіталу кількісно різна. Ця формула набуває змісту за умов, коли сума грошей, отриманих після продажу вироблених товарів, буде більшою порівняно з тією, котра витрачена на купівлю попереднього товару. В цьому разі формула обігу грошей як капіталу набуває вигляду: $G - T - G'$, де $G' = G$ (приріст). Цю формулу К. Маркс назвав загальною формулою капіталу.

На перший погляд складається враження, що формула $G - T - G'$ суперечить закону обміну еквівалентів. Адже, відповідно до дії цього закону, G і G' мають бути рівновеликими вартостями. Однак коли б це було так, то

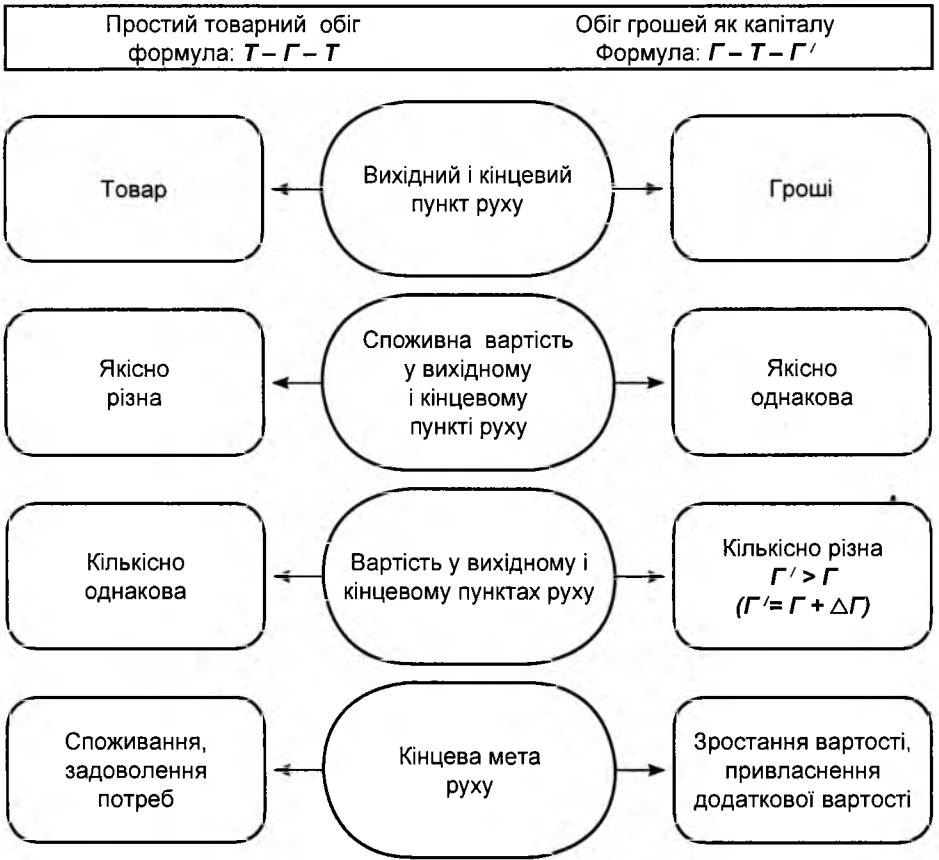

Рис. 13.1. Простий товарний обіг і обіг грошей як капіталу

процес руху грошей як капіталу втратив би сенс для капіталіста-підприємця. Окрім цього, складається враження, що приріст вартості відбувається у сфері обігу, а не у виробництві.

Детально проаналізувавши у четвертій главі першого тому “Капіталу” всі можливі варіанти реалізації товарів, К. Маркс дійшов висновку, що сфера обігу приросту вартості не дає, адже товарообіг у чистому вигляді має бути обміном рівних вартостей. Джерело зростання вартості тут виявити не можна, тому що самі по собі гроші не можуть бути джерелом появи надлишку вартості, і у процесі обігу та в актах купівлі-продажу не відбувається збільшення вартості. У сфері обігу змінюється форма вартості (вартість з грошової форми переходить у товарну, а товарна – у грошову). Водночас приріст грошей не може відбуватися поза сферою обігу.

При розв’язанні цієї суперечності К. Маркс обґрунтовує думку, що такий приріст вартості може виникнути лише зі споживчої вартості товару, який купується. Цей товар – робоча сила, споживча вартість якого має унікальну властивість бути джерелом вартості та використовується у

процесі виробництва тривалий час. Унікальність цього товару полягає у здатності створювати вартість, котра перевищує її власну вартість.

Процес споживання робочої сили – це сама праця, процес праці, який має двоїстий характер. У цьому процесі найманий працівник своєю працею створює товари, нову вартість, причому більшу, ніж вартість робочої сили. Різниця між новою вартістю, яку створює робітник, і вартістю самої робочої сили становить додаткову вартість, яку й привласнює підприємець-капіталіст. *Отже, споживна вартість товару “робоча сила” полягає у здатності найманого працівника створювати своєю працею додаткову вартість.*

При наймі працівників підприємець-капіталіст купує не лише їхню здатність до праці, а й найголовніше – здатність створювати додаткову вартість. Її К. Маркс позначив буквою “*m*” (від нім. *mehrwert* – додаткова вартість).

13.3. Додатковий продукт та форми його прояву

Матеріальну основу додаткової вартості складає **додатковий продукт**, який являє частину суспільного продукту, створюваного безпосередніми виробниками понад **необхідний продукт**. *Необхідний продукт – це та частина створеного безпосередньо працівниками суспільного продукту, яка використовується ними та членами їхніх сімей для відтворення своїх фізичних і духовних можливостей до праці за наявних соціально-економічних умов.* Розміри необхідного продукту визначають величину додаткового і їх співвідношення у складі сукупного суспільного продукту.

Додатковий продукт виникає в період розпаду первіснообщинного ладу у зв'язку зі зростанням продуктивності праці і появою можливості використовувати частину часу праці для збільшення обсягів виробництва порівняно з попереднім періодом. В цьому розумінні додатковий продукт притаманний усім способам виробництва, які виникли після первіснообщинного ладу. Він являє собою результат розвитку продуктивної виробничої діяльності людини і належить до її специфічних рис. Додатковий продукт став реальним явищем виробничої діяльності людини тоді, коли вона почала створювати своєю працею більше матеріальних і духовних благ, ніж їй було необхідно для власного відтворення як працівника й особистості.

Додатковому продукту належить особлива роль у розвитку людського суспільства. Адже соціально-економічний розвиток суспільства, науково-технічний прогрес, добробут населення залежать від кількісних і якісних характеристик додаткового продукту. Всі свої здібності, енергію та зусилля люди спрямовували і спрямовують на виробництво і привласнення додаткового продукту. Історію розвитку людської цивілізації можна розглядати як розвиток форм виробництва і розподілу додаткового продукту. Підприємницька діяльність держави, окремих осіб, їх об'єднань організовується

і здійснюється лише з метою виробництва та привласнення додаткового продукту в тій чи іншій формі. Без цих складових процесу суспільного виробництва воно не буде існувати та розвиватись, не буде і підприємницької діяльності.

Відповідно до теорії додаткової вартості К. Маркса грошове вираження додаткового продукту при капіталізмі – *це неоплачена праця трудівника, або додаткова вартість*. Вона є складовою новоствореної вартості ($v + m$) і продуктом тільки живої праці.

Якщо постійний капітал не створює приросту вартості, то при визначенні величини додаткової вартості її можна прирівняти до нуля. Тоді можна виміряти її абсолютно і оцінити відносно. Відносну оцінку додаткової вартості, тобто відношення додаткової вартості до змінного капіталу, виражене в процентах, К. Маркс назвав *нормою додаткової вартості, або рівнем експлуатації робочої сили*. Вона розраховується за формулою:

$$m' = \frac{m}{v} \times 100,$$

де m' – норма додаткової вартості;

m – додаткова вартість;

v – змінний капітал.

У зв'язку з цим марксистська економічна теорія робочий день поділяє на:

- необхідний робочий час, тобто той робочий час і ту працю, у процесі яких робітник працює на себе, створює еквівалент вартості необхідного продукту, відтворює вартість своєї робочої сили;
- додатковий робочий час – це той робочий час і та праця, у процесі яких створюється вартість понад вартість робочої сили.

Норма додаткової вартості сама по собі не виражає її абсолютної величини, тобто отримуваної підприємцем-капіталістом маси додаткової вартості. Цю функцію виконує маса додаткової вартості, яка розраховується за формулою:

$$M = m' \times V,$$

де M – маса додаткової вартості;

m' – норма додаткової вартості;

V – вартість робочої сили всіх робітників.

На відміну від марксистської теорії щодо виняткової ролі живої праці у створенні нової вартості, в тому числі і додаткової існують інші концепції. Відповідно до теорії трьох факторів виробництва Жана Батіста Сея (1767–1832 рр.) праця робітників створює лише ту частину вартості товарів, яка відповідає заробітній платі, а прибуток створюється капіталом, який Ж.-Б. Сей ототожнював, із засобами виробництва, рента – землею. Англійські економісти Д. Мілль і Мак-Куллох, розширюючи поняття праці, включали в нього не тільки затрату праці робітників, а й “роботу” машин, біологічні процеси розвитку сільськогосподарських рослин, худоби і т. п. Прибуток вони розглядали як своєрідну форму заробітної плати, що виплачується за “працю”, виконану засобами виробництва, земельну ренту трактували як продукт “праці природи”.

Сучасні теоретики економіки вважають, що нова вартість є винагородою підприємцю-капіталісту за організацію виробництва матеріальних благ або надання послуг, ініціативність, ризик. Зазначена винагорода є функцією від використання всіх факторів виробництва.

Прихильники теорії продуктивності капіталу і землі змішують виробництво споживних вартостей з виробництвом вартості та додаткової вартості. Засоби виробництва справді беруть участь у створенні нових споживних вартостей, але вони не створюють і не можуть створювати без участі працівника нової вартості, частиною якої є додаткова вартість.

В сучасній економічній науці існує, з одного боку, марксистське трактування додаткового продукту у формі додаткової вартості, привласнення якого підприємцями-капіталістами не визнавалось і не визнається прихильниками цієї течії економічно та соціально справедливим. Це послужило основою для обґрунтування К. Марксом у першому томі “Капіталу” об’єктивної необхідності здійснення соціалістичної революції та експропріації приватної власності, адже вона є результатом привласнення капіталістами додаткового продукту.

Для західної економічної науки притаманне вперте ігнорування протягом майже двох століть існування механізмів виробництва і привласнення додаткової вартості. Її представники трактують прибуток (дохід) як природну функцію та властивість капіталу. В їхніх роботах досить часто навіть відсутні поняття “вартість” або “додаткова вартість”. Така позиція багатьох західних теоретиків є неконструктивною і потребує перегляду.

Адже якщо прибуток підприємця відповідно до їхніх поглядів є винагородою за організацію виробництва, його новаторство, ініціативність, відшкодування ризиків, то обов’язково виникає питання про джерело цієї винагороди. Адже перш ніж привласнювати цей прибуток його необхідно спочатку створити. Тому прихильникам ігнорування наявності механізмів виробництва і привласнення додаткової вартості слід відкинути класово-ідеологічну упередженість при аналізі цієї наукової проблеми. Ряд авторів дотримується тієї думки, що немає сенсу і далі відмовлятися від використання в наукових дослідженнях категорій додаткової праці й додаткового продукту та від узагальненої форми його грошового вираження – додаткової вартості. Бо саме у практиці господарювання вона реалізується в таких конкретних формах, як прибуток (в тому числі торговельний), позичковий процент, рента, підприємницький прибуток, котрі вивчаються як марксистською політекономією, так і економікою.

Отже, додатковий продукт є результатом розвитку притаманної людині продуктивної діяльності та матеріальною основою соціально-економічного прогресу суспільства. Формою його прояву виступає додаткова вартість.

13.4. Капітал як економічні відносини

Наукове визначення капіталу як категорії політичної економії свідчить про те, що це суспільне відношення, зміст якого становить самозростання авансової вартості у процесі свого обігу. У єдності двох сторін капіталу – його речового змісту і суспільної форми – визначальна роль належить характеристиці суспільної форми, тобто відносинам власності. Тому *капітал не річ, а суспільне відношення, притаманне певній суспільно-історичній формації економічне відношення, яке втілене в речах та надає їм специфічного суспільного характеру.*

Засоби виробництва, певні блага не завжди були капіталом, знярядям експлуатації. Таку роль вони не виконували у первісному, рабовласницькому суспільстві. Його зародки виникли у феодальному суспільстві, де земля, засоби виробництва виконували роль засобу експлуатації лише частково. До того ж, селянин-кріпак не був юридично вільним. Водночас в умовах цього суспільства розвивається лихварський капітал, коли гроші в руках лихваря стають знярядям привласнення частини праці дрібного товаровиробника, а також торговельний капітал. Системою виробничих відносин капітал стає лише за капіталізму.

Для перетворення грошей у капітал необхідний ряд соціально-економічних та організаційно-технічних передумов.

По-перше, наявність розвиненого ринку засобів виробництва та ринку робочої сили, що дає змогу потенційному підприємцю-капіталісту вступити у відносини щодо купівлі факторів виробництва. *По-друге*, за відсутності або недостатній кількості для організації підприємницької діяльності хоча б одного з цих факторів підприємець має можливість звернутись до послуг таких інститутів ринку, як комерційні банки, трасти, інвестиційні фонди, лізингові компанії, служба зайнятості тощо.

Отже, перетворення грошей на капітал супроводжується виникненням економічних відносин з різними суб'єктами господарювання. Відносини з останніми дають змогу підприємцю-капіталісту отримувати необхідні йому товари у вигляді засобів виробництва, різноманітних послуг, а також робочу силу. Носіями є індивіди, котрі в більшості випадків не є власниками засобів виробництва, отримують кошти для існування не від власної підприємницької діяльності, а від використання їх здатності до праці іншими, через її найм за відповідну плату.

Найбільш складними питаннями трактування капіталу як економічних відносин є проблема експлуатації та антагонізму між найманими працівниками і капіталістами-підприємцями. Вони набули у нашій соціально-економічній літературі не тільки економічного, але й морально-етичного трактування.

Щодо першого, то частина додаткової вартості вилучається в бюджет (через систему оподаткування), з якого витрачається на задоволення потреб всього суспільства, в тому числі і тих, хто її виробляє. Витрати-частини додаткової вартості на створення нових робочих місць, їх більш

високу технічну оснащеність не можна однозначно розглядати як розширення сфери експлуатації найманої праці, маючи на увазі класову сутність явища.

Відомо, що частина додаткової вартості витрачається на утримання капіталіста і членів його сім'ї. Але і цю частину додаткової вартості не можна повністю вважати матеріалізацією експлуатації. Йдеться про те, що організація виробництва супроводжується затратами фізичних і нервових зусиль підприємця, вимагає ініціативності, прийняття часто ризикованих рішень, новаторства. Все це в товарному господарстві має оплачуватися. Звичайно, частина додаткової вартості привласнюється як наслідок власності на засоби виробництва. Але тоді виникає питання: як оцінювати доходи за вкладами, на облігації і акції, які мають ті, хто не має іншої власності.

З розвитком капіталізму, розширенням акціонерної форми власності зростають і масштаби експлуатації, ускладнюються її розуміння і оцінка. Тому прямолінійність характеристики відповідних процесів і висновків К. Маркса, визнати правомірною важко. Зокрема, при розширенні ринку цінних паперів і можливості купувати високодохідні у певний час акції експлуатація перестає бути очевидною, хоча і залишається такою по суті.

Отже, можна стверджувати, що додаткова вартість, експлуатація породжуються не якоюсь конкретною формою власності. Вони існують за наявності будь-якої її форми, в тому числі колективної та державної, і мають досить часто прогресивний характер: без них суспільство на жодному етапі розвиватися не може.

Антагонізм між найманими працівниками і капіталістами-підприємцями в минулому набував досить гострих форм протистояння. Однак залежно від рівня розвитку продуктивних сил, ступеня усупільнення виробництва і праці, організованості найманих працівників, соціально-економічної політики держави, реалізації підприємцями соціальних функцій антагоністична суперечність може послаблюватись, еволюціонувати шляхом послаблення гостроти соціально-класових конфліктів. Свідченням цього є згасання класової боротьби, передусім страйкової. Зазначена суперечність також послаблюється внаслідок розповсюдження акцій серед найманих працівників, отримання ними дивідендів.

Отже, капітал – це складна, багатоаспектна категорія, еволюція якої відображає процес розвитку динаміки та структури товарного виробництва.

Існування капіталу, привласнення додаткової вартості неможливе без найманої праці. Вона являє собою виробничі відносини, котрі виникають між власниками засобів виробництва і працівниками, які продають свою робочу силу у тимчасове користування в обмін на вартість, суспільно-необхідну для відтворення здатності людини до праці. Найбільшого розвитку наймана праця набула в умовах капіталізму, де є особисто вільний, але позбавлений засобів виробництва працівник, котрий за допомогою економічного примусу змушений працювати за наймом.

Як підпорядкована, другорядна форма праці наймана праця використовувалася у рабовласницькому і феодалному господарстві у вигляді

відхідництва рабів і кріпосних селян, зобов'язаних віддавати свої заробітки господарям. У капіталістичному виробництві наймана праця перетворюється на панівну форму організації суспільної праці.

Відношення найманого працівника до засобів виробництва в умовах капіталістичних виробничих відносин характеризується не тільки відсутністю у нього засобів виробництва, а й формальним і реальним підпорядкуванням найманої праці капіталу. Своєю працею найманий працівник знов і знов відтворює засоби виробництва як панівну над собою силу. Наймана праця – загальна основа капіталу, створення і привласнення додаткової вартості. Водночас, найманий працівник є власником своєї робочої сили, в міру розвитку котрої збільшується та розвивається особиста власність найманих працівників та їхніх сімей, необхідна для відтворення.

Історичний процес розвитку капіталістичних виробничих відносин докорінно не змінює їх природи: вони як і раніше, базуються на приватній власності і найманий праці. Однак у межах цих характеристик відбуваються значні зміни.

Розвиток сучасних продуктивних сил потребує висококваліфікованих робітників та фахівців з планування потреб і ємності ринку, аналізу виробничо-фінансової діяльності фірм, обліку і т. д. В нинішніх умовах потрібний персонал з обслуговування виробництва з відповідною підготовкою. Внаслідок цього в середині ХХ ст. чисельність найманих працівників значно зросла. Якщо на його початку чисельність найманих працівників у восьми провідних країнах світу доходила до 90 млн. осіб, то на початок 80-х років – уже 265 млн. осіб¹. Змінилась і структура найманої праці шляхом зростання в ній висококваліфікованих робітників, інженерів, техніків, наукових працівників.

Отже, наймана праця існує і в нинішніх умовах, чисельність осіб, зайнятих нею, зростає, змінюється і її структура.

13.5. Сутність та функції заробітної плати

Процес праці являє собою доцільну діяльність людей, спрямовану на пристосування продуктів природи для задоволення їхніх потреб. Носієм здатності до праці є людина. *Сукупність фізичних, інтелектуальних, психологічних, духовних можливостей до праці у процесі виробництва товарів та надання послуг визначається економічною наукою як категорія “робоча сила”*. Цю здатність і продає на ринку праці її носій – найманий працівник.

Здатність до праці притаманна не тільки найманим працівникам – людям, які позбавлені власності на засоби виробництва, – а й власникам землі та капіталу. В умовах ринкової економіки робоча сила – здатність не просто до якогось виду праці, а саме до найманої праці. Тому ринкова

¹Основы экономической теории (политэкономия). Учеб. пособие для ВУЗов (под ред. проф. Д. Д. Москвина). – М.: МИСИС, 1998. – С. 131.

економіка передбачає поділ суспільства на власників робочої сили, власників капіталу та земельних власників, що породжує економічну потребу у працівника найматися до власника капіталу та землі. Ця потреба властива тільки найманому працівникові і вона відсутня у власників капіталу і землі.

В економічній науці сформувалось два підходи до розуміння сутності заробітної плати:

- 1) заробітна плата як форма вартості та ціни робочої сили (К. Маркс);
- 2) заробітна плата як ціна праці (Ж.-Б. Сей, А. Маршалл, П. Самуельсон та ін.).

Відповідно до першого підходу в умовах ринкової економіки здатність людини до праці стає предметом купівлі-продажу, тобто товаром. Як відомо, будь-який товар, в тому числі і товар “робоча сила”, має вартість і споживну вартість. Вартість робочої сили, як і будь-якого товару, визначається робочим часом, необхідним для виробництва, а отже і відтворення цього специфічного об’єкта купівлі-продажу. Вартість робочої сили являє собою певну кількість суспільної праці, втіленої у певній сумі життєвих засобів, необхідних для підтримання життя працівника, який продає свою здатність до праці.

Отже, *вартість робочої сили набуває форми вартості життєвих засобів працівника*. Вона має бути достатньою для того, щоб підтримувати та відтворювати здатність людини до праці.

Людина – носій робочої сили – смертна. Для того, щоб на ринку праці завжди були нові покоління працівників, її продавець повинен мати сім’ю, дітей, тобто необхідно забезпечити постійний процес відтворення робочої сили. Його складовою є заміщення робочої сили, яка припиняє трудову діяльність внаслідок настання пенсійного віку або смерті, новою кількістю робочої сили. Тому сума життєвих засобів, необхідних для відтворення робочої сили, має містити життєві засоби для нових поколінь працівників, тобто дітей працівника, які згодом стають на ринку праці новими власниками та носіями товару “робоча сила”.

Споживну вартість товару “робоча сила” складає її здатність у процесі з’єднання із засобами виробництва, які їй не належать, створювати вартість значно більшу, ніж вартість, яка необхідна для її відтворення.

Відповідно до поглядів К. Маркса, капіталістична система господарювання базується на тому, що вартість робочої сили – величина менша від величини вартості продукту, створеного працівником у процесі праці. Ця різниця є **додатковою вартістю**, яка безплатно присвоюється підприємцем і складає неоплачену працю працівника. Щодо таких факторів виробництва як земля і фізичний капітал, то К. Маркс вважав, що ці ресурси хоча і беруть участь у створенні додаткової вартості, але самі не є джерелом її створення, бо тільки робоча сила створює вартість і переносить частину вартості засобів виробництва (землі і капіталу) на новий продукт. Перенести вартості більше, ніж її мають зазначені засоби виробництва, не можна.

Західна економічна наука повністю ігнорує проблему експлуатації, виходячи з того, що всі фактори виробництва беруть участь у створенні певного обсягу товарів і послуг. Через те, що їхня участь у ціні знов створеного продукту різна, то і їхня частка у виторгу від реалізації пропорційна до їхньої участі. *Звідси висновок: ринок забезпечує справедливий розподіл доходів пропорційно до участі різних економічних ресурсів у виробленому товарі, наданій послугі.* Ту різницю, яка в марксистській економічній науці визначають як додаткова вартість, у немарксистській економічній науці визначають як *нормальний прибуток на робочу силу (працю), яку присвоює власник капіталу, що купив на певний час право функціонального використання робочої сили.* Відповідн до цього найманий працівник продає власникові капіталу працю і отримує заробітну плату, яка і є ціною праці. Отже, відповідно до другого підходу заробітна плата виступає як плата за працю, тобто ціна праці.

Водночас покупець робочої сили наймає не будь-якого працівника, а такого, який завдяки своїм професійним навичкам, досвіду та здібностям здатний виробляти продукцію або надавати послуги, які користуються попитом на ринку.

Вартість робочої сили – величина непостійна. Вона змінюється під впливом ряду чинників. Насамперед вартість робочої сили змінюється залежно від зміни вартості життєвих засобів працівника, тобто зі зміною величини робочого часу, необхідного для їх виробництва. Тому вартість робочої сили залежить від продуктивності праці в галузях, де виробляються життєві засоби.

Вартість робочої сили різна у кожній окремій країні, тому що національний рівень заробітної плати формується під впливом багатьох чинників. На неї впливає рівень суспільної продуктивності праці в країні, узагальнюючим показником якого є обсяг валового національного продукту, виробленого на душу населення, а він неоднаковий у кожній країні. Важливе значення мають темпи розвитку виробництва.

На величину вартості робочої сили водночас впливають ціна та обсяг природних і традиційних потреб, що склалися в країні історично. Змінюють величину вартості робочої сили витрати на підготовку працівника. В умовах сучасної науково-технічної революції зростає необхідність у висококваліфікованій та високоосвіченій робочій силі, що потребує значних витрат на її підготовку.

Значний вплив на вартість робочої сили має інтенсивність праці, рівень якої у кожній країні неоднаковий. Праця, яка не досягає рівня середньої інтенсивності, потребує більше часу, ніж суспільно необхідно в цій країні, тому що не є працею нормальної інтенсивності. Інтенсивна праця супроводжується більшими витратами розумової і фізичної енергії, які можуть бути відновлені більш високою заробітною платою. В країнах, де інтенсивність праці висока, заробітна плата буде високою.

Національний рівень заробітної плати також залежить від частки фонду оплати праці у новоствореній вартості. Він буде вищий у тому разі, коли

ця частка висока і навпаки, невисоким, коли питома вага фонду оплати праці невелика. На цей рівень також впливають організація праці в країні, оцінка міри праці та результатів виробництва.

Складовою теоретичних питань заробітної плати є розуміння того, що це економічна категорія, яка відображає відносини між роботодавцем і найманим працівником щодо розподілу новоствореної вартості. В цьому розумінні доречнішим є поняття “оплата праці”, яка, окрім власне заробітної плати, включає й інші витрати роботодавця на робочу силу.

Окрім цього, вона являє собою винагороду або заробіток найманого працівника, обчислений у грошовому вираженні, який за трудовим договором роботодавець сплачує йому за роботу, вже виконану або яка має бути виконана.

В умовах ринкової економіки заробітна плата – це елемент ринку праці, що складається в результаті взаємодії попиту на працю та її пропозиції і виражає ринкову вартість використання найманої праці. В цьому розумінні найчастіше вживаються середні показники ставок оплати одиниці праці певної якості (наприклад, людино-години).

Для найманого працівника заробітна плата – це елемент витрат виробництва, і, водночас, головний чинник забезпечення матеріальної зацікавленості працівників у досягненні високих кінцевих результатів праці.

Сутність заробітної плати найбільш повно проявляється у функціях, які вона виконує у процесі суспільного відтворення. Винятково важлива роль заробітної плати у функціонуванні ринкової економіки зумовлена тим, що вона має одночасно та рівноцінно виконувати декілька функцій.

Відтворювальна функція заробітної плати полягає у забезпеченні працівників та членів їхніх сімей необхідними життєвими благами для відновлення робочої сили, для відтворення поколінь. Реалізація цієї функції тісно пов’язана з особливостями державного регулювання заробітної плати, із встановленням на державному рівні такого її мінімального розміру, який забезпечував би відтворення робочої сили, давав змогу працівнику утримувати сім’ю.

Стимулювальна функція заробітної плати полягає у встановленні залежності її розміру від кількості та якості затраченої праці конкретного працівника, його трудового внеску в результати роботи підприємства. Ця залежність має бути такою, щоб заохочувати працівників до постійного покращення кількісних і якісних результатів праці.

Регулювальна або ресурсно-розміщувальна функція заробітної плати полягає в оптимізації розміщення робочої сили за регіонами, у галузях, господарствах, підприємствах з урахуванням ринкової кон’юнктури.

Формування ринку праці, що ефективно функціонує, передбачає свободу кожного найманого працівника вільно обирати місце прикладання своєї праці. Його прагнення до підвищення життєвого рівня зумовлює територіальні переміщення у пошуках роботи та оволодіння професіями, щоб максимально задовольняти свої зростаючі потреби та потреби членів

сім'ї. Іншими словами, у ринкових умовах вища заробітна плата на ефективніших робочих місцях стимулює перехід туди працівників з неефективних робочих місць.

Соціальна функція заробітної плати відображає міру живої праці при розподілі фонду споживання між найманими працівниками і власниками засобів виробництва. Заробітна плата виступає індивідуальною часткою працівника в новоствореному доході відповідно до його трудового внеску. Соціальне значення цієї функції заробітної плати полягає в забезпеченні соціальної справедливості, передусім, при розподілі доходу між найманими працівниками відповідно до результатів їхнього трудового внеску.

Серед функцій заробітної плати важливою є **оптимізаційна**. Її зміст зводиться до того, що заробітна плата як складова витрат виробництва спричиняє мотивацію власника фірми до вдосконалення матеріальної технічної бази виробництва, його раціоналізації, підвищення продуктивності праці. Реалізація цієї функції безпосередньо пов'язана також із запровадженням прогресивних форм і систем заробітної плати, удосконаленням цих елементів оплати праці.

Розглянуті функції заробітної плати мають власних персоніфікованих носіїв. Йдеться про суб'єкти, що найбільш зацікавлені в її реалізації.

У реалізації **відтворювальної функції** найбільше зацікавлені наймані працівники; **регулювальної** – державні органи, бо вона тісно пов'язана із забезпеченням повноцінного функціонування ринку праці; **соціальної** – переважно наймані працівники та держава як гарант прав і свобод найманих працівників та соціальної справедливості в суспільстві; **оптимізаційної** – роботодавець, адже саме він має отримати певний виробничий результат від використання найманої робочої сили.

Основні функції заробітної плати між собою тісно пов'язані і тільки за їх системного використання досягається ефективна організація заробітної плати. Надання переваг одній із них неминуче породжує кризові явища в економіці.

У сучасних умовах заробітна плата в Україні повною мірою не виконує жодної із зазначених функцій. Упродовж багатьох років в Україні вона підтримувалася на соціально низькому рівні. Нині для більшості найманих працівників заробітна плата перетворилася на невелику (та ще й не гарантовану) соціальну виплату, що дає змогу пережити, перебути важкі часи, але ніяк не досягти добробуту. Штучне стримування заробітної плати призвело до того, що нині витрати на заробітну плату в Україні в розрахунку на одиницю валового національного продукту майже вдвічі нижчі ніж у країнах з розвинутою ринковою економікою. Водночас, трудомісткість виготовлення продукції перевищує досягнуту в зазначених країнах нерідко у 3–4 рази.

13.6. Форми та системи заробітної плати

Форми та системи заробітної плати – це механізм встановлення розміру заробітку залежно від кількості та якості праці і її результатів. Обираючи певну форму заробітної плати і конкретну систему формування заробітку, роботодавець керує інтенсивністю та якістю праці конкретних працівників.

Залежно від факторів, які беруться за основу нарахування заробітної плати, всі її численні різновиди (системи) зводяться до двох основних форм: погодинної і відрядної. В них проявляються загальні закони руху ціни праці, а в системах заробітної плати ці закони набувають свого конкретного часткового виразу у вигляді тих або інших кількісних залежностей заробітної плати від одного, а інколи декількох показників або факторів, покладених за основу її нарахування. Підприємці використовують ці конкретні функціональні залежності заробітної плати від певних показників з метою посилення інтенсивності праці.

При **погодинній формі заробітної плати** мірою праці виступає *відпрацьований час*, а заробіток працівнику нараховується згідно з його тарифною ставкою або посадовим окладом за фактично відпрацьований час.

Погодинна форма заробітної плати застосовується там, де потрібно виробляти продукту саме стільки, скільки того вимагає технологія. Надлишок виробленої продукції є порушенням технології і не стимулюється. Ця форма заробітної плати може бути погодинною, поденною, потижневою і помісячною залежно від одиниці вимірювання (робоча година, день, тиждень, місяць).

На основі погодинної форми заробітної плати використовуються такі її різновиди (системи), як **погодинно-нормативна** і **погодинно-преміальна**. Перша з них передбачає оплату праці за відпрацьований час та при виконанні нормативів, які періодично переглядаються. Погодинно-преміальна система заробітної плати передбачає оплату праці за відпрацьований час та додаткову виплату премій за економію витрат, досконаліші форми організації праці тощо.

Погодинна форма заробітної плати – це оплата праці залежно від кваліфікації працівника, яка проводиться за годинними (денними) тарифними ставками із застосуванням нормативних завдань, чи місячними окладами за фактично відпрацьований час. Її доцільно застосовувати за умов, коли у робітника відсутня реальна можливість для збільшення випуску продукції (наприклад, конвеєрне і апаратурне виробництво); за відсутності кількісних показників виробітку продукції; коли організовано суворий контроль і ведеться облік фактично відпрацьованого часу або у разі правильного використання праці робітників відповідно до їх кваліфікації і розряду.

На сучасних підприємствах оплата праці робітників у формі погодинної заробітної плати має нормуватися і оцінюватися на основі таких показників:

- нормовані (виробничі) завдання, які визначають кожному працівнику обсяг роботи за зміну, тиждень або місяць;
- планові норми або завдання щодо випуску продукції бригадою, дільницею, цехом;
- норми праці, які можуть бути встановлені як ступінь виконання технологічних параметрів, режимів, норм витрат сировини, матеріалів.

Для оплати праці допоміжних робітників, керівників, спеціалістів і службовців використовують **систему посадових окладів**, згідно з якою кожній посаді відповідає оклад, встановлений з урахуванням стажу і якості роботи спеціалістів.

Відрядна форма заробітної плати – це оплата праці, встановлена залежно від кількості виготовленої ними продукції, виконаної роботи чи наданих послуг певної якості і яку здійснюють за нормами і розцінками, встановленими згідно з розрядом виконаних робіт. При цьому за кожен одиницю продукції встановлюється певний розмір оплати – відрядна розцінка. Відрядна форма заробітної плати сприяє більш раціональному використанню робочого часу, покращенню організації праці, підвищенню кваліфікації робітників.

При **відрядній формі заробітної плати мірою праці є вироблена працівником продукція (або виконаний обсяг робіт), а розмір заробітку прямо пропорційно залежить від її кількості та якості, виходячи із встановленої відрядної розцінки.**

Відрядна форма заробітної плати ефективна у тих випадках, коли використовується науково обгрунтоване нормування праці, що дає змогу встановити технічно обгрунтовані норми виробітку або норми часу; здійснюється правильна тарифікація робіт згідно з вимогами тарифно-кваліфікаційних довідників; добре поставлений облік продукції, що випускається; здійснюється контроль за якістю виконуваних робіт; забезпечується раціональна організація праці, що сприяє ліквідації втрат робочого часу з організаційно-технічних причин.

Основою відрядної форми заробітної плати є норми виробітку (часу) і тарифні ставки.

Відрядна форма заробітної плати представлена у таких системах: пряма відрядна; відрядно-преміальна; відрядно-прогресивна; непряма відрядна; акордна.

При **прямій відрядній системі заробітної плати робітник за кожен одиницю виробу одержує оплату, рівну відрядній розцінці, незалежно від того, виконана чи перевиконана норма виробітку.**

Відрядно-преміальна система оплати праці стимулює виконання кількісних і якісних показників у процесі праці.

Відрядно-прогресивна система заробітної плати передбачає прогресивне збільшення розцінок залежно від виконання норм виробітку і використовується на роботах, від яких залежать результати цеху або підприємства, а також у тих випадках, коли необхідно збільшити випуск

продукції без впровадження додаткового устаткування та без збільшення кількості робітників. Йдеться про випадки, коли виконується операція є “вузьким місцем”. За вихідну норму (базу) береться кількість виробів або відсоток виконання норм за останні три місяці. Однак вихідна база не може бути нижчою від чинних норм виробітку. Шкали підвищення відрядних розцінок бувають одноступеневі і двоступеневі. При одноступеневій шкалі у разі перевиконання вихідної норми, відрядна розцінка збільшується на 50%, тобто коефіцієнт збільшення дорівнює 0,5. При двоступеневій шкалі за перевиконання вихідної норми від 1% до 10% відрядна розцінка збільшується, наприклад, на 50%, більше 10% – на 75% або на 100%.

Непряма відрядна система заробітної плати використовується для допоміжних робітників або підсобників, зайнятих обслуговуванням основних робітників. Їхній заробіток залежить від результатів праці робітників, яких вони обслуговують.

Акордна система заробітної праці передбачає встановлення відрядної розцінки відразу на весь комплекс робіт, виходячи з чинних норм виробітку і відрядних розцінок. Найчастіше акордна система оплати праці використовується у галузях промисловості з тривалим виробничим циклом (суднобудування, важке машинобудування); для оплати праці робітників у разі виконання ними робіт у стислі строки (при ремонті великих агрегатів, виконанні вантажно-розвантажувальних та будівельних робіт).

За необхідності скорочення термінів виконання робіт використовують акордно-преміальну систему. Вона передбачає виплату премії при достроковому виконанні роботи, розмір якої зростає в міру скорочення терміну виконання роботи.

Вибір або розробка тієї або іншої системи заробітної плати є прерогативою роботодавця. Адміністрація підприємства, виходячи із завдань, обсягів, якості й термінів виробництва продукції та з урахуванням можливості працівників впливати на використання певних резервів виробництва, розробляє конкретні системи заробітної плати, пояснює їх працівникам і додає до колективної угоди. Профспілка може не погодитися із запропонованими системами за умови, що вони вимагають надмірної інтенсифікації праці на шкоду здоров'ю працівників. Критерієм правильності вибору певної системи заробітної плати мають бути її економічна ефективність та вплив на зростання продуктивності праці і зменшення собівартості продукції.

У сучасних системах заробітної плати особлива увага звертається на посилення зацікавленості кожного співробітника у підвищенні ефективності використання всіх виробничих ресурсів. Зростання заробітної плати має залежати від зниження норм витрат праці та матеріалів, підвищення якості продукції, зростання продуктивності праці. Лише за таких умов зростання заробітної плати не зменшуватиме загальної ефективності виробництва.

Відрядні системи заробітної плати доцільно застосовувати за таких умов:

- можливість точного кількісного обліку результатів праці;
- відсутність впливу на результати чинників, які не залежать від трудових зусиль працівника;
- реальна можливість працівника своїми зусиллями збільшувати результати роботи;
- необхідність стимулювати зростання обсягів виробництва або скорочувати чисельність працівників за рахунок інтенсифікації праці;
- відсутність негативного впливу відрядної оплати на рівень якості продукції, дотримання технологічних режимів і вимог техніки безпеки, раціональність використання сировини, матеріалів, енергії.

Внаслідок того, що оплата праці здійснюється у грошовій формі, розрізняють номінальну і реальну заробітну плату.

Номінальна заробітна плата – це заробіток працівника у грошовій формі за певний проміжок часу.

Від номінальної заробітної плати слід відокремлювати реальну заробітну плату, тобто ту кількість матеріальних благ та отриманих послуг, які може придбати та оплатити працівник на грошову суму з метою задоволення своїх потреб і потреб членів сім'ї після вилучення з неї податків, інших відрахувань. Реальна заробітна плата залежить від розміру номінальної, цін на товари і послуги, обсягу податків, рівня інфляції та інших чинників.

У світовій практиці показник реальної заробітної плати визначається шляхом ділення номінальної заробітної плати на індекс споживчих цін:

$$ЗП \text{ реальна} = ЗП \text{ номінальна} : ІСЦ ,$$

де **ЗП реальна** – реальна заробітна плата;

ЗП номінальна – номінальна заробітна плата;

ІСЦ – індекс споживчих цін на товари і послуги.

Для ресурсного забезпечення мінімально необхідного рівня відтворення робочої сили відповідно до міжнародних стандартів використовують показник мінімальної заробітної плати. **Мінімальна заробітна плата** – грошовий еквівалент, що забезпечує задоволення потреб працівника на рівні простого відтворення робочої сили найнижчої кваліфікації за умови здійснення трудового процесу в межах суспільно нормальної інтенсивності праці.

Відповідно до Закону України “Про оплату праці” держава гарантує мінімальну заробітну плату на всій території нашої держави для підприємств усіх форм власності й господарювання. Її розмір встановлюється не нижчим за вартісну величину межі малозабезпеченості в розрахунку на працездатну особу.

13.7. Елементи організації заробітної плати

Заробітна плата функціонує шляхом організації, тобто приведення її елементів у певну систему. Провідна роль в організації заробітної плати на підприємствах України належить тарифній системі, параметри якої в умовах ринку не повинні мати зрівняльного характеру, бути заниженими та затверджуватись і переглядатись не в централізованому порядку.

Тарифна система являє собою сукупність нормативних матеріалів, за допомогою яких встановлюється рівень заробітної плати працівників підприємства залежно від їхньої кваліфікації, складності робіт, умов праці. Вона використовується для поділу робіт залежно від їх складності, а працівників – залежно від їхньої кваліфікації та відповідності розрядам тарифної сітки і є основою для формування та диференціації розмірів заробітної плати. Тарифна система оплати праці охоплює: тарифні сітки, тарифні ставки, надбавки і доплати до тарифних ставок, схеми посадових окладів і тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники).

Тарифна сітка – це шкала кваліфікаційних розрядів і тарифних коефіцієнтів, за допомогою яких встановлюється безпосередня залежність розміру заробітної плати працівників від їх кваліфікації. Кожному кваліфікаційному розряду відповідає тарифний коефіцієнт, що показує, у скільки разів тарифна ставка цього розряду перевищує тарифну ставку першого розряду. Тарифний коефіцієнт першого розряду завжди дорівнює одиниці. Кількість кваліфікаційних розрядів та коефіцієнтів визначається складністю виробництва і робіт, що виконуються, обумовлюється в колективному договорі.

Для оплати праці керівників, спеціалістів і службовців використовуються схеми посадових окладів, розміри яких встановлюються залежно від посад, які вони займають, їхньої кваліфікації, умов праці, масштабів і складності виробництва, обсягів складності й важливості робіт. Особливістю застосування на підприємствах схеми посадових окладів є розробка *штатного розкладу – внутрішнього нормативного документа, де вказаний перелік посад, які є на цьому підприємстві, чисельність працівників за кожною з них і розміри їхніх місячних посадових окладів.*

В останні роки на підприємствах виробничої і невиробничої сфер замість відокремленого формування тарифних ставок робітників і схем посадових окладів спеціалістів успішно застосовуються єдині тарифні сітки (ЄТС), що містять тарифні коефіцієнти для всіх категорій працівників. Перевага ЄТС полягає в тому, що вони побудовані на єдиній методичній основі, а тому забезпечують єдиний підхід до оцінки відмінностей у праці всіх працівників. Методика розробки таких тарифних сіток на промислових підприємствах наводиться у спеціальній літературі.

Тарифна ставка – це виражений у грошовій формі абсолютний розмір оплати праці за одиницю робочого часу. Тарифна ставка робітника першого розряду обумовлюється в колективному договорі й залежить від фінансових можливостей підприємства і від умов оплати праці, встановлених галузевою та генеральною тарифними угодами. В будь-якому разі вона не може бути меншою від законодавчо встановленого розміру

мінімальної заробітної плати. На основі тарифної сітки і тарифної ставки робітника першого розряду розраховуються тарифні ставки кожного наступного розряду. Тарифна ставка є вихідною величиною для встановлення рівня заробітної плати працівників, незалежно від того, які форми і системи оплати праці застосовуються на підприємстві.

Залежно від обраної одиниці часу тарифні ставки бувають годинні, денні та місячні (оклади). Найпоширенішими є годинні тарифні ставки, адже на їх основі розраховуються різноманітні доплати. Денна і місячна тарифні ставки розраховуються множенням годинної ставки на кількість годин у зміні або на середньомісячну кількість робочих годин.

Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників – це систематизований за видами економічної діяльності збірник описів професій, що включені до класифікатора професій. Він є нормативним документом, за допомогою якого встановлюються розряди робіт та робітників, визначається кваліфікаційний статус цих категорій працівників.

Нині чинний довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників затверджено наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 16 лютого 1998 р. (№ 24). Він складається з випусків і розділів випусків, згрупованих за основними видами економічної діяльності, виробництва та робіт. Кожен випуск або розділ випуску містить обов'язкові частини, співвідносні з розділами класифікацій професій за Класифікатором професій (ДК003-95), а саме: “Керівники”, “Професіонали”, “Фахівці”, “Технічні службовці”, “Робітники”. Кваліфікаційна характеристика професії працівника має такі розділи: “Завдання та обов'язки”, “Повинен знати”, “Кваліфікаційні вимоги”, “Спеціалізація”, “Приклади робіт”.

Практика проектування тарифної системи накопичила різноманітні підходи. Серед них найпоширенішими є такі:

- відокремлене формування тарифних ставок для оплати праці робітників і посадових окладів для оплати праці керівників, фахівців та технічних службовців;
- застосування єдиної тарифної системи оплати праці, яка передбачає запровадження уніфікованого підходу до оцінки складності робіт та диференціації тарифних умов оплати праці всіх категорій персоналу на основі єдиної тарифної сітки;
- запровадження безтарифної (пайової) системи оплати праці;
- використання єдиної гнучкої тарифної системи.

Головною ланкою удосконалення побудови тарифної системи оплати праці в нашій державі вважається запровадження єдиної гнучкої тарифної системи, пріоритет на розробку якої належить сторонам соціального партнерства на рівні підприємства. Цей варіант охоплює два нетрадиційні підходи до побудови тарифної системи – запровадження єдиної тарифної сітки (ЄТС) і встановлення системи гнучких тарифних ставок.

Втілення в життя нових підходів до проектування тарифної системи, яка відповідає критеріям ринкової економіки, є складовою реформи заробітної плати в Україні. Її необхідність породжена цілим рядом обста-

вин. Серед них – низький рівень заробітної плати, який не сприяє зацікавленості працівників у досягненні високих кінцевих результатів праці. Використовуючи дешеву робочу силу, підприємці не зацікавлені підвищувати продуктивність праці, вкладаючи кошти в оновлення основного капіталу та розвиток персоналу. Дешева робоча сила зумовлює не лише низький рівень продуктивності праці, але і низьку якість продукції, та у зв'язку з цим, її не конкурентоспроможність. Низький рівень заробітної плати є основною причиною небаченого розростання прихованого безробіття і значного падіння платоспроможного попиту населення. Отже, низький рівень заробітної плати є не лише наслідком, а однією з найголовніших причин тривалого перебування економіки України у кризовому стані.

Необхідність реформування оплати праці зумовлюється і тим, що організація заробітної плати на підприємствах та в установах України здійснюється практично без впливу законодавства. Періодично безсистемно піддаються перегляду умови оплати праці в галузях бюджетної сфери. Водночас підприємства-монополісти виробничої сфери користуються можливістю підвищувати ціни, а також оплату праці. Внаслідок цього різниця між максимальною і мінімальною зарплатою в різних галузях економіки може сягати 6,4 рази. Тому першим кроком реформування заробітної плати має бути запровадження у повному обсязі та реалізація на практиці всіх положень Закону України “Про оплату праці”, введеного в дію 1 травня 1995 р., але який ще й досі фактично не повністю функціонує.

Заробітна плата має реформуватися у контексті загальної соціально-економічної політики та базуватися на чіткій системі основоположних принципів, які відіграють роль тактичних і стратегічних напрямів у реформуванні відносин розподілу. Для забезпечення реалізації заробітною платою зазначених вище функцій необхідне дотримання ряду найважливіших принципів.

Передусім, підвищення реальної заробітної плати може відбуватися тільки в міру зростання ефективності виробництва та праці. Порушення цього принципу може призвести, з одного боку, до виплати незароблених грошей, а значить, до інфляції, знецінення отриманої номінальної заробітної плати, що спричинить зниження реальної заробітної плати. З іншого боку, може виплачуватися занижена заробітна плата, що не відповідає ефективності трудового внеску працівника і призводить до неможливості задовольнити потреби людей, зменшує платоспроможний попит населення.

Диференціація заробітної плати залежно від трудового внеску працівника в результати діяльності підприємства, від змісту і умов праці, від розташування підприємства, його галузевої належності. Цей принцип передбачає необхідність посилення матеріальної зацікавленості працівників у підвищенні кваліфікації та виконанні більш складної роботи, забезпеченні високої якості продукції. Слід брати до уваги різницю у кількості й вартості матеріальних благ, необхідних для відтворення робочої сили в різних умовах праці, економічних та географічних умовах життя.

В умовах ринкової економіки принцип – *однакова оплата за однакову працю* – слід трактувати, по-перше, як недопущення дискримінації в оплаті праці за статтю, віком, національністю тощо, і по-друге, як принцип справедливості при розподілі всередині підприємства, що передбачає адекватну оцінку праці через її оплату.

Державне регулювання оплати праці охоплює законодавство і угоди у сфері праці, податкову систему, встановлення залежності між динамікою індивідуальних доходів та інфляцією. Засобом державного регулювання оплати праці, що забезпечує соціальну захищеність низькооплачуваних працівників, є встановлення мінімальної заробітної плати.

Врахування впливу ринку праці. Ринок праці – це та сфера, де врешті-решт формується оцінка різних видів праці. Заробітна плата (і можливості зайнятості) кожного працівника перебуває в тісній залежності від його становища на ринку праці, від співвідношення попиту і пропозиції праці певної якості. Тому на ринку праці представлений широкий діапазон розмірів заробітної плати як на державних і приватних підприємствах, так і у неформальному секторі, де відсутній будь-який соціальний і правовий захист, а умови оплати праці цілком визначаються роботодавцем. Однак у будь-якому разі в ринкових умовах роботодавець не зможе набрати і втримати робочу силу потрібної якості, не забезпечивши конкурентоспроможний на ринку праці рівень її оплати.

Здійснення реформи заробітної плати в нашій державі на основі цих принципів дасть змогу вирішити цілий ряд соціальних та економічних проблем макро- і мікроекономічного рівнів в умовах утвердження ринкових відносин у суспільстві.

Контрольні запитання та завдання

1. *Охарактеризуйте основні способи трактування капіталу як економічної категорії різними школами економічної науки.*
2. *Як визначає зміст капіталу марксистська політична економія?*
3. *Що таке загальна формула капіталу?*
4. *У чому суть суперечності загальної формули капіталу?*
5. *Що таке додаткова вартість?*
6. *Дайте визначення додаткового продукту.*
7. *Як визначається норма додаткової вартості?*
8. *Які економічні відносини виражає капітал?*
9. *У чому полягає сутність заробітної плати?*
10. *Що складає споживну вартість робочої сили?*
11. *Як формується вартість робочої сили?*
12. *Розкрийте зміст функцій заробітної плати.*
13. *Які форми заробітної плати використовуються в сучасних умовах?*
14. *Охарактеризуйте системи заробітної плати.*
15. *З яких елементів складається організація заробітної плати?*
16. *Чим викликана необхідність реформування заробітної плати в Україні?*

14.1. Сутність, причини виникнення та генезис акціонерних товариств

Розвиток ринкової економіки супроводжується зміною конкретно-історичних форм капіталу, спричинених розвитком продуктивних сил.

На межі XIX – XX ст. виникла ситуація, коли індивідуальних капіталів, навіть досить потужних, було недостатньо для здійснення таких масштабних проєктів, як будівництво залізниць, каналів, освоєння нових регіонів на земній кулі тощо. Не допомагала при їх реалізації можливість використання позичкового капіталу у вигляді банківських кредитів. По-перше, банківський кредит надається окремому підприємцю-капіталісту в розмірах, котрі не перевищують вартості його власного майна, адже повернення позики необхідно гарантувати. По-друге, такий кредит надається на обмежений термін. Тому для розв'язання суперечностей цього етапу розвитку продуктивних сил виникли акціонерні товариства як своєрідна форма централізації капіталів.

Акціонерні товариства (корпорації) – це підприємства, капітал яких складається з грошових коштів різних вкладників, об'єднаних шляхом продажу цінних паперів. Так виникають підприємства з колективним, асоційованим капіталом.

Організацією акціонерного товариства (АТ) займається ініціативна група — засновники, котрі вивчають можливості та умови майбутнього застосування капіталу у певній галузі, його необхідний обсяг і більш-менш реальну норму прибутку на вкладений капітал.

Первинний капітал акціонерного товариства формується як з капіталу засновників (внутрішні джерела), так і шляхом продажу цінних паперів (акцій та облігацій) населенню (зовнішні джерела).

Після формування акціонерного капіталу, який відповідає обсягам, передбаченим у статуті, реєстрації у відповідних органах, скликаються загальні збори акціонерів, на яких обираються: правління товариства, наглядова рада і ревізійна комісія. Процес утворення акціонерних товариств регулюється законодавством кожної країни.

Засновниками акціонерного товариства можуть бути юридичні та фізичні особи, які придбають акції. Воно може бути створено і однією особою або складатися з однієї особи у разі придбання одним акціонером усіх акцій товариства.

Для створення акціонерного товариства засновники мають здійснити підписку на акції, провести установчі збори і державну реєстрацію товариства.

Установчим документом акціонерного товариства є його статут (положення). Він має містити відомості про найменування товариства і його місцезнаходження; мету і предмет діяльності; розмір статутного капіталу; умови щодо категорії акцій, що випускаються товариством, та їхню номінальну вартість і кількість; права акціонерів; органи управління контролю, їх склад і компетенцію та порядок ухвалення ними рішень, а також інші відомості, передбачені законодавством.

Вищим органом управління акціонерним товариством є загальні збори акціонерів (не менше одного разу на рік), на яких кожний з учасників має кількість голосів, пропорційну до кількості звичайних акцій (відповідно до принципу "одна акція – один голос").

Якщо хтось із акціонерів володіє найбільшою (порівняно з іншими) часткою акцій, то це означає, що він є власником контрольного пакету акцій. **Контрольний пакет** – це така частка капіталу акціонерного товариства, котра забезпечує її власнику більшість голосів на зборах акціонерів і, внаслідок цього, дає йому можливість повного розпорядження майном та контролю за діяльністю корпорації. Теоретично контрольний пакет дорівнює 50% акцій плюс одна. Насправді така умова не завжди обов'язкова. Інколи контрольний пакет акцій може складати 20-25% і менше від їх обсягу. Це пов'язано з тим, що, по-перше, не всі акції дають право голосу його власнику; по-друге, трапляється розпорощення акцій внаслідок значного зростання кількості акціонерів; по-третє, в загальних зборах товариства, як правило, не бере участі значна частина дрібних і середніх власників акцій, а також ті, що мешкає в інших або віддалених населених пунктах та за кордоном. Тому для великих корпорацій величина контрольного пакету акцій складає 3-5%, що дає змогу їх власникам значно розширити сферу свого панування над чужим капіталом за допомогою системи участі. Володіючи контрольним пакетом акціонерного товариства, можна „по ланцюжку” розпоряджатися капіталами всіх залежних одне від одного акціонерних товариств на засадах обмеженої відповідальності і у повній відповідності зі статутом корпорації.

Управління поточними справами АТ між зборами акціонерів здійснює рада директорів, котра обирається на загальних зборах. Своєю чергою рада директорів визначає штат керівних та інших працівників товариства, структуру і цілі функціонування корпорації.

Отже, володіння власністю, управління і розпорядження нею в АТ розділені, що створює можливості для різноманітних маніпуляцій з акціонерним капіталом.

Першими акціонерними товариствами були англійська Ост-Індійська компанія (1600 р.) та голландська Ост-Індійська компанія (1602 р.) створені для ведення колоніальної торгівлі. У XVII – XVIII ст. були започатковані акціонерні товариства у Франції, Німеччині, Данії та інших країнах. Однак у той час вони не відігравали помітної ролі в національних економіках. Бурхливий розвиток акціонерних товариств почався у XIX ст., а у XX ст. вони стали панівною формою в усіх економічно розвинених країнах світу.

Значне поширення акціонерних товариств зумовлене тим, що концентрація та спеціалізація виробництва розширювали свої масштаби та мережу економічних зв'язків між суб'єктами підприємницької діяльності в різних регіонах світу. Зростання обсягів виробленої продукції потребувало пошуку нових способів та шляхів доправлення вантажів до місць призначення. Застарілі види транспорту замінювались на нові, більш досконалі, створення та використання яких потребувало значних за обсягом капіталовкладень. Нагромадити такий капітал та профінансувати виконання подібних робіт не завжди міг окремих, навіть економічно могутній підприємець. Сприяло появі акціонерних товариств і бажання підприємців-капіталістів отримувати щоразу більший прибуток на вкладений капітал.

З цього випливає, що основна причина виникнення акціонерних товариств полягає у невідповідності між обсягами виробництва, що зростали, та обмеженими розмірами індивідуальних капіталів. Сприяє появі акціонерних товариств і конкурентна боротьба між групами підприємців за отримання вигідних позик у комерційних банків. У цьому ж напрямі точиться боротьба між підприємствами, що функціонують, та власниками позичкового капіталу за розподіл отриманого прибутку. Циклічний характер суспільного виробництва зумовлює нерівномірність пропозиції позичкового капіталу, а акціонерні товариства дають змогу її зменшити. Все це змушує підприємців-капіталістів засновувати акціонерні товариства, за допомогою яких і мобілізується та використовується тимчасово вільний капітал.

Історично першою і найпростішою формою організації акціонерних товариств є *одночасне* засновництво. Його суть полягає в тому, що від засновників вимагається зібрати не менше від чверті частини оголошеного капіталу і розмістити його у вигляді вкладу в банку. Це є гарантією засновництва. При цьому зазвичай необхідні грошові кошти вносять самі організатори АТ. Після цього корпорація реєструється і може здійснювати випуск акцій, вводити їх у вільний обіг тощо.

При *поступовому засновництві* акціонерне товариство вважається заснованим, як тільки його організатори отримали свідоцтво про заснування. Відсутність на банківському рахунку коштів не є перешкодою для видачі такого свідоцтва. Засновники акціонерного товариства акумулюють необхідні кошти поступово.

У розвитку акціонерних товариств виділяють декілька етапів. Характерною рисою першого з них було те, що в той час у процесі акумуляції коштів в акціонерних товариствах не залучали кошти безпосередніх працівників. Такі товариства зазвичай організовувались заможними верствами населення (банкірами, великими землевласниками, промисловцями, представниками великого торгового капіталу).

Глибока економічна криза на початку 30-х років ХХ ст. змусила переглянути ряд теоретичних положень в економічній науці та підходів до організації господарської діяльності. Зокрема, виникли теорії, котрі рекомендували управляти національною економікою за допомогою планування, і в багатьох країнах світу почали ширше використовувати його елементи, чому сприяли наявні акціонерні товариства.

Власники багатьох акціонерних товариств дійшли висновку, що можна отримувати великі прибутки, якщо вміло поєднувати обсяги та асортимент продукції з цінами їх реалізації. На цьому етапі розвитку акціонерних товариств зростає роль маркетингу, що дало їм змогу отримувати високі прибутки.

Одночасно власники акціонерних товариств не обмежувались використанням лише власних капіталів. Широкого розповсюдження набуває залучення до кола акціонерів працівників цих підприємств та інших верств населення шляхом випуску дрібних акцій. Фермери, майстри, прості робітники ставали власниками акцій.

У США в 1929 р. налічувалось 1 млн. акціонерів, у 1952 р. – 6,5, у 1959 р. – понад 12, у 1980 – майже 30, у 1990 – до 50 млн. акціонерів¹. В інших економічно розвинених країнах кількість акціонерів була значно меншою, але також зростала. В деяких з них цьому сприяла приватизація. У Німеччині це відбувалося, наприклад, при приватизації автомобільних заводів компанії “Фольксваген”, котра супроводжувалась випуском акцій, а чинне законодавство звільняло від податків частину доходів осіб найманої праці, якщо на них купувались акції.

Політика розпорошення акцій серед дрібних власників, як досить поширене явище у практиці господарювання країн з ринковою економікою, стала підґрунтям теорії “демократизації капіталу”. Свідченням цього П. Самуельсон вважає те, що серед 3,2 млн. акціонерів гігантської корпорації “ІТТ”, немає жодного власника, який володів би понад 1% акцій².

Володіння акціями населенням абсолютизувалось як у західній, так і в радянській економічній літературі, але з протилежними соціально-еконо-

¹ Економічна енциклопедія: У 3 т. Т. 3 / Ред. кол. С. В. Мочерний (відп. ред) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002, – С. 515.

² Там само.

мічними висновками. Західні економісти вважали, що процес розповсюдження акцій серед широких верств населення породжує згладжування відмінностей між капіталістичними та іншими працівниками, тому що останні, володіючи дрібними акціями, стають капіталістами, співвласниками підприємств.

Теорія “демократизації капіталу” є складовою частиною концепції “народного” капіталізму – системи поглядів західних вчених, де обґрунтовується процес трансформації капіталістичного способу виробництва у новий суспільний устрій.

Теорія “демократизації капіталу” базується на формальному ототоженні кожного власника акції зі співвласником корпорації. Справжнє перетворення власника акцій на співвласника корпорації можливе лише за умови зосередження в руках акціонера відповідної кількості акцій. На початку нинішнього століття мінімальною є така їх кількість, яка дає змогу привласнити не менше 7-10% щорічних доходів. Тому частковими співвласниками акціонерних товариств є лише незначна частина найманих висококваліфікованих працівників. Решта, а це переважна більшість акціонерів, за висловом американського економіста й історика Ф. Ландберга, є “нуль, ніщо”.

Прихильники теорії “демократизації капіталу” також стверджують, що тепер в корпораціях панує повна демократія, адже власники акцій мають можливість здійснювати ефективний контроль за діями власників контрольного пакету акцій. Соціально-економічна оцінка цього явища Дж. Гелбрейтом зводиться до того, що права переважної більшості акціонерів ігноруються як неіснуючі, вони практично усунуті від управління корпораціями. До того ж, основна частка акцій (контрольний пакет) перебуває у розпорядженні великого капіталу. На початку 90-х років у США один акціонер припадав на кожних сім громадян цієї країни, у ФРН та Японії – кожний дванадцятий, у Франції – кожний чотирнадцятий громадянин.

Отже, теорія “демократизації капіталу” лише частково втілена у практику господарювання країн ринкової економіки і не є свідченням трансформації системи соціально-економічних відносин, що існує в цих країнах, у новий суспільний лад.

У радянській навчальній та науковій літературі теорія “демократизації капіталу” розглядалась як антинаукова концепція, соціальне призначення якої – формування у робітників ілюзії спільності інтересів праці і капіталу, доведення безглуздості боротьби трудящих проти буржуазії, адже ніби відбувається перетворення робітників і службовців у співвласників капіталістичних підприємств¹. Однак з позицій економічного змісту тенденція до зростання кількості акціонерів створює можливості для інших оцінок та висновків. Розпорошення акцій, залучення до володіння ними широких верств населення дає змогу втягувати у процес обігу капіталу значні тимчасово вільні грошові кошти, що сприяє концентрації та централізації капіталу і дає змогу корпораціям завоювати провідні позиції в економічній

¹ Экономическая энциклопедия: Политическая экономика в 3 т. – Т. 1. – М.: изд-во Советская энциклопедия, 1972. – С. 377–378.

структурі суспільства. З іншого боку, володіння акціями збільшує доходи населення, що підвищує структурний платоспроможний попит і стимулює розвиток виробництва навіть в умовах зростання цін.

Отже, поява корпорацій, їх кількісне зростання та якісне вдосконалення зумовлені об'єктивними причинами розвитку продуктивних сил суспільства. Відповідно до цього розвивались та вдосконалювались методи їх утворення та механізм функціонування.

14.2. Організаційно-господарські форми акціонерних товариств

Акціонерні товариства можуть бути двох видів: **відкритими** і **закритими**. **Відкритим** є таке акціонерне товариство, акції якого можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах. **Закритим** є акціонерне товариство, акції якого розподіляються між засновниками або серед заздалегідь визначеного кола осіб і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки та купівлі-продажу на фондовій біржі. Тобто, акції закритого акціонерного товариства належать тільки його засновникам і на вільний ринок не надходять.

Особливості створення та діяльності акціонерних товариств у вітчизняній економіці визначаються Господарським кодексом України та іншими законами.

В умовах ринкової економіки акціонерні товариства є однією з ефективних форм організації підприємств, найменш ризикованою для суб'єктів господарської діяльності. Вони дають змогу найбільш раціонально мобілізувати вільні грошові кошти суб'єктів господарювання, особисті заощадження населення для створення нових, модернізації виробництв, що вже діють на базі досягнень науково-технічного прогресу.

Товариство з обмеженою відповідальністю – господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається статутом, і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки власним майном. Учасники товариства, котрі повністю сплатили свої внески, несуть ризик збитків, пов'язаних із господарською діяльністю товариства в межах суми своїх коштів. До моменту державної реєстрації акціонерні товариства, його учасники повинні сплатити не менше ніж 50 відсотків від суми своїх внесків. Максимальна кількість учасників товариства встановлюється законом. При перевищенні цієї кількості товариство з обмеженою відповідальністю підлягає перетворенню на акціонерне товариство протягом одного року, а якщо кількість його учасників не зменшиться до встановленої межі після закінчення цього строку, то воно підлягає ліквідації у судовому порядку.

Товариство з додатковою відповідальністю – товариство, засноване однією або кількома особами, статутний капітал якого поділений на частки, розмір якого визначений його статутом. Учасники такого товариства солідарно несуть додаткову відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом

товариства і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним учасником вкладу. У разі визнання банкрутом одного із учасників, його борги розподіляються між іншими учасниками пропорційно до їхніх часток у статутному капіталі товариства.

Повне товариство – господарське товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за його зобов'язаннями усім своїм майном. Це товариство створюється і діє на підставі засновницького договору, що підписується всіма його учасниками, якими можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва. Управління господарською діяльністю повного товариства здійснюється за спільною згодою всіх його учасників. Член товариства не має права без згоди інших учасників здійснювати від свого імені та у своїх інтересах угоди, однорідні з цілями діяльності повного товариства.

Розподіл прибутку та збитків повного товариства здійснюється між його учасниками пропорційно до їхніх часток у складеному сформованому капіталі, якщо інше не передбачене засновницьким договором або домовленістю учасників.

Командитне товариство – товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), також є один або декілька учасників (вкладників), які несуть ризик і від збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум здійснених ними вкладів та не беруть участі в господарській діяльності товариства.

Командитне товариство створюється і діє на підставі засновницького договору, що підписується усіма повними учасниками, якими можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва.

Кожний із вкладників командитного товариства повинен здійснити вклад до акціонерного капіталу. Сукупний розмір вкладів не повинен перевищувати 50% від сформованого капіталу повного товариства. Вкладник має право одержувати частину прибутку товариства відповідно до його частки у вкладеному капіталі в порядку, встановленому засновницьким договором; діяти від імені товариства тільки у разі видачі йому доручення та відповідно до нього, у разі ліквідації товариства вимагати першочергового повернення вкладу, ознайомлюватися з річними звітами та балансами; передавати свою частку у складеному капіталі іншому вкладнику.

Управління підприємницькою діяльністю командитного товариства здійснюється лише повними учасниками (дійсними членами). Вкладники не мають права брати участі в управлінні та заперечувати проти дій учасників з повною відповідальністю щодо управління діяльністю товариства.

14.3. Соціально-економічна характеристика акціонерного капіталу і форми його прояву

Акціонерні товариства як господарські структури функціонують та розвиваються на основі використання певних об'єктів власності. Останні виникають у процесі перетворення грошової форми первинного капіталу на товарну, коли закуповуються засоби виробництва та інші складові, необхідні для підприємницької діяльності. Важлива роль у формуванні акціонерного капіталу належить зовнішнім джерелам його акумуляції, тобто продажу цінних паперів у вигляді акцій та облігацій.

Акції й облігації – це титул власності, що дає право на привласнення додаткової вартості. Збільшення або зменшення маси акцій та облігацій, які постійно переходять з рук у руки, не змінює маси капіталу, втіленого в матеріальних факторах виробництва й обігу. Як матеріально-речові об'єкти, власність акціонерних товариств представлена машинами, обладнанням, устаткуванням, технологіями, ліцензіями, патентами, ноу-хау тощо. З погляду суспільної форми (відносин власності) у процесі діяльності акціонерних товариств виникають відносини між його засновниками, найманими працівниками, власниками акцій та облігацій, державою, фінансово-кредитними інститутами щодо привласнення частини додаткового продукту у формі засновницького прибутку, дивіденду, сплати податків державі і т. д.

З позицій відносин власності акціонерний капітал за своїм складом поділяється на *власний* та *запозичений*. До першого входять кошти, отримані від випуску і продажу акцій, резервного капіталу, утвореного за рахунок відрахувань від прибутку та їх використання для розвитку виробництва. Власний капітал акціонерних товариств можна збільшувати шляхом подальшого випуску та продажу акцій. Запозичений капітал формується за рахунок коштів, отриманих від випуску облігацій та банківських кредитів.

Отже, **акціонерний капітал** являє собою об'єднання індивідуальних капіталів шляхом випуску цінних паперів з метою ведення підприємницької діяльності та отримання прибутку.

Завдяки тому, що акціонерні товариства за допомогою випуску цінних паперів акумулюють значний за обсягом капітал і при цьому не повертають його через певний час (як при банківському кредиті), вони відігравали і відіграють значну роль у централізації капіталу. Це було підготовлено попереднім розвитком капіталістичних відносин, безпосередньо тенденцією норми прибутку до зниження та дією інших факторів. В цілому все це сприяло утворенню грошових капіталів, котрі, з одного боку, не знаходили прибуткового застосування, а з іншого – були недостатніми за своїм обсягом для формування великих підприємств, здатних реалізувати значні за обсягами проекти та мати ряд конкретних переваг. Перед власниками таких капіталів виникла дилема: віддавати свої грошові кошти в позику під невеликий процент або організувати власне виробництво, об'єднавши ці гроші в акціонерний капітал.

Утворення і розвиток акціонерних товариств та випуск цінних паперів породжують існування **фіктивного капіталу**. *Останній являє собою сукупність цінних паперів акціонерних товариств.*

Він представлений в акціях та облігаціях і дає право їх власникам отримувати дохід у вигляді дивідендів. Цей капітал перебуває у постійному русі на ринку цінних паперів, де вони продаються і купуються. Назва фіктивного капіталу породжена тим, що він створює ілюзію, ніби цінні папери є справжнім реальним капіталом, котрий приносить дохід, хоча безпосередньо не пов'язаний з індивідуальним відтворенням.

Величина фіктивного капіталу дорівнює сумі ринкових цін акцій, облігацій та інших цінних паперів. Останні є капіталом лише в тому розумінні, що володіння ними дає право їх власникам на привласнення певного доходу. При цьому самі цінні папери не створюють вартості.

Обсяги фіктивного капіталу в капіталістичних країнах у кілька разів перевищують суму капіталу, вкладеного безпосередньо у виробництво, будівництво, транспорт, торгівлю та банківську справу. Це пояснюється тим, що після утворення акціонерного товариства кошти, отримані від первинного випуску цінних паперів, починають функціонувати як реальний капітал. Саме цінні папери, потрапивши на фондовий ринок, можуть продаватися і купуватися десятки разів, переходячи з рук в руки незалежно від виробничого процесу в акціонерному товаристві.

Характерною рисою фіктивного капіталу є те, що він не є відособленою частиною промислового і не виконує притаманних останньому функцій у процесі його руху та самозростання. Фіктивний капітал існує самостійно і має власний напрям свого руху. Якщо промисловий капітал постає у формі грошового, виробничого та товарного, перетворюючись з однієї в іншу форму, то фіктивний капітал завжди існує тільки у вигляді цінних паперів, рух яких здійснюється за формулою: **гроші – цінні папери – гроші**.

Отже, утворення і розвиток акціонерних товариств призводить до своєрідного роздвоєння акціонерного капіталу: з одного боку, існує реальний капітал, а з іншого – його прояв у вигляді фіктивного капіталу. Якщо перший функціонує у сфері виробництва і обігу, то другий має своє особливе “життя” на фондовій біржі як фіктивний капітал. Причому постійне зростання кількості акціонерних товариств зумовлює швидке зростання фіктивного капіталу.

Особливістю *реального капіталу* є те, що після проходження всіх фаз кругообігу він повертається до свого власника. Власник акцій не має права на повернення свого грошового капіталу. Для того, щоб його отримати, він повинен продати на фондовому ринку свої акції, отримавши при цьому більшу або меншу суму грошей, порівняно з тією, яку він витратив при їх купівлі. Але повернений грошовий капітал не є частиною реального капіталу. Останній може ще не завершити свого кругообігу, а власник акцій, продавши їх, вже поверне свої грошові кошти.

Однак слід мати на увазі, що фіктивний капітал виникає та функціонує на основі реального капіталу. Якби його не було, то не було б прибутків

у акціонерних товариств, не міг би виникнути та розвиватись фіктивний капітал, який претендує на отримання частки прибутку, але сам його не створює. Для капіталістичних виробничих відносин цей капітал не є чимось випадковим, а постає як закономірний наслідок розвитку позичкового капіталу. Адже за своєю економічною суттю цінні папери, як титул на дохід, являють собою документи, котрі віддзеркалюють рух позичкового капіталу.

Позичковий капітал у більшості випадків використовується підприємцями-капіталістами для організації виробництва, торгівлі або надання послуг і відтворюється у процесі кругообігу, повертаються до свого власника з приростом у вигляді процента. На відміну від цього, фіктивний капітал безпосередньо руху промислового або торгового капіталу не стосується. Якщо при первинному випуску акцій отримані кошти дорівнюють їх вартості та починають рух як реальний капітал, то надалі, потрапивши на фондову біржу та ставши об'єктом купівлі-продажу, вони здійснюють свій рух безвідносно від реального процесу відтворення.

Ця особливість руху фіктивного капіталу притаманна і таким його формам, як векселі, заставні зобов'язання, акції, облігації, та іншим цінним паперам, котрі використовуються у процесі надання позичок.

Розвиток акціонерних товариств та акціонерного капіталу породив дві базові моделі акціонерної власності. Перша з них, *англосаксонська*, характеризується тим, що в ній 20 – 30% акцій надовго залишаються у володінні небагатьох власників і утворюють їх контрольні пакети. Решта акцій перебувають в обігу, переходячи з рук в руки як об'єкт торгів на фондовому ринку.

Друга модель називається *континентальною*. Їй притаманне те, що у постійних акціонерів перебуває 70 – 80% акцій, а 20 – 30% знаходиться на фондовому ринку і використовується інвесторами для тимчасового вкладення грошових коштів.

Відмінності між цими моделями акціонерної власності зводяться до впливу фондового ринку на їх функціонування і розвиток. У першій моделі допускається, що із акцій, котрі перебувають в обігу, можна утворити нові контрольні пакети акцій. Отже, в цій моделі акціонерної власності фондова біржа виконує контрольну функцію, за допомогою якої частка кожного відкритого акціонерного товариства ставиться у безпосередню залежність від властивих ринку цінних паперів критеріїв ефективності, найбільш суттєвим серед яких є курс акцій.

Другій моделі притаманна менша рухливість акцій від одного власника до іншого, що створює меншу ймовірність втрати центрального пакету акцій. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що акціонерна форма власності забезпечує власникам акцій в одному випадку вищий фактичний дохід, порівняно зі звичайним процентом, а в інших – тільки надію на нього. Тому вкладення грошового капіталу в акції є більш привабливим порівняно зі звичайною позичкою.

Обидві моделі акціонерної власності відкрили у процесі свого розвитку широкі можливості для переплетіння, зрощування капіталів різних галузей і сфер національних економік, утворення та зміцнення фінансового капі-

талу. Одним із сучасних напрямків цього процесу є розвиток довірчих (трастових) операцій банків, страхових товариств, пенсійних та інших фондів, котрі зберігають і управляють за дорученням цінними паперами, що належать різним юридичним та фізичним особам.

14.4. Цінні папери, їх основні види та курс

Безпосередня характеристика цінних паперів як форми прояву акціонерного капіталу полягає в тому, що вони являють собою документ про участь його власника у формуванні капіталу акціонерного товариства. Основними серед них є акції та облигації.

Акція – це безстроковий цінний папір, який свідчить про вкладений в те або інше акціонерне товариство капітал та дає його власникові право на отримання відповідного доходу у вигляді дивіденду.

Дивіденд – частина прибутку акціонерного товариства.

Облігація – це цінний папір, котрий свідчить про те, що її власник позичив акціонерному товариству грошову суму на певний строк і під фіксований щорічний процент. Величина позиченої грошової суми зазначена в номіналі облигації.

Власники акцій певного товариства є його акціонерами, розміри дивідендів яких не фіксовані. На відміну від цього власники облигацій є кредиторами акціонерного товариства, і вони бажають отримувати гарантований фіксований дохід. Вкладений власниками облигацій капітал через певний час повинен повертатися до свого власника через викуп облигацій товариством акціонерів, тоді як капітал, вкладений через придбання акцій, є власністю, котра належить корпорації постійно. Частка кожного пайщика в загальній сумі акціонерного капіталу визначається кількістю наявних у нього акцій (у грошовому вираженні).

Акції, що випускаються акціонерним товариством, поділяються на звичайні (рядові) і привілейовані (преференційні), а також багатоголосні, одноголосні та безголосні.

Звичайні акції не гарантують ні величини дивіденду, ні обов'язковості його щорічної виплати, але дають право голосу на зборах акціонерів.

Привілейовані акції, навпаки, не дають права голосу, але гарантують виплату фіксованих дивідендів. Цим вони нагадують облигації.

В цілому виплата доходів у корпорації здійснюється в такому порядку:

- 1) проценти за облигаціями;
- 2) фіксовані дивіденди за привілейованими акціями;
- 3) дивіденди за звичайними акціями.

За характером розпорядження акції бувають *іменні* та *на пред'явника*. Власник **іменних акцій** реєструється у загальному реєстрі (спискові) акціонерів корпорації. Передача таких акцій однією особою іншій обов'язково фіксується в цьому реєстрі і не в усіх випадках дозволяється статутом акціонерного товариства. **Акції на пред'явника** – це знеособлені цінні папери, бо вони ніде не реєструються, і корпорації невідомі їх власники. Якраз наявність таких акцій створює сприятливі умови для різноманітних

махінацій, що останнім часом спостерігається в Україні в численних скандалах, пов'язаних з діяльністю акціонерних товариств.

Багатоголосні, одноголосні та безголосні акції розмежовуються за можливістю їх власників брати участь в управлінні акціонерним товариством.

Такий поділ акцій у ринковій економіці відповідає загальноприйнятій класифікації. В нашій країні на початку реформування адміністративно-командної економіки у ринкову (до 1 січня 1992 р.) в обіг надходили акції трудового колективу підприємств, акції акціонерних товариств. З 1 січня 1992 р. випуск акцій трудових колективів і підприємств було припинено, але вони ще перебували в обігу п'ять років. До цього терміну підприємства (організації), котрі випустили такі акції, повинні були викупити або замінити іншими цінними паперами, передбаченими нормами Закону України "Про цінні папери та фондову біржу".

Цінні папери є об'єктом купівлі-продажу на фондовій біржі, що потребує визначення їх вартості та ціни. *Грошова сума, зазначена на акції, називається номінальною вартістю.* Вона являє собою оцінку початкового паю при заснуванні акціонерного товариства. Кошти, отримані корпорацією від своїх акціонерів для відшкодування номінальної вартості акцій, стають їх власністю. Акціонер не має права вимагати свої кошти назад. Він може тільки претендувати на дивіденди з акції. Якщо ж власник акцій хоче перетворити їх на готівку, то він повинен зробити це не в корпорації, а на ринку цінних паперів (фондовій біржі). Тут акції реалізуються за ринковим курсом, який може встановлюватись вище або нижче від її номінальної вартості. *Ціна, за якою продаються і купуються акції на ринку цінних паперів, називається курсом акцій.*

Перевищення курсу акцій над її номіналом називається *ажіо*, або *лаж*, а зниження курсу порівняно з номіналом називається *дизажіо*.

При реалізації акції її власник продає своє право на щорічний дивіденд і свою частку у власності акціонерного товариства. Тому курс акції визначається двома факторами: величиною дивіденду і нормою банківського проценту, адже акція уособлює грошовий капітал. Тобто, акція продається за ту суму грошей, яка при внесенні її в банк, принесе їх власникові дохід у формі процента за вкладом, що дорівнює дивіденду.

Середній курс акцій розраховується за такою формулою:

$$\text{Середній курс акцій} = \frac{\text{Дивіденд}}{\text{Середньорічна ставка банківського процента}} \times 100$$

Припустимо, що акція в 1000 грн приносить дивіденд у розмірі 140 грн при середньорічній ставці банківського проценту в 7%. Її курс буде дорівнювати 2000 грн (140 грн : 7%) × 100%. Це у два рази більше від номінальної вартості акції. Ажіо дорівнює 1000 грн. Якщо корпорація зможе платити невеликі дивіденди або взагалі вони будуть відсутні, то курс акцій значно знизиться. Це ж саме буде і при зростанні банківського процента.

Існує і формула для підрахунку курсу акцій, яка має такий вигляд:

$$\text{Середній курс акцій} = \frac{\text{Фіксований процент від номінальної вартості акції}}{\text{Середньорічна ставка банківського процента}} \times 100$$

Наприклад, 10% облігація номінальною вартістю в 1000 грн при ставці банківського процента 4% коштуватиме 2500 грн [(10% від 1000 грн. x 100%) : 4%].

Загальна формула розрахунку курсу цінних паперів має такий вигляд:

$$\text{Середній курс цінних паперів} = \frac{\text{Дохід на цінні папери}}{\text{Середньорічна ставка банківського процента}} \times 100$$

Визначення ринкового курсу цінних паперів називається **котируванням**. Для визначення руху курсу акцій на фондових біржах використовують “біржовий індекс курсу акцій”. Останній розраховується як щоденний середньозважений показник курсів акцій певної кількості компаній, банків та інших фінансово-кредитних інститутів на момент закриття біржі. В США застосовують шість біржових індексів, зокрема індекс Доу Джонса, Стандарт енд Перс (за 500 компаніями та ін.). В інших країнах – один або два. Найпоширеніші індекси курсу акцій: Доу Джонса, Ніккей (Токійська біржа), DAX – 30 (Франкфуртська фондова біржа), FTSE – 100 (Лондонська фондова біржа) та інші.

Курс цінних паперів, особливо акцій, залежить від багатьох різноманітних, досить часто випадкових обставин. Коливання ринкового курсу акцій перетворює їх в досить ризиковану форму вкладення грошових коштів. Тому в одних випадках акціонерна форма капіталу може приносити власникам акцій досить вагомий реальний дохід, а в інших – тільки надію на нього.

Отже, цінні папери як форма прояву акціонерного капіталу втілюються в акціях та облігаціях. Незважаючи на відмінності між ними, вони відіграють значну роль у формуванні капіталу акціонерних товариств, їх функціонуванні і розвитку.

14.5. Прибуток акціонерних товариств та його розподіл

Функціонування і розвиток акціонерних товариств та інших підприємницьких структур у ринковій економіці здійснюється з метою отримання прибутку. Організація та функціонування товариства має ряд переваг порівняно з індивідуальними підприємствами. Вони полягають у можливості більшої концентрації виробництва і реалізації на цій основі переваг великих бізнесових структур. Це призводить до утворення особливого виду прибутку – *засновницького прибутку*. *Різниця сумою курсів цінних паперів, проданих засновниками, і сумою капіталу, насправді вкладеного в акціонерне товариство, становить засновницький прибуток*. Він є джерелом збагачення засновників корпорації і виникає в усіх випадках при заснуванні нового акціонерного товариства або при перетворенні індивідуальних капіталістичних підприємств у акціонерні.

Шляхи вилучення засновницького прибутку досить різноманітні. Засновники можуть отримати прибуток при реалізації акцій за курсом, який вищий від їх номінальної вартості.

Наприклад, засновники вирішили створити акціонерне товариство з капіталом у 100 млн грн. На цю суму випускається 100000 акцій за номінальною вартістю 1000 грн кожна. Якщо через рік ціна однієї акції складатиме 1500 грн, то при реалізації 75% акцій за цим курсом при заснуванні корпорації виторг засновників складатиме 112,5 млн грн (1500 грн x 75000 акцій). Отже, засновники, реально вклавши в капітал корпорації 100 млн. грн. та продавши свої акції за ринковим курсом, зможуть отримати 12,5 млн грн (112,5 млн грн – 100 млн грн) засновницького прибутку.

Іншим способом вилучення засновницького прибутку є так зване “розводнення капіталу”, тобто додатковий випуск акцій без збільшення реального капіталу АТ. Припустимо, засновники, вклавши 100 млн грн в корпорацію, можуть випустити не 100000 акцій, а 150000. Коли вони продадуть 75% за номіналом (1000 грн), то також отримають 12,5 млн грн засновницького прибутку.

Отже, засновницький прибуток – одна із форм прибутку, який за своєю суттю є капіталістичним підприємницьким доходом.

Результатом виробничої діяльності корпорації теж є прибуток. Після сплати податків чистий прибуток акціонерного товариства підлягає розподілу. Рішення про це приймає рада директорів, а затверджується воно на загальних зборах акціонерів.

Розподіл прибутку корпорації здійснюється в такому порядку: частина його використовується для розширення виробництва, виплату зарплати і премій керівникам АТ і тільки та частина прибутку, що залишається, йде на виплату доходів за цінними паперами.

Величина дивідендів не постійна. Вона залежить і від загальної суми прибутку АТ, і від тієї її частки, котра розподіляється між акціонерами. Такий механізм розподілу прибутку створює широкі можливості для збагачення керівництва корпорації та її засновників шляхом приховування частини прибутку в амортизаційному і резервному фондах, завищення розмірів заробітної плати та премій керівникам АТ і т. п. Така практика розподілу прибутків акціонерних товариств досить поширена в Україні. Як дотепно, але цинічно висловився ще на початку ХХ ст. Д. П. Морган, “дивіденд – це частина прибутку, яку більше не можна приховувати від акціонерів”.

Водночас розподіл прибутку АТ впливає на функціонування і розвиток акціонерних товариств. Адже власники акцій, як правило, не претендують на отримання середнього прибутку, а задовольняються дивідендом. Його величина, якщо дивіденд співставити не з номінальною вартістю акції, а з її ринковим курсом, наближається до розмірів звичайного позичкового процента. Купівля акції розглядається як використання певної капітальної вартості, як капіталу-власності і служить джерелом поповнення акціонерного капіталу.

Отже, якщо акціонерне товариство забезпечує всім власникам акцій дивіденд, котрий дорівнює проценту, то воно буде функціонувати і розвиватись.

При загостренні конкурентної боротьби, породженої погіршенням збуту товарів акціонерного підприємства, воно може знизити ціни на акції і продавати свою продукцію на рівні витрат виробництва плюс процент. Внаслідок цього доходи акціонерного товариства в таких умовах значно скорочуються і навіть можуть не виплачуватись дивіденди, але акціонерний капітал продовжуватиме функціонувати і розвиватись. Велику роль в цьому відіграє фондова біржа.

14.6. Фондова біржа, її основні операції

Фондова біржа – організаційна форма спеціалізованого ринку, де здійснюється торгівля цінними паперами (акціями, облигаціями, зобов'язаннями державної скарбниці, сертифікатами, документами, які забезпечують рух кредитних ресурсів і валютних цінностей та формування їх біржового курсу. На відміну від товарних бірж, які здійснюють регулюючий вплив на рух товарів, фондова біржа забезпечує рух капіталу.

В сучасних умовах основна маса довгострокових вкладів капіталу здійснюється за допомогою операцій на фондовій біржі. Так, довгострокові вкладення у формі купівлі цінних паперів вигідні для підприємців-капіталістів, адже можливість реалізації цінних паперів на фондовій біржі робить довгострокові вкладення для окремих капіталів короткостроковими.

Фондова біржа створюється як акціонерне товариство, засновниками якого можуть бути торговці цінними паперами, що мають дозвіл на здійснення комерційної та комісійної діяльності. Вона, як правило, має статус безприбуткового акціонерного товариства, тобто її метою не є отримання доходу для його розподілу серед своїх членів. Це може здатися на перший погляд дивним, але насправді глибоко закономірно: члени біржі одержують дохід, функціонуючи як біржові посередники. Безприбутковий статус не означає, що фондова біржа як акціонерне товариство взагалі не одержує доходів. Частина отриманих доходів витрачається для облаштування зали та приміщень, де працюють біржовики, створення сучасних систем зв'язку, ведення досліджень і т. д. Члени біржі зацікавлені в тому, щоб вона одержувала рівно стільки доходів, скільки їй потрібно при дотриманні розумної економії: завищення доходів означає скорочення прибутків її членів або подорожчання послуг при купівлі-продажу цінних паперів.

Зародки фондової біржі як спеціалізованого ринку з'явилися в XV ст., коли в Антверпені вперше почали здійснюватись операції з цінними паперами (купівля-продаж боргових зобов'язань урядів Голландії, Англії, Португалії, Іспанії, Франції). У 1608 р. була організована Амстердамська біржа, на якій почали котируватися не тільки облигації державних позик, а й акції Голландської та Британської Ост-Індійської, а пізніше і Вест-Індійської торгових компаній. У XVIII ст. на Амстердамській біржі котирувались

цінні папери 44 назв (акції та облігації). В Англії фондова біржа була створена в 1773 р., в США започаткуванням фондової біржі вважається угода 24 маклерів у 1792 р. щодо розмірів комісійної винагороди. У Франції, Німеччині, Австро-Угорщині фондові біржі виникли у XVIII ст. В Росії перша біржа офіційно була відкрита у 1703 р. Вона була товарною до 30-х років XIX ст., хоча на ній оберталася іноземна валюта. В 1820 р. на ній з'явилися облігації державних позик, а в 1827 р. – акції. З 60-х років XIX ст., коли активно створювались акціонерні товариства, широкого розвитку набув біржовий обіг цінних паперів.

Фондова біржа будує свою діяльність на основі таких принципів:

- особиста довіра між брокером і клієнтом (наприклад, угоди на біржі укладаються усно й оформляються юридично заднім числом);
- гласність (публікуються зведення про всі угоди і відомості, надані емітентом за згодою з біржею про внесення акцій у біржовий список, незалежно від активності емітента);
- тверде регулювання адміністрацією біржі й аудиторами діяльності дилерських фірм шляхом установлення правил торгівлі й обліку, здійснюваних операцій з цінними паперами.

До основних операцій фондової біржі належать:

- здійснення обліку цінних паперів;
- надання рекомендацій щодо встановлення стартової котирувальної ціни;
- організація оформлення угод купівлі-продажу цінних паперів;
- виконання централізованих взаєморозрахунків між учасниками біржового ринку цінних паперів;
- здійснення централізованого інформаційного забезпечення і контролю курсів цінних паперів;
- сприяння правовому оформленню угод.

Роль фондової біржі у розвитку ринкової економіки полягає в тому, що її діяльність сприяє залученню на певних умовах і на певний строк тимчасово вільних грошових коштів шляхом випуску та продажу акцій, облігацій і їх спрямування на започаткування підприємств, їх технічне оновлення, переорієнтацію на випуск продукції, яка має найвищий попит. Фондова біржа може сприяти переливу капіталу з однієї галузі в іншу. Завдяки державному регулюванню цих процесів він може спрямовуватись у ті соціально важливі сфери, які найбільше його потребують.

Як вторинний ринок цінних паперів, фондова біржа сприяє здійсненню переходу фондових цінностей від одного суб'єкта до іншого. На первинному ринку цінності емітуються, тобто випускаються в обіг і розповсюджуються серед інвесторів. В окремих випадках на фондових біржах можуть розповсюджуватися цінні папери. Емітентами цінних паперів можуть бути юридичні особи, держава, державні органи, органи місцевої адміністрації, підприємства, іноземні юридичні особи. Громадяни або юридичні особи, що купують цінні папери від свого імені та за свій рахунок, є *інвесторами*. Ними можуть бути також іноземні громадяни та юридичні особи. Ще один

учасник ринку цінних паперів – *інвестиційні інститути*, яким надається право юридичної особи, що дає їм можливість виконувати функції посередника (фінансового брокера), інвестиційного консультанта, інвестиційної компанії, інвестиційного фонду. Інвестиційні компанії можуть займатися організацією випуску цінних паперів та наданням гарантій щодо розміщення їх на користь третіх осіб, вкладати кошти у цінні папери від свого імені та за свій рахунок. Це свідчить про те, що фондова біржа відіграє значну роль у розвитку ринкових відносин та їх становленні.

Однак за роки ринкових перетворень в Україні цей вид біржової діяльності не набув достатнього поширення, а тому його вплив на трансформацію економічної системи недостатній.

Серед основних причин, які спричинили таке становище в цій сфері біржової діяльності, слід виділити:

- здійснені роздержавлення і приватизація об'єктів власності не активізують інвестиційну привабливість первинного ринку цінних паперів;
- недостатня розвиненість організаційного оформлення вторинного ринку цінних паперів;
- невисокий платіжний попит вітчизняних інвесторів на цінні папери;
- недостатня захищеність прав власності іноземних інвесторів;
- відсутність чіткого правового забезпечення механізмів котирування цінних паперів.

Для подолання цих недоліків необхідне визначення концепції ринку цінних паперів і фондової біржі, розробка методики оцінки майна всіх об'єктів народного господарства. Здійснення цих заходів разом з іншими ринковими перетвореннями забезпечить не тільки появу достатньої кількості цінних паперів, але й впровадження систем їх допуску (лістинга). Останнє буде сприяти організаційному упорядкуванню національного ринку цінних паперів, а на українську фондову біржу будуть надходити лише ті з них, що пройшли оцінку основного капіталу і аналіз усієї господарської діяльності в Міністерстві фінансів України. Одночасно лістинг підвищить гарантії для інвесторів, дасть змогу формувати біржовий реєстр і біржові бюлетені, що відображають котирування цінних паперів на фондовому ринку.

Отже, фондова біржа є складовою частиною ринкової економіки та відіграє суттєву роль у її розвитку й функціонуванні.

Контрольні запитання та завдання

1. Що таке акціонерне товариство?
2. Визначте причини виникнення акціонерних товариств.
3. Охарактеризуйте систему управління акціонерним товариством.
4. Які види засновництва використовуються при організації акціонерних товариств?

5. У чому полягає суть теорії “демократизації капіталу”?
6. Що являють собою цінні папери?
7. Дайте визначення поняттю акціонерного капіталу.
8. Чим відрізняється реальний капітал від фіктивного?
9. Охарактеризуйте основні моделі акціонерної власності.
10. Як розраховується середній курс акцій?
11. Що являє собою прибуток акціонерного товариства та як він розподіляється?
12. Дайте визначення фондовій біржі та охарактеризуйте її основні операції.

РОЗДІЛ IV

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ТА СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГРЕС

- Глава 15.** Форми суспільного продукту в процесі відтворення
- Глава 16.** Економічне зростання та його чинники. Економічні цикли
- Глава 17.** Зайнятість населення, відтворення робочої сили та їх регулювання державою

Глава 15

ФОРМИ СУСПІЛЬНОГО ПРОДУКТУ В ПРОЦЕСІ ВІДТВОРЕННЯ

15.1. Зміст суспільного відтворення

Проблеми відтворення посідають особливе місце в економічній науці. Їх дослідження дає можливість з'ясувати закономірності руху всієї економіки, умови її збалансованості, пріоритети соціально-економічного розвитку, використання ресурсів, забезпечення зайнятості, економічної ефективності, екології, реалізації виробленої продукції, формування доходів тощо. Вивчення проблем відтворення складає наукову базу для з'ясування макроекономічних зв'язків і механізмів регулювання розвитку економічної системи в цілому.

На всіх етапах соціально-економічного розвитку об'єктивна необхідність відтворення зумовлена необхідністю виробництва матеріальних благ. *Процес виробництва, взятий на національному рівні не як одноразовий акт, а в постійному повторенні та відновленні, називається суспільним відтворенням.* Воно охоплює такі стадії: виробництво, розподіл, обмін та споживання товарів і послуг.

В економічній літературі відповідно до існуючої практики розглядаються такі види суспільного відтворення, як просте, розширене та звужене.

Відтворення можна розглядати на рівні мікроекономіки, коли безперервність, повторюваність виробництва існує в межах окремого підприємства (фірми) або господарства.

Просте відтворення – це відновлення виробництва з року в рік практично в незмінних масштабах і на практично незмінній техніко-техно-

логічній основі. За цих умов додатковий продукт, якщо він виробляється, використовується лише на потреби особистого споживання. Таке відтворення притаманне для традиційних суспільств, де темпи зростання суспільного виробництва низькі, внаслідок чого відбувається уповільнення соціально-економічного прогресу. Подібне явище існує і нині у деяких країнах світу.

Розширене відтворення – це відновлення виробництва у кожному наступному періоді у зростаючих масштабах та на постійно змінюваних техніко-технологічних засадах. Воно характеризується тим, що в кожному наступному проміжку часу для його здійснення потрібні додаткові та більш якісні виробничі ресурси. Останні при такому відтворенні не залишаються незмінними, а основним джерелом їх розширення та якісного поліпшення є додатковий продукт, який вже не може бути повністю використаний на особисте споживання. Кількісні та якісні зміни факторів виробництва досягаються також за рахунок їх більш раціонального використання, науково-технічного прогресу.

В окремі періоди розвитку економічної системи може відбуватися і зменшення масштабів розширеного відтворення, тобто **звуження відтворення**. Воно викликається фізичним та моральним зношенням основного капіталу, порушеннями господарських зв'язків. Таке відтворення існує в країнах з перехідною економікою і визначається в науковій літературі як трансформаційний спад.

Матеріальною основою для розширеного відтворення є частка додаткового продукту (додаткової річної праці), що йде на виготовлення додаткових засобів виробництва і життєвих благ, надлишкових порівняно з їх кількістю, яка потрібна лише для затрат.

Існує два типи розширеного відтворення: екстенсивний та інтенсивний. **Екстенсивний тип розширеного відтворення передбачає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання використуваних речових і особистих факторів виробництва, інших ресурсів без зміни їх техніко-технологічної основи.**

Інтенсивний тип розширеного відтворення означає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання продуктивності праці, раціонального використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на основі науково-технічного прогресу. Практично в господарській практиці розширене відтворення містить в собі елементи як екстенсивного, так і інтенсивного типу.

Інтенсивний тип розширеного відтворення може бути капіталоемним капіталозберігаючим, нейтральним та всебічним залежно від різного поєднання ресурсів, пріоритетів їх використання. В усіх формах інтенсивного типу розширеного відтворення забезпечується підвищення продуктивності праці, але неоднаковими способами.

Підвищення продуктивності праці в умовах капіталоемної форми досягається шляхом додаткових затрат виробничого капіталу на одиницю продукції, яка виробляється. Воно досягається шляхом зміни співвідно-

шення між масою засобів виробництва і робочою силою, що є проявом зростання органічної будови капіталу.

Прискорення темпів науково-технічного прогресу призводить до того, що темпи зростання застосовуваних засобів виробництва значно перевищують темпи зростання чисельності виробничого персоналу. Економія основного і обігового капіталу не протидіє зростанню його органічної будови. Тому вони збільшуються швидше за суспільний продукт і національний дохід.

За капіталозберігаючої форми підвищення продуктивності праці досягається шляхом економії виробничого капіталу на одиницю продукції, що виробляється за його участю. Але при цьому масштаби і темпи економії живої праці в окремі періоди неоднакові. У зв'язку з цим визначають дві стадії цього процесу. На першій з них економія живої праці перевищує економію праці, уречевленої у виробничому капіталі і матеріальних затратах. А на другій – обсяги і темпи економії уречевленої праці перевищують економію живої праці.

Нейтральна форма інтенсивного типу розширеного відтворення відзначається тим, що підвищення продуктивності праці досягається за рахунок додаткових витрат уречевленої праці. Водночас відбувається економія засобів виробництва, що компенсує додаткові затрати уречевленої праці. За таких умов виробничий капітал зростає такими ж темпами, що й суспільний продукт та національний дохід.

Всебічна форма інтенсивного типу розширеного відтворення характеризується тим, що продуктивність праці забезпечується шляхом зростання ефективності засобів і предметів праці та робочої сили. Її можна визначити як форму всебічного ресурсозбереження при виробництві кожної одиниці продукції, яка виробляється.

Ринкова економіка функціонує і розвивається на основі переважно інтенсивного типу розширеного відтворення, характеризується переходом від часткової до всебічної інтенсифікації виробництва. Цей тип розширеного відтворення базується на економії всіх факторів виробництва.

В нинішніх умовах інтенсифікація розширеного відтворення спрямовується на забезпечення нової якості економічного зростання, що передбачає насамперед посилення його соціальної спрямованості шляхом пріоритетного використання результатів соціально-економічного розвитку суспільного відтворення для задоволення різноманітних потреб суспільства. Зазначена якість зумовлює постійне оновлення виробничого апарату та продукції, яка виробляється. Широке використання досягнень науково-технічного прогресу дає змогу постійно оновлювати склад основного капіталу.

З цією метою інвестиційна політика спрямовується на технічну реконструкцію виробництва. Важливу роль відіграє підвищення якості продукції виробничого і невиробничого призначення на рівні кращих світових зразків.

В Україні взято курс на впровадження інноваційної моделі розвитку її економіки. При цьому слід акцентувати на необхідності органічного поєд-

нання ринкових методів стимулювання науково-технологічної діяльності із заходами, які забезпечили б значне посилення ролі держави. Цьому сприятиме інноваційне оновлення виробництва, здійснення ефективної амортизаційної політики, розвиток малого та середнього підприємництва, легалізація тіньової економіки, покращення використання виробничих потужностей, підвищення конкурентноздатності вітчизняної продукції.

В умовах ринкової економіки процесу відтворення притаманні певні особливості: по-перше, він відбувається на основі різноманітних форм власності; по-друге, визначається дією всієї системи економічних законів, передусім законами функціонування і розвитку ринкової економіки; по-третє, підпорядкований економічним інтересам товаровиробників; по-четверте, базується на органічному поєднанні ринкових відносин і планомірного розвитку господарства.

Щодо останнього, то слід мати на увазі, що ринкова економічна система не заперечує планового ведення господарства. Про це свідчить досвід економічно розвинених країн світу, де стратегічне планування є невід'ємною складовою частиною менеджменту і створює для первинних ланок суспільного виробництва основу для прийняття управлінських рішень щодо його організації, розподілу ресурсів, адаптації до впливів зовнішнього середовища, внутрішньої координації дій тощо.

Умови виробництва є водночас і умовами відтворення. Це передбачає постійне перетворення частини суспільного продукту на елементи нового виробництва, коли певна частина створеного продукту знову повертається і входить у процес виробництва.

Для здійснення суспільного відтворення мають бути всі фактори виробництва і, насамперед, робоча сила. Суспільне відтворення зумовлює відтворення робочої сили, що потребує відновлення здатності працівників виконувати виробничі функції, формування певних груп працівників, а також зміну зайнятих у виробництві старих поколінь, що залишають його, на нові.

Необхідними факторами, які забезпечують процес відтворення, є також засоби виробництва. Суспільне відтворення передбачає заміну фізично зношених і морально застарілих машин, обладнання новими зразками, відновлення матеріалів, палива тощо.

Складовою частиною суспільного відтворення є заміна, відтворення природних ресурсів. Значення цього фактору процесу суспільного відтворення значно зростає в сучасних умовах, адже, з одного боку, збільшилась потреба у природних ресурсах, які використовуються у виробництві, а з іншого, все більш чітко проявляється обмеженість багатьох з них. Поряд з цим все більш загрозливим для людства стали забруднення повітря і водних басейнів, екологічний катарсис. Окрім цього, суспільне відтворення охоплює ще й інші структурні елементи:

- відтворення матеріального виробництва і духовних цінностей;
- відтворення виробничих відносин;
- відтворення предметів споживання;
- відтворення окремих груп товарів і послуг;

- відтворення окремих галузей економіки;
- відтворення окремих виробничих комплексів, економіко-географічних зон і територій;
- відтворення певних класів, суспільних груп, прошарків населення, людських ресурсів.

Отже, суспільне відтворення передбачає відтворення всіх елементів продуктивних сил у вигляді засобів виробництва, робочої сили, природних ресурсів. Відповідно до цього відтворюється і їхня соціально-економічна форма у вигляді виробничих відносин між людьми, соціальної структури суспільства.

15.2 Сукупний суспільний продукт

Результатом суспільного відтворення, незалежно від його типу, є *сукупний суспільний продукт* (ССП). Він являє собою виражений у ринкових цінах обсяг товарів і послуг, створених протягом певного часу (як правило, року). ССП перебуває в постійному русі, вихідним пунктом якого є виробництво, а кінцевим – споживання. Розподіл та обмін опосередковують зв'язок між значною кількістю виробників і споживачів ССП. Вони відображені у схемі економічного кругообігу доходів і витрат в національній економіці.

У колишньому СРСР показник ССП розраховувався статистичними органами як результат функціонування матеріального виробництва. Внесок сфери послуг у створення ССП враховувався частково, коли бралось до уваги безпосередньо те, що було пов'язане із продовженням процесу виробництва у сфері обігу (пакування та фасування товарів, виробничий транспорт і т. д.).

В умовах товарного виробництва суспільне відтворення (як і суспільне виробництво) передбачає відтворення сукупного суспільного продукту у натурально-речовій і вартісній формах, тобто має двоїстий характер. Цим визначається необхідність відшкодування спожитих у процесі виробництва засобів виробництва (ресурсів) як в натурально-речовій, так і вартісній формі. За таких умов велике значення має структура сукупного суспільного продукту, його окремих частин, формування необхідних пропорцій суспільного виробництва, досягнення ринкової рівноваги, функціональне призначення його складових частин.

З цією метою ще у XVIII ст. Ф. Кене створив добревідому економічну таблицю, у якій виокремив у складі сукупного суспільного продукту продукцію сільського господарства і промисловості, де розмежував засоби виробництва і предмети споживання.

А. Сміт також виділяв у складі ССП засоби виробництва і предмети споживання. Взявши до уваги цю обставину К.Маркс обґрунтував поділ сукупного суспільного виробництва на два підрозділи: I – виробництво засобів виробництва; II – виробництво предметів споживання. Нині висувають пропозиції щодо виділення III підрозділу, який створює засоби оборони та IV – виробництва послуг.

При аналізі суспільного відтворення такого підходу дотримувався і Дж. М. Кейнс, використовував його лише щодо сфери обігу. При визначенні обсягів споживання Дж. М. Кейнс відраховував з цієї сукупності продуктів засоби виробництва (як визначав Кейнс, те, що підприємці купують один в одного). Це дає змогу отримувати обсяг реалізації предметів споживання.

Відповідно до натурально-речової форми та функціонального призначення відповідних благ сукупний суспільний продукт поділяється на засоби виробництва та предмети споживання. У промисловості виокремлюють групи "А" (виробництво засобів виробництва) та групу "Б" (виробництво предметів споживання). В усі часи існування матеріального виробництва вони виконували різні функції у процесі суспільного відтворення. Перші з них призначено для відтворення переважно речових (матеріальних) елементів продуктивних сил, а другі – для відтворення вартості робочої сили.

Цей поділ зумовлений тим, що продукція I підрозділу за своїм натурально-речовим складом є такою, що не може бути безпосередньо спрямована на відтворення вартості робочої сили, яка була витрачена при виробництві засобів виробництва. Для цього використовуються предмети споживання, які за натуральною формою є продукцією II підрозділу. Для поновлення виробництва цієї продукції треба відновити зношені засоби виробництва.

Продукція яка виробляється в I підрозділі, не може бути в ньому об'єктом особистого споживання. Але її створюється більше, ніж потрібно для виробничого споживання у I підрозділі. Частина засобів виробництва спрямовується у II підрозділ для обміну на предмети споживання. Подібно до цього вся продукція II підрозділу не може повністю використовуватися для виробничого споживання в ньому, але її створюється більше, ніж потрібно для особистого споживання в цьому підрозділі. Тому певну її частину спрямовують у I підрозділ для обміну на засоби виробництва для II підрозділу, потреба в яких визначається необхідністю поновлення використаних засобів виробництва та розширення виробництва.

Крім сфери матеріального виробництва, виділяється також сфера нематеріального виробництва, до складу якої належать галузі, в яких створюються нематеріальні блага (духовні та інші цінності) й надаються нематеріальні послуги (освіта, наукове обслуговування, охорона здоров'я). Сукупність виробництва матеріальних благ і нематеріальних послуг утворює *сферу послуг*.

У західній економічній літературі крім поділу на матеріальне і нематеріальне виробництво, існує також поділ на первинне, вторинне, третинне виробництво відповідно до характеру виробничих функцій. Щодо первинного виробництва, то до нього належать видобувні галузі та сільське господарство (землеробство, тваринництво, кормовиробництво і т. п.). Основою вторинного виробництва є первинне. Воно є похідним та залежним від первинного і охоплює всі галузі обробної промисловості, а також будівництво. Третинне виробництво є похідним від первинного і вторинного та

пов'язане зі створенням і наданням різноманітних послуг. Послуги поділяються на ті, що обслуговують виробництво, і ті, що обслуговують окремих осіб, тобто існує поділ на виробничі та особисті послуги.

Нормальне протікання процесу суспільного відтворення неможливе без наявності виробничого транспорту, зв'язку, а також торгівлі, фінансово-кредитних установ. *Сукупність галузей, які обслуговують суспільне відтворення, складають виробничу інфраструктуру.* Економічно розвинені країни світу мають постійно зростаючу виробничу інфраструктуру з високим рівнем ефективності.

Важливою характеристикою сукупного суспільного продукту є його вартісна структура. Досить повне уявлення щодо цієї економічної категорії надав К. Маркс у другому томі "Капіталу". Він довів, що структура вартості сукупного суспільного продукту, так само як і окремого товару, складається з двох частин: матеріальних затрат (c) і новоствореної вартості ($V + m$). Остання охоплює необхідний продукт V , що використовується для відтворення робочої сили, і додатковий продукт m , який іде на розширення виробництва та задоволення суспільних потреб.

Натурально-речова та вартісна структура суспільного продукту перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. Кожному елементу вартісної структури суспільного продукту має відповідати той або інший натурально-речовий елемент.

Для нормального протікання процесу суспільного відтворення кожний елемент його натурально-речового складу має відновитися та реалізуватися. Для цього з урахуванням якісних змін у розвитку засобів та предметів праці, особистого фактора виробництва, охорони навколишнього середовища, підвищення ефективності господарювання необхідно постійно підтримувати такі загальні пропорції розширеного відтворення:

$$I(v + m) > Ic + IIc;$$

$$II(c + v + m) > Ic + IIc;$$

$$I(v + m) + II(v + m) > II(c + v + m),$$

де c – та частина вартості сукупного суспільного продукту, за рахунок якої відтворюються спожиті засоби виробництва;

v – вартість необхідного продукту;

m – вартість додаткового продукту.

Для нинішнього етапу соціально-економічного розвитку України притаманне те, що структура її національної економіки має у своєму складі переважну частку галузей промисловості групи "А", де створюються засоби виробництва. Це свідчить про те, що найближчим часом у національній економіці нашої держави слід значно підвищити частку виробництва предметів споживання. Вирішення цього завдання є посиленою справою, бо Україна має необхідні для цього ресурси, добре оснащені підприємства легкої та харчової промисловості.

Велике значення для соціально-економічного розвитку суспільства мають обсяги суспільного продукту. До його обчислення існують два підходи. Згідно з першим, який базується на марксистській теорії, ССП є результатом матеріального виробництва. Тому невиробничі послуги не

включаються у вартість цього продукту. За такої методики підрахунків обсяг ССП не був вільний від повторного обліку, бо проміжна продукція могла враховуватись в ньому кілька разів. Проміжна продукція – це товари та послуги, які проходять декілька переробок, щоб матеріалізуватись у готовому продукті.

Відповідно до другого підходу щодо обчислення обсягів продукту, то згідно прийнятою ООН методологією, кількості обчислення результатів суспільного виробництва здійснюються за допомогою двох макроекономічних показників – валового національного продукту (ВНП) і валового внутрішнього продукту (ВВП).

15.3. Система національних рахунків та її основні макроекономічні показники

Потреби аналізу економічних явищ і процесів, результатів господарювання в межах національної економіки держави, регулювання її розвитку породжують необхідність у розробці і використанні системи надійних макроекономічних показників. Економічною теорією та господарською практикою використовуються різноманітні форми і способи вимірювання результатів господарювання. Наявність такого різноманіття зумовлене різними теоретичними підходами до характеристики суспільного відтворення, неоднаковою методикою статичних розрахунків, різними стадіями руху суспільного продукту в процесі економічного кругообігу.

В колишньому СРСР для оцінки результатів господарювання у межах всієї економіки використовувалась система балансу народного господарства (БНГ), яка була впроваджена у 20-х роках ХХ ст. Вона мала ряд істотних обмежень при аналізі процесів суспільного відтворення:

- недооцінка ролі та особливостей нематеріальної сфери в суспільному відтворенні;
- наявність подвійного рахунка (включення проміжного продукту до суспільного продукту);
- неврахування впливу на відтворювальні процеси таких видів діяльності, як фінансово-кредитна, рух доходів тощо. У зв'язку з цим статистичні органи країн СНД здійснюють перехід до нової системи національних рахунків (СНР), ухвалених у 1993 р. Статистичною комісією ООН.

Ця система є *статичною моделлю ринкової економіки*. Вона являє собою сукупність методів (способів), за допомогою яких розраховується система взаємопов'язаних макроекономічних показників. Перевагами цієї системи є те, що її використання дає змогу побачити і простежити рух суспільного продукту в усіх фазах його відтворення: виробництві, розподілі, обміні та споживанні. Окрім того, вона дає змогу визначити загальну економічну рівновагу на рівні балансу “наявні ресурси – використані ресурси”, врахувати всі види діяльності суб'єктів господарювання,

пов'язаних із виробництвом матеріальних і нематеріальних послуг, представити найбільш важливі та загальні аспекти економічного розвитку: виробництво і споживання продукції, розподіл і перерозподіл доходів, формування національного багатства; дослідити три види взаємопов'язаних операцій – товарно-виробничих, споживчо-розподільних, дохідно-фінансових.

СНР розроблена на основі концепції господарського кругообігу, яка базується на таких принципах:

- 1) продуктивною є будь-яка праця, а тому до сукупного суспільного продукту зараховуються як речові блага й матеріальні послуги, так і нематеріальні послуги;
- 2) виробництво, розподіл, обмін і споживання розглядаються як взаємопов'язані сторони єдиного процесу відтворення;
- 3) органічне поєднання обліку взаємопов'язаних товарно-виробничих, споживчо-розподільних та дохідно-фінансових операцій;
- 4) грошові витрати і доходи в економіці еквівалентні, тобто сума грошових витрат дорівнює сумі доходів.

СНР зумовлює використання принципу подвійного запису, яким передбачено, що кожна операція має платника та одержувача, що показано в реальному (ресурсному) і фінансовому аспектах. *Головна мета застосування системи національних рахунків – це інформаційне забезпечення комплексного аналізу процесу створення та використання різних форм сукупного суспільного продукту.* Вона створює можливості для зіставлення економічних показників різних країн, а також усуває труднощі при прийнятті господарських і політичних рішень на міжнародному і національному рівнях. Отже, СНР – це узгоджена система збирання та обліку основних потоків статичної інформації на рівні макроекономічних показників. Нею нині користується понад 100 країн-членів ООН.

Використання СНР полегшує можливості зіставлення економічних показників розвитку різних країн з метою усунення труднощів і перепон, пов'язаних із суттєвими відмінностями існуючих у різних країнах систем рахунків при прийнятті господарських і політичних рішень на міжнародному та національному рівнях. Ці переваги СНР свідчать про необхідність переходу до неї постсоціалістичних країн. Щодо України, то це відкриває нові можливості для аналізу фактичного становища нашої економіки. Вони полягають у тому, що її використання дає змогу здійснювати зіставлення основних макроекономічних національних показників з міжнародними. Впровадження СНР в Україні потребує значного часу. Це пов'язано не тільки з необхідністю узагальнення статичної інформації (рахівництва), а й з формуванням реальних (економічно дієвих) ринкових структур у вітчизняній економіці.

До основних показників СНР для національної економіки належать валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП), чистий внутрішній продукт (ЧВП), національний дохід (НД), особистий дохід (ОД), дохід у розпорядженні громадян.

15.3.1 Валовий внутрішній продукт

Одним із найбільш загальних макроекономічних показників виступає **ВВП**. Він визначається як розрахована у ринкових цінах валова вартість усіх товарів і послуг, створених протягом певного періоду на території країни і з використанням лише належних їй факторів виробництва. До загальних рис, які розкривають суть ВВП, зараховують те, що він є найбільш загальним показником кінцевого результату економічної діяльності у цілому в національній економіці; характеризує єдність взаємопов'язаних аспектів економічного процесу (виробництво матеріальних благ і надання послуг, розподіл доходів, кінцеве використання матеріальних благ і послуг); охоплює результати економічної діяльності всіх господарських одиниць (підприємств, організацій та установ як сфери матеріального виробництва, так і сфери послуг); особистих підсобних господарств населення (окремих осіб, зайнятих бізнесом); є вартісним, грошовим показником, вимірює ринкову вартість річного виробництва; має кількісний, часовий вимір.

ВВП можна рахувати за допомогою використання трьох методів.

Перший метод – *за доходами*, що передбачає підсумування доходів приватних осіб, акціонерних товариств, приватних підприємств, а також доходи держави від підприємницької діяльності та органів державного управління у вигляді податків на виробництво й імпорт.

Другий метод – *за витратами*: передбачає підсумування витрат на капіталовкладення (валові інвестиції у національну економіку), особисте споживання, державні закупівлі (державне споживання) і сальдо зовнішньої торгівлі.

Третій – це *метод доданої вартості*. Його називають виробничим методом, коли підсумовуються вартість виготовлених кінцевих товарів і послуг усіх сфер економіки. Йдеться про факторні доходи та амортизаційні відрахування, які не є доходами.

Під *доданою вартістю* мають на увазі вартість, яка створена у процесі виробництва на певному підприємстві та відображає реальний внесок підприємства у формування вартості конкретного продукту (товару, послуги). Йдеться про заробітну плату, прибуток, ренту, процент за кредит, амортизаційні відрахування тощо. При цьому вартість спожитих матеріалів, сировини, які були закуплені у постачальників і у створенні яких підприємство не брало участі, в додану вартість не включаються. Тобто, додана вартість – це валова продукція підприємства (або ринкова ціна виготовленої продукції) без поточних витрат, але з включенням у неї відрахувань на амортизацію. Останнє пов'язане з тим, що основний капітал (основні фонди) підприємства частково задіяні у створенні вартості виготовленої продукції.

Отже, ВВП можна розрахувати в декількох варіантах:

- як суму первинних доходів усіх інституціональних секторів (суб'єктів) економіки (домогосподарств, підприємств, держави);
- як суму витрат на кінцеве споживання, нагромадження і надходження від чистого експорту;

– як суму валової доданої вартості всіх галузей і сфер економіки.

У кожному з варіантів йдеться про одну й ту саму суму. В практиці розрахунків ВВП результати, як правило, дещо відрізняються, що зумовлено особливостями інформаційно-статистичної бази та використовуваних методів обчислень. Розрахунок ВВП за допомогою трьох методів та узгодження отриманих результатів між собою становить основний зміст СНР. Такий підхід дає змогу розглянути ВВП ніби з різних сторін і отримати ціліснішу картину соціально-економічного функціонування та розвитку економіки. Слід мати на увазі і те, що в межах країни доходи одних є витратами інших.

Показник ВВП створює можливості для того, щоб у грошовому вираженні визначити обсяг виробництва у країні. Насправді ВВП не повністю відображає реальний економічний добробут нації, адже при його розрахунках не завжди охоплюються всі види економічної діяльності в суспільстві. Йдеться про так звану *тіньову економіку* – *неконтрольований суспільством рух грошових коштів і товарно-матеріальних цінностей та послуг*. Мова йде про приховані від органів державного управління об'єкти соціально-економічних відносин (отже, і самі ці відносини) між окремими громадянами й соціальними групами. Вони охоплюють усі невраховані, нерегламентовані види економічної діяльності.

Тіньова економіка містить такі складові:

– *кримінальну* (у вигляді розкрадання), *підпільну*, що приховується від усіх форм контролю з боку держави, економічну діяльність (наркобізнес, азартні ігри, проституція); *загальнокримінальні* форми позаекономічного розподілу доходів (пограбування, розбій, рекет, крадіжки особистого майна);

– *фіктивну економіку*, тобто підприємців, які називають недостовірні відомості про свою діяльність, що відображається у системі обліку та звітності як реальні (приписки);

– *неформальну економіку* як систему неформальних взаємодій економічних суб'єктів, що базуються на особистісних відносинах і замінюють офіційно встановлений порядок організації та реалізації економічних зв'язків;

– *нелегалізовану економіку* – приховування від контролю тих видів індивідуальної чи кооперативної діяльності, які або заборонені законом, або нормативно не зареєстровані в установленому порядку.

В сучасних умовах до таких видів діяльності, зокрема в Україні, додалися контрабандне вивезення й ввезення товарів та валюти за кордон з метою наживи, незаконні валютні операції, надання кредиту комерційними банками за солідну винагороду та ін. За оцінками фахівців, за 90-ті роки з України було вивезено від 20 до 40 млрд. дол., легалізованих потім здебільшого в офшорних зонах.

Про значні масштаби тіньової економіки в Україні свідчить те, що, за експертними оцінками, в ній створюється близько половини ВВП. При цьому, за даними Національного банку України, на початок 2001 р.

за межами банківської системи перебувало 52% грошової маси в національній валюті¹. Ці кошти широко використовуються для розрахунків у тіньовому секторі економіки, перетворившись на постійний інструмент незаконних валютних операцій.

Проблемним для органів державного управління є те, що легальний і тіньовий бізнес тісно зростаються, особливо в умовах перехідної економіки. Їх нерідко важко відокремити один від одного. Для подолання тіньової економіки держава має сформувавши таке правове поле господарської діяльності, яке максимально обмежувало б можливості протизаконних та офіційно неврахованих видів діяльності, та створити ефективну систему контролю за дотриманням господарського законодавства.

Значний вплив на визначення обсягів ВВП має рівень цін. Їх зростання пов'язане з інфляцією, яка властива тією чи іншою мірою всім країнам з ринковою економікою. У зв'язку з цим розрізняють поняття номінального і реального ВВП.

Номінальний є ВВП, обчислений у поточних ринкових цінах. Розрахований таким чином обсяг ВВП не дає уявлення про зміни фізичного обсягу товарів і послуг та про його зростання в умовах інфляції. Для виявлення динаміки ВВП його обсяг визначають у незмінних цінах базового року кожні 10-15 років. Для цього обсяг кожної групи товарів, вироблених у поточному році, множать на ціни базового року. Отриманий результат утворює **реальний ВВП**. Зв'язок між реальним та номінальним ВВП називається **дефлятором**. Він усуває всі цінові (інфляційні) викривлення величини ВВП і розраховується за формулою:

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Реальний ВВП}} \times 100$$

або

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{\text{Обсяг виробництва поточного року в поточних цінах}}{\text{Обсяг виробництва поточного року в цінах базового року}} \times 100$$

15.3.2 Валовий національний продукт

Близьким за змістом до ВВП є показник валового національного продукту (ВНП). Він, на відміну від ВВП, виражає сукупну вартість кінцевих товарів і послуг, які створені не лише на території країни, але й за її межами. ВНП розраховується шляхом додавання до його вартості різниці між факторними доходами, отриманими зарубіжними інвесторами у певній країні. Іншими словами, якщо до ВВП додати доходи громадян певної країни за кордоном і вирахувати доходи іноземців, які працюють у цій країні, то отримаємо показник ВНП.

¹ Беляев О. О., Бебело А. Р. Політична економія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 209.

Загальним критерієм відмінностей між цими показниками виступає те, що ВВП – це вартість продукції, яка є власністю громадян певної країни, де б вони не перебували і не діяли. За основу обчислення обсягів ВВП та ВВП взято положення про те, що вироблені та реалізовані кінцеві суспільні продукти однакові, тому що внаслідок купівлі і продажу продуктів одні групи підприємців отримують доходи від продажу продуктів, а інші несуть витрати на їх придбання. При цьому якщо для більшості країн різниця між ВВП і ВВП незначна, то в економічно розвинених країнах ВВП, як правило, більший від ВВП. Практичне значення обчислення обсягів ВВП і ВВП полягає не тільки в тому, що це полегшує міжнародне порівняння темпів і рівнів економічного розвитку різних країн, але й дає змогу поглибити макроекономічний аналіз їх соціально-економічного розвитку.

У системі національних рахунків використовуються також інші взаємопов'язані макроекономічні показники, які розраховуються на основі ВВП або ВВП.

Так, для ліквідації повторного рахунку вводиться показник **чистого національного продукту** (ЧНП), який охоплює доходи тих власників, які мають у своєму розпорядженні такі складові виробництва, як капітал, землю, працю, підприємницькі здібності. ЧНП обчислюється шляхом віднімання від обсягу створеного ВВП тієї його частки, яка необхідна для заміщення засобів праці (основного капіталу), що були зношені у процесі виготовлення продукції (амортизаційні відрахування, тобто А). Отже,

$$\text{ЧНП} = \text{ВВП} - \text{А}.$$

15.3.3 Національний дохід і його роль у суспільному відтворенні

Важливим макроекономічним показником у системі національних рахунків є **національний дохід** (НД). Для власників економічних ресурсів НД є мірилом їхніх доходів від участі у суспільному відтворенні за поточний період.

НД виступає як сукупний дохід власників усіх факторів виробництва: заробітної плати, прибутку, ренти, процента. Він свідчить про ступінь участі кожної категорії власників у суспільному відтворенні, їх вклад у нього. За обсягом НД дуже близький до ЧНП і є величиною, зменшеною на розмір непрямих податків, які сплачують підприємці (податок на додану вартість, акцизи, ліцензійні платежі, мито та ін.).

Національний дохід – важливий показник результативності суспільного відтворення. Він є заробленим доходом, бо не містить в собі ні непрямих податків, ні субсидій, і є показником чистого приросту продуктів, послуг за рік, стану добробуту нації. Тому виробництво національного доходу на душу населення найбільш реально визначає рівень його добробуту. До цього часу у вітчизняній економічній літературі була поширена думка, що НД – це новостворена вартість, яка існує тільки у сфері матеріального виробництва, а також частково на транспорті, у торгівлі, громадському

харчуванні та сфері зв'язку. Таке розуміння змісту національного доходу має досить обмежений характер, тому що не бере до уваги внеску працівників сфери нематеріального виробництва та зростання його обсягів і ролі в суспільному відтворенні¹. Обмеження виробничої діяльності суспільства тільки продукцією матеріального виробництва в минулому пояснювалося тим, що матеріальне виробництво було слаборозвиненим, багато видів послуг нематеріального характеру суттєво не впливали на суспільне відтворення та на людину як його основний фактор.

Загальновизнано, що частину національного доходу створюють працівники сфери послуг. В економічно розвинених країнах понад половина працівників зайняті працею у сфері послуг, і велика частина доходів отримується саме від їх надання. В Україні вирішальну роль у створенні національного доходу належить матеріальному виробництву, головним напрямом розвитку якого є перехід від екстенсивного до інтенсивного типу суспільного відтворення.

Для розуміння ролі і місця національного доходу у суспільному відтворенні велике значення має знання процесів його виробництва, розподілу, перерозподілу, кінцевого споживання.

Виробництво національного доходу здійснюється у галузях матеріального виробництва і у сфері послуг. Його розміри можуть зростати за рахунок збільшення кількості зайнятих та підвищення продуктивності їх праці. Фактори, які впливають на зростання національного доходу, поділяють на два види: екстенсивні та інтенсивні. До першого належить збільшення ресурсів, а до другого – якісне використання факторів, що існують.

Зміст розподілу національного доходу полягає у визначенні частки всіх учасників його виробництва. Це проявляється у процесі отримання заробітної плати, прибутку, процента, ренти, дивідендів та ін.

Перерозподіл національного доходу здійснюється через механізм ціноутворення, державний бюджет, податкову систему, внески до різноманітних фондів та ін. Внаслідок розділу та перерозподілу національного доходу формуються, з одного боку, основні і похідні доходи, а з іншого – первинні та вторинні. Доходи працівників, підприємств, землевласників, тобто ті доходи, на які розпадається новостворена вартість безпосередньо при її виробництві, – це основні доходи.

Первинні доходи – це результат первинного розподілу національного доходу. Вони утворюють елементи ціни товару.

Вторинні доходи – це ті, які отримують члени суспільства внаслідок перерозподілу первинних доходів. Так само, як і похідні доходи, вони являють собою вирахування з основних доходів.

Основними формами вторинних доходів є виплата пенсій, стипендій, допомога багатодітним сім'ям тощо. Перерозподіл національного доходу відбувається через офіційні та неофіційні канали. Офіційний перерозподіл

¹Ця думка побутує до цього часу і проявляється у запереченні рядом вітчизняних економістів зарахування до НД доходів від діяльності юристів, працівників засобів масової інформації, спортсменів, державних чиновників тощо, тому що представники таких професій надають специфічні послуги, які не стосуються процесу суспільного виробництва і збільшують показники НД приблизно на 1/5.

НД фіксується в офіційній статистиці. Масштабний неофіційний перерозподіл НД породжений існуванням тіньової економіки.

Результатом перерозподілу національного доходу є сформовані кінцеві доходи. Це кінцевий етап руху НД, зміст якого складає його використання. Останнє здійснюється з метою споживання і нагромадження. На цій стадії НД розпадається на **фонд нагромадження і фонд споживання**. Функціональне призначення фонду нагромадження полягає у забезпеченні розширення масштабів суспільного відтворення, а фонду споживання – в особистому споживанні працівників виробничої і невиробничої сфери. В господарській практиці розрізняють *створений* і *використаний* НД. Обсяги національного доходу, використаного на споживання та нагромадження, не співпадають з величиною створеного національного доходу. Останній зменшується на суму збитків від стихійних лих та інших втрат. Використаний національний дохід може відрізнятись від створеного на величину сальдо зовнішньоторговельного балансу. В такому разі можливі два варіанти: якщо країна імпортує більше товарів і послуг, ніж експортує, то використаний національний дохід перевищуватиме створений, і навпаки. Однак це ще не означає, що країні вигідно більше ввозити товарів та послуг, ніж вивозити.

Значну роль у збільшенні обсягів національного доходу та розширенні масштабів суспільного відтворення відіграє оптимальне співвідношення між споживанням і нагромадженням. Воно формується залежно від конкретних умов і завдань соціально-економічного розвитку країни на тому чи іншому історичному відрізку часу.

НД є основою для формування **особистих доходів (ОД)**. У масштабах суспільства їх визначають шляхом віднімання від суми національного доходу обсягів внесків (податків) на соціальне страхування, податків на доходи підприємств, а також прибутку, що використовується для розширення виробництва (нерозподілений прибуток підприємств) і додавання трансферних платежів, до складу яких включають виплати соціального страхування по старості, від нещасних випадків, виплати допомоги по безробіттю, різноманітні виплати малозабезпеченим і непрацевдатним тощо. Внаслідок цього отримуємо суму так званого особистого доходу. Слід мати на увазі, що особистий дохід – це одержаний дохід, а національний дохід – це зароблений дохід.

Нарешті, при відніманні від суми особистого доходу всіх індивідуальних податків одержимо так званий **дохід в особистому розпорядженні домогосподарств**. Він є кінцевим показником системи національного рахівництва і використовується на споживання та заощадження в домашніх господарствах.

Для більш конкретної та об'єктивної оцінки соціальної й економічної ситуації в країні, визначення добробуту її населення зазначені показники СНР розраховують не лише в сукупності, але й в розрахунку на душу населення. Це дає змогу більш реально визначити рівень соціально-економічного розвитку країни, стан добробуту її громадян, наявність тих чи інших проблем у цій сфері виробничих відносин.

15.3.4. Національне багатство: зміст та структура

Серед категорій, які характеризують процеси суспільного відтворення, національному багатству притаманне те, що з одного боку воно безпосередньо пов'язане з виробництвом національного доходу та його відтворенням. Воно зростає за рахунок вказаного доходу в тому разі, коли він відтворюється на розширеній основі. З іншого боку, від його обсягів та якісного складу значною мірою залежать масштаби розширеного відтворення, рівень добробуту народу. Обсяги національного багатства є свідченням економічної потужності країни.

Національне багатство – сукупність матеріальних і духовних благ у грошовій формі, нагромаджених за всю історію функціонування національної економіки. В економічній науці існують два концептуальні підходи до його розуміння і визначення.

В основу першого покладено концепцію балансу народного господарства, відповідно до якої національне багатство постає як сукупність матеріальних благ, якими розпоряджається суспільство та які створені працею людей за попередній період розвитку.

Відповідно до концепції національних рахунків національне багатство визначається як сума чистого власного капіталу всіх суб'єктів господарювання, тобто в нього входять, крім матеріальних благ і ресурсів, також невиробничі матеріальні активи (авторські права, ліцензії і т. п.), фінансові активи (без фінансових зобов'язань).

У широкому розумінні слова до національного багатства слід включати те, чим в тій чи іншій формі володіє нація. При такому розумінні змісту цієї категорії до його складу зараховують не лише матеріальні блага, а й усі природні ресурси, твори мистецтва тощо. Однак при цьому досить складно підрахувати його обсяг через ряд об'єктивних причин. Тому показник національного багатства у практиці аналізу використовується у вузькому розумінні його змісту. Для цього до його складу зараховують усе те, що так чи інакше опосередковане працею людей і може бути відтворене. У зв'язку з цим **національне багатство країни** можна визначити як *сукупність матеріальних і культурних благ, нагромаджених на відповідний момент у певній країні протягом її історичного розвитку.*

До складу національного багатства входять:

- основні виробничі і невиробничі фонди;
- обігові виробничі фонди і матеріальні запаси та резерви;
- природні ресурси, які включені до народногосподарського обігу або розвідані й оцінені та які можуть бути включені до нього найближчим часом.

Однак такий підхід до трактування складу національного багатства потребує доповнення. Він ґрунтується на уявленнях представників класичної школи, породжених реальними потребами виробництва індустріальної епохи в умовах постіндустріальної стадії людської цивілізації, до якої вона переходить. Ця стадія характеризується інформатизацією суспільства та якісним зростанням його добробуту.

З позицій економічної науки інформація являє собою не просто набір даних, а матеріал, який служить основою для прийняття рішень. Поява сучасних інформаційних технологій дає змогу дійти висновку про те, що економічна, в тому числі ділова інформація та особливо науково-технічна, почала відігравати значну роль у суспільному відтворенні. Вона стає не лише вирішальним фактором суспільного і господарського розвитку, але й одним з важливих елементів національного багатства. Так, світовий обсяг виробництва інформаційних технологій збільшився з середини 80-х до середини 90-х років більше, ніж у 4 рази (до 1200 млрд. дол.) і становив понад 13% національного багатства, яке вироблялось у промислово розвинених країнах.

Отже, система національних рахунків забезпечує суспільство певним набором засобів вимірювання результатів суспільного відтворення, тенденцій його функціонування і розвитку, стану економіки в цілому. Наявність такої інформації відіграє значну роль у формуванні уявлень та розумінні процесів розширеного відтворення з метою ефективного управління ними.

Контрольні запитання і завдання

1. *Що таке суспільне відтворення?*
2. *Які види суспільного відтворення вам відомі?*
3. *Охарактеризуйте просте, розширене та звужене відтворення.*
4. *Що таке екстенсивний тип розширеного відтворення?*
5. *Які риси притаманні інтенсивному типу розширеного відтворення?*
6. *Охарактеризуйте основні структурні елементи суспільного відтворення.*
7. *Дайте визначення сукупного суспільного продукту.*
8. *Проаналізуйте основні складові натурально-речової структури сукупного суспільного продукту.*
9. *Що таке первинне, вторинне, третинне виробництво?*
10. *Які складові характеризують вартісну структуру сукупного суспільного продукту?*
11. *Назвіть загальні пропорції розширеного відтворення.*
12. *Що містить система національних рахунків?*
13. *Що таке валовий внутрішній продукт?*
14. *Як обчислюється обсяг валового внутрішнього продукту?*
15. *Що таке валовий національний продукт і чим він відрізняється від валового внутрішнього продукту?*
16. *Що таке національний дохід?*
17. *Розкрийте зміст основних етапів розподілу та перерозподілу національного доходу.*
18. *Які фактори позитивно впливають на виробництво національного доходу?*
19. *Дайте визначення національного багатства та охарактеризуйте його структуру.*

Глава 16

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ТА ЙОГО ЧИННИКИ. ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ

16.1. Зміст і типи економічного зростання

Проблеми економічного зростання нині перебувають в центрі уваги науковців всього світу, що зумовлено його роллю в суспільному відтворенні. Вона полягає в тому, що економічне зростання має вирішальне значення для забезпечення прогресуючого соціально-економічного розвитку людства.

Поняття “економічне зростання” та “розширене відтворення” тісно пов’язані між собою, але мають не тотожний зміст. Розширене відтворення може здійснюватись як на макрорівні (національна, світова економіка), так і на мікрорівні (галузь, підприємство). На відміну від цього економічне зростання характеризує динаміку економіки в основному на макрорівні (національна або світова економіка). Механізми економічного зростання розглядаються сучасною економічною наукою незалежно від природи панівних соціально-економічних відносин в тій чи іншій країні. Головна роль серед них належить проблемам кількісного та якісного розвитку національної економіки.

Під економічним зростанням мають на увазі кількісне збільшення та якісне вдосконалення за певний часовий період результатів виробництва у вигляді вироблених товарів, наданих послуг, основних факторів виробництва, що виявляється у всебічному вдосконаленні соціально-економічних відносин у суспільстві.

У концентрованому вигляді воно відображає результати суспільної праці, рівень її використання. Хоча економічне зростання є насамперед

матеріальним процесом, воно справляє визначальний вплив на соціальний прогрес у суспільстві. В західній літературі у зміст цього терміна вкладають лише збільшення обсягів вироблених товарів та наданих послуг за певний часовий період. Основою для економічного зростання служить розширене відтворення.

У теоретичному і практичному аспектах розрізняють два основних типи економічного зростання – екстенсивний та інтенсивний.

Екстенсивний тип економічного зростання забезпечується шляхом розширення виробництва на основі кількісного збільшення обсягів факторів виробництва, що функціонують, при збереженні незмінними їх попередніх техніко-технологічних параметрів. Він здійснюється, за визначенням К. Маркса, шляхом розширення “поля виробництва” без поліпшення якісних характеристик його речових та особистих факторів. Збільшення обсягів виробництва досягається шляхом будівництва нових підприємств, але з використанням не оновлених засобів виробництва, втягнення в нього нових мас працівників, зростання обсягів використовуваної сировини та іншого.

За інтенсивного типу економічного зростання збільшення обсягів продукції та розширення виробництва досягається на основі якісного поліпшення всіх його факторів, тобто раціональнішого використання всього виробничого потенціалу суспільства. Його розвиток передбачає вдосконалення засобів виробництва та технологій на основі використання досягнень науково-технічного прогресу, підвищення кваліфікації працівників, покращення використання факторів виробництва. В решті-решт за інтенсивного типу економічного зростання збільшення обсягів випуску продукції досягається за рахунок піднесення продуктивності живої праці.

Відхилення від закономірного процесу економічного зростання в окремі історичні періоди для ряду країн може відбуватися (і відбувається). Воно характеризує регресивний тип розвитку. Його важливими рисами є довготривале зниження обсягів суспільного виробництва. Таке явище спостерігалось протягом 90-х років в усіх країнах СНД, у т.ч. в Україні.

Основні типи економічного зростання тісно переплітаються у практиці господарювання, і тому не можна стверджувати про абсолютне переважання одного з них. Не існує чисто екстенсивного або чисто інтенсивного типу економічного зростання. У реальному житті вони проявляються або як переважно екстенсивний, або як переважно інтенсивний тип економічного зростання.

Економічне зростання є матеріальним процесом, і його зміст має певні кількісні параметри, тобто вимірюється за допомогою певних показників.

У розвинутих країнах Заходу як інтегральний показник економічного зростання використовується збільшення обсягів валового внутрішнього продукту. Цей показник досконаліший порівняно з показником національного доходу, адже останній не бере до уваги результатів діяльності працівників у нематеріальній сфері. Економічне зростання вимірюється темпами зростання, або приросту ВВП, національного доходу, валового національного продукту.

Економічною наукою та господарською практикою визначено, що ці показники найбільш зручні для вимірювання економічного зростання, хоча кожний з них має свої переваги та недоліки.

16.2. Рушійні сили економічного зростання. Нагромадження капіталу та інвестиції

Суспільне відтворення – це динамічна система, яка перебуває у постійному русі. Воно здійснюється не по замкненому колу, а має висхідний характер, хоча і протікає не завжди рівномірно.

Важливим питанням економічної теорії та господарської практики є аналіз змісту рушійних сил економічного зростання. Вихідною точкою цього аналізу є розуміння відтворення суспільного виробництва як безперервного процесу. Рухають розвиток виробництва, забезпечують підвищення його ефективності працівники. Завдяки зусиллям людей, їх праці та соціально-економічній активності відбувається економічне зростання. Але економічну науку завжди цікавили і цікавлять причини такої поведінки людей.

Рушійними силами економічного зростання, як і кожного іншого економічного явища є суперечності. Щодо економічного зростання, то така суперечність зумовлена тим, що постійно змінюються умови здійснення суспільного відтворення, виникають нові обставини та моменти його протікання і воно, залишаючись цілісним, містить у собі суперечливі сторони, тенденції. Відсутність внутрішніх суперечностей рівнозначна призупиненню руху (розвитку) суспільного відтворення.

Для цих суперечностей притаманна наявність певного внутрішнього співвідношення тенденцій, сторін або процесів, які проникають одне в одного і одночасно заперечують одне одного. Співіснування сторін, які заперечують одна одну, їх боротьба складають сутність діалектичного розвитку. Відтворення тотожних сторін суперечності призводить до того, що кожна система стає саморушійним організмом. Останнє поширюється і на економічне зростання.

Загальною основою і рушійною силою суспільного виробництва та економічного зростання є їх взаємодія із потребами. Ця взаємодія полягає в тому, що економічні потреби породжують ідеальний образ продукту і в такому вигляді стимулюють його створення. З іншого боку, ці потреби породжуються виробництвом і задовольняються за допомогою його результатів у вигляді продуктів функціонування і розвитку. В господарській практиці ця суперечність виступає лише як найзагальніша основа розвитку виробництва незалежно від його суспільної форми, що значною мірою проявляється у відповідному типі економічних систем: традиційній, капіталістичній (ринковій), командній (адміністративно-командній), змішаній, перехідній (від адміністративно-командної до ринкової). В сучасній економічній та західній науковій і навчальній літературі ця суперечність (ресурси–потреби) трактується як невідповідність між безмежністю економічних потреб та обмеженими виробничими ресурсами, необхідними для їх задоволення.

У сфері економічних відносин потреби набувають форми економічних інтересів і стимулів. Економічні інтереси виконують роль спонукальних мотивів господарської діяльності людей (як суб'єктів господарювання), що зумовлено їх місцем у системі відносин власності та наявною системою потреб. В останніх виражається сутність інтересів: інтерес – це форма прояву потреб. Тому інтереси виступають потужною рушійною силою суспільного відтворення та його економічного зростання.

При аналізі цих проблем слід брати за основу те, що економічні інтереси у різних соціальних класів (страт), прошарків та ін. не тотожні. В ринковій (капіталістичній) економіці вони доволі часто діаметрально протилежні. Тому при трактуванні економічних інтересів (як і інших економічних категорій) необхідно пам'ятати, що вони породжені не тільки біологічною сутністю природи людини, а й становищем певного соціально-економічного суб'єкта в системі економічного устрою суспільного життя, що визначається формами власності. При цьому слід мати на увазі, що в суспільному відтворенні окрема людина одночасно бере участь як індивід, як представник того чи іншого соціального класу (страсти), групи, прошарку тощо. Тому кожна людина одночасно є носієм та виразником різноманітних інтересів.

При розгляді змісту рушійних сил економічного зростання, крім врахування впливу на нього потреб, інтересів та інших базисних економічних категорій, слід брати до уваги і вплив таких факторів, як стан суспільної свідомості та рівень розуміння працівниками об'єктивних проблем і напрямів соціально-економічного розвитку, культура праці, діяльність політичних та правових інститутів, панівні морально-етичні, релігійні установки, а також національні традиції. Як продукт багатовікової історичної еволюції, вони належать до надбудовних чинників і значно впливають на ефективність функціонування і розвиток базисних елементів та відносин економічної системи.

Активний вплив політичних, правових, моральних, духовно-культурних та інших факторів на економічне зростання проявляється у тому, що вони створюють умови для дії рушійних сил, які закладені в тій чи іншій економічній системі. Загальні риси економічного зростання, які притаманні певним етапам функціонування і розвитку суспільства, завжди набувають конкретних історичних форм. Останні відповідають якісним характеристикам факторів і результатам суспільного відтворення на кожному конкретному історичному проміжку часу.

Визначальну роль у забезпеченні певних типів та темпів економічного зростання відіграє **процес нагромадження капіталу**. Останній являє собою використання частини національного доходу на збільшення основного і обігового капіталу, а також страхових запасів.

Об'єктивна потреба нагромадження капіталу тісно пов'язана з необхідністю зростання життєвого рівня населення. Його забезпечення на кожному історичному етапі розвитку суспільства наштовхується на недостатній обсяг і якість національного багатства. Наявність цієї суперечності породжена постійним зростанням потреб населення, необхідністю забезпе-

чення раціональних норм споживання, новими стандартами рівня життя, що формуються під впливом науково-технічного прогресу.

Засобом розв'язання цієї суперечності виступає нагромадження, яке забезпечує зростання та необхідний обсяг національного багатства у вигляді виробничих і невиробничих фондів. Отже, зростання життєвого рівня населення об'єктивно зумовлює необхідність зростання обсягу та якості національного багатства на основі нагромадження. Зазначений причинно-наслідковий зв'язок має постійний характер і являє собою *економічний закон нагромадження*.

Здійснення нагромадження супроводжується суттєвими змінами у складі капіталу, що пов'язані з науково-технічним прогресом. Закономірністю суспільного відтворення є те, що впровадження у виробництво досконаліших машин, обладнання та технологій призводить до збільшення кількості матеріально-речових засобів у розрахунку на одного працівника. Внаслідок цього зростає технічна будова капіталу, що вимагає відповідного підвищення освіченості, кваліфікації працівників та розвитку їх професіоналізму і врешті-решт призводить до зростання продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва.

Кількісні параметри нагромадження виражаються у **нормі нагромадження**. Вона характеризує відношення між часткою чистого доходу (прибутку), яку суб'єкт господарювання (підприємець, фермер, держава) спрямовує на розвиток виробництва або будь-якої власної справи, до загальної суми отриманого ним прибутку (доходу), виражену в процентах. На макроекономічному рівні норма нагромадження постає як відношення фонду чистого нагромадження (тобто інвестицій, що йдуть на розширення виробництва) до загального обсягу національного доходу, створеного за відповідний період. У марксистській політекономії нагромадженням вважається процес перетворення частки додаткової вартості на капітал, тобто процес капіталізації додаткової вартості. К. Маркс розглядав норму нагромадження як відношення фонду нагромадження до національного доходу, що виражається у процентах.

Нагромадження капіталу в процесі суспільного відтворення органічно пов'язане із заощадженням та інвестуванням. Вони здійснюються як юридичними, так і фізичними особами, які керуються при цьому різними мотивами.

Так, заощадження здійснюють окремі особи, домашні господарства (сім'ї), з огляду на бажання зібрати певну суму для майбутніх витрат (купити будинок, автомобіль тощо), прагнення забезпечити певний статок для дітей, мати владу, яку дає велике багатство, або коли окрема особа схильна заощаджувати "на чорний день" тощо. За наявності значного розмаїття мотивів окремих осіб, які здійснюють заощадження, доволі часто вони, як зазначає П. Самуельсон, мало пов'язані з можливостями інвестування, тобто "чистим капіталотворенням".

Інвестиції являють собою сукупність витрат, які реалізуються у формі довгострокових вкладень капіталу в різні галузі та сфери еконо-

міки. Їх головна мета – одержання у майбутньому більшого підприємницького доходу, прибутку, процента, ренти. Чисте інвестування відбувається лише тоді, коли створюється новий реальний капітал. Воно характерне переважно для промислових, будівельних і торговельних підприємств.

Економічною теорією виокремлюються фінансові та реальні інвестиції. *До фінансових інвестицій в основному належать вкладення у цінні папери (акції, облігації та ін.), що випускаються приватними компаніями або державою.* Цей вид інвестицій тільки частково спрямовується на зростання обсягів реального капіталу. Їх основна частина залишається непродуктивним вкладенням капіталу.

Вкладення, здійснені в основний капітал і приріст матеріально-виробничих запасів, складають реальні інвестиції. Їх характерною рисою в сучасних умовах є те, що разом зі збільшенням обсягу матеріально-речових елементів основного капіталу високими темпами зростають вкладення у розвиток інтелектуального потенціалу суспільства (в науку, освіту, підготовку кадрів, охорону здоров'я тощо), який відіграє все більш активну роль в суспільному відтворенні. За своєю сутністю такі витрати є продуктивними. В економічно розвинених країнах такі витрати мають більш високі темпи зростання порівняно з вкладеннями в основний капітал.

Інвестиції для розширеного відтворення здійснюють представники всіх форм власності, наявних у країні. Водночас, кожному етапу соціально-економічного розвитку країни притаманні певні особливості інвестування. В сучасних умовах переважну частку складають приватні інвестиції. Держава також здійснює інвестування, вкладаючи кошти в державний сектор як безпосередньо, так і шляхом його кредитування та субсидювання тощо. Значна частина інвестицій спрямовується для розвитку галузей (сфер) соціально-виробничої інфраструктури, які створюють умови для нормального протікання процесу суспільного відтворення (освіта, наука, системи транспорту та зв'язку, охорона здоров'я населення, збереження навколишнього середовища).

Темпи і масштаби економічного зростання значного мірою залежать від ефективності нагромадження. *Вона характеризується коефіцієнтом приросту капіталомісткості, який являє собою відношення валових інвестицій в основний капітал до приросту валового національного продукту за відповідний (той самий) період у незмінних (базових) цінах.*

Вплив інвестицій на темпи і масштаби економічного зростання вимірюється двома способами: 1) шляхом визначення обсягів збільшення реального виробництва ВВП (ВНП) або національного доходу; 2) шляхом визначення обсягів приросту того й іншого на душу населення.

В аналітичній практиці це – розрахунки річних темпів їх зростання у процентах.

З метою управління та прогнозування економічного зростання слід розрізняти **потенційні та фактичні темпи економічного зростання.** *Потенційні це ті, яких суспільство може досягти на межі своїх виробничих можливостей, тобто коли воно реалізує принцип: “мінімум витрат – максимум виробництва”.*

Фактичні темпи економічного зростання можуть бути нижчими за можливі (потенційні), коли відбувається недостатнє використання наявних виробничих факторів, особливо у зв'язку прийняттям помилкових управлінських рішень.

16.3. Чинники економічного зростання

Економічне зростання значною мірою залежить від факторів, які задіяні у процесі суспільного відтворення. Серед їх сукупності виділяють: 1) природні ресурси; 2) трудові ресурси; 3) основний капітал (основні фонди); 4) науково-технічний прогрес; 5) сукупний попит. Дія кожного з цих факторів, які постійно змінюються і виконують різні за своїм змістом функції, вимірюється різними показниками. Вони представлені в таблиці 16.1.

Таблиця 16.1

Ефективність використання різних чинників суспільного відтворення

Чинник	Кількісний показник фактора	Спосіб повного використання і підвищення ефективності	Показник ефективності використання
Природні ресурси (земля, корисні копалини, вода і її ресурси, повітря та ін.)	Показник для кожного конкретного виду	Найбільш повне вилучення, комплексна і глибока переробка	Матеріаломіскість продукції
Трудові ресурси	Кількість працездатного населення	Зростання освіченості, покращення стану здоров'я, удосконалення організації праці	Продуктивність праці
Основний капітал (обладнання підприємств, транспортні засоби усіх сфер народного господарства і т. п.)	Ціна	Вдосконалення організації виробництва	Фондовіддача
Науково-технічний прогрес	Затрати	Розвиток сфери науково-дослідних і конструкторських робіт, використання їх результатів	Підвищення ефективності виробництва
Сукупний попит	Грошове вираження	–	–

Перші чотири фактори економічного зростання належать до факторів пропозиції, п'ятий фактор – це фактор попиту, який в умовах не тільки бездефіцитної, але й дефіцитної економіки стимулює виробництво товарів і послуг.

Усі названі фактори по-різному впливають на створення ВВП. Використання цих факторів матеріалізується як у кількісних, так і в якісних параметрах суспільного відтворення. Кожний з них постійно змінюється залежно від інших, а також залежно від характеру соціально-економічного розвитку суспільства.

Серед показників економічного зростання, його найбільш концентровано й комплексно характеризує **показник продуктивності суспільної праці**. Він визначається як *відношення виробленої в масштабах країни продукції у грошовій формі (національного доходу) до затрат живої праці*. Показником, зворотним до продуктивності праці, є її **трудомісткість**, що характеризує величину витрат праці, необхідних для виробництва одиниці продукції.

Відношення обсягу продукції або іншої результативної величини у вартісному вираженні до обсягу основного капіталу визначає продуктивність капіталу або більш знайомий нам показник фондівдачі. Зворотний показник – це **капіталомісткість продукції**. *Раціональність використання обмежених природних ресурсів характеризує показник матеріаломісткості*. Він визначається як *відношення у вартісній формі виготовленої продукції до витрат ресурсів, які були при цьому використані*.

З позицій теорії маржиналізму в аналізі граничних показників важливу роль мають **показники граничної продуктивності факторів виробництва**. Вони характеризують обсяг приросту національного доходу залежно від приросту використання відповідного фактора: праці; капіталу; природних ресурсів. Досконалої методики таких розрахунків ще немає, але західні економісти вважають, що частки цих факторів у величині національного доходу такі: заробітної плати – 75-80%; прибутку і процента – 15-18% та природних ресурсів – 5-7%.¹

Отже, економічне зростання значною мірою залежить від досконалості економічних процесів, які характеризують згадані показники.

Значний вплив на економічне зростання та показники, які його характеризують, має науково-технічна революція (НТР).

16.4. Вплив сучасної НТР на економічне зростання

Основу сучасного типу економічного зростання складає поглиблення науково-технічної революції. Її початком вважають середину 50-х років ХХ ст., коли відбувся бурхливий прогрес науки і техніки. Він зумовив революційний переворот у технологічному способі виробництва, коли за історично короткий проміжок часу були досягнуті більш значимі результати економічного прогресу, ніж за всю попередню історію людства.

¹ Беляев О. О., Бебело А. Р. Політична економія: Навч. посібник – К.: КНЕУ, 2001. – С. 226.

За своєю суттю науково-технічна революція являє собою корінне перетворення продуктивних сил, що проявляється у розробці і впровадженні новітніх технологій, зростанні ролі інформації, перетворенні науки у безпосередню продуктивну силу. Вона розглядається як революційна форма науково-технічного прогресу і характеризується швидким переходом масового виробництва на якісно нові науково-технічні і технологічні принципи функціонування і розвитку. Головною особливістю сучасного етапу НТР є зрощування нових індустріальних технологій з мікроелектронікою та комп'ютерною технікою й посилення ролі інтелектуальної діяльності суспільства.

У сучасних умовах економічне зростання вже немислиме без інтелектуальної складової, без потужної трансформації результатів науково-технічної діяльності у конкурентноспроможні товари та послуги. Слід мати на увазі, що сьогодні понад 80 відсотків приросту ВВП в економічно розвинених країнах припадає на частку реалізованих у конкретних проектах і патентах, технологіях та ноу-хау. Зазначені тенденції є свідченням залежності суспільного відтворення від використання досягнень НТР у виробництві. З іншого боку, створюються умови для підвищення ефективності виробництва, його урізноманітнення та динамічного пристосування до запитів споживачів.

Революційний переворот у технологічному способі виробництва зумовив появу якісно нових рис економічного розвитку суспільства. *Нова якість економічного розвитку проявляється у посиленні соціальної орієнтації економічного зростання.* Найбільш наочним підтвердженням цього є зростання ролі людини у суспільному відтворенні. Це слід розглядати як першу характерну рису нової якості економічного розвитку. *Наступною ознакою цієї якості виступає докорінна зміна джерел і факторів економічного зростання.* Вона безпосередньо пов'язана з приведенням в дію інтенсивних трудо-, матеріало- та фондозберігаючих факторів.

Сучасна НТР є досить складним та багатоплановим явищем. В її складі можна виділити три найважливіші елементи, органічно пов'язані між собою. Головна роль серед них належить глибокому процесу інтеграції науки і виробництва, коли створення матеріальних благ, надання послуг перетворилось на широке застосування новітніх досягнень науки. По-друге, здійснення і зростання ролі НТР в економічному відтворенні немислиме без принципових змін у підготовці кадрів. Нова техніка і новітні технології не дадуть очікуваної ефективності виробництва без більш освіченого, кваліфікованого, дисциплінованого, нового працівника, який гнучко пристосовується до нововведень та вміє їх продуктивно використовувати. Відбувається "вихід" працівника з безпосереднього процесу виробництва, коли він "стає над ним" як його контролер і регулювальник.

Важливою третьою складовою НТР є кардинальні зміни в організації виробництва, праці та системі управління цими процесами. Нині вони проявляються у переході на нову техніко-технологічну основу – широке використання комп'ютерних технологій.

НТР охоплює всі сфери і напрями діяльності людини, що є свідченням її універсального загального характеру. Це значно впливає на динаміку, масштаби, якість економічного розвитку суспільства і стимулює пошук економістами різних шкіл і напрямів, наукових розробок теорій і моделей економічного зростання.

16.5. Теорії та моделі економічного зростання

Сучасні теорії економічного зростання сформувалися на основі двох джерел – кейнсіанської теорії макроекономічної рівноваги і неокласичної теорії виробництва.

Кейнсіанська теорія економічного зростання ґрунтується на тому, що у його забезпеченні значна роль належить співвідношенню між заощадженнями (**S**) та інвестиціями (**I**). Коли відбувається зростання заощаджень, то в економічному сенсі це є свідченням переорієнтації коштів споживачів з купівлі предметів споживання на купівлю інвестиційних товарів, тобто здійснення інвестиції. При рівності **S** та **I** відбувається стале економічне зростання, і така рівність виступає його обов'язковою умовою. Перевищення **S** над **I** є свідченням того, що фактори виробництва використовуються не на повну потужність. При випередженні інвестиційного попиту над розмірами заощаджень можуть існувати негативні соціально-економічні явища.

На основі цих теоретичних положень рядом економістів були розроблені моделі економічного зростання¹. Загальним для всіх моделей економічного зростання є те, що в них зіставляється хід заощаджень та інвестицій. Метою їх створення є пошук оптимального співвідношення між факторами виробництва; визначення умов, які забезпечують бажані темпи та стабільність економічного розвитку; дослідження найважливіших макроекономічних пропорцій, у т. ч. між нагромадженням і споживанням тощо. Об'єктом дослідження стає обсяг, в якому можуть бути реалізовані нові інвестиції, що рівнозначно до нагромадження капіталу і розвитку економічної системи. При цьому беруться до уваги й інші змінні, які забезпечують динамічну рівновагу в економіці.

В економічній теорії використовується декілька моделей економічного зростання. Серед них добре відома однофакторна модель Харрода-Домара. Назва останньої походить від прізвищ її авторів – англійського економіста Р. Д. Харрода та американського економіста С. Д. Домара. Кожний з них розробив свій варіант моделі визначення темпів економічного зростання, які за своїм змістом дуже схожі між собою. Тому в економічній теорії вони мають назву “модель Харрода-Домара”.

У цій моделі як фактор економічного зростання враховується лише капітал. При цьому її автори ґрунтувалися на тому, що капітал як фактор

¹ Модель являє собою абстрактний і спрощений вираз дійсного економічного процесу у формі математичних рівнянь.

“всотує” в себе потенційні можливості інших факторів виробництва. Вона побудована на таких припущеннях: задіяні всі фактори виробництва; існує рівновага попиту і пропозиції та рівні їх приростів; залишаються постійними співвідношення між заощадженнями (S) та інвестиціями (I). У практиці господарювання це далеко не так.

Модель Харрода-Домара належить до допоміжних інструментів, які використовуються при розв’язанні проблем економічного зростання у довгостроковому періоді. Вона також допомагає виявити характер взаємозв’язків у економічній системі в динаміці та проілюструвати їх стан.

Формула (рівняння) Харрода-Домара має такий вигляд:

$$G = \frac{S}{C} \quad \text{або} \quad \frac{G}{C} = S,$$

де G – темп економічного зростання;

C – відношення капіталу до випуску продукції (національного доходу), тобто коефіцієнт капіталомісткості;

S – частка заощаджень у національному доході.

В цьому рівнянні автори моделі виходять з того, що $S = I$; G/C – частка чистих інвестицій у національному доході.

Отже, за наявності даних про такі основні економічні параметри як національний капітал, національний дохід, їх співвідношення, розміри чистих заощаджень та інвестицій можна прогнозувати приблизні темпи зростання економіки на майбутнє. Однак реальні темпи економічного зростання можуть відрізнятись від визначеного середнього показника. Це зумовлено тим, що вони ще залежать від структури інвестицій, рівня використання науково-технічних досягнень, фази економічного циклу та інших змінних факторів, які мають вплив на економічну кон’юнктуру.

Результат економічного зростання є похідним від функціонування основних факторів виробництва, їх якісного і кількісного рівня. Цей зв’язок можна виразити математичною формулою, яка має назву виробничої функції. Вона має такий вигляд:

$$Q = f(L, K, N), \text{ де}$$

Q – обсяг виготовленої продукції (національного доходу);

L – сукупні витрати праці;

K – вкладений капітал;

N – земельні ресурси.

За її допомогою можна визначити забезпечення економічного зростання за рахунок кількісного збільшення цього фактора або за рахунок ефективності. Іншими словами, ця формула допомагає встановити, який зі шляхів – екстенсивний чи інтенсивний – переважає в якісних характеристиках економічного зростання.

Зазначена формула характеризує тип економічного зростання. Інтенсивний тип цього зростання можна описати за допомогою такої формули:

$$Q = \Delta Q/\Delta L \cdot L + \Delta Q/\Delta K \cdot K + \Delta Q/\Delta N \cdot N$$

Виробнича функція лягла в основу розробленої у США в 1928 р. економістом П. Дугласом спільно з математиком Ч. Коббом двофакторної моделі економічного зростання. Вони брали за основу те, що обсяг виробництва є функцією тільки двох факторів виробництва – капіталу і праці. У цій моделі показана пряма залежність між обсягом (результатом) виробництва і величиною виробничих затрат.

Модель Кобба-Дугласа виражається таким рівнянням:

$$Q = f(L, K)$$

Смисл цього рівняння полягає в тому, що при збільшенні затрат праці і капіталу на n процентів обсяг продукції (національного доходу) зросте також на n процентів.

Серед інших моделей економічного зростання привертають увагу багатфакторні. В них враховуються умови, які впливають на ступінь взаємозамінюваності факторів, їх диференціацію та прямий або опосередкований вплив на економічне зростання.

Ряд цих моделей будується на обґрунтуванні рівняння попиту, пропозиції та динамічному їх збалансуванні. Останнє визначається динамікою капітальних вкладень, які утворюють нові виробничі потужності та нові доходи. У центрі уваги багатьох з них перебуває положення про те, що інвестиції мають передбачати динаміку споживчого попиту. Але за таких умов економічна рівновага буде дуже нестійкою, що потребує державного втручання у процеси суспільного відтворення за допомогою фінансово-кредитної політики.

Важливе місце серед цих моделей належить універсальній моделі В. Леонтьєва “затрати – випуск”. У ній проаналізовано систему взаємозалежностей в економіці як єдиному цілому на основі таблиці міжгалузевого балансу.

Розроблені В. Леонтьєвим математичні таблиці та моделі дали змогу простежувати й аналізувати міжгалузеві взаємодії. Баланс “затрати–випуск” є спробою відобразити зв’язки, що існують між галузями економіки. Він являє собою шахову балансову таблицю, в якій кожен галузь подано двічі: як таку, що виробляє, і як таку, що купує товари. У таблиці взаємозв’язок між “витратами” (по вертикалі) і “випуском” або виготовленою продукцією (по горизонталі), дає змогу встановити, яка кількість продукції одного виду витрачається для виробництва іншої. Розрахунки, здійснені за міжгалузевими балансами дають змогу оцінювати прямі та побічні наслідки змін у масштабах, технології та структурі виробництва, споживчому попиті, інвестиційній сфері, зовнішній торгівлі, співвідношенні цін і доходів. Використання цієї моделі створює умови для уряду зіставити народногосподарські наслідки різних варіантів інвестиційної та податкової політики, зовнішньої торгівлі, військових витрат та іншого. Це можна зробити і без міжгалузевих балансів, але в такому разі існує велика ймовірність серйозних помилок, особливо через неврахування міжгалузевих зв’язків.

Принципова риса моделі “затрати–випуск” В. Леонтьєва полягає в тому, що вона розвиває теорію відтворення, методи математичного моделювання, способи систематизації та обробки економічної інформації. Щодо економічного зростання, то ця модель дає змогу в умовах ринкової економіки внести в її розвиток елементи програмування та прогнозування.

Теоретична модель “затрати-випуск” відіграла значну роль у практиці господарювання. На її основі була створена міжгалузєва модель економіки США. Вона також набула поширення в інших країнах, у т. ч. в колишньому СРСР. У 1973 р. за розробку методу “затрати-випуск” та його практичне застосування В. Леонтьєву була присуджена Нобелівська премія з економіки.

Зростаючі масштаби залучення у процес суспільного відтворення значних обсягів обмежених сировинних ресурсів з метою забезпечення економічного зростання породили концепцію нульового економічного зростання. Основним постулатом цієї концепції є положення про те, що після Другої світової війни значно посилились прояви негативних наслідків швидкого економічного зростання. Прихильники цієї концепції пов'язують зазначені прояви із залученням і переробкою дедалі зростаючих обсягів сировинних ресурсів у виробництві. Тому ці ресурси стають дефіцитними, а потреби в них постійно зростають. У зв'язку з цим людство в майбутньому чекає виснаження природних ресурсів, економічні катастрофи та погіршення якості життя, які настануть після вичерпання наявних сировинних ресурсів. З метою запобігання настанню цієї катастрофічної ситуації слід свідомо обмежувати темпи економічного зростання.

Однак з центральним положенням цієї концепції важко погодитись. Справа в тому, що динамічне економічне зростання виступає головною передумовою зменшення суперечностей між потребами, що зростають та обмеженими сировинними ресурсами. Значна роль в цьому належить НТР. Адже її розростання призводить до суттєвих змін у дії факторів економічного зростання, бо дозволяє отримати більше продукції з меншими витратами, які охоплюють зменшення витрат енергетичних і традиційних мінеральних ресурсів.

16.6. Сутність і види економічних циклів. Економічні кризи

Суспільне відтворення об'єктивно охоплює формування у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання таких структурних пропорцій, які забезпечують його економічну рівновагу і пропорційність. Проте економічна рівновага, виникнувши, не залишається постійною і періодично порушується. Закономірністю суспільного відтворення є рух від однієї економічної рівноваги до іншої через порушення першої і формування нової. Тобто, економічну рівновагу можна охарактеризувати як дискретну, а економічний розвиток – як циклічний.

Мова йде про те, що функціонування і розвиток ринкової економіки, як і будь-якої економічної системи, не є рівномірним і безперервним. Економічне зростання час від часу змінюється на спад виробництва, розвиток – на кризу і депресію, тобто зниження економічної (ділової) активності. Такі періодичні коливання свідчать про циклічний характер економічного розвитку.

Багаторічні спостереження засвідчують, що циклічні коливання в економіці мають синхронний характер. Вони відбуваються зі сталою послідовністю і, як правило, у чітко визначених часових межах. Це дає підстави розглядати циклічність як загальну закономірність економічного розвитку.

Циклічність – це об'єктивна форма розвитку національної економіки і світового господарства як єдиного цілого. Вона є закономірним явищем, яке відбувається у процесі руху від однієї макроекономічної рівноваги в масштабі економіки в цілому до іншої.

Досить поширеним є розуміння циклічності як риси, притаманної лише капіталістичному відтворенню. **Циклічність** – це закономірність економічного розвитку. Її об'єктивні основи закорінені у розвиткові матеріальних умов виробництва, у взаємодії еволюційних і революційних форм прогресу продуктивних сил. Інша річ, що протікання циклічності перебуває під впливом конкретно-історичних умов. Залежно від них циклічність суспільного відтворення виробництва набуває різноманітних проявів (видів) та виникає з певною періодичністю.

Циклічність суспільного відтворення проявляється як періодичні коливання ділової активності, піднесення і спад виробництва, зменшення або збільшення зайнятості і цін. В період порушення економічної рівноваги у суспільстві значно загострюються економічні та соціальні суперечності.

Окремі економічні цикли відрізняються один від одного тривалістю та інтенсивністю, відмінностями матеріальної основи їх розвитку, соціально-економічними наслідками. При аналізі циклічності слід усвідомити, що рух економіки відбувається не колом, а по спіралі, від нижчого до вищого рівня розвитку. Циклічність можна розглядати як один зі способів саморегулювання ринкової економіки, що забезпечує її прогресивний розвиток.

Зміст циклічності багатоаспектний. Вона також досить складна за структурою. З урахуванням тривалості виокремлюють кілька типів економічних циклів: **короткі** (2-3 роки), **середні** (близько 10 років) та **довгі** (40-60 років) і вікові циклічні коливання у вигляді вікових циклів лідерства.

Економічною теорією цикл розглядається як період розвитку економічної системи від початку однієї кризи до наступної. У класичному трактуванні **економічний цикл охоплює такі фази: кризу, депресію, пошвавлення та піднесення, яке остаточно відображене у новій кризі.** Тобто, будь-який цикл має свій пік, коли ділова активність найвища, виробництво працює на повну потужність, і найнижчу точку падіння, коли ділова активність та виробництво знижуються до найнижчого рівня. В період між цими полюсами цикл проходить певні фази, ознаками яких

є стан ділової активності, який проявляється у вигляді: завантаженості виробничих потужностей; сукупних обсягів виробництва; загального рівня цін; зайнятості населення (безробіття) і рівня його доходів; прибутків та курсів акцій найбільших корпорацій; динаміки попиту на товари тривалого користування; інвестицій у нове будівництво тощо.

Визначальна роль в економічному циклі належить кризі, яка починає і завершує цикл. Така роль цієї фази циклу визначається тим, що в ній зосереджено основні ознаки й суперечності циклічності суспільного відтворення.

Криза – це різке порушення існуючої рівноваги в економічній системі внаслідок диспропорцій, що зростають. На цій фазі циклу відбувається скорочення попиту на товари, а також виникає надлишок їх пропозицій. Скорочення обсягів збуту товарів призводить до зменшення виробництва, вивільнення працівників та зростання безробіття. Зниження платоспроможності населення ще більше утруднює збут товарів та надання послуг. Усі економічні показники стану народного господарства погіршуються. Відбувається падіння рівня заробітної плати, прибутку, інвестицій, цін. Наявність та зростання обсягів нереалізованих товарів у фірм породжує брак грошових коштів для поточних платежів. Тому швидко зростає плата за кредит – ставка позичкового процента. Курси цінних паперів падають, настає хвиля банкрутств і масового закриття підприємств. Отже, характерними ознаками кризи є:

- перевиробництво товарів порівняно з платоспроможним попитом населення;
- різке падіння цін внаслідок переважання пропозиції товарів над попитом;
- скорочення обсягів виробництва;
- масові банкрутства промислових, банківських, торгових фірм;
- зростання безробіття і падіння зарплати;
- потрясіння кредитної системи.

У процесі економічних криз відмирають нежиттєздатні господарські структури, зростає конкурентоспроможність виробників, здійснюється переорієнтація суспільних потреб. В цілому економічна криза прокладає шлях до нового витка науково-технічного прогресу, структурної перебудови економіки, що є свідченням суперечливого характеру цієї фази економічного циклу.

Криза переростає в **депресію**. Остання є фазою циклу, характерною ознакою якої виступає застій виробництва. На цій фазі відбувається просте відтворення, тобто обсяги виробництва не збільшуються, проте й не зменшуються. Але поступово реалізуються товарні запаси, які виникли на попередній фазі циклу, через різке зменшення платоспроможного попиту. Рівень безробіття залишається високим, але стабільним. При зменшеному обсязі виробництва ставка позичкового процента падає до своєї мінімальної позначки. Проте поступово зростає сукупний попит, збільшується маса вільного грошового капіталу, падає рівень банківського

проценту за кредит, зменшуються товарні запаси. Все це є свідченням того, що поступово готуються умови для подальшого пожвавлення виробничої та комерційної діяльності.

Зростання попиту на машини, механізми, устаткування викликає пожвавлення попиту на метал, паливо, енергію, що у свою чергу, стимулює розвиток сировинних і паливно-енергетичних галузей. Все це зумовлює збільшення попиту на додаткову робочу силу, зменшення безробіття, зростання заробітної плати і підвищення попиту на товари особистого споживання, що сприяє розвитку галузей II підрозділу суспільного виробництва. Отже, галузь за галуззю, одна сфера економічної діяльності за іншою втягуються у процес розширеного відтворення, і поступово обсяг виробництва досягає попереднього найвищого рівня, й економіка вступає у фазу піднесення.

Піднесення (зростання) – це така фаза циклу, коли обсяг виробництва перевищує обсяг попереднього циклу і зростає високими темпами. Характерними рисами цієї фази є висока економічна активність у промисловості, будівництві, торгівлі, банківській та інших сферах. Економіка переживає “бум”, коли внаслідок піднесення ділової активності перевершується докризовий рівень виробництва, зростає зайнятість, активізується попит на капітальні й споживчі блага, збільшуються доходи та прибутки, зростають ціни й процентні ставки, жвавішає комерційна діяльність, прискорюється обіг капіталу. Отже, розпочинається швидко економічне зростання, яке, проте, вже закладає основу для наступної нової кризи, котра і завершатиме цикл. Вступ економіки у фазу піднесення означає, що цикл починається знову, але в інших параметрах, хоча, по суті, в тій самій основній формі. Це свідчить про те, що циклічність виступає невід’ємною формою економічного розвитку ринкових відносин.

Такий розвиток циклу зберігається і на сьогодні, хоча і відбуваються певні його модифікації.

Хід розвитку циклу представлений на рисунку 16.1. На горизонтальній осі графіка відраховуються роки, на вертикальній – рівень економічної активності у відповідні роки. На цьому рисунку *OA* – загальна лінія розвитку виробництва за значний період часу, *Y* – обсяг виробництва, *X* – час, крива *RP* характеризує розвиток економіки на фазі спаду виробництва, *PQ* – депресії, *QN* – пожвавлення, *NK* – піднесення.

Така модель економічного циклу була розроблена К. Марксом. Це не просто гіпотетична модель, а модель, яка відображає реальний процес економічного розвитку в його причинних зв’язках. Вона пояснює, чому розвиток здійснюється не прямолінійно, не як рівномірне і пропорційне економічне зростання, а більш складно, через суперечності, які час від часу вимагають свого вирішення, набуваючи циклічного характеру.

Водночас, у цій моделі економічний цикл постає як органічне ціле. Це проявляється в тому, що у кожній з його фаз формуються умови для переходу до іншої. Такий перехід здійснюється в основному за допомогою ринкових регуляторів, тобто, як правило, автоматично.

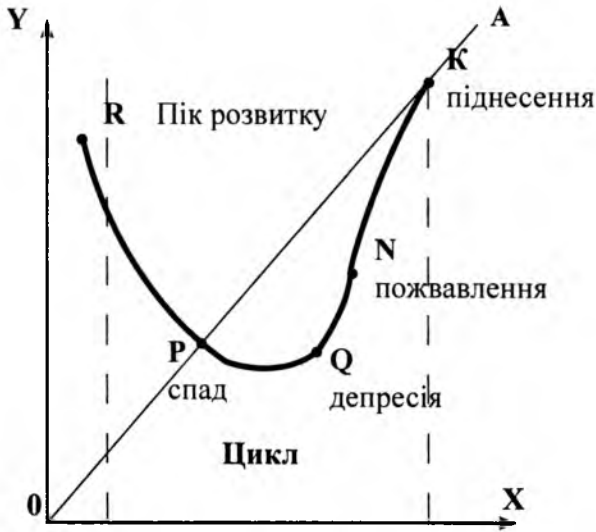

Рис. 16.1. Стилїзована схема економічного циклу

Економічна криза відрізняється від порушення рівноваги між попитом і пропозицією на будь-який товар або в окремій галузі тим, що класичною формою її прояву є загальне надвиробництво. Воно характеризується сильним і різким порушенням існуючої рівноваги, яке супроводжується стрімким падінням цін, банкрутством банків та масовою зупинкою і розоренням підприємств, зростанням безробіття тощо. Економічна наука виділяє два типи криз: кризи надвиробництва і кризи недовиробництва. Щодо останніх, то вони набули широкого розповсюдження у 90-х роках в усіх країнах СНД, у т. ч. й в Україні, де скорочення обсягу виробництва за ці роки становило понад 3/5.

Найбільш чітко характерні ознаки циклічності функціонування і розвитку економіки проявляються у процесі протікання середніх циклів. Їх розрізняють за глибиною падіння рівня економічного розвитку, часом, протягом якого економіка повертається у передкризовий стан.

16.7. Причини циклічності економічного розвитку

Існує значна кількість теорій, які пояснюють причини циклічності економічного розвитку у вигляді середніх економічних циклів. Серед них слід виокремити групу теорій, які пояснюють циклічний характер розвитку економіки причинами, які не мають відношення до характерних рис ринкових відносин (натуралістичні теорії). Цю групу теорій можна поділити на дві підгрупи:

- 1) теорії, які головну причину криз вбачають у природних явищах (натуралістичні);

2) теорії, які пояснюють походження криз причинами, породженими природою або психологією людини.

Серед представників натуралістичних теорій, що пояснюють циклічність соціально-економічного розвитку впливом природних явищ, які не мають ніякого відношення до конкретної системи виробництва, слід назвати двох англійських економістів: С. Джевонса і його сина Е. Джевонса. Вони пояснювали кризи впливом плям на сонці, які ніби мають десятирічний цикл. Різна інтенсивність сонячної радіації, на їхню думку, визначала відповідні цикли у врожайності сільськогосподарських культур, що потім впливало на всю економічну діяльність людей. Деякі економісти пояснювали наявність циклічності впливом інших факторів на врожай (В. Беверідж, Мур) або на їх діяльність (Хантінгтон). Існували і теорії, які пояснювали циклічність відмінностями в ритмі виробництва органічної і неорганічної матерії (В. Зомбарт).

У поясненнях циклічного характеру розвитку економіки психологічні теорії виходили з песимістичних або оптимістичних дій людей. До цієї підгрупи зараховують погляди В. Парето і А. Пігу.

Друга група теоретиків пояснює причини циклічності економічного розвитку, з огляду на економічні явища. Представники цієї групи особливої уваги надавали певним аспектам порушення рівноваги, притаманним розвитку ринкової економіки. Так, деякі з них пояснюють циклічні коливання специфікою сфери обігу – неспівпадінням у часі актів продажу товарів, послуг і оплати за них (проте це лише формальна можливість, а не реальна причина).

К. Маркс, Ф. Енгельс та їхні послідовники головну причину спаду вбачали у наявності суперечності між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення його результатів. Близькими до цієї позиції є погляди і таких теоретиків, як Дж. Гобсон, Г. Мальтус, які економічний спад пояснювали недоспоживанням значної маси людей, що було викликане недоліками розподілу. М. І. Туган-Барановський і Шпітгоф причини циклічності пояснювали переважанням виробництва засобів виробництва над виробництвом споживчих товарів. Й. Шумпетер вважав циклічність результатом технічних нововведень, що вимагає зростання інвестицій, які й спричиняють піднесення виробництва. Дж. Кейнс виходив з того, що циклічність зумовлюється надлишком заощаджень і нестачею інвестицій у виробництві. А. І. Фішер причину циклів пояснював невідповідністю між грошовим капіталом і пропозицією.

Згадані економічні теорії, які пояснюють економічні цикли такими зовнішніми причинами як природні явища, війни та інші потрясіння, належать до екстернальних. Ті ж з них, що розглядають економічний цикл як породження внутрішніх, економічних причин, утворюють групу інтернальних теорій.

Серед видів економічних циклів найбільш яскраво виражений характер мають середні економічні цикли, які справляють особливий вплив на розвиток ринкової економіки. Перший економічний цикл почався в 1825 р. у Великобританії з економічної кризи надвиробництва. Він

тривав 12 років і завершився кризою 1836 р., яка вразила Великобританію і США. Наступна економічна криза розпочалася в 1847 р. і охопила Великобританію, США, Францію і Німеччину. В 1857 р. вибухнула перша світова економічна криза, чим був започаткований світовий характер цього явища. Серед світових економічних криз слід назвати кризи 1866, 1873, 1882, 1890, 1900, 1907, 1913-1914, 1920-1921, 1929-1933, 1937-1938 рр. Після Другої світової війни відбулися економічні кризи 1948-1949, 1953-1954, 1957-1958, 1960-1961, 1969-1970, 1974-1975, 1980-1982, 1992-1993 рр. Новий спад в економічному розвитку відбувся на початку 1996 р. Восени 1997 р. у цьому циклі поглибився і почав розгортатися з більшою силою новий спад, охопивши світове господарство. В найгостріших формах у вигляді валютно-фінансової кризи він чітко окреслився спочатку в Південно-Східній Азії та на Далекому Сході, а потім втягнув у сферу свого впливу і розвинені країни (США, Німеччину, Францію та ін.). Ця криза тільки рикошетом зачепила Україну і більш суттєво вразила країни, які є складовою частиною світового ринку.

Охарактеризовані кризи відрізняються одна від одної значною кількістю ознак. Це пов'язане з тим, що кожна з них є історично неповторною. Так, у 20-70 рр. XIX ст. середня тривалість циклу серед цих економічних циклів складала 10 років. З 70-х років XIX ст. вона скоротилась до 7-8 років.

Після Другої світової війни середні економічні цикли набули цілого ряду специфічних рис. Серед них слід виокремити декілька особливостей:

- відбулося скорочення їх тривалості, що об'єктивно пов'язано зі зменшенням часу, необхідного для оновлення основного капіталу в умовах НТР;
- стало необов'язковим послідовне проходження традиційних фаз циклу, зокрема фази піднесення. Відбувалися цикли, коли після фази похвалення (без піднесення) настає нова криза;
- після Другої світової війни зменшився руйнівний характер криз. Цьому сприяє набутий досвід державного антициклічного регулювання в країнах з розвинутою ринковою економікою.

На відміну від циклів середньої тривалості, що відтворюють спосіб функціонування основного капіталу, матеріальною основою коротких циклів є процеси, які відбуваються у сфері грошових відносин. Їх характерними рисами є особлива інтенсивність та гострота. Вони можуть або накладатись на промислові (середні) кризи, або розвиватись за їх відсутності.

16.8. Довготривалі цикли (довгі хвилі) в економіці

Довготривалі цикли (довгі хвилі) в економіці виражають тривалі коливання ділової активності. На їх існування звертали увагу ще англійський економіст С. Джевонс, а також М. Туган-Барановський, К. Каутський,

В. Парето та інші науковці. Окремі аспекти довгих циклів досліджуються більше століття. Одним з перших дослідників цього економічного явища був англійський економіст С. Джевонс. Створення ж наукової теорії довгих хвиль справедливо пов'язується з ім'ям радянського вченого М. Д. Кондратьєва, який на початку 20-х років опублікував ряд важливих досліджень з цієї проблеми, в яких практично здійснив багатофакторний аналіз економічного розвитку Великобританії, Франції та США за 100-150 років. Теорія довгих хвиль М. Д. Кондратьєва мала значний вплив на розвиток цього напрямку наукових досліджень. Надалі теорія довгих хвиль дістала розвиток у працях таких відомих учених, як Й. Шумпетер, С. Кузнец, К. Кларк, П. Самуельсон. Проте це анітрохи не применшує наукового внеску М. Кондратьєва. Визнанням цього є найменування довгих хвиль в економіці "циклами Кондратьєва", яке стало загальноприйнятим.

Цією теорією встановлено, що матеріальною основою довгих хвиль в економіці є структурне оновлення технологічного способу виробництва. Воно здійснюється подвійно: еволюційно, коли поступово поліпшуються і вдосконалюються існуючі технології, та революційно, коли відбуваються докорінні якісні зміни в матеріалізації наукових знань, часткові (в окремих галузях) або загальні технічні революції.

Зазначені процеси взаємопов'язані, доповнюють і зміцнюють один одного: еволюційний шлях дає можливість повною мірою використовувати потенціал існуючих технологій та підготувати умови для стрибка в їхньому розвитку. Науково-технічні революції змінюють перехід до нових технологічних принципів, які потім поширюються еволюційно. Врешті-решт науково-технічні революції стають серцевиною революції у продуктивних силах, знаменують їх піднесення на якісно новий рівень розвитку. Вони супроводжуються якісними змінами у розвитку людини як головної продуктивної сили суспільства, зростанні ефективності та продуктивності її праці.

Ці положення дають підставу стверджувати про закономірності циклічного оновлення технологічних структур продуктивних сил суспільства, які періодично повторюються в міру кількісного нагромадження відповідних удосконалень через певні проміжки часу. Слід брати до уваги і те, що циклічний розвиток продуктивних сил врешті-решт здійснюється під впливом економічних чинників. Інтенсивність науково-технічних відкриттів та винаходів, як зазначав з цього приводу М. Кондратьєв, є функцією запитів економічної дійсності та попереднього розвитку науки й техніки. А сам розвиток техніки, на його думку включається в закономірний процес економічної динаміки. Тому аналіз довгих циклів не може обмежуватися лише розглядом циклічності технічних коливань. Він неминує має містити і розгляд змін в організаційно-економічній структурі суспільства, які відповідають цим процесам.

У структурі довготривалих хвиль М. Д. Кондратьєв виділяв два етапи розвитку у вигляді висхідного і спадного. **Висхідна фаза довгого циклу характеризується як період довготривалого підне-**

сення науково-технічного та економічного розвитку суспільства, що триває від 25 до 30 років. На цій фазі існує можливість циклічних економічних криз, які розвиваються зазвичай на рівні довготривалого загального піднесення кон'юнктури та пов'язані з оновленням основного капіталу.

На спадній фазі довгого циклу відбуваються лише зміни базисних техніко-технологічних засад виробничої системи. Такий період триває 20-25 років та характеризується перебудовою економічної структури, адекватної до технологічного оновлення суспільного виробництва. Важливою ознакою великих циклів є те, що у процесі свого розвитку вони інтернаціоналізуються. Започаткувавшись у найбільш передових щодо технології та найбільш сприйнятливих до інноваційних перетворень економічних системах того чи іншого суспільства, вони поступово поширюються на інші господарські структури. З утворенням цілісної системи світового господарства часовий лаг процесу інтернаціоналізації великих циклів змінюється.

У господарській історії капіталізму (80-ті рр. XVIII ст. – 20-ті рр. XIX ст.) М. Д. Кондратьєв визначив 2,5 “великих цикли”. Перший цикл: з 1787-1792 до 1810-1817 рр. – висхідна хвиля; з 1810-1817 до 1844-1851 рр. – низхідна хвиля. Другий цикл: з 1844-1851 рр. до 1870-1875 – висхідна хвиля, з 1870-1875 до 1890-1896 рр. – низхідна хвиля. Третій цикл – з 1890-1896 рр. до 1914-1920 рр. – висхідна хвиля. Дослідження С. М. Меншикова і Л. А. Клименко показали, що з 1924 р. капіталістичне господарство пройшло ще такі довгі кризи (хвилі): 1924-1938 рр. – велика криза; 1938-1952 рр. – відновлення; 1952-1974 рр. – тривале піднесення; 1974-1980 рр. – велика криза (незавершена).

Сучасна НТР, яка почалася в середині 50-х років, започаткувала новий довготривалий цикл (четвертий від часу промислової революції). Його рисами є поглиблення інтернаціоналізації суспільного відтворення в окремих країнах, широке використання науково-технічних досягнень, перетворення науки в безпосередньо продуктивну силу, розвиток електроніки, інформатики, біотехнології, перехід на ресурсозберігаючі технології, органічне включення у процес відтворення екологічних проблем і ін. Все це викликає глибокі структурні зміни в економіці країн світу.

Відповідно до теорії довгих хвиль М. Д. Кондратьєва, науково-технічний прогрес розвивається хвилеподібно з циклами 50-60 років. Упродовж останніх століть в історії технологічно-інноваційної еволюції відбулося 5 хвиль, внаслідок чого утворилося 5 технологічних укладів.

Перший уклад (1780-1830 рр.) базувався на нових технологіях у текстильній промисловості.

Другий (1830-1890 рр.) пов'язаний з розвитком залізничного транспорту та механізацією виробництва практично усіх видів продукції на базі парового двигуна.

Третій (1880-1930 рр.) ґрунтувався на використанні у промисловості електроенергії, розвитку важкого машинобудування і електротехнічної промисловості на базі використання прокату, досліджень у галузі хімії.

Четвертий (1930-1990 рр.) передбачав подальший розвиток енергетики, яка ґрунтується в основному на використанні нафти та нафтопродуктів, газу, засобів зв'язку, нових синтетичних матеріалів. Галузеві лідери четвертого укладу: масове виробництво автомобілів, тракторо- і літакобудування, виробництво зброї.

П'ятий, започаткований у середині 80-х років, передбачає використання досягнень у сфері мікроелектроніки, інформатики, біотехнологій, генної інженерії, нових видів енергії, освоєнні космічного простору, супутникових технологій.

Одже, теорія довгих циклів зосереджується на поясненні того, чому в економіці бувають тривалі періоди високої економічної активності та її згасання. При цьому загальна тенденція економічного зростання може співпадати з протилежною за змістом у вигляді спадів у межах середніх циклів, в тому числі й на висхідному відрізку довгих хвиль. Відповідно, і тенденція до зниження на спадному етапі довгих циклів не включала піднесення у період середніх циклів.

Відомості про рух циклів, їх характер і вплив не соціально-економічні процеси є науковою основою довгострокового прогнозування економічних процесів, розробки економічної політики держави і макроекономічного регулювання.

Щодо нашої країни, то її економіка протягом 90-х років перебувала і перебуває у глибокій економічній кризі, яка не є ні циклічною, ні довговильовою. Відбувається спад, породжений рядом причин. Серед них слід назвати руйнування однієї соціально-економічної системи (адміністративно-командної) і перехід до іншої (ринкової); по-друге, сталось порушення колишнього єдиного народногосподарського комплексу в рамках СРСР (хоч і не досконалого за структурою та технічно неякісного); по-третє, на жаль перетворення здійснюються в умовах некерованості трансформаційних процесів на макро- і мікрорівнях, коли національна економіка тільки трансформується у ринкову і одночасно здійснюється процес державотворення. Існують і причини всеохоплюючої соціально-економічної кризи в Україні, які будуть розкриті в наступних темах.

Контрольні запитання та завдання

1. *У чому полягає зміст економічного зростання?*
2. *Охарактеризуйте екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання.*
3. *Що є рушійними силами економічного зростання?*
4. *У чому виявляється роль нагромадження у забезпеченні економічного зростання?*
5. *Якими показниками характеризуються темпи і масштаби економічного зростання?*
6. *Як впливає НТР на економічне зростання?*
7. *Охарактеризуйте основні теорії економічного зростання.*

8. У чому полягає сутність циклічності економічного зростання?
9. Назвіть основні ознаки кризового стану економіки.
10. Охарактеризуйте зміст основних теорій економічного циклу.
11. У чому полягає роль довгих хвиль економічного розвитку?

Глава 17

ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ, ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ТА ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВОЮ

17.1. Зайнятість населення: сутність та форми

Серед тих процесів, які відбуваються в соціально-економічному розвитку суспільства, зайнятість належить до одного з найбільш важливих. Останнє зумовлене тим, що вона тісно пов'язана із задоволенням потреби людини в праці, забезпечує виробництво матеріальних і духовних благ, надання послуг, що є економічною основою життя суспільства. Зайнятість населення, забезпечуючи людину певним заробітками і тим самим створюючи можливість задоволення її матеріальних і духовних потреб, виконує таку важливу соціальну функцію, як самореалізація особи через суспільно корисну діяльність. Це дає змогу стверджувати, що в широкому розумінні **зайнятість населення охоплює сукупність соціально-трудових відносин між людьми щодо забезпечення працездатних робочими місцями, формування, розподілу і перерозподілу робочої сили для її участі у суспільно корисній праці та забезпечення розширеного відтворення здатності людини до праці.**

Сукупність соціально-трудових відносин щодо зайнятості населення тісно пов'язана з такими економічними категоріями як індивідуальна або колективна трудова діяльність, продуктивність праці, умови праці, процес праці, мобільність та професійна підготовка кадрів, доходи, заробітна плата тощо. Тому розуміння зайнятості населення як такого стану соціально-трудових відносин, коли відсутнє безробіття, буде помилковим. Таке трактування цього поняття породжує недооцінку активного впливу

держави на становище ринку праці, стимулює появу нерегламентованої та нелегальної зайнятості населення.

Отже, зайнятість населення охоплює значне коло явищ і процесів у соціально-економічному житті суспільства, які характеризують відносини щодо раціонального використання робочої сили, забезпечення гідного рівня життя населення, яке працює, задоволення потреб національної економіки у робочій силі з урахуванням кількості, якості та професійних потреб працівників, включно з потребами у підвищенні кваліфікації, соціальному захисті в разі втрати роботи тощо.

Зайнятість населення – це сукупність економічних, соціальних, демографічних, правових та інших відносин, пов'язаних із забезпеченням працездатного населення робочими місцями та його участю у суспільно корисній діяльності, яка приносить йому заробіток (трудовий дохід). Але зайнятість населення – це насамперед соціально-економічне явище, і тому в ній слід виокремити економічні та соціальні аспекти.

Економічні аспекти зайнятості населення полягають у виробничій діяльності людей, спрямованій на створення валового внутрішнього продукту суспільства. В цьому контексті зростання кількості зайнятих суспільно корисною працею за інших рівних умов призводить до збільшення обсягів виробництва матеріальних та духовних благ, надання послуг, що створює передумови для задоволення більш широкого кола потреб, зростання добробуту населення.

Соціальні аспекти зайнятості населення показують потребу кожної особи у самовираженні і самоутвердженні у процесі суспільно корисної праці, що дає змогу їй отримувати певні доходи і відтворювати свою здатність до праці.

Включення працівників у конкретний виробничий процес на певному робочому місці означає, що в економічному сенсі зайнятість населення виконує функцію фактора створення валового внутрішнього продукту, засобу одержання трудових та інших доходів. У соціальному плані зайнятість населення є природною умовою існування людства, засобом задоволення потреби людини в праці, основою суспільного прогресу, сферою всебічного розвитку та соціального самоутвердження особистості.

Як економічні, так і соціальні аспекти сутності зайнятості населення визначають формування економічного потенціалу суспільства, рівень і якість життя його громадян загалом і окремих осіб зокрема. Все це є свідченням того, що зайнятість населення виконує такі функції:

- забезпечення матеріальних умов існування та розвитку суспільства;
- створення умов для життєдіяльності та розвитку членів суспільства;
- сприяння покращенню якості робочої сили.

Зазначені функції зайнятості населення впливають на відтворення населення та робочої сили.

Демографічний аспект зайнятості населення тісно пов'язаний з відтворенням особистого фактору виробництва, економічним навантаженням працездатних осіб, продуктивністю суспільної праці, станом

використання трудового потенціалу суспільства. Тому реальний стан зайнятості населення відчуває на собі вплив його структури за віком, статтю, їх питомою вагою у складі працездатних.

Зайнятість населення як соціально-економічна категорія крім якісних характеристик, має і кількісні, які виявляються у визначенні критеріїв, за якими тих або інших осіб зараховують до числа зайнятих.

Згідно з міжнародним законодавством, до зайнятих належать особи обох статей, старші певного віку, які у певний час виконували роботу за наймом за винагороду на умовах повного або неповного робочого часу, а також іншу роботу, яка приносить дохід, зайняті самостійно або в окремих громадян, незалежно від терміну отримання безпосередньої оплати або доходу за свою трудову діяльність. До їх складу також входять тимчасово відсутні з різних причин на робочому місці; ті, хто виконує роботу без оплати на сімейному підприємстві; ті, хто зберігає своє робоче місце, хоча тимчасово не працює у звітний період; власники підприємств, які на них не працюють. У міжнародних стандартах уточнюється, що під поняття "певна робота" підпадає робота протягом не менше однієї години.

Кожна з держав світового співтовариства визначає власні критерії зарахування своїх громадян до числа зайнятих. В Україні ці критерії змінювались і доповнювались з метою їх наближення до міжнародних стандартів.

У сучасних умовах законодавство нашої держави зараховує до зайнятого населення тих громадян України, котрі мешкають на її території на законних підставах та працюють:

- за наймом на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форми власності, у міжнародних та іноземних організаціях в Україні і за кордоном;
- які самостійно забезпечують себе роботою, серед них: підприємці, особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю, члени кооперативів, фермери і члени їхніх сімей, які беруть участь у виробництві.

До зайнятих також належать громадяни, обрані, призначені або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, управління та громадських об'єднаннях, та ті, які проходять службу в Збройних Силах України, Службі безпеки України, Прикордонних військах України, військах внутрішньої та конвойної охорони і Цивільної оборони України, органах внутрішніх справ, інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, альтернативну (невійськову) службу. Сучасне законодавство України до зайнятого населення зараховує також осіб, які проходять професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації з відривом від виробництва та навчаються в денних загальноосвітніх школах і вищих навчальних закладах, громадяни інших країн, які тимчасово перебувають в Україні і виконують функції, не пов'язані із забезпеченням діяльності посольств та місій.

За кількісними параметрами зайнятості населення зайняті працівники становлять тільки частину трудових ресурсів. Законодавством України встановлено, що останні охоплюють осіб віком від 16 до 60 років

(чоловіки) і від 16 до 55 років (жінки), а також людей пенсійного віку і молодь меншого віку від зазначеного, якщо вони працюють у народному господарстві.

Отже, зайнятість населення як соціально-економічна категорія відображає основні властивості і закономірності явищ об'єктивної реальності та являє собою єдність і протилежність економічних і соціальних відносин, основою яких є економічні, що виникають між людьми у процесі суспільного відтворення. Водночас, як не може бути економічних аспектів зайнятості поза соціальними, так само немає тільки соціальних аспектів цього явища поза економічними. Розглядати зайнятість населення без урахування якогось із цих аспектів означає позбавити її того реального змісту, що притаманний їй.

Як соціально-економічну категорію зайнятість населення можна розглядати з позицій:

- виробництва і його умов, тому що для цього необхідне з'єднання працівника із засобами виробництва;
- суспільного відтворення – як об'єктивний постійно відтворюваний процес формування, розподілу і використання працівників, визначення умов і форм їх включення у суспільно корисну працю та забезпечення певних масштабів такого включення (останнє визначає рівень забезпеченості працездатного населення робочими місцями в системі суспільного поділу і кооперації праці, від якого залежать соціальна захищеність працівників та реалізація їх конституційного права на працю);
- нагромадження – як процес створення нових робочих місць та засобів існування працівників; з позицій споживання – як реалізована трудозабезпеченість, внаслідок якої надані працівником послуги праці оплачуються;
- поділу праці – закріплення працівника за певною сферою трудової діяльності.

Як багатоаспектна та складна соціально-економічна категорія зайнятість населення пов'язана із сукупністю економічних та соціальних законів, механізм дії яких спрямований на залучення до процесу суспільного відтворення обмежених ресурсів, задоволення суспільних і особистих потреб.

Зазначені характеристики розкривають найбільш важливі складові змісту зайнятості населення як соціально-економічної категорії. Її сутністю є взаємодія суб'єкта зайнятості в особі працездатного населення з її об'єктом у вигляді робочих місць, що відбувається як на мікро-, так і на макрорівні національної економіки. На макрорівні зайнятість населення постає як взаємодія між особистими і речовими факторами виробництва у певних пропорціях та з відповідними якісними характеристиками.

З урахуванням цієї обставини та того, що одним із головних завдань перехідної економіки є утвердження зайнятості населення, притаманної ринковим відносинам, методологічно коректним, на нашу думку, є визна-

чення решти її характеристик як умов, що забезпечують ті або інші види й форми зайнятості працівників, їх соціальну захищеність.

Відносини зайнятості в українській економіці базуються на таких принципах:

- заборона обов'язковості праці та примусу до неї, крім випадків, передбачених чинним законодавством;
- добровільність праці, вибору або зміни професії та виду діяльності;
- створення державою умов для реалізації права на працю відповідно до Конституції України;
- гарантування державного права громадян на безплатне сприяння у підборі бажаної роботи і працевлаштування та матеріальну підтримку в разі її втрати;
- визнання найманої праці рівноправною сферою суспільно корисної діяльності людини.

Отже, зайнятість населення належить до тієї сфери виробничих відносин, розвиток і функціонування яких пов'язаний із взаємодією роботодавців та працівників щодо використання робочої сили останніх. Ці відносини базуються на принципах, дотримання яких в умовах перехідної економіки України забезпечує утвердження ринкових відносин у соціально-трудовій сфері.

Кількісні та якісні параметри зайнятості населення не вичерпують її змістової характеристики. Такі її ознаки, як види та форми, відіграють важливу роль у забезпеченні економічного зростання.

17.2. Види, форми, показники зайнятості населення та її ефективності

Безперечно, індикатором будь-яких змін у розвитку соціально-економічної системи виступає трансформація зайнятості населення. Тому перехід від адміністративно-командної до ринкової системи супроводжується зміною видів та засад зайнятості, притаманних попередній системі відносин. Насамперед долаються принцип загальності праці як атрибут екстенсивного розвитку економіки. Ринкові відносини базуються на вільному виборі людиною сфери зайнятості, професії та місця роботи відповідно до її нахилів, здібностей, уподобань, передбачають добровільну незайнятість громадян, не допускають примусової праці у будь-якій формі, за винятком випадків, передбачених законодавством країни.

Економічна наука розрізняє декілька видів зайнятості населення, чільне місце серед яких належить повній зайнятості. У ринкових умовах її зміст набуває нових рис.

З урахуванням принципу добровільності праці повна зайнятість населення в ринковій економіці характеризується не максимально можливим залученням до роботи працездатного населення, як це було в адміністративно-командній системі, а достатністю робочих місць для всіх, хто хоче працювати та може працювати. Повна зайнятість є важливою харак-

теристикою соціального захисту населення у сфері соціально-трудових відносин. Повній зайнятості населення не суперечить природний рівень безробіття, що означає наявність в суспільстві добровільних форм незайнятості. Повна зайнятість населення є не тільки соціальною гарантією, а й основою високоефективного використання трудового потенціалу суспільства. Водночас, сама по собі вона не є ознакою високого рівня організації зайнятості населення, доцільності та оптимальності її параметрів. Тому слід мати на увазі ступінь раціональності зайнятості населення, яка перебуває під впливом технічних, соціальних та економічних факторів.

Раціональна зайнятість населення визначається ефективністю трудової діяльності в широкому розумінні, тобто суспільною корисністю результатів праці, оптимальністю її суспільного поділу, кількісною і якісною відповідністю робіт і працівників, які їх виконують, економічною доцільністю робочих місць, що без шкоди для здоров'я дає змогу працівникові високопродуктивно працювати і мати заробіток, який забезпечує відтворення його здатності до праці. Отже, важливою умовою, яка забезпечує раціональність зайнятості населення, є кількісна і якісна відповідність роботи і працівника, який її виконує, структури робочих місць і трудових ресурсів.

Повну зайнятість населення, яка відповідає вимогам раціональності, називають продуктивною, або ефективною зайнятістю. Ці поняття не тотожні до продуктивності та ефективності праці та більш об'ємні ніж останні.

Розвиток економічних систем розвинених країн світу характеризується такими тенденціями, як мінітюаризація засобів виробництва, поглиблення технологічної спеціалізації за умов витіснення її предметної форми, підвищення гнучкості виробничих систем, що тісно пов'язано з посиленням диференціації потреб у сучасному суспільстві. Ці тенденції покликали до життя нові форми організації праці і нестандартні види і форми зайнятості населення. **Стандартними, або жорсткими видами зайнятості населення** називають такі, коли людина працює за наймом стандартну кількість годин протягом дня, тижня, року і наймається на досить тривалий період часу на основі безстрокових і строкових трудових договорів.

Нестандартні, або гнучкі види зайнятості населення характеризуються тим, що працівник має повний або неповний робочий день, тиждень, працює на нестандартному робочому місці у вигляді надомної праці або роботи за викликами. До характеристик нестандартних видів зайнятості населення також належать тривалість найму (тимчасові, сезонні, випадкові роботи) та правовий статус працівника (самостійні працівники, неоплачувані члени сім'ї).

Поява нестандартних видів зайнятості населення зумовлена дією цілого ряду факторів. Серед них слід виділити відсутність можливості у роботодавців забезпечити роботою і заробітком постійний контингент працівників у зв'язку з коливаннями попиту на вироблювані ними товари і надання послуг. Важливий вплив має і бажання деяких категорій насе-

лення працювати неповний робочий день (студенти, жінки-домогосподарки, пенсіонери, інваліди). З іншого боку, зміни в техніці і технології дають змогу виконувати деякі види робіт працівником вдома. Це породжує економію витрат фірм на створення нею робочих місць та створює більш сприятливі умови для працівників.

Серед нестандартних видів зайнятості населення виділяється декілька найбільш поширених.

Неповна (часткова) зайнятість населення належить до регулярної і базується на індивідуальних трудових договорах між працівниками і роботодавцями, відповідно до яких працівникам встановлюється особливий режим праці, як правило, у вигляді неповного робочого дня або неповного робочого тижня. Неповна зайнятість населення існує не тільки відповідно до бажань окремих категорій населення працювати за скороченим часом. Роботодавці вдаються до неї з метою збереження або збільшення зайнятості населення на час спадів виробництва шляхом своєрідного “розподілу” одного робочого місця між кількома працівниками. Це певною мірою допомагає зменшити негативні соціально-економічні наслідки безробіття в період економічних криз.

Негативною рисою неповної зайнятості для працівників є недостатній рівень їх соціальної захищеності від першочергових звільнень та відсутність прав на одержання соціальних пільг. Неповна зайнятість працівників найбільш поширена у сфері послуг і охоплює насамперед жінок.

На кінець 2005 року в Україні на умовах неповної зайнятості працювало 411,4 тис. осіб, що складає 3,6 % до облікової кількості штатних працівників¹.

Широке розповсюдження комп’ютерної техніки, її використання у виробничих процесах, створення інтегрованих комунікаційних систем та модемного зв’язку створили умови для того, щоб ті, працівники, які виконують трудові операції з використанням персональних комп’ютерів, могли працювати вдома. *Трудова діяльність в таких умовах належить до зайнятості працівників на нестандартних робочих місцях, або нестандартної зайнятості населення.*

Характерною рисою цього виду зайнятості населення є те, що праця надомників оплачується нижче при виконанні такого ж обсягу робіт, виконаного працівниками у стандартних умовах. Зменшення ділової активності спричиняє першочергову відмову роботодавців від послуг надомників. Роботодавці зацікавлені у використанні праці надомників, бо не несуть витрат, пов’язаних зі спорудженням або орендою приміщень, устаткуванням робочих місць, що помітно знижує виробничі витрати.

Важливими ознаками роботи за викликами є те, що у працівників, як правило, немає робочого місця і чітко визначеного режиму роботи. До послуг осіб, зайнятих на цих роботах, вдаються лише в разі потреби. Така зайнятість працівників поширена серед аудиторів, екскурсіводів, консультантів, репетиторів.

¹ Праця України 2005: Стат. збірник. – К., 2006. – С. 100.

Тимчасова зайнятість населення – це робота за короткотерміновими договорами. Вона наявна у тих випадках, коли необхідно замінити постійного працівника, який перебуває у відпустці або відсутній на роботі у зв'язку з хворобою, за неможливості знайти на важку і малопrestiжну роботу постійного працівника, а також за необхідності збільшення кількості працівників при зростанні обсягів виробництва. Серед тимчасових працівників широко представлені конторські працівники, секретарі, діловоди, програмісти, фінансисти. Тимчасова зайнятість набуває все більшого поширення у торгівлі, обслуговуванні, діяльності фінансових і страхових компаній.

Особливе місце серед видів зайнятості населення посідає **самозайнятість**. Вона існує у тих випадках, коли працівники і члени їх сімей за власні кошти організують виробництво і створюють робочі місця. Такі виробники мають високий рівень самостійності, широкі можливості для прояву ініціативи. На таких підприємствах працюють власники підприємств та члени їх сімей. Між власником підприємства і членами його родини укладаються трудові договори.

Самозайнятість поширена в торгівлі, сфері послуг, дрібній промисловості, автосервісі. До самозайнятих також належать фермери, особи, зайняті у сфері зеленого туризму, і т. д.

Серед основних видів зайнятості населення специфічними рисами характеризується **додаткова (вторинна) зайнятість**. Її ознаками є те, що після основної роботи, на якій працівники зайняті регламентований робочий час, який встановлюється чинним законодавством або колективним договорами, вони можуть працювати на інших робочих місцях як на тому ж підприємстві, так і за його межами.

В Україні до вторинної зайнятості населення належить сумісництво, коли працівник крім основної, виконує роботу на іншій платній посаді або виконує іншу регулярно сплачувану роботу. Чинне законодавство нашої держави не обмежує можливостей вторинної зайнятості.

Нерегламентована зайнятість – це не унормована жодними державними законами діяльність працездатних громадян працездатного віку, що виключена зі сфери соціально-трудових відносин суспільства. Така зайнятість населення здійснюється без укладання трудового договору, не враховується органами державної статистики, нерідко перебуває на межі кримінальної діяльності. Громадяни, зайняті такою діяльністю, не сплачують податки, маючи значні доходи. До такого виду зайнятості належать незареєстровані державними органами ремонтні та будівельні бригади, автосервісні майстерні тощо. Нерегламентована зайнятість через значне її поширення має великий вплив на соціально-економічний розвиток суспільства.

Зайнятість населення реалізується через конкретні форми включення працівників у виробництво. **Форми зайнятості населення** – це організаційно-правові способи і умови використання праці. В межах національної економіки праця людей організується за допомогою різноманітних організаційно-правових форм, які відрізняються нормами правового регулювання

тривалості і режимів робочого часу, регулярністю трудової діяльності, місцем виконання роботи.

Найпоширенішими формами зайнятості населення в сучасних умовах виступають: наймана праця за трудовою угодою в державному секторі, на об'єктах колективної або приватної власності без розпорядження її індивідуальною частиною; особиста праця на об'єктах, де працівник має свою частку акцій, найвищий внесок, або є співвласником підприємства чи установи; особиста праця власника засобів виробництва, коли він є і власником, і працівником; трудова діяльність на орендованих засобах виробництва; робота на спільному підприємстві; надомна праця, громадські, сезонні, тимчасові роботи тощо.

Провідна роль у регулюванні зайнятості населення належить державі. Для того, щоб воно було ефективним як в економічному, так і в соціальному аспекті, необхідно мати уявлення про рівень та динаміку зайнятості населення. Основними показниками зайнятості населення є чисельність зайнятих та рівень зайнятості.

Чисельність зайнятих – це абсолютний показник зайнятості населення, який характеризує її розміри. Відношення чисельності зайнятих до загальної чисельності населення віком 15-70 років – це відносний показник зайнятості, що відображає її поширеність і називається рівнем зайнятості. Він розраховується за такою формулою:

$$P_z = (Ч_z : Ч_n) \cdot 100 \%,$$

де P_z – рівень зайнятості;

$Ч_z$ – чисельність зайнятих;

$Ч_n$ – загальна чисельність населення.

Економічною теорією і господарською практикою розроблена система показників, яка характеризує рівень ефективності зайнятості в суспільстві. До її складу входять такі групи показників:

1. Пропорції розподілу трудових ресурсів залежно від характеру їх участі в суспільно корисній діяльності. За їх допомогою визначається, за якого рівня продуктивності праці задовольняється потреба населення в робочих місцях та якими шляхами досягається повна зайнятість населення. Високою продуктивністю праці створюються передумови для отримання високих доходів працівниками, для вдосконалення умов трудової діяльності, підвищення якості життя та збільшення вільного часу працівників без зниження рівня їх життя. Із зростанням продуктивності праці повна зайнятість досягається при зменшенні рівня участі працездатного населення в суспільному виробництві.

2. Рівень зайнятості працездатного населення в суспільному виробництві належить до тих показників, які відображають задоволеність потреби громадян у оплачуваній роботі, а виробництва – у працівниках. Високий рівень зайнятості населення є свідченням її низької ефективності, тому що не забезпечується достатній рівень продуктивності праці і відповідний рівень її оплати.

3. Структура розподілу працівників за галузями народного госпо-

дарства характеризує пропорції розподілу трудового потенціалу за видами занять. Галузева структура зайнятих в Україні свідчить про низьку ефективність зайнятості і потребує докорінних змін відповідно до загальносвітових тенденцій розвитку зайнятості населення. Маються на увазі високі темпи зростання чисельності і частки зайнятих у сфері послуг та науково-дослідних і дослідно-конструкторських установах і закладах.

4. Професійно-кваліфікаційна структура працівників визначає розподіл працюючого населення за професійно-кваліфікаційними групами і відображає стан збалансованості підготовки кадрів з потребами економіки у кваліфікованих фахівцях. Професійно-кваліфікаційна структура працюючого населення України в нинішніх умовах суттєво відрізняється від аналогічної структури країн з розвинуеною ринковою економікою. Це виявляється у високій частці працівників фізичної праці, використанні праці низькокваліфікованих робітників, надзвичайно малій частці технічних виконавців серед зайнятих і відображає збереження в нашій економіці застарілих виробництв і технологій. Професійно-кваліфікаційна структура працюючих в нашій державі погіршується у зв'язку з інтенсивною еміграцією висококваліфікованих робітників, спеціалістів, науковців. Одержання якісної професійної освіти (особливо робітничих професій), що загострилося останнім часом, також призводить до погіршення ситуації. Вирішення цих проблем потребує особливої уваги держави до всього комплексу питань удосконалення системи професійної та вищої освіти.

Охарактеризована система показників дає змогу оцінити ефективність зайнятості населення на макрорівні. Ці показники використовуються не лише для виявлення проблем, але і для визначення нових тенденцій у зайнятості населення. Зміст показників свідчить, що зайнятість населення має не лише економічне, а і вагоме соціальне значення, що визначає її як важливий елемент соціально-економічної політики держави.

17.3. Теорії зайнятості населення

Зайнятість населення як соціально-економічне явище привертала і привертає до себе увагу з боку науковців. У зв'язку з цим існує декілька теорій зайнятості населення.

Однією з цих теорій є **кейнсіанська теорія зайнятості населення**. В контексті державного регулювання розвитку економіки Дж. Кейнс вважав його основним завданням вирішення проблеми зростання ділової активності, а відтак, зниження рівня безробіття.

Кейнсіанці при аналізі залежності між зайнятістю та інфляцією посилаються на "криву Філіпа". Вона ілюструє існування зворотного зв'язку між заробітною платою, цінами та безробіттям. На основі того факту, що зайнятість залежить від рівня заробітної плати, робився висновок, що проблему зайнятості можна вирішити за допомогою помірної інфляції. Остання створює ілюзію зростання заробітної плати, а насправді заморожує її на певному мінімальному рівні.

Представники неолібералізму М. Фрідмен, Д. Гілдер, А. Лаффер та інші пропонували обмежити державне регулювання економіки контролюванням грошової маси, емісії грошей, кількістю грошей, котрі перебувають в обігу і запасах тощо. З урахуванням цих постулатів, М. Фрідмен доводить, що інфляція не забезпечує зростання зайнятості населення. Критично оцінюючи висновки кейнсіанців щодо того, що за допомогою політики стимулювання попиту, тобто інфляції, можна досягти постійно низького безробіття, він стверджував, що довготривалої залежності між рівнем інфляції та зайнятості немає. З часом працівники розуміють, що відбувається інфляційний приріст заробітної плати і будуть вимагати її підвищення. Водночас і підприємці дійдуть висновку, що підвищення попиту – наслідок інфляції, а не наслідок зростання купівельної спроможності населення. Тому вони скорочуватимуть обсяги виробництва, а відповідно зменшиться і попит на робочу силу. Якщо темпи інфляції будуть вищими, ніж зростання вимог щодо збільшення заробітної плати, то безробіття може певний час утримуватися на низькому рівні. Однак увесь час підтримувати певний рівень зайнятості лише шляхом голопуючої інфляції, коли “інфляційне очікування” не встигає за її темпами, недоцільно. Тобто, прискорення інфляції зменшує безробіття тільки нетривалий час, а головним її підсумком є скорочення зайнятості населення.

Взявши до уваги ці обставини М. Фрідмен сформулював концепцію “об’єктивного, природного безробіття” де стверджує, що зайнятості як і виробництву, притаманна циклічність. Причина циклічності в недостатній пропозиції грошової маси. Коли зменшується грошова маса, то це одна з ознак кризи та застою, які обов’язково супроводжуються зміною кон’юнктури на ринку праці. М. Фрідмен існування безробіття пов’язує з існуванням “об’єктивного” грошового попиту на робочу силу, обсяги якого залежать від розмірів виробництва. Якщо стимулювати цей попит за допомогою штучних засобів, то це викличе зростання цін, а не зайнятості населення.

Прихильники неокласичної школи вважають, що в сучасних умовах і в минулому найкращим регулятором зайнятості населення є ринковий механізм. Відповідно до їх уявлень, ціна праці через рівень заробітної плати впливає на попит і пропозицію робочої сили, регулює їх співвідношення та необхідну рівновагу між ними. Якщо Дж. Кейнс коливання рівня безробіття пов’язував із коливанням заробітної плати та пропонував визначити мінімальну заробітну плату й фіксувати її рівень, а також заморожувати її зростання за допомогою інфляції, то М. Фрідмен вважав, що рівень заробітної плати взагалі не підлягає державному регулюванню. Її розміри має встановлювати ринок залежно від кон’юнктури. Ціна на робочу силу швидко й гнучко змінюється залежно від попиту і пропозиції. Коли відбувається перевищення пропозиції праці над попитом та виникає безробіття, то це спричиняє зниження ціни праці до тих меж, доки не буде досягнута рівновага на ринку праці на рівні наявної зайнятості, коли безробіття немає.

Прихильники теорії раціональних очікувань вважають, що зниження заробітної плати і цін, якщо таке станеться, не призведе до вимушеної незайнятості робочої сили. Останнє пов'язане з тим, що через певний час зайнятість населення швидко відновиться на новому (нижчому) рівні цін.

Досвід свідчить, що з різних причин у ринковій економічній системі заробітна плата і її ставки змінюються, щоб віддзеркалити нестачу або надлишок робочої сили на ринках праці тільки після тривалого проміжку часу.

Але через те, що ставки заробітної плати негнучкі, то постійно виникає частина незайнятих працівників. Звідси висновок: безробіття в ринковій економіці не тимчасове, а постійне явище.

Важливу роль у формуванні зайнятості населення, її регулюванні відіграє ринок праці.

17.4. Ринок праці як сфера забезпечення зайнятості населення

Зайнятість населення забезпечується на національному ринку праці, де формуються і діють сукупний попит і сукупна пропозиція робочої сили. Через те, що ринок праці є економічною формою взаємовідносин між носіями робочої сили і роботодавцями, то зайнятість населення може здійснюватись тільки на ньому.

Ринок праці – це соціально-економічна категорія, яка охоплює історично сформований специфічний суспільний механізм регулювання певного комплексу соціально-трудова відносин, який сприяє встановленню і дотриманню балансу інтересів між працівниками, підприємствами і державою. Як і будь-який інший, ринок праці характеризується видом товару, який на ньому продається, його ціною, попитом і пропозицією.

Через те, що на момент продажу товару на ринку праця як доцільна діяльність ще не існує, на ринку праці продається робоча сила, тобто здатність до праці. В умовах ринкової економіки робоча сила виступає як товар і цим схожа на інші товари. Вона отримує економічну оцінку та піддається оптимізації.

Відмінність ринку праці від інших – ринку товарів, капіталів, нерухомості, сировини тощо – полягає в тому, що внаслідок купівлі-продажу товар "робоча сила" не відокремлюється від власника, носія. Фактично об'єктом купівлі-продажу є право на використання робочої сили (здатності до праці). Предметом торгування при цьому є не тільки певний вид здатності виконувати трудові функції, а й тривалість та умови виконання цих функцій. Серед інших специфічних рис ринку праці слід вказати те, що на відміну від продажу матеріальних благ, процес купівлі-продажу яких має короткотерміновий характер та після завершення якого товар переходить у власність або користування покупця, купівля-продаж робочої сили має періодично повторюваний характер. Через те, що соціально-трудова відносина пов'язані із забезпеченням добробуту населення країни,

торкають інтереси його основних верств і прошарків населення, а їх стан вирішальною мірою визначає соціально-економічний розвиток держави, соціальну атмосферу в суспільстві, то державні інститути, профспілки, партії, громадські організації, впливають на функціонування цього ринку більше, ніж будь-якого іншого.

Головними суб'єктами ринку праці виступають наймані працівники, які формують обсяг, структуру та співвідношення попиту і пропозиції робочої сили, та роботодавці (суб'єкти власності на засоби виробництва). Складовою частиною суб'єктів ринку праці виступають посередники.

Ринок праці забезпечує функціонування ринкової економіки на засадах дії закону попиту та пропозиції. Його **основна функція** – сприяти через сферу обігу перерозподілу робочої сили між галузями та сферами виробництва, забезпечувати роботою населення, яке пропонує свою робочу силу на ринку праці. Крім цієї, ринок праці виконує інші функції:

- зводить продавців робочої сили (працівників) і її покупців (роботодавців);
- регулює попит і пропозицію робочої сили відповідно до суспільної потреби в конкретному виді праці та формує ціну робочої сили;
- стимулює конкуренцію між працівниками за робочі місця, а між роботодавцями – за кваліфікованих носіїв робочої сили та професійну і територіальну мобільність осіб найманої праці;
- інформує осіб найманої праці і роботодавців про ситуацію на ринку праці, тобто кількісний і якісний склад вільних робочих місць, розміри заробітної плати для конкретних посад, пропозицію робочої сили та її професійну структуру, інші аспекти зайнятості і соціально-трудова відносин.

Основними складовими ринку праці є пропозиція робочої сили та попит на неї.

Пропозиція робочої сили характеризується чисельністю осіб, які потребують працевлаштування, і визначається кількістю годин робочого часу, яку погоджуються надати носії робочої сили у розпорядження роботодавця за умов певного рівня оплати праці. Вона формується населенням працездатного віку, особами, молодшими від працездатного віку, особами пенсійного віку (рис. 17.1).

В умовах України вивільнення з виробничих галузей та сфери послуг відбувається у зв'язку з роздержавленням і приватизацією об'єктів власності, ліквідацією збиткових робочих місць, закриттям підприємств у зв'язку з розукрупненням, реконструкцією і перепрофілюванням, розривом договірних зв'язків, банкрутством, нестачею сировини тощо. Дія цих факторів є різною у часі та просторі.

На пропозицію робочої сили впливають рівень заробітної плати, податкова система, авторитет профспілок, релігійні погляди населення, культура тощо. Масштаби і склад робочої сили в умовах конкуренції між тими, хто шукає роботу, постійно змінюється. Розширення функцій працівників, їх

Рис.17.1. Схема формування пропозиції робочої сили

ротація та взаємозаміна свідчать про підвищення гнучкості та мобільності ринку праці. Це свідчить про потребу роботодавців у варіюванні обсягу і умов використання робочої сили, що пов'язане як з необхідністю швидкої перепідготовки працівників, так і з наявністю у них широкого набору професійних навичок. Гнучкість робочого часу означає ліквідацію його регулярного, твердо встановленого обсягу. Останнє породжене тим, що в умовах науково-технічної революції стало технічно можливим гнучке використання робочої сили в усіх ланках виробничого процесу, бо система "машина-людина" стає менш жорсткою як у просторі, так і в часі.

На рівень і структуру пропозиції праці впливають розміри допомоги по безробіттю та ряд інших факторів. До того ж, пропозиція робочої сили має деструктивний характер. Останнє зумовлено тим, що носієм здатності до праці є окремий індивід. Це певною мірою позначається і на функціонуванні та розвитку ринку праці.

Попит на робочу силу – це платоспроможна потреба роботодавців щодо трудових послуг працівниками певних професій та кваліфікації, яка визначається кількістю та якістю наявних робочих місць або тих, що потребують заповнення. Попит на робочу силу перебуває також під впливом сукупного попиту в економіці, рівня технічної оснащеності виробництва. Витрати на оплату праці найманих працівників відіграють більш важливу роль, ніж витрати на придбання засобів виробництва.

Взаємодія попиту і пропозиції породжує різні ситуації на ринку праці. Якщо пропозиція робочої сили перевищує попит на неї, то виникає її надлишок, частина працівників стає безробітними. Коли попит на робочу силу більший за її пропозицію, виникає дефіцит (нестача) робочої сили з всіма його соціально-економічними наслідками. Взаємодія попиту і пропозиції робочої сили на ринку праці представлена на рисунку 17.2.

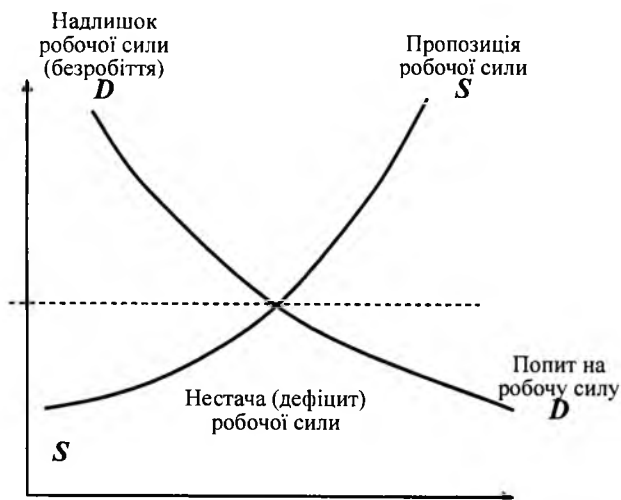

Рис. 17.2. Взаємодія попиту і пропозиції робочої сили на ринку праці

Розгортання науково-технічної революції породило зростання попиту на висококваліфікованих фахівців. Водночас, існує потреба у використанні праці малокваліфікованих працівників.

Відмінності у співвідношенні попиту і пропозиції робочої сили за професійно-кваліфікованими, галузевими і статево-віковими групами породили поділ ринку праці на ряд сегментів. Вони відрізняються ступенем забезпеченості робочими місцями, їх надійністю, якістю та рівнем оплати праці (рис. 17.3)¹.

Рис. 17.3. Основні сегменти сучасного ринку праці

¹ Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Відп. ред. Г. П. Климко. – 5-те вид., випр. – К.: Знання-Пресс, 2004. – С. 306

Внаслідок цього формуються два ринки праці. Перший з них представлений висококваліфікованими працівниками, що забезпечує їх повну зайнятість. Основна частка на цьому ринку праці належить представникам нових спеціальностей, які зайняті в галузях високих технологій. Підготовка такої робочої сили потребує значних капіталовкладень, характеризується функціональною гнучкістю. Її представники мають відносно високий рівень соціальної захищеності.

Другий ринок праці представлений в основному фахівцями середньої та низької кваліфікації, працівниками галузей, що зазнали структурної перебудови, частково зайнятими, тимчасовими працівниками, надомниками, безробітними. На такому ринку праці гнучкість досягається переважно за рахунок кількісних коливань, що зумовлюють нестійку зайнятість.

Залежно від рівня розвитку ринкових відносин, характеру взаємодії соціальних партнерів ринок праці може бути нерегульованим (стихійним), фрагментарним (частковим), організованим.

Нерегульований ринок праці являє собою взаємовідносини, що вільно формуються між його учасниками без будь-якого втручання з боку держави. Для цього ринку праці характерна відсутність трудового законодавства і системи соціального захисту працівників. Рівень заробітної плати на такому ринку формується внаслідок стихійних коливань попиту і пропозиції на робочу силу, а також конкурентної боротьби між найманими працівниками. Професійні спілки в рамках такого ринку праці не існують, соціальне партнерство відсутнє.

Такий вид ринку праці був характерний для ранніх стадій розвитку капіталізму. Суперечності, що на ньому періодично виникали, найчастіше викликали серйозні соціальні заворушення. Тепер нерегульований ринок праці зберігся лише в тіньовому секторі економіки.

За оцінками Міжнародної організації праці, найвищий рівень зайнятості в тішовій економіці характерний для країн Латинської Америки — близько 30% від усієї міської робочої сили. Обсяги різних видів тішової економічної діяльності становлять значну частку внутрішнього валового продукту і в розвинутих країнах. За непрямыми оцінками, у США, Англії, Німеччині ця частка становить від 3 до 8%, у Франції — від 7 до 9%, у Канаді — від 9 до 10%, в Італії — майже 30%.¹

Деякі експерти і фахівці Світового банку вважають, що тішовий сектор економіки України охоплює 50-60% ВВП.² За оцінками Національного банку України, близько 40% наявного грошового обігу відбувається за межами його контролю. За даними Науково-дослідного центру проблем зайнятості населення і ринку праці, від нерегламентованої зайнятості одержує прибуток 6-8 млн. осіб, або 20-27% працездатного населення України.³ Значна їх частина працює в тішовій економіці.

¹ Маршавін Ю. М. Ринок праці та функціонування державної служби зайнятості. — К.: Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості населення. 1998. — С. 18.

² Лібанова Е. М. Ринок праці (соціально-демографічні аспекти). — К., 1996. — С. 59

³ Національна тристороння конференція з політики зайнятості в Україні. Київ., 14-15 жовтня 1997 р. — К., 1997. — С. 64.

Фрагментний (частковий) ринок праці відрізняється від інших тим, що для нього *характерне впровадження визначених правил поведінки суб'єктів*. Мається на увазі впровадження мінімальної оплати праці, законодавчі обмеження тривалості робочого часу, надання оплачуваної відпустки, державний вплив на співвідношення попиту і пропозиції робочої сили. Цей вплив пов'язаний з державною політикою зайнятості населення. Якщо державна політика зайнятості відсутня, то немає її впливу на макроекономічні параметри розвитку економіки. Досить часто політика зайнятості в основному спрямовується на вирішення завдань в екстремальних умовах. При різкому скороченні попиту на робочу силу держава вдається до створення нових робочих місць, розширюючи при цьому рамки стихійного ринку праці.

В умовах фрагментного ринку праці підвищується роль профспілок. Проте вона зводиться до захисту прав та інтересів найманих працівників через використання жорстких форм боротьби з підприємцями, насамперед таких, як страйки. Соціальне партнерство як метод пом'якшення протиріч між працею і капіталом практично відсутнє.

Організований ринок праці являє собою вищий етап його розвитку. Він створює розгорнуту систему відносин між суб'єктами ринку праці, виникнення соціального партнерства, що забезпечує підвищення ефективності соціального захисту працівників. Його характерними рисами виступають:

- розвинута нормативно-правова база, що регулює усі сторони взаємодії учасників соціально-трудоких відносин на ринку праці;
- система спеціальних установ і організацій, які забезпечують нормальний рух робочої сили і соціальний захист працівників, наявність міністерства праці, державних і приватних бюро з працевлаштування, банків даних про робочі місця, фондів соціального страхування від безробіття, інформації про процеси і тенденції на ринку праці, центрів професійної підготовки і перепідготовки зайнятих і безробітних, спеціальних програм створення робочих місць для безробітних тощо;
- зв'язок політики зайнятості з іншими напрямками економічної та соціальної політики держави (науково-технічна, податкова, інвестиційна політика, політика структурних змін в економіці, а також у сфері освіти, пенсійного забезпечення, демографічна політика і т. п.).

Залежно від сфери, в якій здійснюється рух робочої сили, ринки праці поділяються на зовнішні та внутрішні (внутрішньофірмові). **Зовнішні ринки охоплюють сферу обігу робочої сили між підприємствами і характеризується переміщенням працівників з одних підприємств на інші, наймом осіб, які перебувають за межами підприємства, фірми.**

На відміну від зовнішніх, **внутрішні ринки праці передбачають рух робочої сили всередині підприємства**. Це переміщення може відбуватися як по горизонталі, коли працівник переходить на нове робоче місце, аналогічне до попереднього, так і по вертикалі — при висуненні на вищу

посаду. За допомогою механізму внутрішнього ринку праці використовуються гнучкі форми забезпечення підприємств необхідними працівниками, надається постійний характер ринковим відносинам між роботодавцем і найманим працівником, коли перший створює і підтримує належні умови праці, а другий — постійно забезпечує виконання своїх трудових функцій і обов'язків. Характерною рисою внутрішніх ринків праці у деяких країнах є створення і функціонування самостійних профспілок організацій всередині фірм і підприємств.

Отже, ринок праці характеризується різноманітністю його видів. Їх розвиток здійснювався від неорганізованої до організованої взаємодії працівників, роботодавців та держави. Функціонування і розвиток ринку праці забезпечує взаємодію попиту і пропозиції робочої сили та відповідно до цього певний рівень зайнятості населення.

17.5. Зайнятість населення та безробіття в системі відтворення робочої сили

Особистий фактор виробництва є головною продуктивною силою суспільства. Тому в процесі суспільного відтворення політична економія виділяє відтворення особистого фактора – працівників і підприємців. Продуктивна сила людини проявляється у її здатності до праці, тобто у вигляді робочої сили.

Відтворення особистого фактору виробництва – це багатоаспектний процес, котрий охоплює відтворення окремих елементів його складу, здатності до праці, виробничих структур (підприємств, фірм, установ), а також тих соціально-економічних зв'язків, котрі існують між ними. Тобто відтворення особистого фактора є складовою частиною саморозвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Значний вплив на відтворення особистого фактора виробництва має його зайнятість. Адже поза сферою зайнятості працездатне населення не залучається до процесу праці, не створює матеріальні і духовні блага, які використовуються для задоволення потреб носіїв робочої сили, а відповідно і її відтворення. Зайнята особа є складовою та активною частиною продуктивних сил суспільства й носієм економічних відносин. Функціонуюча сукупна робоча сила забезпечує створення матеріальних умов життєдіяльності окремої особи, її всебічний розвиток, а також основу існування і розвитку всього суспільства.

Однак в ринковій економіці суспільне відтворення відбувається за наявності безробіття. І навіть за повної зайнятості населення певна його частина перебуває у стані безробіття.

Безробіття – це соціально-економічне явище, коли частина економічно активного населення не може застосувати свою здатність до праці у виробництві матеріальних благ, наданні послуг або підприємницькій діяльності. Тоді нормальне здійснення процесу відтворення робочої сили порушується.

Безробітні у визначенні Міжнародної організації праці (МОП) – особи, віком 15-70 років (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом умовам: не мали роботи (прибуткового заняття); протягом останніх чотирьох тижнів шукали роботу або намагалися організувати власну справу; впродовж найближчих двох тижнів не були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за плату за найм або на власному підприємстві.

До категорії безробітних також належать особи, які приступають до роботи протягом найближчих двох тижнів; знайшли роботу і чекають на відповідь; зареєстровані у службі зайнятості як такі, що шукають роботу; навчаються за направленням служби зайнятості.

Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” **безробітними** визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до бажаної роботи.

Кількість безробітних – це абсолютний показник безробіття, який характеризує його розміри. Відношення (у відсотках) кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до працездатного населення працездатного віку називається рівнем зареєстрованого безробіття. Він визначається за формулою

$$Pзб = (Кб : Пн) \times 100\%,$$

де **Pзб** – рівень зареєстрованого безробіття;

Кб – кількість безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості;

Пн – працездатне населення працездатного віку.

Так визначається рівень безробіття статистичними установами нашої держави. Він неточно відображає фактичний рівень безробіття, адже фіксує тільки тих безробітних, які зареєструвались у державній службі зайнятості. Застосування такої методики визначення рівня безробіття в нашій державі зумовлене недосконалістю статистики ринку праці. Тому з 1995 року в Україні здійснюється перехід на розрахунки рівня безробіття за методикою МОП. Він розраховується за формулою:

$$U (\%) = \frac{U}{U + E} \times 100 \%,$$

де **U(%)** — рівень безробіття,

U — чисельність безробітних,

E — кількість тих, хто працює.

Для регулювання зайнятості населення, зменшення рівня безробіття велике значення має визначення видів безробіття. Критеріями такого визначення є причини виникнення та тривалість цього соціально-економічного явища.

Попит на працю є похідним від попиту на товари та послуги, що нею створюються. Через те, що з часом структура споживчого попиту

змінюється, відповідно змінюється і попит на робочу силу. Певні професії і навіть види робіт стають непотрібними та не знаходять попиту на ринку праці. Представники цих професій нерідко поповнюють лави безробітних. Це відбувається тому, що люди повільніше, ніж робочі місця, реагують на технологічні зміни (хоча б тому, що оновлення робочих місць відбувається швидко, а для підготовки спеціалістів потрібно декілька років). Внаслідок цього структура пропозиції праці не відповідає структурі попиту. *Безробіття, що виникає внаслідок такої невідповідності, називається структурним.* До цього виду належить також безробіття, пов'язане з територіальною відірваністю робочого місця від працівника, що міг би на ньому працювати.

Структурне безробіття у стабільній або такій, що зростає, економіці, супроводжується утворенням робочих місць в інших або нових галузях. Однак структурні безробітні навряд чи зможуть знайти роботу без відповідної перепідготовки. Цей вид безробіття є неминучим, як неминучі зміни в економіці. Шляхи вирішення проблем структурного безробіття пов'язані з розвитком системи перепідготовки працівників, орієнтацією професійної підготовки на майбутні потреби ринку праці, сприянням професійній та територіальній мобільності робочої сили. Слід мати на увазі, що від ефективності вирішення вказаних проблем залежатимуть терміни перебування працівників у стані структурного безробіття. Цей вид безробіття завжди присутній у динамічній економіці.

Свобода вибору працівниками роду діяльності і місця роботи, призводить до того, що в певний момент частина працівників перебуває у стані зміни роботи. Це проявляється в тому, що вони добровільно змінюють роботу на таку, яка краще їм підходить, або вперше обирають роботу чи підшукують роботу в зв'язку із закінченням терміну контракту на попередньому робочому місці тощо. Частина з них працевлаштовується, тоді як в цей час інші тимчасово залишають роботу. *Але в цілому цей вид безробіття існує і називається фрикційним.*

Рівень фрикційного безробіття перебуває у прямій залежності від інтенсивності звільнень працівників, виходу нових осіб на ринок праці і повернення осіб, які раніше працювали на ньому. Рівень цього безробіття перебуває в залежності від якості і доступності інформації про наявність вільних робочих місць та професійний склад безробітних. Отже, розв'язання проблем фрикційного безробіття багато в чому визначається ефективністю роботи державних служб центрів зайнятості. Наявність у їх розпорядженні повної і правдивої інформації про осіб, які шукають роботу, про наявні вакансії, доведення її до зацікавлених осіб може значно скоротити цей вид безробіття.

Частина теоретиків економічної науки сумарний рівень фрикційного і структурного безробіття називають природним рівнем безробіття. На їхню думку, рівень природного безробіття дорівнює сумі фрикційного і структурного безробіття. Проте серед фахівців поки що немає єдиної думки щодо того, які види безробіття включати для визначення природного рівня безробіття.

Отже, **природний рівень безробіття** — це той його мінімальний рівень в суспільстві, який неможливо зменшити і який відповідає поняттю повної зайнятості. Його рівень постійно зростає в розвинених країнах, адже високий рівень життя дає працівникам більше економічної свободи, включно з можливістю більший відрізок часу перенавчатися або міняти роботу. Нині цей рівень коливається в різних країнах від 5 до 6%.¹

В умовах економічного спаду, коли сукупний попит на товари і послуги зменшується та зменшуються також обсяги виробництва, попит на робочу силу різко скорочується. За таких умов пропозиція робочої сили зростає внаслідок падіння рівня життя населення. Внаслідок цього швидко збільшується безробіття, зумовлене кількісною нестачею робочих місць для усіх охочих працювати. Цей вид безробіття називається **циклічним**. Для нього характерна відсутність попиту на робочу силу взагалі внаслідок спаду виробництва, що викликано фактичною відсутністю вільних робочих місць за значної кількості безробітних. У періоди економічних криз рівень циклічного безробіття нерідко перевищує 10%, що перетворює його на досить складну соціально-економічну проблему, яка може спричинити не передбачувані соціально-економічні та політичні наслідки. Зменшення негативних наслідків циклічного безробіття потребує прийняття і виконання спеціальних програм забезпечення зайнятості населення, фінансованих державою.

Залежно від зовнішніх ознак прояву розрізняють декілька форм безробіття. **Плинна (хронічна) форма безробіття** проявляється в тому, що частина сукупної робочої сили то втягується у процес виробництва, то виштовхується з нього. Залучення працівників до трудової діяльності відбувається в разі поживлення економічного циклу у зв'язку зі зростанням обсягів виробництва шляхом відкриття нових і розширення діючих підприємств. Виштовхування робочої сили відбувається на фазі спаду економічного циклу. В інших випадках воно можливе внаслідок скорочення виробництва, банкрутства, впровадження нової техніки і технологій.

Для застійної форми безробіття характерний тривалий період незайнятості працівників. Деякі з безробітних, які тривалий період не мають роботи, час від часу можуть бути зайняті на випадкових і тимчасових роботах, виконувати невеликі замовлення вдома. Але в будь-якому разі їхнє становище характеризується тривалою відсутністю постійної роботи. Для застійного безробіття притаманне те, що його обсяги визначаються кількістю осіб, які перебувають в становище безробіття триваліший час, ніж основна маса безробітних. Як правило, таким періодом вважається один рік і більше. У 2005 р. на обліку в центрах зайнятості України перебувала 530941 особа, які мали статус безробітного понад один рік, що становить 24,1% від загальної чисельності зареєстрованих безробітних.¹

¹ Макконнелл К. Р., Брюс С. Л. *Економікс: Принципи, проблеми і політика*: В 2 т.: Пер. с англ. 11 изд. — Т. 1. — М.: Республика, 1992. — С. 158.

Прихована форма безробіття існує тоді, коли на підприємствах фактична чисельність працівників перевищує їх необхідну кількість для забезпечення виробництва товарів чи надання послуг. Внаслідок цього частина працівників такого підприємства має низьку продуктивність праці. Прихованою така форма безробіття називається тому, що зазначені особи не належать до безробітних і не враховуються в цій якості статистикою. Найбільш поширене приховане безробіття в сільському господарстві країн, що розвиваються.

Значних масштабів набуло приховане безробіття в Україні. Воно проявляється у вигляді скороченої тривалості робочого дня, тижня, а також вимушених неоплачуваних відпусток. Тільки за офіційними даними, у 2005 р. чисельність працівників, які перебували в адміністративних відпустках, працювали неповний робочий час, складала 1042,6 тис. осіб, що становить 9,2% від середньоблікової чисельності працівників.²

Отже, безробіття являє собою складне соціально-економічне явище. Воно проявляється в декількох видах та формах, кожна з яких характеризується певними рисами.

Безробіття впливає на такі загальні основи відтворення робочої сили, як соціально-економічний розвиток суспільства, соціально-психологічна атмосфера в ньому, поведінка окремих людей. Безумовним є те, що наявність безробіття чинить психологічний тиск на працюючих та претендентів на вільні робочі місця. Врешті-решт це змушує зайнятих працювати більш продуктивно та інтенсивніше, творчо, не порушувати трудової дисципліни, що в підсумку позитивно впливає на суспільне виробництво в цілому, відтворення здатності людини до праці і на виробничо-фінансову діяльність його первинних ланок. З іншого боку, безробіття є свідченням неповного використання трудового потенціалу суспільства, що призводить до недовипуску продукції, зменшення обсягів валового внутрішнього продукту і національного доходу, чим скорочуються матеріальні основи відтворення робочої сили.

З огляду на неоднозначність впливу безробіття на соціально-економічний розвиток суспільства економічна наука виходить з того, що безробіття становить небезпеку для економіки в тому разі, коли воно помітно перевищує природний рівень. Дослідження відомого американського вченого Артура Оуекена показали, що існує певний вплив рівня безробіття на темпи зростання валового внутрішнього продукту (ВВП). Цей вплив він виразив за допомогою математичного співвідношення між рівнем безробіття і відставанням ВВП. *Залежність між рівнем безробіття і падінням ВВП свідчить: якщо фактичний рівень безробіття перевищує природний на 1 відсоток, то відставання обсягу ВВП щодо його потенційного можливого обсягу становить 2,5 відсотка.*

¹ Ринок праці України у 2005 році: Аналітично-статистичний збірник. – К., 2006. – С. 99.

² Там само. – С. 83.

Відповідно до закону А. Оукена, якщо фактичний рівень безробіття не змінився щодо показника попереднього року, то темп приросту ВВП становитиме приблизно 2,7 відсотка в рік. Це буде наслідком приросту населення, дії науково-технічного прогресу, нагромадження капіталу. Кожні додаткові 2 відсотки приросту реального ВВП зменшать рівень безробіття на 1 відсоток. Так само кожне додаткове скорочення темпів приросту ВВП на 2 відсотки спричинить зростання рівня безробіття на 1 відсоток. Значний рівень безробіття неможливо швидко ліквідувати, тому що для створення і заповнення достатньої кількості робочих місць потрібний значний час, великі обсяги різноманітних ресурсів, сприятлива економічна кон'юнктура.

Поряд з цим, безробіття породжує і значні соціально-психологічні наслідки.

Результати наукових досліджень з психології, фізіології праці, медицини свідчать, що стан безробіття оцінюється та переноситься як вкрай критична ситуація в житті людини. На думку американського економіста П. Самуельсона, втрата роботи – це психічна травма для людини, яка поступається рівнем викликаного нею стресу лише смерті близького родича або тюрмі. Безробіття значно знижує життєвий рівень працівника, а відповідно і матеріальні основи відтворення робочої сили, завдає йому морально-психологічної травми, породжує відчуття зайвості його існування у суспільстві, супроводжується зниженням кваліфікації і професіоналізму, що є свідченням деградації здатності до праці та призводить до занепаду моральних основ життєдіяльності особистості, деградації суспільної моралі, погіршення фізіологічного та психологічного стану людини. Цікавими є висновки одного з досліджень соціально-психологічних наслідків безробіття у США. Зростання безробіття протягом 30 років на 1 відсоток при його зниженні протягом шестирічного періоду призводить до таких показників соціальної патології: збільшення смертності – на 2%, кількості самогубств – на 4,1%, убивств – на 5,7%, збільшення кількості ув'язнених – на 4%, кількості психічних захворювань – на 4%.¹ Тому в економічно розвинених країнах на подолання негативних наслідків безробіття витрачається 3-5 відсотків ВВП. Визначальну роль у цьому процесі відіграє держава, діяльність якої спрямована на регулювання рівня і тривалості безробіття та соціальний захист незайнятого населення. Особливо значні негативні наслідки виникають внаслідок безробіття у країнах, економіка яких трансформується у ринкову.

¹ Васильченко В. С. Ринок праці та зайнятість (навчальний посібник). – К., 1996. – С. 65.

17.6. Розширене відтворення робочої сили і фактори, що на нього впливають

Теоретико-методологічною основою вивчення розширеного відтворення робочої сили, використання певних методів, засобів, вироблення заходів спрямованих на регулювання цього відтворення, підвищення його ефективності є теорія відтворення робочої сили.

Саме розширене відтворення робочої сили має певні специфічні риси. Вони проявляються у тому, що до його складу входить не тільки безпосередній процес відтворення носіїв здатності до праці, а й відносини зайнятості, відносини між працівниками й роботодавцями на ринку праці, відносини щодо умов та охорони праці тощо, тобто ті відносини, які виникають у процесі відтворення робочої сили.

Політичною економією не вироблено єдиного підходу щодо трактування змісту поняття “**відтворення робочої сили**”. Серед наявних поглядів щодо цього найбільш прийнятним є *розуміння процесу розширеного відтворення робочої сили як підтримання та відновлення розумових і фізичних здібностей особи до праці*. Воно охоплює також заміну працівників, котрі вибувають з виробничого процесу внаслідок старіння, виробничих травм та інших причин. Така заміна має відбуватись у розширених масштабах, що в ряді країн світу в сучасних умовах не стається. Невід’ємною складовою частиною розширеного відтворення робочої сили є її розподіл за галузями, всередині них, за підрозділами і сферами національної економіки, а також її споживання, тобто використання у виробничих процесах.

У науковій та навчальній літературі зазначається, що таке трактування змісту розширеного відтворення робочої сили можливе, хоча в ньому відсутня така фаза її відтворення, як обмін. Відповідно до цього пропонується ділити увесь процес відтворення робочої сили на такі чотири фази:

1. *Формування* (виробництво) робочої сили. Воно містить, з одного боку, постійне відновлення робочої сили, тобто затрат розумової і фізичної праці у процесі виробництва, її якісне вдосконалення. З іншого – природне відтворення і виховання нових поколінь працездатного населення шляхом природного приросту населення, зростання рівня його загальної освіти і спеціальної підготовки, якісного вдосконалення сукупної робочої сили.

2. *Розподіл і перерозподіл* робочої сили за сферами зайнятості, між галузями народного господарства та всередині них, економічними регіонами.

3. *Обмін*, який виконує функцію з’єднання робочої сили із засобами виробництва, учасниками якого, з одного боку, є роботодавець, з іншого – власник робочої сили.

4. *Споживання* (використання) робочої сили, яке матеріалізується в кінцевому продукті праці.

Такий поділ процесу розширеного відтворення робочої сили на окремі фази спричинений тим, що характер процесу на кожній з них модифікується під впливом різних факторів.

І хоча всі вони є єдиним цілим, їх виокремлення дає змогу більш детально дослідити вплив на ці фази.

Наявність взаємозв'язку і взаємозалежності окремих фаз процесу розширеного відтворення робочої сили проявляється в тому, що темпи і обсяги підготовки робочої сили, що відбуваються на першій фазі, залежать не тільки від наявності необхідних для цього матеріально-речових і соціально-економічних умов, а й від цілого ряду соціальних факторів, об'єднаних в систему. Серед них слід виділити декілька груп цих факторів: 1) фактори, що впливають на ставлення до праці; 2) фактори, дія яких забезпечує відповідність між професійно-кваліфікаційним рівнем робочої сили і знаряддями праці; 3) фактори, дія яких породжує мотивацію до високопродуктивної праці; 4) фактори, дія яких впливає на умови розширеного відтворення робочої сили.

Значний вплив на останнє має ринок праці, де діє закон попиту і пропозиції. Зміна їх взаємодії спричиняє зменшення або збільшення заробітної плати. А однією з її функцій є відтворювальна. Тому зростання заробітної плати покращує умови відтворення робочої сили, а зменшення – погіршує.

Ринок праці впливає і на розподіл та перерозподіл робочої сили. Під дією попиту і пропозиції вона спрямовується в ті сфери і галузі, де відбуваються збільшення обсягів виробництва, нарощуються виробничі потужності, тобто створюються нові робочі місця тощо. Водночас, ринок праці являє собою жорстку систему, де існує конкуренція між претендентами на вільні робочі місця. Він здійснює селективний відбір найбільш здібних, висококваліфікованих працівників. Так ринок праці стимулює високопродуктивну працю, дисциплінованість, створює тісний взаємозв'язок між граничною продуктивністю праці і її оплатою.

В кожній країні формується національний ринок праці, який охоплює все суспільне відтворення, а його функціонування забезпечує первинні ланки виробництва, галузі і підгалузі, регіони необхідною кількістю працівників з відповідним освітнім та кваліфікаційним рівнем підготовки. Природно, що національні ринки праці мають певні специфічні риси, сформовані під впливом економічних, соціальних, політичних, історичних та інших факторів. Водночас, кожний з них функціонує та розвивається на основі цілого ряду загальних підходів, породжених пануванням ринкових відносин у сфері соціально-трудових відносин.

Серед них слід виокремити вільний вибір професії, галузі та місця застосування кожною особою своєї здатності до праці, що стимулюється рівнем оплати праці та її умовами, дотриманням соціальних прав і гарантій працівників, кращими можливостями самореалізації тощо. Не менш важливою умовою нормального функціонування ринку праці є захист прав та інтересів найманих працівників у сфері соціально-трудових відносин за допомогою норм трудового законодавства. Забезпечення мобільності робочої сили шляхом її переміщення в межах країни, між галузями, професійно-кваліфікаційними групами, з одного боку, є необхідною умовою функціонування і розвитку ринкової економіки, а

з іншого – сприяє покращенню умов життя і трудової діяльності працівників. До загальних підходів щодо функціонування й розвитку кожного з національних ринків праці належить зміна рівня оплати праці під впливом попиту на робочу силу та її пропозицію при дотриманні гарантованого трудовим законодавством мінімуму заробітної плати, який забезпечує прожитковий мінімум працівникам і регулювання верхньої межі доходів за допомогою податків за прогресивною шкалою.

Та обставина, що головною продуктивною силою суспільного виробництва є людина, її якісні характеристики як працівника суттєво впливають на ефективність ринкової економіки, конкурентоздатність товарів і послуг, масштаби і темпи науково-технічного й організаційного прогресу. З огляду на це розвиненість усіх галузей національної економіки кожної країни вирішальною мірою залежить від стану підготовки та використання освіченої, висококваліфікованої, творчої, активної робочої сили, забезпечення її кваліфікаційної й територіальної мобільності. Загальновизнаною є така залежність: чим більше розвинена економіка, тим вищі вимоги до якісних характеристик робочої сили, і тим більшою стає потреба у висококваліфікованих працівниках.

Кожний історичний етап розвитку економічних систем має свої особливості розширеного відтворення робочої сили. В сучасних умовах визначальний вплив на останній має науково-технічний прогрес. Тому постійне підвищення рівня кваліфікації робочої сили є закономірністю її розширеного відтворення в сучасних умовах. За таких умов видатки на відтворення робочої сили здійснює не тільки держава, а досить часто підприємства, окремі підприємці. Це не заперечує здійснення витрат на здобуття освіти, професії, підвищення кваліфікації і окремою особою. На відтворення висококваліфікованої робочої сили спрямована діяльність потужної інфраструктури у вигляді численних приватних, державних, громадських інститутів, до складу яких входять система національної освіти, охорони здоров'я, закладів культури та інше. При цьому ні держава, ні приватно-капіталістичні або громадські організації та установи не вимагають від носія здатності до праці компенсації здійснених витрат.

Нині сформувалась певна система відтворення робочої сили, яка складається з декількох різнопланових складових. До неї входять:

- дошкільне, шкільне виховання і навчання, середня спеціальна, вища і наукова освіта;
- заробітна плата відповідно до рівня кваліфікації та освіти, вища від прожиткового мінімуму;
- фінансування професійної підготовки і перепідготовки робочої сили;
- різні види соціальної допомоги, в тому числі допомога по безробіттю;
- пенсійне забезпечення в основному в обсягах, вищих від прожиткового мінімуму кожної країни;
- фінансування розвитку охорони здоров'я та культури.

Отже, зміст розширеного відтворення робочої сили складає її кількісне зростання та якісне вдосконалення на основі зростання продуктивності праці й добробуту населення.

Серед значної кількості факторів, які впливають на відтворення робочої сили, слід виокремити державну політику зайнятості.

17.7. Державна політика зайнятості населення та її вплив на розширене відтворення робочої сили

Політика зайнятості населення яляє собою систему регуляторних заходів і дій соціально-економічного, адміністративно-організаційного та правового характеру, які здійснюються державними і соціальними інститутами та спрямовані на забезпечення оптимального функціонування й розвитку сфери соціально-трудових відносин, у тому числі національного ринку праці, з метою забезпечення повної зайнятості.¹

Державна політика зайнятості населення виконує своєрідну роль в узгодженні економічної та соціальної політики держави. З її допомогою детермінується ієрархія цілей та завдань регулювання пропорцій суспільного відтворення, забезпечується сприяння соціально-економічному розвитку суспільства. Врешті-решт державна політика зайнятості населення безпосередньо впливає на його добробут, який є передумовою кількісного зростання та якісного вдосконалення робочої сили. Саме вона окреслює систему пріоритетів державного втручання в економіку, дає змогу розмежовувати цілі державного регулювання та засоби їх досягнення. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що економічна політика розглядається як засіб досягнення цілей, які визначаються соціальною політикою держави, а їх пов'язує та узгоджує саме політика зайнятості населення.

Інструментарій політики зайнятості населення використовується для цілеспрямованого впливу не тільки на функціонування й розвиток ринку праці, а й на людину як носія здатності до праці. За його допомогою здійснюється вплив на такі функції ринку праці, як розподіл працівників за галузями національної економіки, за географічною і професійними ознаками.

Економіко-географічні умови окремих територій країни, їх виробнича спеціалізація та рівень соціально-економічного розвитку породжують регіональні відмінності у зайнятості населення та умовах розширеного відтворення робочої сили. Це беруть до уваги при розробці територіальних програм зайнятості населення. У зв'язку з цим в політиці зайнятості розрізняють **загальнонаціональний та регіональні рівні** впливу, сфери прийняття рішень, компетенції структур, залучених до цього процесу.

¹ Руженський М. М. Система соціального захисту населення в транзитивній економіці. – К.: ІВК ДСЗУ, 2005. – С. 290-293.

На загальнонаціональному рівні держава для прямого та опосередкованого впливу на фактори зайнятості населення використовує такі соціально-економічні регуляторні інструменти, як кредити, субсидії, пільги та дотації підприємцям, регулювання рівня й ставок прибуткового податку. За допомогою адміністративно-організаційних важелів вона регулює кількісні співвідношення між попитом і пропозицією робочої сили шляхом встановлення квот на працевлаштування, при укладанні контрактів з підприємцями; вибіркового оподаткування; зменшення або збільшення пенсійного віку; регулювання тривалості робочого часу; впливу на міграцію робочої сили, її територіальну, галузеву та професійно-кваліфікаційну мобільність. А законодавчими актами регламентуються такі складові розширеного відтворення робочої сили як її формування та використання.

На регіональному рівні вирішується більшість завдань державної політики зайнятості населення. Використовуючи арсенал її засобів, регіональні органи державного управління впливають на збалансованість регіональних ринків праці та умови відтворення робочої сили.

Державна політика зайнятості населення поширюється на всі фази відтворення робочої сили (виробництво, розподіл, обмін і споживання), тобто на всі складові процесу функціонування та розвитку здатності до праці в суспільному відтворенні. Йдеться про навчання, професійну підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації. Вони спрямовані на підтримання та розвиток якісних характеристик працівників у процесі суспільного відтворення.

Зміст політики зайнятості населення становить сукупність дій та заходів загальнодержавних і регіональних установ, спрямованих на зближення структури і пропозиції робочої сили, попиту на неї, тобто на досягнення відповідності між ними. Ці дії та заходи прямо або опосередковано впливають на параметри функціонування національного ринку праці, розширене відтворення робочої сили. До основних з них належать: працевлаштування, в тому числі тимчасове та за межами держави, професійне навчання, підвищення кваліфікації, перекваліфікація, профінформація, організація громадських, тимчасових та сезонних робіт, сприяння розвитку всіх форм зайнятості та збереженню і створенню нових робочих місць.

Безпосереднім організатором і провідником здійснення цих заходів в Україні є державна служба зайнятості населення, яка має для цього законодавчо встановлені повноваження. На її структурні підрозділи, якими є центри зайнятості різного рівня, покладаються і функції робочих органів виконавчої дирекції фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Для реалізації політики зайнятості населення і забезпечення громадянам відповідних соціальних гарантій у сфері зайнятості в Україні створена в 1991 р. державна служба зайнятості. Вона виконує такі функції:

- аналізує і прогнозує попит і пропозицію на робочу силу та інформує населення, державні органи управління про стан ринку праці;

- консультує громадян, власників підприємств, установ і організацій про можливість одержання роботи і забезпечення робочою силою, вимоги до професії та з інших питань;
- веде облік вільних робочих місць і громадян, які звертаються з питань працевлаштування;
- надає допомогу громадянам у підборі бажаної роботи та власникам підприємств, установ, організацій або уповноваженим ними органам у підборі працівників;
- організовує за необхідністю професійну підготовку і перепідготовку громадян у системі служби зайнятості або направляє їх до інших закладів освіти, що здійснюють підготовку і перепідготовку працівників, сприяє підприємствам у розвитку і визначенні змісту курсів навчання і перенавчання;
- надає послуги з працевлаштування та професійної орієнтації працівникам, що вивільняються, і незайнятому населенню;
- реєструє безробітних і надає їм у межах своєї компетенції допомогу, в тому числі грошову;
- бере участь у підготовці перспективних та поточних державних і територіальних програм зайнятості, заходів із соціального захисту різних груп населення від безробіття.

У реалізації державної політики зайнятості беруть також участь підприємства, установи й організації незалежно від форм власності. Вони зобов'язані створювати робочі місця для працевлаштування людей, які потребують соціального захисту і неспроможні конкурувати на ринку праці.

З 2001 року у зв'язку з прийняттям та введенням в дію Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" державний центр зайнятості України набув статусу виконавчої дирекції Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Виконавча дирекція цього фонду організовує виконання його рішень, забезпечує дотримання законодавства про страхування на випадок безробіття, діє від його імені та підзвітна йому в межах та порядку, передбачених статутом зазначеного фонду. Окрім цього, виконавча дирекція фонду та її робочі органи:

- ведуть реєстр платників страхових внесків;
- проводять збір страхових внесків;
- здійснюють оперативне розпорядження фінансовими ресурсами Фонду в межах затвердженого бюджету;
- виплачують матеріальне забезпечення та надають соціальні послуги, передбаченні цим Законом;
- контролюють правильність нарахування, своєчасність сплати страхових внесків, а також витрат за страхуванням на випадок безробіття;
- представляють інтереси Фонду в судових та інших органах;
- представляють Фонд у взаємовідносинах з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами,

установами, організаціями, об'єднаннями громадян з питань соціального захисту населення, а також органами соціального страхування на випадок безробіття зарубіжних країн, міжнародними організаціями, діяльність яких пов'язана із захистом соціальних прав людини;

- готує та подає на розгляд правління Фонду:
  - пропозиції щодо вдосконалення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття;
  - пропозиції щодо розміру страхових внесків на наступний рік;
  - проект бюджету та звіт про виконання бюджету Фонду;
  - пропозиції щодо розміру резерву коштів Фонду;
  - звіт про свою діяльність.

Отже, виконавча дирекція Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття наділена значним колом повноважень у сфері регулювання зайнятості населення в нашому суспільстві.

Нині державна служба зайнятості України перейшла на якісно новий етап свого розвитку. Це проявляється у тому, що в діяльність її базових ланок впроваджено розроблену групою викладачів Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України та співробітників останньої, **Єдину технологію обслуговування незайнятого населення**. *Ця технологія являє собою спосіб діяльності спеціалістів державної служби зайнятості з надання її клієнтам передбачених законодавством соціальних послуг на основі раціонального розподілу дій та координованості процедур і операцій, визначення оптимальних засобів їх виконання.*

Впровадження цієї технології у діяльність структур державної служби зайнятості дали змогу налагодити більш ефективне їх співробітництво з роботодавцями, активізувати власні зусилля безробітних щодо працевлаштування, підвищити відповідальність людини перед собою, своєю сім'єю та суспільством, значно покращити якість надання соціальних послуг клієнтам центрів зайнятості, створити сприятливі умови для високопродуктивної праці співробітників служби зайнятості населення, наблизити діяльність цього державного інституту до стандартів Європейського співтовариства.

Поряд з Єдиною технологією обслуговування незайнятого населення в центрах зайнятості була розроблена і введена в дію **Єдина інформаційно-аналітична система служби зайнятості** України (ЄІАС). Вона унікальна і визнана департаментом інтелектуальної власності України як винахід з надання соціальних послуг безробітним центрами зайнятості населення України. Єдина інформаційно-аналітична система служби зайнятості містить уніфіковану оперативну базу даних про попит на працівників певного фаху, пропозицію робочої сили і можливості професійного навчання в Україні, а також електронного взаємообміну з органами державної влади, соціальних фондів, інших структур.

Впровадження Єдиної інформаційно-аналітичної системи служби зайнятості України формує єдиний інформаційний простір з метою більш ефективного регулювання зайнятості населення, дає змогу перерозподілити функції між районними, міськими, обласними центрами зайнятості та значно підвищити рівень, ефективність і якість соціальних послуг, які надаються населенню й роботодавцям, більш раціонально організувати документообіг. Введення в дію цієї системи як інструменту інформаційного супроводу Єдиної технології обслуговування незайнятого населення створює можливості для все більшого залучення безробітних до заходів політики зайнятості, подолання негативних соціально-економічних наслідків безробіття.

Контрольні запитання і завдання

1. *У чому полягає соціально-економічна сутність зайнятості населення?*
2. *Охарактеризуйте зміст функцій, котрі виконує зайнятість населення в економіці.*
3. *Що таке демографічний аспект зайнятості населення?*
4. *З яких позицій можна розглядати зміст зайнятості населення як соціально-економічної категорії?*
5. *На яких принципах базуються відносини зайнятості в українській економіці?*
6. *Охарактеризуйте види та форми зайнятості.*
7. *Як визначається рівень зайнятості населення?*
8. *Розкрийте зміст основних теорій зайнятості населення.*
9. *Що таке ринок праці?*
10. *Назвіть основні ознаки нерегульованого, фрагментарного та організованого ринку праці.*
11. *Що таке безробіття?*
12. *Охарактеризуйте види і форми безробіття.*
13. *У чому проявляються соціально-економічні та соціально-психологічні наслідки безробіття?*
14. *Дайте визначення сутності розширеного відтворення робочої сили.*
15. *У чому проявляється взаємозв'язок між фазами розширеного відтворення робочої сили?*
16. *Охарактеризуйте вплив ринку праці на відтворення робочої сили.*
17. *З яких елементів складається сучасна система розширеного відтворення робочої сили?*
18. *Розкрийте сутність державної політики зайнятості населення.*
19. *Які права має державна служба зайнятості України в реалізації політики зайнятості населення?*

РОЗДІЛ V

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

- Глава 18.** Змішана економічна система.
Державне регулювання ринкової
економіки
- Глава 19.** Соціалістична економічна система та
її еволюція
- Глава 20.** Закономірності та особливості
розвитку перехідних економік

Глава 18

ЗМІШАНА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

18.1. Сутність та складові змішаної економіки

Сучасна ринкова економіка (друга половина ХХ ст.) докорінно відрізняється від ринкової системи епохи вільної конкуренції. Для неї характерні такі особливості: створено умови для розвитку конкуренції та підприємницької діяльності; сформовано розвинену ринкову інфраструктуру; діє система соціального захисту непрацездатного і малозабезпеченого населення; суттєво посилилась роль держави в регулюванні фінансової та кредитної сфер, процесу ціноутворення тощо. Тобто, сучасна ринкова економічна система набула рис урегульованості та певної соціальної орієнтованості, якісно змінилась у бік так званої “змішаної економіки”.

Змішана економічна система – це органічне поєднання вільного підприємництва з економічним контролем суспільства над приватними інститутами. Вона має такі основні ознаки:

- взаємодія колективної, приватної і державної власності та різних форм господарювання, породжених ними;
- державне регулювання національної економіки з метою стимулювання сукупної пропозиції та сукупного попиту;
- відносна стійкість і стабільність розвитку на основі збалансування різнорідних економічних інтересів;
- здатність амортизувати циклічні коливання, запобігати глибоким економічним спадам і пом’якшувати соціальні конфлікти;
- забезпечення свободи і економічної рівності суб’єктів господарювання;

– чітка соціальна спрямованість розвитку національного господарства на основі економічного зростання.

Отже, органічний характер змішаної економіки визначається тим, що вона являє собою не співіснування або паралельний розвиток кожного з секторів господарювання, а їх функціонування і розвиток на основі взаємопроникнення, взаємопереплетіння та взаємодії, переходу одного типу господарювання в інший. Іншими словами, складові змішаної економіки перебувають у суперечливій єдності, і їй притаманна нова соціально-економічна якість.

Змішаною економікою є сучасні національні господарства ряду економічно розвинених країн, бо вони однорідні за своєю соціально-економічною структурою. Національні господарства з розвинутою ринковою системою складаються із різних рівноправних виробничих структур: державних підприємств, великих приватних промислових корпорацій і торговельних компаній, різних приватних фірм, суб'єктів малого бізнесу тощо. У цілому вони утворюють змішане господарство. У ньому економічний контроль здійснюється як державою, так і приватними суб'єктами господарювання. Приватна система господарювання діє шляхом ринкового механізму, а держава – за допомогою економічних методів адміністративного регулювання (податків і витрат тощо). Тобто, сучасна змішана ринкова економічна система містить і ринок, і конкуренцію, і різноманітне регулювання, як державне, так і недержавне. В цій системі величезна роль належить державі, яка повинна мати ефективні економічні методи впливу на ринок та конкуренцію, на організацію й рух капіталів, національного виробництва.

Для змішаної економіки сучасних розвинених країн характерне поєднання принципів самостійності та певної централізації в управлінні національним виробництвом. Це стосується не лише відносин між державою і корпораціями, а й організації економічної діяльності самих корпорацій. Будучи певною мірою централізованою системою, велика корпорація всіляко стимулює розвиток підприємницької діяльності у власних межах, надає великій самостійності її складовим ланкам. Отже, в змішаній економічній системі поєднується регульовальна роль ринкових механізмів у державним управлінням національною економікою. Це пов'язано з існуванням суспільних колективних благ (розвиток освіти, культури, науки, здійснення медичного обслуговування), зовнішньоекономічною діяльністю, створенням ефективної системи соціального захисту населення тощо. Уряди таких країн доповнюють ринкові механізми спеціально розробленою економічною політикою, спрямованою на підвищення її соціально-економічної ефективності. Держава, спираючись на грошово-бюджетні, податкові та кредитні важелі, активно впливає на пропорційний розвиток національної економіки, зайнятість населення, бореться з безробіттям та інфляцією. Усе це означає, що в реальному житті існують не взагалі ринкові системи господарювання, а їх конкретні національні моделі.

18.2. Національні моделі змішаної економіки

На сучасному етапі існують різні національні моделі змішаної економіки: американська, німецька, шведська, японська та ін. Вони відрізняються як розмірами та співвідношенням державного і приватного секторів у національній економіці, так і структурою, а також методами державного регулювання економіки. Різноманітність національних моделей змішаної економіки визначається: конкретними формами реалізації універсальних принципів функціонування змішаної економіки у вигляді державного регулювання та ринкового саморегулювання; специфічними для кожної країни умовами і формами становлення цього типу економіки (економічними, соціально-психологічними, політичними, культурологічними); етапом, на якому перебуває країна при переході до змішаної економіки, зокрема рівнем завершеності технологічної та структурної перебудови її економіки.¹

Цим зумовлене існування цілого ряду національних моделей змішаної економіки, які можуть змінюватись у часі та залежно від дії багатьох факторів.

Сучасна економіка США, маючи ринковий характер, зазнає активного впливу держави. Уряд, спираючись на відповідну грошово-кредитну, податкову, амортизаційну та інші форми економічної політики, сприяє стабільності та зростанню національного виробництва, перерозподіляє доходи, всебічно підтримує підприємництво, бореться з безробіттям та інфляцією. Усе це характеризує економіку США як змішану економіку. Проте роль федерального уряду в регулюванні економіки США менша, ніж в інших розвинутих країнах. Так, у цій країні надання багатьох соціальних послуг не перебуває у компетенції держави. Одна з причин того, що США мають відносно мало державних програм соціального забезпечення порівняно із Західною Європою, полягає в тому, що велика кількість соціальних послуг надається безпосередньо іншими частинами громадянського суспільства. Це зумовлено історичними, культурними, політичними та іншими чинниками.

У Швеції, незважаючи на те, що понад 90% господарської діяльності зосереджено у приватному секторі, держава бере активну участь в економічному і соціальному житті суспільства. Вона відіграє головну роль у забезпеченні економічної стабільності, захисті довкілля, розподілі й перерозподілі доходів через державні програми видатків на соціальні потреби. За моделлю змішаної економіки розвивається і Німеччина.

Японська модель економіки характеризується досить розвинутим індивідуальним плануванням і урядовою координацією економічної діяльності приватного сектору. Фірми разом із міністерствами розробляють стратегічні напрями розвитку національної економіки та визначають ключові галузі для вкладення капіталів.

¹ Беляев О. О., Бєбєло А. С. Політична економія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 251.

Планом прогнозуються можливі труднощі при проведенні економічної політики уряду та заходи з їх подолання, окреслюються орієнтири економічної діяльності фірм і зростання добробуту населення країни. Проте в Японії обсяги асигнувань на задоволення суспільних потреб набагато нижчі, ніж у країнах Європейського Союзу. Більшу частину соціальних потреб в Японії задовольняє сім'я.

До змішаної економіки переходить Китай. Нині в цій країні змінюються уявлення про форми і методи будівництва соціалістичного суспільства, в якому державна форма власності була єдиною, а централізоване планування не залишало місця ринковим відносинам. Сучасна китайська економіка базується на визнанні існування як державної, так і приватної власності на засоби виробництва. Створюються підприємства, які належать іноземному капіталу. Розвиваються ринкові відносини і планування національної економіки. Китай створює нову економічну систему, в якій план буде успішно взаємодіяти з ринком.

За останнє десятиріччя в країнах з розвинутою ринковою економікою відбулася зміна пріоритетів державного регулювання національного господарства. Вона проявилась у тому, що на перший план поряд зі стимулюванням розвитку конкуренції виходять дії уряду, спрямовані на поліпшення якісних особливостей розвитку національного виробництва, заходи з приведення в дію стимулів для всебічного розвитку працівників, забезпечення вищої якості життя населення країни.

Отже, сутність різноманітних моделей розвитку національних ринкових економік полягає в тому, що в них поєднується регульовальна роль ринкових механізмів з державним управлінням на макроекономічному рівні, що дає змогу підвищити темпи економічного зростання і на цій підставі ефективніше розв'язувати соціальні питання, враховувати та поєднувати економічні інтереси всіх членів суспільства.

На сучасному етапі багато розвинених країн світу перейшли до соціальної ринкової економіки. Найважливішими критеріями цієї моделі є оптимальне поєднання ринкового і планового господарства, тобто розвиток регульованої ринкової економіки поєднується з відповідною системою соціального захисту населення.

Тобто, **соціально-ринкова економіка** – це такий тип економічного розвитку національного господарства, коли свобода ринку і підприємництва тісно поєднується з демократичністю і соціальним захистом усіх членів суспільства. Ця економічна система має чимало спільного з системою змішаної економіки. Зокрема, вона побудована на основі переважання приватної власності та ринку, їх оптимального поєднання з державною власністю та прямим регулюванням національної економіки державою в суспільних інтересах, розвитку державного сектора, проведенням національного економічного планування та активної соціальної політики.

Як свідчить досвід країн Заходу, соціально-ринкова економіка є продуктом розвинутої демократії та більш зрілих ринкових відносин, де

праця і капітал є рівноправними учасниками процесу національного виробництва.

В Україні нині розбудовується соціально орієнтована ринкова економіка, де головним завданням є утвердження демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства, що ґрунтуватиметься на історичних традиціях та менталітеті українського народу, органічно поєднуватиме в собі працю, талант та капітал суспільства, яке забезпечуватиме права і свободи кожної особи.

Формування та розвиток сучасних цивілізованих ринкових відносин відбувається за активної участі держави в регулюванні розвитку економічної системи.

18.3. Необхідність і суть державного регулювання ринкової економіки

Сучасна ринкова економіка є продуктом тривалої еволюції товарно-грошових відносин та держави як одного з найважливіших інститутів регулювання суспільних відносин. Тривалий час розвиток економічних систем, які базувалися в основному на приватній власності на засоби виробництва та загальному характері товарного виробництва, регулювалися, за образним висловом А. Сміта, “незримою рукою” ринкових сил. Йдеться про такі складові ринкового механізму регулювання економіки, як конкуренція, прибуток, ціна, попит, пропозиція і таке інше.

“Незрима рука” ринку об’єднує виробництво і споживачів в єдину економічну систему, підпорядковує виробництво задоволенню особистих та суспільних потреб у формі платоспроможного попиту. Ринкові механізми спрямовують обмежені ресурси суспільства на виробництво тих товарів, яких воно найбільше потребує, примушує виробників застосовувати найефективніші комбінації засобів виробництва і робочої сили, сприяє використанню новітніх досягнень науково-технічного прогресу, розробці та впровадженню нових технологій. Однак механізми ринкового саморегулювання економіки забезпечують ефективний розподіл обмежених ресурсів тільки в ідеальних умовах. **Розподіл ресурсів, коли жоден із суб’єктів ринку не може поліпшити свого становища без того, щоб не погіршити становище інших суб’єктів, називається ефективним (оптимальним) за Парето.** У процесі функціонування і розвитку економіки досить часто виникають ситуації, коли ринковий механізм не забезпечує оптимального (за В. Парето) використання обмежених ресурсів. Ці умови породжують виникнення цілого ряду соціально-економічних проблем, які не можуть бути вирішені за допомогою механізмів ринкового саморегулювання, що потребує державного втручання в економіку.

Серед них слід виокремити те, що тенденція до встановлення рівноваги, яка забезпечується дією цього механізму, прокладає собі шлях через постійне порушення цієї рівноваги. До того ж, відбувається порушення не тільки рівноваги на окремих ринках, але й загальної макроекономічної

рівноваги між сукупним попитом і сукупною пропозицією. Ринкова економіка є динамічною, але недостатньо стабільною системою. Ця макроекономічна нестабільність ринкової економіки проявляється у нестійких темпах економічного зростання і циклічному характері розвитку, недовикористанні ресурсів та неповній зайнятості, нестабільності загального рівня цін та інфляції. Хоча ринкові механізми саморегулювання у кожному конкретному випадку можуть подолати кризові явища в ринковій економічній системі, однак у цілому для неї характерні періодичні коливання обсягу валового внутрішнього продукту, зайнятості населення, цін та ін. Вони є наслідком дії не тільки зовнішніх факторів, а, насамперед, результатом недосконалої ринкового механізму.

Дія конкуренції, яка є рушійною силою ринкового механізму, поряд з дією інших факторів, призводить до концентрації і централізації капіталу, що створює сприятливі умови для монополізації виробництва і обігу, або олігополії. Це дає змогу обмеженій кількості підприємців концентрувати у своїх руках значну економічну владу, встановлювати монополні ціни і привласнювати монополний надприбуток. За максимізації прибутку у формі монопольного надприбутку відбувається урівноваження з граничними витратами не ціни, а граничного доходу. За цих умов ціна починає перевищувати граничні витрати, що є свідченням недостатнього вкладення ресурсів у виробництво монополізованого продукту, яке породжує неефективну підприємницьку діяльність. Окрім того, представники монополістичного капіталу, зосередивши у своїх руках значну економічну владу, мають можливість чинити тиск на державні структури, чиновників, що негативно позначається на законодавстві та політиці, які спрямовуються не на реалізацію суспільних інтересів, а передусім інтересів монополій та олігополій. Для своєчасної нейтралізації цих небезпечних соціально-економічних процесів та явищ і застосовують різноманітні методи регулювання ринкової економіки державою.

Значна роль у функціонуванні і розвитку суспільства належить суспільним товарам. Вони задовольняють потреби всіх членів суспільства і мають дві основні властивості. По-перше, не можна обмежити використання суспільного товару, що має назву *несуперництва у споживанні*. По-друге, обмеження доступу споживачів до таких товарів неможливе або неефективне і має назву *загальнодоступності*.

За наявності несуперництва у споживанні індивід, що бажає скористатися товаром або послугою, але не має можливості заплатити за них, з позиції оптимального використання ресурсів має отримати їх безкоштовно. Така ситуація незвична для ринкової економіки, де за все треба платити.

З іншого боку, загальнодоступність товарів і послуг означає, що їх виробники не мають реального вибору щодо того, кому надавати послуги або товари: тільки тим, хто за них платить, або всім, хто побажає ними скористатися. Виникає ситуація, коли постачальник суспільного блага не має можливості обмежити свої взаємовідносини з кожним споживачем окремо.

Сукупність суспільних благ характеризується тим, що різним із них неоднаковою мірою притаманні властивості несуперництва у споживанні та загальнодоступності. *Ті з них, які характеризуються вищим рівнем цих властивостей, належать до чистих суспільних благ, а ті з них, у яких хоча б одна з властивостей проявляється помірно, належать до змішаних суспільних товарів. Товари, що не мають зазначених властивостей, належать до приватних товарів.*

Суспільні товари споживають усі громадяни, незалежно від того, платять вони за них чи ні. Причому суто суспільні блага мають надходити до споживача у тій самій кількості, що й іншим споживачам. Це прояв властивості невибірковості у споживанні. Треба мати на увазі і те, що суто суспільні блага (товари і послуги) споживаються громадянами тільки колективно. Мова йде про національну оборону, охорону правопорядку, єдину енергетичну систему, систему комунікацій. Обсяг споживання цих та інших суто суспільних товарів повинен дорівнювати обсягові їх колективного споживання, адже кожний споживає стільки блага, скільки його споживають усі разом. До того ж, ці блага мають нульові граничні витрати, тобто при збільшенні кількості споживачів витрати не зростають.

Через те, що суто суспільні блага не зорієнтовані на ринковий попит, то їх задоволення в умовах ринкової економіки можливе за участі держави. З цією метою вона фінансує виробництво суто суспільних благ за рахунок видатків з державного бюджету. З урахуванням їх регіональної структури до цього фінансування залучаються кошти як центрального, так і місцевих бюджетів.

Наступною проблемою, яка не може бути розв'язана за допомогою механізму ринкового саморегулювання, є його неспроможність забезпечити економіку необхідною кількістю центральних (національних) грошей. У зв'язку з цим держава бере на себе організацію пропозиції грошей на грошовому ринку. Цю роль виконує центральний (національний) банк країни. А держава розробляє і реалізує певну грошову політику.

Ринковій економіці притаманний розподіл на основі отриманих доходів. Відповідно до законів ринкових відносин будь-який дохід, отриманий на основі вільної конкуренції, справедливий. Ті, хто не в змозі з цілого ряду причин його отримувати, приречений на злиденне існування. Отже, в ринковій економіці існує значна диференціація доходів. Без цього в ній не можна забезпечити реальну реалізацію права на працю та добробут всіх членів суспільства. Працевлаштовуються в такій економіці тільки ті, на чію робочу силу є попит. Нерегульований ринок не гарантує повної зайнятості населення, стабільного рівня цін і доходів. Наявність цих соціально-економічних проблем породжує об'єктивну необхідність державного впливу на їх розв'язання за допомогою значної кількості методів регулювання розвитку економіки.

Механізм вільної конкуренції часто призводить до небажаних ефектів, таких як забруднення навколишнього середовища, виробництво продуктів харчування з наявністю в них шкідливих речовин.

Функціонування і розвиток ринкової економіки значною мірою залежить від рівня інформованості про властивості засобів виробництва, товарів і послуг, альтернативні можливості їхнього виробництва та споживання, а також про тенденції зміни кон'юнктури ринку. Асиметрія інформації обмежує можливості ефективного використання обмежених ресурсів, призводить до неоднозначної поведінки продавців і покупців, а також обмежує конкуренцію, не сприяє укладанню довгострокових угод.

Ринкам певних товарів і послуг притаманна суттєва асиметрія інформації. Йдеться про нерівномірний розподіл інформації, яку використовують при прийнятті рішень про купівлю, продаж товарів, отримання послуг. У тому разі, коли інформація необхідна для укладання торгових угод, перебуває у розпорядженні одного з учасників (як правило, у продавця), виникає можливість для диктату одного з партнерів. Для унеможливлення такого становища необхідне державне регулювання.

В умовах ефективного функціонування ринкової економіки використання обмежених ресурсів виробниками супроводжується відшкодування витрат на їх придбання у розмірі їх вартості. У свою чергу, споживач має повністю оплачувати вартість придбаного товару. Однак у практиці господарювання непоодинокі випадки, коли фірма вимагає витрат від свого партнера, але не відшкодовує їх. Може виникнути і така ситуація, коли підприємство створює блага для інших, але не отримує відповідного прибутку.

*Ситуації, коли дії одного суб'єкта господарювання в ринкових умовах призводять до необґрунтованих витрат іншого, називаються **негативними зовнішніми ефектами (негативними екстерналіями)**. Ситуації, коли дії суб'єкта господарювання призводять до отримання благ іншими, мають назву **позитивних зовнішніх ефектів (позитивних екстерналій)**.*

Підприємство, яке породжує негативні екстерналії, перекладає частину своїх витрат на інших, а те, яке створює позитивні екстерналії, бере на себе частину чужих витрат. За наявності негативних екстерналій виникає тенденція до відносного перевиробництва, за надмірного витрачання обмежених ресурсів. У свою чергу, позитивні екстерналії обертаються відносним недовиробництвом внаслідок того, що для тих, хто виробляє товари, результати виробництва не відшкодовуються. Уникнути таких ситуацій можна за допомогою державного регулювання економіки.

Ринкові відносини не поширюються на ті види діяльності, що не можуть здійснюватись відповідно до комерційних критеріїв. Мається на увазі охорона здоров'я, наука, культура, єдина транспортна система, деякі збиткові підприємства, без діяльності яких немислима нормальна життєдіяльність суспільства. Тому загальною закономірністю державного регулювання ринкової економіки, навіть у країнах, де діє економічна свобода, є посилення державної підтримки науки, розвитку освіти та інфраструктури всього суспільного відтворення.

Отже, необхідність державного регулювання економіки зумовлена неспроможністю ринкового саморегулювання розв'язати низку кардинальних проблем розвитку економічної системи.

Державне регулювання економіки – це продукт розвитку людської цивілізації та гуманізації суспільних відносин, коли за допомогою держави пом'якшуються негативні наслідки розвитку і функціонування ринкової економіки.

За своєю суттю державне регулювання ринкової економіки являє собою сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу державних установ і організацій на розвиток продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних і соціально-економічних відносин для стабілізації суспільного виробництва та пристосування до соціально-економічних умов, які постійно змінюються.

Держава за допомогою наявного арсеналу засобів та методів регулювання економіки, матеріальних, фінансових, інтелектуальних ресурсів має попереджувати стихійні зміни ринкової кон'юнктури, забезпечувати плавність та поступовість структурних зрушень, протидіяти катастрофічному розвитку економічної системи. Державне втручання у розвиток економічної системи має певні межі, які визначаються тим, щоб воно не звело нанівець мотивацію до творчої, ініціативної праці та підприємницької діяльності з елементами розумного ризику.

На думку американського економіста В. Леонтьєва, в нинішніх умовах надзвичайно важливо знайти оптимальне поєднання ринкового і державного регулювання. Взаємодію цих двох засад регулювання ринкових відносин необхідно відстежувати, щоб посилювати або послаблювати у відповідних ситуаціях вплив на соціально-економічний розвиток або ринкового механізму, або державного регулювання. Держава у певних межах забезпечує умови функціонування ринку, щоб її надмірне втручання в ринкові відносини їх не деформувало.

18.4 Концепції державного регулювання ринкової економіки та їх еволюція

Теоретичні засади державного регулювання ринкового господарства були закладені відомим англійським економістом Дж. М. Кейнсом. Центральне місце в теорії кейнсіанства займає ідея щодо того, що ринкова система саморегулювання неспроможна забезпечити стабільність економічного зростання та вирішення цілого ряду соціальних проблем. Для встановлення стійкої рівноваги між сукупним попитом та сукупною товарною пропозицією необхідне державне регулювання на макроекономічному рівні. За допомогою бюджетних та грошово-кредитних важелів держава повинна впливати на сукупний попит (споживання, інвестиції, державні витрати). *Суть впливу на сукупний попит полягає в тому, щоб обмежувати зростання попиту у разі піднесення економіки і в такий спосіб стримувати зростання цін і, навпаки, сприяти його зростанню на стадії економічного спаду.*

Після Другої світової війни концепція управління ефективним попитом стала основою політики антициклічного регулювання ринкової економіки

в усіх економічно розвинених країнах світу. За своїм змістом *антициклічне регулювання* має переважно короткотерміновий характер. Воно спрямоване на зменшення глибини циклічних спадів у розвитку економіки та пом'якшення їх негативних соціальних наслідків, стабілізацію ринкової кон'юнктури і темпів економічного зростання. **Довгострокове регулювання господарства ставить за мету забезпечити його соціально-економічний розвиток у більш віддаленій перспективі, тобто орієнтується на досягнення стратегічних цілей стабільного економічного зростання.** Центральне місце у системі довгострокового регулювання займає вплив держави на обсяг і структуру інвестицій, рівень заощаджень та інше.

Послідовники доктрини Дж. М. Кейнса (С. Вайнтрауб, Е. Домар, Е. Хансен, Р. Харрод, Д. Хікс та інші) обґрунтували необхідність розробки довгострокової стратегії регулювання ринкової економіки на основі державного планування. Вони ґрунтувалися на тому, що значні структурні зрушення в економіці розвинутих країн світу та розв'язання цілого ряду глобальних проблем людства можливе, на їхню думку, не на основі ринкового механізму регулювання, а тільки за допомогою методів державного програмування. Окрім цього, у практиці державного регулювання економіки широко використовується довго-, середньо- і короткотермінове планування, складання цільових комплексних програм та прогнозування на національному рівні.

З 30-х років ХХ ст. і до середини 70-х років державне регулювання економіки в країнах з розвиненими ринковими відносинами базувалось на теоретичних постулатах кейнсіанства. Однак у соціально-економічному розвитку цих країн у 70-х роках минулого століття відбулися кардинальні зміни. Це призвело до того, що на основі кейнсіанської концепції державного регулювання розвитку економіки вже не вдавалося розв'язати основні питання економічного зростання, і процес суспільного відтворення в усіх країнах світу набув стагфляційної форми. Все це потребувало суттєвої переорієнтації економічної політики, переоцінки ролі сучасної держави в регулюванні ринкової економіки. Тому в практиці здійснення останнього *крен* було взято в бік неоконсервативних засад державного регулювання економіки.

Економічний неоконсерватизм являє собою комплекс економічних теорій, орієнтованих на обмеження регульовального впливу держави на функціонування і розвиток економіки та розширення сфери дії ринкових мотивацій, стимулів і регуляторів. Теоретичну основу неоконсерватизму складають неокласичні та неоліберальні економічні концепції. До їх складу входять монетаризм (М. Фрідмен, К. Бруннер, Д. Лейдлер), теорія пропозиції (А. Лаффер, Дж. Гілдер, І. Крістол), теорія регулювання, (Дж. Стіглер, С. Пельцман, Г. Демзац), теорія державного вибору (Дж. Бюкенен) та ін.

Неоконсерватори помітили нові глобальні тенденції у розвитку великомасштабного виробництва на сучасному етапі розгортання НТР, інтернаціоналізації господарського життя, які потребують забезпечення

максимально можливої ініціативи, що зумовлено особливостями інноваційних процесів. Пошуки та впровадження інновацій у виробництво і споживання завжди пов'язані з невизначеністю, ризиком, відсутністю абсолютної гарантії успіху, непродуктивними витратами. За таких умов необхідна децентралізація творчої ініціативи, приведення в дію ринкового механізму її оцінки. За інших однакових обставин це підвищує ймовірну надійність інноваційного процесу. Тому необхідне оптимальне співвідношення централізованих і децентралізованих рішень, яке має забезпечити максимально можливу швидкість оновлення економічної системи.

У 80-х роках минулого століття в багатьох країнах регулювання економіки почало здійснюватися з неоконсервативних позицій. Найбільшого поширення регулювання економіки із зазначених позицій набуло в США, Великобританії та Німеччині. Виникнення та перехід до неоконсервативної моделі регулювання ринкової економіки не означає повної відмови від застосування кейнсіанських методів у практиці господарювання розвинених країн світу. Мова йде про те, що у той час мала місце зміна стратегії регулювання розвитку економіки на неоконсервативних засадах при збереженні в певних межах традицій кейнсіанських методів та інструментів. На цій основі сформувалась нова модель регулювання економіки, яка інтегрувала принципи кейнсіанства та неоконсерватизму.

На цих теоретичних засадах практики господарювання в розвинутих країнах світу та з урахуванням специфіки кожної з них склалось декілька моделей державного регулювання економіки.

Серед них привертає увагу *американська модель*. Вона передбачає, що державне регулювання базується на використанні правових і опосередкованих методів, насамперед податково-бюджетних, з метою створення сприятливих умов для розвитку конкуренції та підприємництва.

Основою *японської моделі* державного регулювання ринкової економіки є система взаємодії державних органів та корпорацій, яка спрямована на досягнення стратегічних цілей в економіці.

У *шведській моделі* передбачається активне втручання держави у процес розподілу та перерозподілу доходів з метою створення потужної системи соціального захисту населення.

Система управління національною економікою з активним використанням ринкових регуляторів та створенням на державному рівні ефективної системи соціального захисту громадян – характерні риси *німецької моделі* регулювання розвитку економіки.

Отже, державне регулювання ринкової економіки базується на значному теоретичному доробку світової економічної думки і реалізується на практиці в ряді моделей.

18.5 Функції, форми та методи державного регулювання ринкової економіки

Сутність державного регулювання ринкової економіки більш повно розкривається в тих функціях держави, які вона при цьому виконує. Їх здійснення спрямоване на впорядкування та вдосконалення суспільної, колективної та приватної сфер життєдіяльності людей.

Функції, які виконує держава в сучасних умовах, поділяються на ті, які спрямовані на вдосконалення і розвиток суспільних відносин всередині країни (внутрішні), і ті, що мають на меті налагодження і взаємодію кожної конкретної держави з іншими суб'єктами міжнародних відносин (зовнішні).

У межах кожної країни держава виконує цілий ряд функцій. Серед них важлива роль належить **політичній**. *Вона спрямована на забезпечення певної форми суспільного та гармонійного розвитку суспільства.* Якщо держава неспроможна це забезпечити, то вона не виконує політичної функції, що негативно впливає на економічний розвиток країни, породжує соціальні катаклізми та інші негативні явища і процеси.

Виконання державою соціальної функції передбачає створення нею умов для відтворення і розвитку людини – головної продуктивної сили суспільства, формування соціокультурного простору, який сприяв би самореалізації кожної людини, стимулював її до підвищення свого освітнього рівня, зростання професіоналізму, втілення в життя принципів соціальної справедливості.

При порушенні прав і свобод кожного громадянина, неспроможності держави забезпечити сприятливі умови для розвитку кожної людини виникають негативні процеси і явища в соціально-економічному розвитку суспільства, уповільнюється його прогресивний поступ. За таких умов тільки держава силою влади може вплинути на їх протікання і спрямувати в позитивне русло.

Міжнародна (зовнішня) функція держави *полягає у забезпеченні нею суверенітету, захисту національних інтересів у межах взаємодії з іншими країнами світового співтовариства на засадах взаємовигідного співробітництва та партнерства.* Здійснюючи цю функцію, держава має спрямовувати свої зусилля на налагодження взаємовигідних економічних зв'язків з якомога більшою кількістю держав, сприяти розвитку міжнародних організацій. Ефективна діяльність держави у сфері міжнародних економічних відносин позитивно впливає на функціонування і розвиток національної економіки.

Економічні функції держави *у найбільш загальному вигляді спрямовані на формування передумов, необхідних для економічного зростання, соціального прогресу суспільства.* Усі функції держави в ринковій економіці тісно взаємопов'язані. І якщо політична і соціальна впливають в основному на функціонування і розвиток економічної системи опосередковано, то економічні функції мають безпосередній вплив на цю систему.

Економічною наукою окреслені постійні функції, які виконує держава в ринковій економіці. Вони подані в таблиці 18.1.

Таблиця 18.1

Економічні функції державного регулювання ринкової економіки

Функції	Зміст функції
Цільова	Визначення цілей, пріоритетів та основних напрямів розвитку національної економіки
Стимулююча	Формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність господарських суб'єктів і спрямовувати економічні процеси у бажаному для суспільства напрямку
Нормативна	Держава за допомогою законодавчих актів встановлює певні "правила гри" для суб'єктів економіки
Корегуюча	Коригування розподілу ресурсів в економіці з метою розвитку прогресивних процесів, усунення негативних зовнішніх ефектів тощо
Соціальна	Державне регулювання соціально-економічних відносин, перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій, збереження навколишнього середовища
Безпосереднє управління неринковим сектором економіки	Регулювання державного сектору економіки, створення суспільних благ
Контролююча	Державний нагляд і контроль за виконанням встановлених "правил гри", економічних, екологічних, соціальних стандартів тощо

Економічні функції державного регулювання розвитку ринкової економіки реалізуються шляхом використання декількох основних форм. Серед них важлива роль належить бюджетно-податковому регулюванню, спрямованому на забезпечення функціонування державних фінансів, формування державного бюджету та державних витрат. Не менш важливою формою є грошово-кредитне регулювання, яким передбачається забезпечення економіки повноцінною і стабільною національною валютою, підтримання рівноваги на валютному ринку. За допомогою такої форми, як цінове регулювання, держава впливає на процеси ціноутворення в ринкових умовах.

Адміністративно-економічна форма регулювання ринкової економіки реалізується за допомогою заходів адміністративного та економічного плану, спрямованих на створення умов для ефективного функціонування і розвитку ринкових відносин та досягнення соціальних цілей суспільства. До складових цієї форми належить правове регулювання економічних і соціальних процесів і явищ, коли держава встановлює на основі законодавчих норм правові засади підприємницької діяльності, сприяє формуванню правового середовища для економічного розвитку суспільства.

Охарактеризовані форми державного регулювання, функціонування і розвитку ринкової економіки ґрунтуються на використанні значної кількості методів. Під методами державного регулювання ринкової економіки мають на увазі способи впливу держави за допомогою законодавчих актів і виконавчих органів на підприємницьку діяльність, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою забезпечення їх ефективної діяльності відповідно до інтересів суспільства.

Економічною наукою охарактеризовано зміст та здійснено класифікацію методів регулювання ринкової економіки, яка подана на рисунку 18. 1.

Рис. 181. Класифікація методів регулювання ринкової економіки

Економічні методи державного регулювання ринкової економіки передбачають формування державою матеріальних та фінансових стимулів для ефективної підприємницької діяльності шляхом впливу на економічні інтереси суб'єктів господарювання, що визначає поведінку

останніх. Ці методи передбачають використання ставки оподаткування, зміну облікової ставки центральним банком країни, регулювання цін і тарифів, валютне регулювання, норми амортизації.

Адміністративні методи ґрунтуються на застосуванні сили державної влади шляхом примусу, заборони або дозволу. Ці методи охоплюють і правові, якими визначаються “правила гри” суб’єктів господарювання. Адміністративні методи регулювання ринкової економіки застосовуються для попередження тенденцій до монополізму у сфері охорони навколишнього середовища, соціального захисту населення та захисту національних інтересів держави на міжнародній арені, реалізації державних програм. Для цього використовуються закони, укази, декрети, ліцензування, квотування, фіксування рівня цін, різноманітні стандарти і нормативи, контроль за дотриманням законодавства, санкції за їх порушення.

Методи державного регулювання ринкової економіки, які мають орієнтовний, рекомендаційний характер, належать до індикативних. **Індикативними є економічні методи, які можна зарахувати до опосередкованих засобів державного впливу на функціонування і розвиток ринкової економіки.** У практиці регулювання ринкової економіки широко використовуються прямі методи регулювання. Це відбувається тоді, коли держава безпосередньо втручається у протікання економічних процесів, що характерно для адміністративних методів (крім правових, які належать до непрямих методів державного регулювання ринкової економіки). Для цього використовуються такі інструменти, як державні контракти, замовлення, субсидії, субвенції, дотації, прямі витрати уряду.

Специфічним інструментом державного регулювання ринкової економіки є державний сектор. Держава використовує для опосередкованого впливу на приватний сектор та для вирішення тих економічних, соціальних й інших проблем, які виникають на певному етапі розвитку суспільства.

Отже, для державного регулювання ринкової економіки використовується значна кількість методів, здатних забезпечити її ефективне функціонування і розвиток в інтересах усього суспільства.

18.6. Особливості державного регулювання економіки в умовах переходу до ринкових відносин

Формування і реалізація стратегічного курсу реформування економіки постсоціалістичних країн у ринкову, розв’язання поточних проблем її розвитку не можуть здійснюватись без держави, участі її законодавчих і виконавчих органів у цих складних процесах. Тому особливої ваги набуває регуляторна діяльність держави в умовах перехідної економіки, яка спрямована на утвердження нової економічної системи, коли відбувається перехід від адміністративно-командного устрою суспільного життя до

демократичного. При цьому поряд із причинами, які зумовлюють необхідність державного регулювання ринку в країнах з усталеною ринковою економікою, існують специфічні причини необхідності такого регулювання в постсоціалістичних країнах. До таких причин належать:

- потреба у зруйнуванні основних елементів економічних відносин попередньої системи, яке не може здійснюватись на засадах саморегуляції, без регулювального впливу держави;
- утвердження і розширення сфери дії, функціонування і розвитку ринкових відносин з притаманною їм дією економічних законів;
- якісні зміни у змісті, структурі, формах та юридичному вираженні відносин власності;
- руйнація монополізму виробництва, притаманного адміністративно-командній системі, та його попередження в умовах формування ринкової економіки шляхом встановлення правових засад для обмеження нового монополізму, здійснення державного контролю за дотриманням антимонопольного законодавства;
- формування нових та трансформація існуючих каналів і механізмів фізичного обміну товарами і наданням послуг, руху грошових потоків;
- трансформація загальнонаціональної виробничої та соціальної інфраструктури відповідно до критеріїв ринкової економіки та сучасних науково-технічних досягнень.

Окрім зазначеного, необхідність державного регулювання перехідної економіки визначається її специфічними рисами. Однією з особливостей перехідної економіки є альтернативний характер її розвитку, хоча він має певні межі. Водночас, такий характер перехідної економіки визначає те, що наслідки її розвитку можуть бути варіативними. Безпосередньо вони породжуються невизначеністю перехідного процесу, яка зумовлена зростанням рівня свободи окремих елементів економічної системи. Це притаманне перехідній економіці, в котрій змішані елементи старого і нового її стану, а також існує та різноспрямованість факторів, які впливають на трансформаційні процеси. Через це кількість можливих станів такої економіки зростає, а невизначеність спричиняє значну варіативність результату. В такій ситуації держава за допомогою наявних у неї можливостей має зменшувати невизначеність розвитку та обрати найбільш оптимальний шлях здійснення реформ з їх орієнтацією на позитивні для всього суспільства соціально-економічні результати.

Для перехідної економіки притаманні поява та функціонування особливих перехідних економічних форм. Перехідний стан останніх, несучи в собі “змішаний” зміст, є проявом їх суперечності з системними формами попередньої економіки і служить сигналом про процес її відмирання. Роль державного регулювання щодо таких форм полягає в тому, щоб, використовуючи їх, забезпечити незворотність здійснюваних ринкових перетворень.

Для перехідної економіки притаманний цілий ряд суперечностей економічного, соціального, політичного характеру. Для зменшення їх гостроти,

успішності реформування економічної системи необхідна цілеспрямована регуляторна діяльність держави та використання наявних матеріальних, фінансових, інтелектуальних ресурсів суспільства.

Зазначені проблеми формування ринкової економіки можуть розв'язатись стихійно, а її складові виникнути і спонтанно. Проте такий шлях їх утворення здійснюється у надзвичайно нераціональних формах, у чому переконує досвід багатьох постсоціалістичних країн. Тому держава не може усунути від процесу творення необхідних елементів ринкової економічної системи. Водночас, надмірне регулювання державою економічних процесів теж призводить до негативних наслідків. З огляду на це абсолютизація одного з названих підходів формування ринкової економіки неприйнятна.

Важливим моментом здійснення економічних перетворень у постсоціалістичних країнах є вибір моделі економічних реформ та усвідомлення ролі держави у їх реалізації. При виборі тієї або іншої моделі трансформації адміністративно-командної економіки у ринкову слід враховувати реальний стан її структури і місце в колишньому Радянському Союзі, соціальний клімат у суспільстві, уявлення людей про роль і місце нинішньої самостійної держави в економіці, стан соціального захисту громадян, особливості національної психології, що виявляються в неприйнятті багатьох цінностей, які насаджуються населенню цих країн.

Отже, роль держави на етапі трансформації адміністративно-командної економіки у ринкову якісно відрізняється від її ролі в умовах функціонування уже сформованої, добре відрегульованої ринкової економіки. Самоорганізація, класичним взірцем якої є ринок, властива початковим етапам розвитку товарного виробництва, і тому вона малоефективна в період переходу від однієї системи економічних відносин до іншої. Окрім того, відсутність будь-яких регулюючих начал у період трансформації адміністративно-командної економічної системи у ринкову веде до консервації старих структур і неминучого наростання хаотичних процесів. Це свідчить про те, що механічне перенесення ролі держави з розвинутими ринковими відносинами та сформованим ринковим середовищем на умови країн з перехідною економікою, де таке середовище відсутнє, а ринкові механізми саморегулювання перебувають у зародковому стані, є неприйнятним для усієї політики трансформації економічної системи. Тому необхідна корекція здійснюваних органами державного регулювання економіки реформ з урахуванням набутого досвіду та специфіки умов нинішнього розвитку постсоціалістичного суспільства. У зв'язку з тим, що ринкове середовище трансформованої економіки перебуває у зародковому стані, пріоритетне значення необхідно надати саме його формуванню.

Державне регулювання процесів формування ринкового середовища в перехідних умовах являє собою систему заходів законодавчого, виконавчого й контролюючого характеру, які здійснюються уповноваженими на це державними установами і громадськими організаціями з метою забезпечення умов для ефективного функціонування економіки на ринкових засадах, пристосування деяких елементів попередньої системи до нових

умов господарювання. Його метою є створення об'єктивно необхідних елементів ринкової економіки. З огляду на з цілі й завдання розвитку та функціонування ринкової економіки, держава здійснює регулювання нормативно-правової бази діяльності підприємств, товарних, валютних та фондових бірж, брокерських, маркетингових фірм, посередницьких структур та іншого, намагаючись узгодити економічні інтереси виробників, посередників та споживачів, запобігти "тінізації" економіки, антиконкурентній практиці та дискримінації партнерів.

Особливого значення в умовах трансформування економічної системи набуває проблема збалансованості інтересів і формування відповідних правових норм їх регулювання у напрямі досягнення оптимального поєднання економічних інтересів представників різних форм власності, у тому числі, державної та приватної. У суспільстві, де недавно піраміда економічних інтересів будувалась за схемою "суспільство-підприємство-особа", ігнорування цього напрямку ринкових перетворень викликає політичні збурення, соціальну напруженість та конфлікти. У процесі розробки методів і механізмів оптимального розмежування, врахування і взаємного узгодження приватних і публічних інтересів, необхідно зважати на те, що сучасне суспільство можна побудувати не на підпорядкуванні, а на узгодженні вказаних інтересів, яке можливе для їхньої реалізації. Отже, йдеться про формування такої економічної системи, у якій використовуються ринкові механізми саморегулювання економіки і одночасно зберігається певний ступінь державного впливу на економічні процеси.

Своєрідність ситуації полягає в тому, що держава в перехідній економіці, з одного боку, руйнує попередню економічну систему, а з іншого, виступає основною творчою силою для формування нової. Ця обставина зумовлює те, що до тих функцій, які держава виконує в усталеній ринковій системі, в умовах перехідної економіки долучаються такі, що є тимчасовими, притаманними цьому етапу розвитку суспільства. До них належать ті функції, які пов'язані з формуванням ринкових відносин та механізму ринкового саморегулювання:

- роздержавлення і приватизація державної власності та розвиток приватного сектора;
- демонополізація економіки і створення конкурентного середовища;
- створення економічних інститутів, притаманних ринковій економіці;
- розробка господарського законодавства, адекватного до умов ринкової економіки;
- формування основних інститутів інфраструктури ринку;
- вихід з економічної кризи.

У процесі регулювання державою перехідних процесів доцільно надавати перевагу реалізації цих функцій шляхом запровадження дійових економічних форм такого регулювання у стратегічно важливих секторах економіки. У перехідний період слід забезпечити пріоритет державного регулювання над стихійним ринковим саморегулюванням з його неперебачуваністю і нерідко руйнівними наслідками. При цьому слід запобі-

гати невинуватому втручанню державних структур у ринкові відносини суб'єктів господарювання, які формуються.

Загалом регульовальна роль держави має оцінюватися не за рівнем втручання в ринковий механізм, а за станом забезпечення державою внутрішніх та зовнішніх умов сталого функціонування національної економіки. Для цього вона як своєрідний гарант функціонування і розвитку ринкової системи має підтримувати ті галузі національної економіки, які відіграють виняткову роль у гарантуванні її національної безпеки, незалежності і суверенітету.

Отже, регулювання функціонування й розвитку економіки в умовах її трансформації у ринкову має свої особливості. Вони полягають у тому, що держава має зламати основи попередньої системи і створити основні складові ринкової економіки. При цьому держава, виконуючи ряд тимчасових функцій у перехідній економіці, здійснює регуляторно-створювальну функцію, яка має забезпечити формування і розвиток системи ринкових відносин у постсоціалістичних країнах.

Контрольні запитання та завдання

1. У чому полягає сутність змішаної економіки?
2. Які основні риси характеризують змішану економіку?
3. Охарактеризуйте основні національні моделі змішаної економіки.
4. Чим зумовлена необхідність державного регулювання ринкової економіки?
5. Охарактеризуйте ті проблеми розвитку ринкової економіки, які не можна розв'язати за допомогою механізму ринкового саморегулювання.
6. Які процеси на нинішньому етапі розвитку ринкової економіки зумовлюють необхідність її регулювання державою?
7. У чому полягає суть державного регулювання ринкової економіки?
8. Охарактеризуйте основні етапи становлення державного регулювання ринкової економіки.
9. Які функції виконує держава на сучасному етапі розвитку суспільства?
10. У чому полягає зміст економічних функцій держави в ринковій економіці?
11. Що таке методи державного регулювання ринкової економіки?
12. Охарактеризуйте зміст економічних методів та інструментів державного регулювання ринкової економіки.
13. На чому ґрунтуються адміністративні методи державного регулювання ринкової економіки?
14. Визначте зміст індикативних методів та інструментів державного регулювання ринкової економіки.
15. Які особливості притаманні державному регулюванню економіки в умовах її трансформації у ринкову?

Глава 19

СОЦІАЛІСТИЧНА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

19.1. Соціалістична ідея та основні етапи її розвитку

Існування людства супроводжувалось і супроводжується пошуками шляхів його розвитку на основі реалізації певних ідей. Серед них одне з цільних місць належить соціалістичній. Вона пройшла тривалий шлях свого розвитку: від формування до практичного втілення в життя у ряді країн світу.

Виникнення думки про необхідність втілення в життя соціально справедливих відносин між людьми та рівності між ними пов'язане з поділом суспільства на соціально нерівні класи і групи людей. Остаточному оформленню ідей соціалізму сприяло первісне нагромадження капіталу, котре супроводжувалось зубожінням великих мас населення.

Соціалізм – суспільно-економічний лад, що базується на плюралізмі форм власності при домінуванні державної, загальнонаціональному соціально-економічному плануванні, суспільному управлінні та контролі за розвитком економіки в інтересах людей країни.

Виникнення соціалістичних поглядів сягає в глибину століть. Документальну фіксацію соціалістичних уявлень дослідники знаходять уже у творах Платона. Більш систематизований виклад соціалістичних ідей почався в епоху пізнього Середньовіччя і новітньої доби. У зв'язку з цим у розвитку соціалістичних поглядів виокремлюють декілька етапів.

Слід підкреслити, що на всіх етапах своєї еволюції вони ґрунтувались на досягненнях наук про суспільство, реалістичних прогнозах, революційному романтизмі як окремих осіб, так і великих груп людей, елементах соціальної утопії. В науковій літературі окреслено **декілька етапів розвитку соціалістичного вчення.**

Перший з них характеризується як **етап утопічного соціалізму.** Яскравими теоретиками його основних ідей та положень були Т. Мор, Т. Кампанелла, А. К. Сен-Семон, Ш. Фур'є, Р. Оуен та інші. В їхніх роботах прослідковується розуміння зв'язку між соціальною нерівністю та існуванням приватної власності на засоби виробництва, демократичним самоуправлінням народу, міститься критика приватної власності, експлуатації людини людиною. Теоретики утопічного соціалізму обґрунтовували ідеї централізованої планової системи в межах держави, необхідність ліквідації приватної власності і капіталістичної системи в цілому, намагались обґрунтувати органічний взаємозв'язок гуманізму і соціалізму.

Другий етап визначається як **перетворення соціалізму з утопії на науку.** На цьому етапі формувалися передумови для подальшого розвитку ідей соціалізму, а саме: посилення економічної та соціальної нерівності, розорення дрібних землевласників і ремісників та їх перетворення на пролетарів, широке використання жіночої й дитячої праці, погіршення становища найманих працівників. Все це викликало появу цілого ряду соціалістичних теорій, котрі пропонували приватновласницьку організацію виробництва і розподілу суспільного багатства замінити на суспільну. Провідна роль серед них належить теоретичному доробку К. Маркса та Ф. Енгельса, котрі стали засновниками наукового соціалізму. Основні положення теорії **наукового соціалізму** полягають у тому, що розвиток суспільства визначається економічними законами; капіталістичні виробничі відносини базуються на експлуатації найманої праці, яка створює додаткову вартість, котра привласнюється власниками засобів виробництва. Разом з матеріалістичним розумінням історії, теорія додаткової вартості знаменувала перетворення соціалізму з утопії в науку.

Серед інших складових теорій наукового соціалізму слід виділити положення про те, що капіталістичне виробництво у своєму розвитку все більше набуває суспільного характеру і таким чином вступає в суперечність з приватною формою привласнення його результатів. Зростаючий суспільний характер виробництва породжує необхідність планового регулювання розвитку, погодження дій економічних суб'єктів, на заваді якому стоїть приватна власність на засоби виробництва. З розвитком капіталізму класова боротьба між працею і капіталом поглиблюється, загострюється і неминуче веде до знищення капіталістичних порядків і встановлення нового суспільного ладу – соціалізму.

Зміст **третього етапу** розвитку соціалізму складає **криза традиційних уявлень** про такий суспільний лад і формування його нового бачення. Йдеться про переосмислення теоретичного арсеналу соціалізму, нагромадженого досвіду його втілення в життя у ряді країн світу. Це стосується

марксистської економічної моделі соціалізму та тієї моделі, котра була втілена в ряді країн світової спільноти.

Основоположники наукового соціалізму вважали, що для утвердження нового суспільного ладу необхідно націоналізувати засоби виробництва і на цій основі можна забезпечити раціональне планомірне виробництво матеріальних благ. При цьому вони виходили з того, що результати праці окремих трудових колективів при організації їх виробничої діяльності за загальним планом, визначатимуться суспільством як суспільно необхідні до того, як вироблена продукція дійде до споживача. Отже, праця при соціалізмі, на їхню думку, має безпосередньо суспільний характер, і тому не потребує визнання на ринку за допомогою купівлі-продажу товарів. З цією метою суспільство в особі держави може заздалегідь здійснювати облік основних потреб, в оптимальних пропорціях розподіляти матеріальні фінансові та трудові ресурси, визначати за допомогою планових цін рівень суспільно необхідних витрат щодо кожного виду продукції, їх корисний ефект. Заохочення трудових колективів та окремих трудівників має здійснюватись не за результатами комерційної діяльності, а відповідно до кількісно і якісно затраченої ними праці. Через те, що працівники є колективними власниками засобів виробництва, то вони не продають свою здатність до праці, бо перебувають в однаковому становищі щодо загальнонародних об'єктів власності. Колективна зацікавленість трудівників у примноженні суспільного багатства забезпечить неухильне зростання продуктивності праці та ефективності виробництва. Внаслідок цього основним соціально-економічним наслідком колективної праці буде зростання суспільного добробуту, гармонійний розвиток особи, всіх членів суспільства.

У більш загальному вигляді в цій моделі можна виокремити шість основних складових. Одна з них – економічне зростання і добробут членів суспільства – визначає стратегічну мету соціалістичного суспільства, а п'ять інших – суспільна власність на засоби виробництва, безпосередньо суспільна праця, планомірність соціально-економічного розвитку, відмирання товарної форми робочої сили, розподіл за працею – належать до засобів її досягнення.

Створена К. Марксом і Ф. Енгельсом теорія соціалізму містить обґрунтування необхідності й можливості встановлення в нових умовах гармонійних відносин між людиною та суспільством. В цілому ця теорія має антиринкове спрямування, а соціалізм постає у вигляді асоціації вільних і рівних виробників. Охарактеризована модель називається **державним соціалізмом**.

Модель соціалізму, яка була реалізована в СРСР та ряді країн світу, характеризувалася визначальною роллю держави в економіці і її патерналістським ставленням до всіх членів суспільства. У такому вигляді вона остаточно оформилась та утвердилась після здійснення індустріалізації й насильницької колективізації сільського господарства в умовах масового беззаконня й терору. Здійснення цих перетворень змінило за невеликий

проміжок часу аграрну державу на індустріальну. Останнє стало реальністю і завдяки самовідданій праці народів колишнього СРСР.

Перед Другою світовою війною модель державного соціалізму була реалізована в СРСР та представлена як єдиноправильна, а після її закінчення втілена в життя в цілому ряді країн Східної та Центральної Європи, в Азії, а трохи пізніше – на Кубі. В науковій та навчальній літературі державний соціалізм оцінюється як грубе спотворення ідеї соціалізму, центром якого має бути людина, а не держава. З іншого боку, одержавлений соціалізм служив ідеологічним прикриттям тоталітарного режиму в СРСР та в інших країнах, що дає змогу оцінювати таку модель як наочний приклад суттєвих деформацій у розвитку суспільства на засадах ідей соціалізму.

19.2. Основні риси економічної системи державного соціалізму

Економічна система державного соціалізму характеризується безроздільним пануванням суспільної власності на засоби виробництва. Монопольне становище в її складі належало державній власності. Це породило всезагальне одержавлення економіки та інших складових суспільних відносин. Монопольне становище державної власності утвердилось внаслідок підміни реального усупільнення виробництва формальним, здійсненим у процесі зміни майнової приналежності засобів виробництва.

В колишньому СРСР одержавленою була і колгоспно-кооперативна форма власності. Це проявлялося в жорсткій регламентації виробничої діяльності колгоспів з боку державних органів, нееквівалентному використанні їх коштів для розвитку державних підприємств, нав'язуванні цим господарствам засобів виробництва, котрі не завжди їх задовільняли, у втраті принципів госпрозрахунку у відносинах держави з колгоспами.

Одержавлення поширювалось і на відносини особистої власності, що проявлялося у регламентуванні можливостей збільшення трудових доходів населення за місцем основної і неосновної роботи. Це значною мірою зрівнювало особисті доходи, що гальмувало збільшення оплати праці найбільш кваліфікованих працівників, не породжувало мотивації до високопродуктивної праці, гальмувало соціально-економічне зростання суспільства.

Однією з суттєвих характеристик одержавленого соціалізму було те, що за такого суспільного устрою передбачається, що суспільство є єдиним власником. Однак в такому разі об'єкти власності використовуються не завжди ефективно, господарська відповідальність не конкретизується та не персоналізується за суб'єктами господарювання, а ніби покладається на всіх членів суспільства. Звідси – існування системи економічного утримання, коли за рахунок високорентабельних та ефективних підприємств існували нерентабельні. Тому за неефективну господарську діяльність, як правило, досить часто несли відповідальність ті, хто не мав до цього безпосереднього стосунку.

Поряд з цим відбувалося відчуження працівників від засобів виробництва: вони ставили особами, що віддають свою здатність до праці у розпорядження держави, працюють на державних підприємствах на умовах найму. Здійснена в перші роки існування радянської влади націоналізація засобів виробництва не забезпечила організації виробництва на колективних засадах та реально не підпорядкувала його потребам працівників. Трудові колективи та окремі особи будуть ефективно використовувати засоби виробництва, інші об'єкти власності в тому разі, коли вони зможуть самостійно виконувати більшість функцій управління ними.

Складовою частиною моделі державного соціалізму були відносини адміністративної залежності. Вони реалізувались шляхом підпорядкування більшості підприємств вищим органам державного управління. Відповідн до вказівок останніх та за участі апарату управління підприємств на чолі з їх керівниками визначались параметри планів виробництва продукції, постачальники необхідних ресурсів для виробників, споживачі їх продукції, ціни на неї тощо. Регламентувався і процес розподілу та використання доходів. Результати виробничої діяльності трудових колективів оцінювались залежно від стану виконання планів виробництва продукції або надання послуг. Управління економікою на основі використання команд, адміністративних розпоряджень, унеможливлювало її розвиток шляхом використання ринкових регуляторів (попит і пропозиція, конкуренція тощо) та зміну її структури відповідно до потреб споживачів. Тому одержавленому соціалізму притаманна дефіцитність.

Останню слід розуміти не як нестачу окремих видів продукції, а як **загальний дефіцит**. Він проявлявся у невідповідності пропозиції засобів виробництва і предметів споживання, обсягу та структури виробництва товарів, надання послуг, а також їхньої якості суспільним потребам. Серед інших ознак дефіцитної економіки слід виокремити диктат виробника над споживачем, конкуренцію між споживачами за придбання дефіцитних товарів, що давало змогу монополістам-виробникам підвищувати ціни; наявність прихованої інфляції, лімітування матеріальних ресурсів та їх прямиий розподіл, існування значної кількості планово збиткових підприємств. Все це створювало сприятливі умови для існування тіньової економіки, представники якої вміло використовували вади одержавленого соціалізму та діяли з метою привласнення значних коштів, незважаючи на всякі заборони, норми закону і правила господарювання в умовах цього суспільного устрою.

Одержавленому соціалізму притаманна також **надмірна централізація суспільного виробництва**, яка породжує гіпертрофію вертикальних і нерозвиненість горизонтальних зв'язків підприємств і територій. Радянська держава зосереджувала у своєму розпорядженні лівову частку виробленого продукту (наприкінці 80-х років до 3/4 національного доходу і близько 4/5 валового національного продукту)¹. Така система ставила підприємства й регіони у жорстку залежність від центральних органів державного управління при розподілі матеріальних і фінансових ресурсів,

¹ *Беляєв О.О., Бебело А. С. Політична економія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, – 2001, – С. 264*

до того ж створених ними. Серед товаровиробників значну частку склали великі підприємства, якими було зручно керувати з центру. Досить часто вони були малоефективними, але це не було перешкодою для визначення умов реалізації виробленої ними продукції. З іншого боку, споживачі такої продукції не мали у своєму розпорядженні важелів впливу на монополістів-виробників і тому були змушені погоджуватись сплачувати за дорогу та часто неякісну продукцію.

Деформації економічної системи одержавленого соціалізму значною мірою були зумовлені **бюрократизацією управління**, яка унеможлиблює розвиток самоуправлінських основ такої системи. **Бюрократизм** – система управління економічним та соціальним життям суспільства, яка базується на монополізації функцій певним визначеним колом осіб. Його родовою ознакою є використання службового становища у власних або корпоративних інтересах на шкоду загальносуспільним та державним. До складу бюрократії входить привілейований прошарок державних службовців, наділених певними повноваженнями в межах виконання своїх обов'язків, але використовуваних невідповідним чином. Дж. Б'юкенен, характеризуючи бюрократичну систему, зазначав, що вона не ефективна внаслідок, принаймні, однієї з причин: вона марнотратно використовує ресурси суспільства на догоду фаворитам, довільно дискримінуючи та класифікуючи громадян.¹

Зменшення рівня бюрократизації управління соціально-економічним розвитком суспільства потребує налагодження ділового контролю суспільних інститутів та населення за діяльністю державних структур, позбавлення їх монополії на інформацію, ресурси, вирішення кадрових питань, прийняття управлінських рішень тощо.

До ознак одержавленого соціалізму належить **жорстка залежність економіки від ідеології та політики**, котра виникає у процесі зрощення господарських та політичних структур, адже правляча партія була “керівною і спрямовуючою силою” в економіці та інших складових суспільних відносин, діяла як керівне ядро економічної й політичної влади. Останнє було закріплене і в Конституції. За таких умов держава втрачає свою відносну незалежність від керівної партії та її апарату, а господарська діяльність заганняється в жорсткі ідеологічні рамки, самостійність та ініціативність керівників підприємств не підтримується.

В цілому означені характеристики державного соціалізму сприяли утвердженню екстенсивного типу суспільного відтворення, давали змогу мобілізувати у розпорядження держави значні за обсягами ресурси, спрямовувати їх на вирішення цілого ряду таких життєво важливих проблем, як ліквідація техніко-економічної відсталості, створення військово-оборонного потенціалу тощо. Але поряд з цим хронічний характер мав дефіцит товарів широкого вжитку, продовольства тощо, що є свідченням нездатності цієї системи забезпечити задоволення найнеобхідніших потреб людей.

¹ Б'юкенен Дж. Конституция экономической политики. Расчет согласия. Границы свободы. – М., 1997. – С. 471.

Своєрідною була роль суспільних наук в системі одержавленого соціалізму. Поряд з дослідженням об'єктивних процесів і явищ у світі, його регіонах, в окремих економічних системах вони повинні були пропагувати реальні досягнення та уявні переваги цього суспільного устрою. Поряд з пропагандистською роботою партійних структур, це сприяло деформації суспільної свідомості, коли люди не бачать реальних переваг одержавленого соціалізму, але змушені виявляти зовнішню лояльність до влади.

Неринковий характер одержавленого соціалізму спричинив його розвиток за іншими законами, ніж світове ринкове господарство. Їх дія була викликана слабкою інтегрованістю економічної системи одержавленого соціалізму у світогосподарські зв'язки, орієнтацією соціально-економічного розвитку на власні сили. Все це послаблювало зовнішні впливи на розвиток цієї системи, несло небезпеку відставання у розвитку науково-технічного і технологічного прогресу, зростання добробуту та якості життя населення.

Отже, державний соціалізм являє собою соціально-економічну систему, котра базується на безпосередній функціональній участі держави у розвитку економіки при домінуванні державної власності на основні засоби виробництва, абсолютизації централізованого планування, розподілі за працею. За своєю суттю такий суспільний устрій є адміністративно-командною системою, в якій держава в особі своїх структур, вищих партійних органів визначає суб'єктам господарювання, що, як і кому виробляти, розподіляє ресурси, закріплює за ними постачальників та споживачів. Державний соціалізм сформувався внаслідок, глибоких деформацій в економіці, політиці, соціальній та духовній сферах суспільства і під їх тягарем на певному етапі свого розвитку потрапив у системну кризу.

19.3. Системна криза державного соціалізму і шляхи реформування суспільства

Знищення ринкових механізмів як природного регулятора економічних процесів апріорно позбавляло виробників в умовах державного соціалізму можливості ефективного господарювання. Переважання адміністративних методів господарювання над економічними почало все більше гальмувати соціально-економічний розвиток, що періодично породжувало спроби надати пріоритет іншим методам.

Відмова від жорстких методів контролю за економікою в 50-х роках минулого століття поставила на порядок денний необхідність використання економічних стимулів регулювання суспільного виробництва. Однак застосування останніх замість позаекономічного примусу за відсутності економічної свободи та конкуренції, коли заохочувалось виконання планових завдань, призводило до падіння віддачі кожного карбованця заробітної плати, посилення незбалансованості основних пропорцій розширеного відтворення, загострення дефіцитності. Внаслідок цього все більше зменшувалась дієвість економічних стимулів.

Господарська реформа в СРСР, здійснена в 60-х роках минулого століття, дещо прискорила соціально-економічний розвиток адміністративно-командної системи. Однак після згорання цієї реформи в 70-х роках почався повільний, але реальний спад у радянській економіці.

У цей час під впливом науково-технічного прогресу в ній ускладнювалася структура суспільного виробництва, економічних відносин, а процес привласнення все більше набував багаторівневого характеру. Економічні та соціальні інтереси окремих груп громадян, галузей, підприємств та їх об'єднань, особисті інтереси людей тісно перепліталися із завданнями науково-технічного прогресу. Однак одержавлена економіка, котра оживала лише під впливом команд, що надходили до неї з центру, була не в змозі і в окремих випадках, та і в цілому поєднати економічні інтереси з потребами науково-технічної революції. Все більш очевидно поставала необхідність підвищення ролі індивідуального відтворення, децентралізації економічних структур, надання економічної свободи безпосереднім товаровиробникам. Спроби персоналізувати відносини суспільної власності за допомогою бригадного та сімейного підряду, різних форм кооперації тощо за ініціативою державних структур не дали позитивних наслідків.

Другий етап науково-технічної революції, котрий ознаменувався появою процесорів, ресурсозберігаючих технологій, зростанням ролі людини у виробництві тощо, сформував нові виклики як адміністративно-командній, так і ринковій економічним системам. Економічно розвинені ринкові системи відповіли на це переходом до інноваційного підприємництва як підходу до господарювання на мікрорівні.

На противагу цьому адміністративно-командна економіка входила у все більшу суперечність із назрілими потребами подальшого соціально-економічного розвитку радянського суспільства. Гостро постала проблема забезпечення продовольством, знижувались темпи економічного розвитку, а відповідно, і приросту основного капіталу, погіршувалась динаміка показників ефективності суспільного виробництва, якість продукції. Оновлення машин, обладнання, а також продукції здійснювались в обсягах декількох відсотків. Майже половина робітників і колгоспників була зайнята ручною працею, причому значна їх частина – некваліфікованою. Загострився розрив між платоспроможним попитом та його покриттям. На ринку постійно бракувало товарів повсякденного попиту, на недостатньому рівні надавались послуги.

Як реакція на ці негативні процеси та явища у розвитку одержавленого соціалізму у 80-х роках ХХ ст. радянському суспільству була запропонована стратегія прискорення соціально-економічного розвитку. Однак її реалізація негативно вплинула на ситуацію в економіці та соціальній сфері. Це переконало вище керівництво радянської держави у необхідності здійснення більш радикальних заходів в економіці, що проявилось у спробі не оновити окремі елементи адміністративно-командної системи господарювання, а здійснити її докорінну перебудову.

Програма подальшого реформування цієї системи господарювання містила цілий ряд суперечливих елементів. Впроваджуваний госпо-

дарський механізм ґрунтувався на плануванні соціально-економічного розвитку державної власності та економіки. Виробнича діяльність підприємств, як і раніше, була обмежена фіксованою системою фінансування, дріб'язковою опікою банків. В управлінській діяльності територіальних органів та міністерств домінували адміністративні методи. Власне, до цих складових господарювання додавалася лише активізація товарно-грошових відносин.

У своєму прагненні прискорити соціально-економічне зростання керівництво радянської держави не взяло до уваги економічні можливості системи одержавленого соціалізму. Так, на перших етапах перебудови спостерігалися високі темпи зростання капіталовкладень, поліпшилась динаміка основних загальноекономічних показників, зростав імпорт. Однак висока інвестиційна активність за низької ефективності капіталовкладень призвели до “перегріву” економіки і неминучої в такій ситуації інфляції. Вона виникла спочатку в інвестиційній сфері, а потім поширилася і на всю економіку.

Надалі з усією гостротою постала проблема дефіциту державного бюджету. Внаслідок непередуманих заходів антиалкогольної кампанії, падіння світових цін на нафту, з одного боку, і зростання соціальних витрат, з іншого, дефіцит державного бюджету СРСР зріс із 18 млрд. крб в 1985 р. (1,8% ВВП) до 90 млрд. крб. в 1989 р. (8,7% ВВП).¹

Фактична відміна централізованого контролю над фондами оплати праці підприємств призвела до того, що в 1989 р. вона зросла на 10,9%, а обсяг промислового виробництва – лише на 1,7%.² Зростала невідповідність між попитом та пропозицією на споживчому ринку, погіршилась якість товарів, які на нього надходили.

Системна криза одержавленого соціалізму в середині 90-х рр. спричинила жорстку боротьбу між центральними та новими органами влади в союзних республіках. Вона охоплювала практично все коло життєво важливих проблем їх подальшого розвитку, що врешті-решт призвело до краху адміністративно-командної системи в СРСР.

Окрім Радянського Союзу, криза також охопила і більшість країн колишньої системи соціалізму, що є підтвердженням загальної тенденції розвитку державного соціалізму.

Вихід українського суспільства з цього глухого кута вбачається у здійсненні перетворень в усіх сферах його життєдіяльності. В політичній сфері такі перетворення означають відмову від домінування однієї партії та перехід до багатопартійної системи парламентської демократії; у соціальній – відхід від патерналістського стану держави і здійснення політики рівних стартових можливостей для кожного громадянина; в духовній – засвоєння суспільством та кожним його членом кращих

¹ Народное хозяйство СССР в 1989 г.: Стат. ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1990. – С. 612.

² Перехідна економіка: Підручник / В. М. Гець, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін.; За ред. В. Г. Гейця. – К.: Вища школа, 2003. – С. 34.

надбань людської цивілізації; в економічній – роздержавлення і приватизація власності, становлення регульованої ринкової економіки.

Розвиток останньої супроводжується руйнівними процесами кризового характеру, що негативно впливає на стан усіх складових суспільних відносин. Це потребує регулюючого впливу держави на функціонування і розвиток ринкової економіки. Таке втручання має бути збалансованим, базуватись не на адміністративних методах впливу на економіку, не подавляти активної підприємницької діяльності людей. Те соціальне розшарування населення, яке є об'єктивним процесом розвитку ринкової економіки, необхідно зменшувати за допомогою соціальних компенсаторів.

Кінцевою метою ринкових перетворень у нашій країні є побудова соціальної ринкової економіки, в якій поєднуються принципи свободи ринку з принципами соціальної компенсації. Це потребує кардинальних змін в економіці України, котрі передбачають:

- роздержавлення і приватизацію об'єктів власності, всебічне сприяння розвитку підприємництва;
- формування національного ринку з відносним поділом його на складові та сучасною інфраструктурою, розвиненими ринковими господарськими зв'язками;
- становлення нових мотиваційних механізмів розвитку підприємств та продуктивної зайнятості працівників;
- демонополізацію економіки та упередження формування нових монополій, перехід до вільного ціноутворення у поєднанні з регулюючим впливом держави;
- здійснення грошово-кредитної та фінансової політики, що спрямовані на регулювання грошової маси в обігу;
- створення дієвої системи соціального захисту населення з метою його адаптації до ринкових перетворень та попередження, деградації, пом'якшення ризиків;
- реалізацію активної інвестиційної політики, яка забезпечила б структурну перебудову економіки та її соціальну переорієнтацію.

Отже, ринкові перетворення в економічній сфері постсоціалістичних країн мають спрямовуватись на утвердження засад соціально орієнтованого господарства.

Існування в недалекому минулому цілого ряду держав, де панувала адміністративно-командна система, породило наявність перехідного періоду в їх існуванні.

Контрольні запитання та завдання

1. У чому полягає суть соціалістичної ідеї?
2. Що таке соціалізм?
3. Охарактеризуйте основні етапи розвитку соціалістичної ідеї.
4. Що складає зміст марксистської моделі соціалізму?
5. Розкрийте зміст економічної системи державного соціалізму.
6. Чим були зумовлені деформації в економічній системі державного соціалізму?
7. У чому проявилася системна криза державного соціалізму?
8. До чого зводяться зміни в економіці державного соціалізму?

Глава 20

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІК

20.1. Сутність, необхідність та характерні риси перехідної економіки

На зламі тисячоліть майже в усіх соціалістичних країнах змінився суспільний устрій, і перед політичними силами, котрі прийшли в них до влади, постали завдання здійснення глибоких перетворень в економіці. Їх необхідність диктувалася наявністю в економічній системі одержавленого соціалізму таких її родових ознак, як тотальне одержавлення засобів виробництва і умов праці; абсолютизація централізованого планування; обмеження сфери дії товарно-грошових відносин; витратна система ціноутворення; наявність елементів “зрівнялівки” в оплаті праці; хронічний дефіцит найнеобхідніших предметів споживання; планування бюрократизованих відносин в усіх сферах життєдіяльності суспільства; залежність економіки від ідеології та політики.

Побудована на цих засадах соціалістична економіка певний час демонструвала високі темпи зростання та ефективності виробництва. За відносно невеликий проміжок часу СРСР перетворився на індустріальну державу, став світовим лідером у багатьох галузях промисловості, забезпечив розвиток нових територій і окремих республік.

Однак з часом темпи соціально-економічного поступу системи державного соціалізму почали уповільнюватись, чітко окреслилось відставання від економічно розвинених країн світу у рівні та якості життя населення,

все більше посилювались диспропорції суспільного відтворення, хронічного характеру набувала неспроможність економіки ефективно і в повному обсязі використовувати досягнення науково-технічного процесу. Це свідчило про кризу адміністративно-командної системи внаслідок загострення притаманних їй соціально-економічних суперечностей.

Серед них слід виділити найбільш суттєві. По-перше, між формальною загальнонародною власністю на засоби виробництва і фактичним розподілом ними державно-партійним апаратом; по-друге, між загальною централізацією та одержавленням економіки й ініціативою і самостійністю виробників; по-третє, між централізованим розподілом ресурсів та благ і необхідністю своєчасного і повного задоволення постійно зростаючих потреб платоспроможних виробників і споживачів, що проявлялося у вигляді сформованої економіки тотального дефіциту; по-четверте, волонтаристським підходом до розв'язання нагальних соціально-економічних проблем розвитку суспільства і необхідністю управління економікою на основі не лише прямого, а й зворотнього зв'язку; по-п'яте, між проголошеним розподілом матеріальних благ відповідно до кількості та якості праці і переважно їх зрівняльним розподілом.

Наявність цих суперечностей в економіці державного соціалізму об'єктивно потребує переходу до такої системи господарювання, яка демонструє здатність адаптуватись до науково-технічних та організаційних змін у сфері матеріального і нематеріального виробництва, націлює товаровиробників на раціональне використання обмежених ресурсів, забезпечує задоволення особистих і суспільних потреб, відкрита для взаємодії з іншими країнами.

*Період, протягом якого в економічній системі країни або групи країн відбуваються суттєві зміни, спрямовані на утвердження нових відносин, називається **перехідним**. Як правило, економіка такого етапу називається **перехідною**.*

Через те, що основними елементами економічної системи є продуктивні сили, соціально-економічні, організаційно-економічні відносини та господарський механізм, то в перехідний період відбувається докорінна трансформація кожного з цих елементів. Тому по своїй суті перехідна економічна система – *це такий її стан, коли в кожний конкретний етап свого розвитку суспільство переходить від однієї цілісної системи економічних відносин до іншої*. Головна мета цього переходу полягає в утвердженні нових, більш прогресивних виробничих відносин в суспільстві.

В історичному русі економічних систем виділяється *три стадії: формування; відтворення і розвиток на власній основі; розпад*. Перехідним є процес, у якому одна система перебуває в стадії формування, а інша – на стадії розпаду. Він може тривати десятки, сотні років або тисячоліття. Розвиток нашої цивілізації характеризувався тим, що, наприклад, первісне людське стадо було перехідною формою від тваринного світу до людського суспільства. Така форма порівняно з пізнішими, більш зрілими економічними системами, існувала досить тривалий час. В історичному

процесі руху економічних систем був перехідний період від рабовласництва до феодалізму, від останнього до капіталізму. Певний відрізок часу тривав і перехідний період від капіталізму до соціалізму в межах колишнього СРСР. Тривалість кожного з цих періодів була різною і зменшувалась при наближенні до наших часів.

Розпад економічної системи державного соціалізму породив проблему її перетворення на іншу, більш продуктивну систему. Багатолітній досвід країн світу свідчить про те, що такою системою може бути соціально орієнтована ринкова економіка, котра забезпечує високу ефективність господарювання та динамічний соціально-економічний розвиток суспільства. Її модель сформувалася на основі перегляду уявлень про те, що ринкова економіка уявляється з кризами та негативними соціальними явищами і процесами, а планова економіка – з соціальним розвитком. Цьому була протиставлена модель поєднання принципу свободи ринку із соціальною компенсацією.

Основоположними структурними елементами соціальної ринкової економіки виступають:

- забезпечений правовою державою рамковий порядок, який регулює приватну автономію учасників ринку;
- прозорий та справедливий конкурентний порядок;
- валютний порядок, що забезпечується незалежним центральним банком;
- гідний людини суспільний порядок, що ґрунтується на економічній свободі.¹

З урахуванням особливостей попереднього етапу розвитку постсоціалістичних країн, позитивних рис та переваг охарактеризованої моделі, кінцеву мету ринкової трансформації економічних систем постсоціалістичних країн, складає формування основ соціальної ринкової економіки. Така трансформація передбачає модернізацію політичного та адміністративно-територіального устрою, зміни у внутрішній та зовнішній політиці, ідеологічних засадах розвитку постсоціалістичних суспільств.

У науковій та начальній літературі *виокремлюють постсоціалістичну трансформацію*, яка здійснюється в країнах СНД, Східної та Центральної Європи і Балтії, та *посттоталітарну трансформацію* у вигляді кардинальних реформ в КНР та В'єтнамі. Останнє передбачає розширення сфери ринкових відносин при збереженні влади комуністичних партій.

Отже, перехідна економіка характеризує проміжний етап у розвитку суспільства, на якому відбувається докорінна трансформація економічної системи. Зміст перехідної економіки складає формування нових елементів обраної суспільством моделі економічної системи. Воно дасть змогу в процесі здійснюваних змін новим елементам стати повнішими, а саму систему перетворити на цілісну.

¹ Соціально ринкова економіка: орієнтир для України / Р. Клапгам, М. Ломанн, О. Олійник та ін., за ред. Р. Клапгама. – 2-е вид. – К.: ФАДА ЛТД, 2006. – С. 4.

Перехідна економіка відрізняється від усталеної, ринкової, адміністративно-командної або змішаної цілим рядом специфічних ознак. Серед них слід виокремити наявність в ній **перехідних економічних форм**, котрі віддзеркалюють саме перехідний стан економічної системи, котрий передбачає поєднання нового і старого. Ці форми виражають взаємозв'язок між новим і старим, суперечливість розвитку перехідної економіки.

Наступною ознакою перехідної економіки є її **нестійкість**. Вона породжена тим, що на відміну від стабільної економічної системи, у якій зміни охоплюють ті її складові, що стосуються переважно механізму її функціонування, в перехідних системах зміни стосуються їх розвитку. Внутрішньо нестійкий характер перехідної економіки зумовлений постійним пошуком і апробацією нових форм організації господарського життя, котрі відповідали б умовам постсоціалістичного суспільства.

Для перехідної економіки притаманні **альтернативність і багатоваріативність розвитку**. В основі першої ознаки лежить співвідношення соціально-політичних сил, які виражають різноманітність прагнень, цілей щодо майбутнього устрою і впливають на вибір і реалізацію тих або інших форм, методів, прийомів здійснюваних перетворень. Боротьба між ними не гарантує наперед визначеного результату, і тому виникає багатоваріативність розвитку, коли прагнення щодо трансформації попередньої економічної системи будуть реалізовані у великому наближенні до поставленої мети. В такому разі прагнення щодо трансформації попередньої системи вважаються успішними. Якщо вона повертається у модифікованому вигляді до попереднього стану або зникає, то такі перетворення були безуспішними.

Тісно пов'язана з останнім невизначеність здійснюваних перетворень у перехідній економіці. Вона породжується тим, що учасники ринкових перетворень поряд з поставленою метою розробляють механізми та певний набір засобів досягнення поставленої мети. Але при цьому існує неспівпадіння теоретично визначеної і практично реалізованої мети, яке породжене непередбачуваними обставинами та здатністю системи до самоорганізації, що саме по собі викликає невизначеність результатів здійснюваних перетворень.

Специфічною ознакою перехідної економіки є її **історичність**. Це означає, що її існування обмежене в часі. В її розвитку настане момент, коли вона перейде в якісно новий стан. Це зумовлено природно-економічними, регіональними, політичними, соціальними та ідеологічними особливостями країн з перехідною економікою.

Отже, перехідній економіці притаманний цілий ряд ознак, що виокремлює її з-поміж інших економічних систем, надає специфічного характеру процесам і явищам, що в ній відбуваються.

Успішність або негативні результати ринкових перетворень значною мірою залежать від того, наскільки вони є цілеспрямованими і керованими з боку суспільства. Це потребує вибору суспільством прийнятної концепції та визначення основних завдань ринкових перетворень.

20.2. Концепції та основні завдання переходу постсоціалістичних суспільств до ринкової економіки

Економічною наукою та практикою здійснення ринкових перетворень сформовано дві основні концепції ринкових перетворень у постсоціалістичних суспільствах.

Зміст однієї з них передбачає поступовий еволюційний перехід до ринкової економіки шляхом зміни потоку ресурсів. Суб'єкти підприємництва поступово пристосовуються до нових умов та починають активно впливати на обсяги виробництва, споживання, напрями та розміри вкладень капіталу. Держава не усувається, а навпаки відіграє активну роль у здійснюваних перетвореннях. Її роль полягає в тому, щоб поступово замінювати складові адміністративно-командної економіки на ринкові елементи. З цього приводу усталеною є думка про те, що держава має пом'якшити такі соціально-економічні наслідки ринкових перетворень, як зменшення обсягів виробництва, падіння рівня і якості життя населення, що дасть змогу спрямувати процес перетворень у регульоване русло, дасть змогу обрати найбільш раціональні шляхи їх здійснення.

Позитивні результати такого підходу до трансформації економіки у ринкову демонструє Китайська Народна Республіка. З 80-х років ХХ ст. для економіки цієї держави характерна висока динаміка зростання валового внутрішнього продукту – 11-12% на рік.¹ Китай посідає провідне місце у світі з виробництва тканин, велосипедів, побутової техніки, сталі, кольорових металів, хімічних волокон, електроенергії, м'яса та жирів.

У цій країні адміністративно-командна система господарювання не руйнується, а реформується відповідно до завдань кожного етапу трансформації. Ринкові перетворення здійснюються насамперед там, де для цього є найбільш сприятливі умови, і контролюються ті сфери господарської діяльності, де це необхідно. Так, радикальні економічні реформи здійснювались у пріоритетних галузях економіки Китаю. Це були галузі, де можна було очікувати найшвидшого ефекту: транспорт, сільське господарство, переробні галузі, підприємництво. Водночас створювались передумови для посилення самостійності підприємств та їх відповідальності за результати діяльності, реалізувалась політика „стимулюючого оподаткування”, тобто самодостатнього привласнення підприємствами свого прибутку. Широко запроваджувались такі системи господарювання як підрядна, орендна, акціонерна, що зумовило вдосконалення механізму стимулювання праці та виробництва, зниження витрат, зростання прибутків, розширення самофінансування державних та приватних підприємств.

Відповідно до цієї концепції легалізується та розвивається приватний сектор, що дає змогу досягти динамічної рівноваги на споживчому ринку;

¹ *Заблюцький Б. Ф.* Перехідна економіка. Посібник.–К.: видавничий центр „Академія”, 2004. – С. 17.

лібералізуються ціни на ресурси, але зберігається державний контроль за ними; ринкові механізми впроваджуються насамперед у виробництво та збут товарів, а потім і вкладення капіталу; формується двосекторна модель економіки з переважанням приватного сектора в галузях, що споживають ресурси, та державного і того, що контролюється нею, секторів.

Концепція „шокової терапії” за своїм змістом передбачає здійснення радикальних змін в економічній системі, що забезпечить швидкий перехід до досконалого ринкового середовища, котре розвивається на засадах ринкової рівноваги. Нею передбачається одномоментна лібералізація цін; проведення протягом 1-2 років радикальних антиінфляційних заходів, спрямованих на досягнення стабільності в економіці; максимально можливе усунення держави від регулювання економічного розвитку; перехід підприємств на повну фінансову самостійність; відмова від більшості субсидій.

В основу цієї концепції покладено сучасний варіант ліберальної ринкової теорії, побудованої на ідеях монетаризму. Провідне місце серед них займає постулат про те, що ринок є найефективнішою формою економічних відносин. Тому приведення в дію ринкових механізмів саморегуляції дасть змогу швидко пройти етапи ринкової трансформації економічної системи. Суб'єкти підприємницької діяльності у процесі ринкового обміну створюють відповідні норми та правила взаємодії без втручання держави. Однак таке твердження не можна абсолютизувати. Практика ринкових трансформацій за цим сценарієм дає далеко не однозначні результати.

Найбільш послідовно така концепція ринкових перетворень була реалізована в Польщі, де для її втілення в життя були сприятливі умови. Однак у більшості постсоціалістичних країн охарактеризовані концепції у чистому вигляді не використовувались. Вибір тієї або іншої концепції ринкових трансформацій значною мірою залежить від стартових умов соціально-економічного, політичного плану. Але незалежно від обраної моделі трансформації адміністративно-командної системи її кінцевий результат визначальною мірою залежить від рівня державного управління, політичної волі реформаторів. Це особливо актуально для України, де існують особливо яскраві прояви незадовільного ходу ринкових реформ в економіці.

До основних завдань перехідного періоду належать:

- **реформування** відносин власності шляхом створення умов для утвердження тих з них, котрі притаманні ринковій економіці;
- **роздержавлення**, що передбачає обмеження втручання держави в економіку, відмову від прямого державного управління нею;
- **приватизація** за допомогою переходу у приватну власність основної частки державної власності;
- **демонополізація** економіки через створення конкурентного середовища, його подальший захист, подолання всіх форм монополії;
- **лібералізація цін**, яка здійснюється за допомогою ліквідації державного контролю за цінами на лівову частку товарів та послуг,

- утвердження свободи торгівлі та підпорядкування підприємницької діяльності у цій сфері економічним законам ринку;
- **макроекономічна стабілізація**, котра передбачає мінімізацію дефіциту державного бюджету, відхід від надлишкового випуску в обіг грошей, припинення пільгового кредитування, тобто чинників інфляції;
  - **створення** сучасної ринкової інфраструктури;
  - **формування** дієздатної системи соціального захисту населення.

20.3. Основні закономірності еволюції перехідної економіки

Трансформація адміністративно-командної системи у ринкову передбачає значний спектр змін. Деякі з них мають невідворотний характер і тому в науковій та навчальній літературі розглядаються як закономірності.

Перша з них – **втрата державою функцій монопольного розпорядження ресурсами**. Вона полягає в тому, що держава відходить від одноосібного розпорядження ресурсами, втрачає монопольну владу на прийняття рішень у сфері управління економікою. Внаслідок прийняття ініційованих нею законодавчих актів держава діє відповідно до них і перетворюється на такого ж суб'єкта ринку, як і інші учасники (приватні та колективні підприємства, фізичні особи, їх об'єднання тощо).

По-друге, у процесі зміни економічної ролі держави формується значний арсенал засобів її впливу на всі сторони господарської діяльності в суспільстві. Вона має можливість в нових умовах використовувати як більш гнучкі, так і дієвіші засоби регулювання, функціонування та розвитку економіки. Йдеться про податкові, кредитні, валютні та інші регулятори, які використовуються для регуляторного впливу на діяльність всіх учасників ринкових відносин.

По-третє, через те, що формування ринкових відносин – тривалий процес, то в умовах перехідного стану економіки можлива участь держави у виконанні нею успадкованої від попередньої системи виробничих функцій. Крім цього, за нею залишається фінансування соціальної сфери, фундаментальної науки, освіти, охорони навколишнього середовища тощо.

Другою закономірністю розвитку перехідної економіки є **бюджетна криза**. Її наявність тісно пов'язана зі зміною статусу держави в економіці. У спадок від Радянського Союзу Україна отримала потужну промисловість, сільське господарство, інші галузі, розгалужену соціальну сферу, значні за чисельністю збройні сили, котрі за винятком виробничої сфери, утримувались за рахунок державного бюджету. На перших етапах ринкових трансформацій зберігалось намагання держави фінансувати ці сфери і види діяльності. Але в усіх країнах СНД дохідна частина державного бюджету у 90-х роках ХХ ст. різко скоротилася внаслідок катастрофічного падіння обсягів виробництва. Значний негативний вплив на стан

доходів державного бюджету мали недосконалість податкової системи, відтік капіталів за кордон, суттєве зростання масштабів тіньової економіки. Внаслідок цього дефіцит державного бюджету став хронічним і практично неминучим явищем для більшості постсоціалістичних країн.

Третьою закономірністю розвитку перехідної економіки вважається **трансформаційний спад**. Він породжений глибокою економічною кризою, котра виникає внаслідок відсутності скоординованості дій між суб'єктами господарської діяльності. Коли планово-директивні механізми координації господарської діяльності розвалені, а ринкові, навіть у поєднанні з державним регулюванням, ще не створені або недостатньо дієві, то це і виливається у спад в соціально-економічному розвитку. До того ж, адміністративно-командній економіці був притаманний, з одного боку, хронічний дефіцит, а з іншого – значні обсяги продукції, котра не знаходила збуту. Для більшості постсоціалістичних країн притаманна масштабність і глибина падіння економіки в умовах трансформаційного спаду. В Україні за 1990-1994 рр. обсяги валового внутрішнього продукту зменшились на 45,6%, промислового виробництва – на 40,4%, сільськогосподарського – майже на третину.¹

Орієнтація України на побудову соціально орієнтованої ринкової економіки передбачає здійснення державою сукупності цілеспрямованих заходів з метою формування конкурентного середовища для всіх суб'єктів господарювання. До основних з них належать:

- демонополізація державного сектора національної економіки як одна з визначальних передумов утвердження ринкових відносин;
- абсолютне і відносне скорочення виробництва неконкурентоздатної продукції, переорієнтація підприємств базових галузей на новітні види продукції і технології, прискорене оновлення основного капіталу і системи управління виробництвом;
- прискорене розширення виробництва товарів широкого вжитку на основі новітніх засобів виробництва і технологій, забезпечення конкурентоспроможності цих товарів на внутрішніх і зовнішніх ринках;
- формування інфраструктури ринкової економіки, здатної забезпечити розвиток і вдосконалення господарських зв'язків;
- широке впровадження в господарську діяльність сучасних засобів комунікації, що дасть змогу включитися і ефективно реагувати на зміни у зовнішньому середовищі суб'єктам підприємництва;
- утвердження дієвих механізмів соціального захисту основної маси громадян від негативних наслідків нецивілізованого первісного нагромадження капіталу.

Вирішальний вплив на здійснення ринкових перетворень має інституціональна ринкова трансформація. Її головна мета полягає у створенні економічного механізму, який стимулює ефективне функціонування всіх

¹ Послання Президента до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році”, – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2001. – С. 25.

суб'єктів господарювання і розвиток інститутів ринку. Зміст ринкової трансформації в перехідній економіці полягає у виникненні, розвитку та утвердженні прав економічної поведінки суб'єктів підприємництва в ринкових умовах та ліквідації правил і установ, притаманних адміністративно-командній системі господарювання.

В умовах України інституціональні перетворення не повинні ігнорувати суттєву роль держави у розвитку економіки. Спроби усунути її від регулювання економіки в недалекому минулому обернулося для нашого суспільства значними соціально-економічними втратами. Це також загальмувало реформування економічної системи України.

Інституціональні перетворення у постсоціалістичних країнах необхідно здійснювати послідовно і комплексно, щоб в кінцевому підсумку була створена цілісна і взаємопов'язана система інститутів, здатних забезпечити ефективне функціонування і розвиток ринкової економіки на власній основі. Фрагментарність ринку не сприяє ефективному функціонуванню ринкової економіки.

Наявність перехідної економіки потребує відповідної економічної політики. Вона має містити науково обгрунтовану, цілеспрямовану і послідовну діяльність держави, спрямовану на здійснення ринкових перетворень з метою утвердження сучасної ефективної економічної системи. Економічна політика держави в перехідній економіці базується на зміні централізованого регулювання ліберальним. В умовах ринку чітко розмежовані функції управління і регулювання економічними й соціальними процесами між державою та підприємствами. Держава формує і здійснює політику забезпечення найбільш загальних національних напрямків розвитку суспільства, а підприємства – політику продуктивного і ефективного функціонування праці та капіталу. Довгострокова мета такої політики полягає у структурній перебудові економіки, формуванні суб'єктів ринку, створенні високотехнологічного і конкурентоспроможного виробництва матеріальних благ та надання послуг, забезпечення стійкого економічного зростання.

Контрольні запитання та завдання

1. *Що таке перехідна економіка?*
2. *У чому проявлялась криза адміністративно-командної економіки?*
3. *Які риси притаманні перехідній економіці?*
4. *Охарактеризуйте зміст основних концепцій переходу постсоціалістичних країн до ринкової економіки.*
5. *Які основні завдання необхідно виконати постсоціалістичним країнам у процесі переходу до ринкової економіки?*
6. *Розкрийте зміст основних закономірностей еволюції перехідної економіки.*

РОЗДІЛ VI

СУЧАСНЕ СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Глава 21. Закономірності розвитку світового господарства

Глава 22. Форми міжнародних економічних відносин

Глава 23. Економічні аспекти глобальних проблем

Глава 21

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

21.1. Поняття і структура сучасного світового господарства

Суспільне відтворення в окремо взятій країні базується на економічних законах, що діють в її межах. Водночас розвиток міжнародного поділу праці, світової торгівлі призводять до того, що процес суспільного відтворення у все більшій мірі залежить від зовнішніх щодо кожної окремої країни факторів. Їх дія пов'язана з існуванням світового господарства.

Світове господарство виникло внаслідок тривалого історичного процесу розвитку продуктивних сил та виробничих відносин окремих країн. У вигляді відповідної системи воно оформилося в кінці XIX – на початку XX ст. як результат діяльності міжнародних корпорацій та формування колоніальних імперій. До складу світового господарства як системи входять різномірні складові. Вони значно відрізняються одна від одної соціально-економічним рівнем розвитку, структурою національної економіки, станом продуктивних сил. Однак розвиток цих неоднорідних складових системи світового господарства перебував під впливом таких загальносвітових процесів, як розгортання промислової революції, кардинальні зміни у продуктивних силах.

Світове господарство – це сукупність національних економік, пов'язаних міжнародним поділом праці, виробничими, торгівельними, фінансовими та науково-технічними зв'язками. Його найважливішою

рисою є взаємопов'язаність та взаємозумовленість процесу суспільного відтворення капіталу в межах єдиного світового господарства, єдність національних господарств.

Найважливішими підсистемами світового господарства є національні економіки, міжнародні економічні відносини та міжнародні економічні організації. Їх взаємодія в кінці ХХ ст. ознаменувалась тим, що світове господарство все більше набувало ознак цілісності внаслідок активізації економічної взаємодії між країнами світової спільноти та їх господарського зближення. Об'єктивний характер прориву національної замкненості зумовлений тим, що в сучасних умовах вона є нерациональною, адже позбавляє економіку відособленої країни переваг, що породжує міжнародний поділ праці та її кооперація. До того ж, економічна замкненість народного господарства окремих країн в сучасних умовах практично неможлива.

Економічна взаємодія у світовому господарстві відбувається як у сфері безпосереднього виробництва шляхом виробничої кооперації та спеціалізації, так і у сфері обігу у формі обміну товарами і послугами. Така взаємодія існує і у сфері науково-технічних зв'язків та фінансів.

Міжнародні економічні зв'язки є похідними від економічних відносин в окремих країнах, але їх розвиток має значний вплив на розвиток національних економік. Ці зв'язки виникають між суверенними державами і тому в більшості випадків контролюються та регулюються державою. Кожна з країн має свою особливу систему такого впливу на міжнародні економічні зв'язки. Рух ресурсів у сфері міжнародних економічних зв'язків менш мобільний, ніж у межах національних економік, що значно впливає на механізми конкуренції, ціноутворення тощо. У межах світового господарства немає єдиної грошової системи, і у міжнародних економічних зв'язках використовуються валюти окремих країн. Все це є свідченням того, що міжнародні економічні зв'язки функціонують і розвиваються під впливом ряду специфічних факторів.

Основними суб'єктами світового господарства є держави світу з належними їм національними економіками, транснаціональні корпорації (ТНК), міжнародні економічні організації.

Посилення взаємозалежності, подолання національної замкненості економік окремих країн, зростання цілісності світового господарства породжується дією ряду факторів. Серед них слід назвати загальність НТР, освоєння досягнень якої потребує спільних зусиль і дій країн світу. Самостійно жодна з них не може використати досягнення людства в галузі науки і техніки. Значний вплив на зазначені процеси має інтернаціоналізація виробництва і обігу на основі міжнародного поділу праці та її інтеграції в межах міжнародних економічних зв'язків. У цьому ж напрямі діє динамічний розвиток світової інфраструктури у вигляді світової транспортної системи та мережі комерційної і комунікаційної інформації, єдиної системи науково-технічної інформації, формування уніфікованої статистичної звітності.

З метою недопущення значних соціально-економічних втрат внаслідок некерованого розвитку міжнародних економічних зв'язків зростає роль держави як їх регулятора, що надає їм ознак функціональної та структурної впорядкованості.

Необхідність більш тісної взаємодії між національними економіками світового співтовариства диктується і наявністю глобальних проблем, які постали перед людством.

Взаємодія між складовими світового господарства перебуває під впливом і опосередкованих факторів, насамперед політичних. Вони можуть сприяти подальшому зближенню господарської діяльності окремих країн в тому разі, коли відсутня їх дискримінація, перетворення у нерівноправних партнерів. Останнє, як правило, викликає відцентрові тенденції, коли національні економічні інтереси переважають над інтернаціональними.

Отже, **світове господарство постає як цілісна економічна система сучасного світу у вигляді взаємодіючих, взаємопов'язаних технологічними, економічними та соціальними відносинами національних господарств.** Ця цілісність базується на загальносвітовому характері сучасних продуктивних сил, створених протягом всієї історії існування і розвитку людства. Світове господарство – це надбання всього людства і мало б служити задоволенню його потреб та враховувати інтереси тих країн, які входять до його складу.

Структура сучасного світового господарства постає як світовий ринок товарів і послуг, світовий ринок робочої сили, світовий ринок технологій, міжнародна валютна система, міжнародна кредитно-фінансова система.

Світове господарство охоплює практично всі країни світу, котрі як самостійні економічні суб'єкти здатні відповідною мірою впливати на функціонування його окремих складових та всієї системи світогосподарських зв'язків. Кожна з цих країн має свої історичні, економіко-географічні, національні, соціально-політичні, релігійні та інші особливості, які по-різному впливають на їх соціально-економічний розвиток, роль і місце у світовому господарстві. Це породжує необхідність класифікації країн світового господарства відповідно до певних критеріїв. Одним з них є рівень розвитку ринкових відносин. Відповідно до цього критерію у складі сучасного світового господарства існує група країн з розвинутою ринковою економікою (економічно розвинуті країни), країни з ринковою економікою, яка розвивається (нові індустріальні країни, середньорозвинені країни, малорозвинені країни), країни з перехідною до ринку економікою (постсоціалістичні країни).

Групу економічно-розвинених країн складає 25-30 держав. Чільне місце серед них належить так званій “великій сімці” — США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Канада. В цих країнах сконцентровані найсучасніші технології, а їх частка у світовому промисловому виробництві складає приблизно 60%, а у світовій торгівлі — 65%.

До найбільш чисельної групи належить приблизно 140 держав Азії, Африки, Центральної і Південної Америки, де мешкає понад 2/3 населення Землі. До них належать країни з **ринковою економікою, яка розвивається**. Частина цих країн в недалекому минулому мала статус колоній, вони значно диференційовані за рівнем економічного розвитку. За роки своєї незалежності ними досягнуті певні успіхи у соціально-економічних перетвореннях, але переважній більшості з них ще не вдалося скоротити своє відставання від найбільш розвинених країн світу. Виняток складають країни-експортери нафти і група так званих “нових індустріальних країн” – Сінгапур, Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Бразилія, Мексика, Малайзія, Таїланд та деякі інші. Цим державам вдалося оновити структуру економіки, шляхом пристосування її до умов розвитку, які диктує науково-технічний прогрес, забезпечити високі темпи зростання і чільне місце серед провідних світових експортерів високотехнологічної продукції та надання високоякісних послуг.

Групу країн з **перехідною економікою** представляють приблизно 30 держав колишнього СРСР, Центральної і Східної Європи та Азії, що трансформуються в напрямку утвердження ринкової економіки. Позитивними підсумками минулих років перетворень у більшості цих країн є, насамперед, відмова від директивного планування та розподілу матеріальних ресурсів, адміністративного регулювання цін і заробітної плати, ліквідація хронічного дефіциту товарів і монополії державної форми власності та державної монополії зовнішньої торгівлі, здійснення приватизації і формування ринкової інфраструктури. Водночас, трансформація колишньої економічної системи у ринкову супроводжувалася значними соціально-економічними втратами населення. Серед них слід виділити значний економічний спад і безробіття, різке зниження реальних доходів населення та поглиблення його соціального розшарування, скорочення витрат держави на розвиток соціальної інфраструктури і зростання державного боргу, збільшення відставання від найбільш розвинених держав світу. Інтенсивність процесів трансформації командно-адміністративної економічної системи, гострота проблем, які виникають, і тенденції розвитку ринкових відносин, що формуються, значно відрізняються в конкретних постсоціалістичних країнах. Так, у Польщі, Чехії, Словенії, Угорщині і Словаччині спад виробництва ВВП закінчився ще в 1993-1994 рр., а в Україні затяжна економічна криза тривала аж до 2000 р.

Щодо цієї групи країн, то їх місце у структурі світового господарства нині ще чітко не визначене. Але з певністю можна стверджувати, що в майбутньому відбудеться їх диференціація, частина з них займе місце на периферії або напівпериферії світового господарства.

Невеликою, але якісно відмінною групою країн є країни соціалістичного вибору. До її складу входять декілька держав, що продовжують будувати чи заявляти про будівництво соціалізму на своїй території. Це Куба, КНДР, а також, зі значними застереженнями, КНР і СРВ.

Отже, світове господарство утворюють групи країн з різним рівнем соціально-економічного розвитку.

Світове господарство належить до складних економічних систем, що сформувалося у процесі тривалого історичного розвитку міжнародних економічних відносин, і протягом свого розвитку пройшла декілька етапів.

21.2. Основні етапи становлення та розвитку світового господарства

Історично першими формами міжнародних економічних зв'язків були міжнародна торгівля, міграція робочої сили, валютно-кредитні відносини, які зародились ще в епоху рабовласництва. Тоді сформувались регіональні центри торгівлі в Середземномор'ї, Південній та Південно-Східній Азії, де гроші різних країн обмінювались між собою і ставали об'єктом купівлі-продажу. Існувала така професія як мінняли. Великі торговельні общини застосовували комерційний кредит, який надавався організаторам заморських експедицій. Трудова міграція існувала переважно у примусовій формі торгівлі рабами. Ці процеси започаткували формування світового ринку, провідна роль серед яких належала міжнародній торгівлі.

Вона була основною формою міжнародних економічних зв'язків в епоху капіталізму вільної конкуренції. Процес створення світового ринку набув нового імпульсу після формування в середині XIX ст. у провідних країнах світу великої фабрично-заводської індустрії, яка вже не могла існувати без світового збуту. Протягом розвитку масового виробництва світовий ринок почав переростати у світове господарство, що означало вихід на перший план замість переважно торгових відносин виробничих зв'язків. В основі останнього лежав вивіз капіталу. Позитивний вплив на становлення світової торгівлі справили новітні на той час засоби транспорту і зв'язку та утвердження ринкових відносин спочатку в Західній Європі, а потім і в інших регіонах світу. Внаслідок цього наприкінці XIX ст. сформувався світовий ринок товарів і послуг як сукупність їх національних ринків.

Одночасно створюються можливості і виникає необхідність у посиленні руху між країнами капіталу, робочої сили, технологій тощо. Це призвело до того, що національні економіки були втягнуті в обмін між ними не тільки товарів і послуг, а й рух інших економічних ресурсів. За таких умов на межі XIX-XX ст. остаточно сформувалось світове капіталістичне господарство, яке охоплювало рух товарів, послуг, а також факторів виробництва між країнами світу.

Однак з 20-х років минулого століття світове капіталістичне господарство втратило всеохоплюючий характер у зв'язку із утвердженням в ряді країн на різних континентах світу адміністративно-командної системи господарювання. Це призвело до відокремлення країн, де панувала адміністративно-командна система, від світового господарства, яке розвивалось на засадах ринкових відносин.

Утворення світового ринку, а потім і світового господарства, налагодження тривалих торгових, виробничих і фінансових зв'язків між різними країнами означало кінець національної відособленості країн світу хоча б у галузі економіки.

Після Другої світової війни процес включення національних економік у світове господарство почав розвиватись у таких напрямках:

- послаблення митних і адміністративних бар'єрів на шляху вільного переміщення товарів, капіталів, робочої сили, технологій;
- посилення тенденцій до інтеграції національних господарств у окремих регіонах;
- розширення масштабів і відповідальності ТНК та перетворення їх у провідну ланку міжнародного обміну;
- підвищення ролі і значення національних, валютно-кредитних, фінансових і торгових організацій;
- збільшення взаємозалежності провідних промислових центрів і ресурсодобувних країн в умовах виникнення і загострення енергетичної кризи;
- посилення ролі держави у сфері міжнародних економічних відносин.

Останнє проявляється у вивозі капіталу державою, її участі в інтеграційних процесах, розробці і реалізації різноманітних проектів погодження політики, правових документів, які регламентують різні аспекти міжнародних економічних відносин між країнами у фінансовій, кредитній, валютній, податковій, сільськогосподарській, митній та інших галузях.

У другій половині ХХ ст. розвиток світового господарства відбувався під впливом НТР та зростання ролі держави. Останнє проявлялося у повсюдному послабленні митних та адміністративних бар'єрів на шляху переміщення товарів, капіталів та робочої сили; посиленні тенденції до формування інтеграційних об'єднань в усіх регіонах світу; розширенні масштабів та сфер діяльності транснаціональних корпорацій та перетворенні їх у провідну ланку розвитку світових продуктивних сил; підвищенні ролі міжнародних фінансових, кредитних та торгівельних організацій; посиленні взаємозалежності між країнами світу в цілому.

В сучасних умовах на розвиток світового господарства значний вплив має **інтернаціоналізація господарського життя**, яка являє собою *об'єктивний процес виникнення та розвитку зв'язків між національними господарствами різних країн, що охоплює всі сфери суспільного відтворення*. Інтернаціоналізація господарського життя проявляється як процес усупільнення продуктивних сил, техніко-економічних та виробничих відносин. Вона базується на інтернаціоналізації виробництва та капіталу.

Інтернаціоналізація виробництва – це розвиток міжнародних економічних зв'язків і відносин між суб'єктами підприємницької діяльності у процесі переростання продуктивними силами меж національної економіки і формування інтернаціонального процесу безпосереднього виробництва. Під останнім мається на увазі лише одна зі сфер суспільного

відтворення – безпосереднє виробництво. Його інтернаціоналізація передбачає поглиблення суспільного поділу праці, кооперування, комбінування і т. ін.

Інтернаціоналізація набула панівного характеру після Другої світової війни і посилилась у процесі розгортання НТР. В умовах НТР зростає роль інтернаціональних наукових досліджень, спостерігаються випереджаючі темпи зростання зовнішньої торгівлі порівняно з темпами збільшення виробництва та змінюються форми функціонування міжнародного капіталу. Йдеться про інтернаціоналізацію промислового, банківського, фінансового капіталу, поєднання державних форм капіталу кількох країн світу.

Інтернаціоналізація капіталу являє собою процес взаємопереплетіння та об'єднання різних форм національного та інтернаціонального капіталу. Вона проявляється у взаємопереплетінні й об'єднанні основних форм капіталу в різних варіантах. Це може бути приватний капітал двох і більше країн, колективні форми капіталу декількох країн, колективні форми капіталу однієї країни з державним капіталом іншої; поєднання національного капіталу з державним та інші комбінації. Матеріальною основою процесу інтернаціоналізації капіталу виступає інтернаціоналізація виробництва, розвиток міжнародного поділу праці, інтернаціоналізація продуктивних сил.

Процес інтернаціоналізації господарського життя справляє неоднороззначний вплив на суспільне виробництво. З одного боку, він раціоналізує та оптимізує умови виробництва, дає змогу за рахунок його спеціалізації та кооперації скоротити витрати на одиницю продукції, покращити задоволення потреб споживачів у різноманітних товарах, підвищити продуктивність праці та загальні обсяги виробництва. З іншого боку, посилюється залежність національної економіки від світового господарства, адже умови збуту визначаються не тільки внутрішніми умовами, але й станом попиту на продукцію в інших країнах, на інших ринках.

Отже, в історичному аспекті світове господарство у своєму розвитку пройшло декілька етапів, кожний з них характеризується певними якісними рисами. Відповідно до **функціональної ознаки** у розвитку світового господарства економічною наукою виокремлюють такі етапи:

- етап світової торгівлі, на якому існувала абсолютна перевага зовнішньої торгівлі в міжнародних економічних зв'язках, були відсутні стійкі зв'язки та панувала нееквівалентність обміну товарами та при наданні послуг;
- етап іноземних інвестицій, коли активно розвивалось іноземне інвестування, промислова кооперація, виникали такі нові форми зовнішньоекономічних зв'язків, як торгівля інформацією, об'єктами інтелектуальної власності;
- етап економічної інтеграції з притаманним йому активним розвитком виробничої підприємницької діяльності за кордоном та створенням міжнародних економічних організацій, діяльність яких спрямована на регулювання міжнародних економічних відносин.

Відповідно до **організаційної ознаки**:

- етап формування сучасного світового господарства, який охоплював другу половину XIX ст. та початок XX ст. з притаманним йому експортом капіталу як наслідком монополізації виробництва і обігу, наявністю світової колоніальної системи і експлуатацією її складових економічно розвиненими країнами та гострими суперечностями між державами, що породжувало нестійкість світового порядку в той час і призводило до локальних і світових війн;
- етап поділу світового господарства на дві складові – світове капіталістичне і світове соціалістичне господарство (від 20-х до 80-х рр. минулого століття), між якими відбувалися протиборство і змагання. Ліквідація в 60-х рр. XX ст. світової колоніальної системи спричинила входження до складу світового господарства великої групи країн, що розвиваються;
- етап набуття світовим господарством рис єдиного цілісного утворення (80-90-ті рр. XX ст. і донині), функціонування і розвиток якого ґрунтується на ринкових відносинах та його глобалізації, що проявляється у посиленні взаємозалежності національних господарств та інтенсифікації господарських зв'язків, у формуванні міжнародного виробництва, активізації діяльності, посиленні позицій транснаціональних корпорацій, у підвищенні ролі міжнародних економічних організацій у регулюванні міжнародного співробітництва.

Світове господарство належить до найбільш складних економічних систем, що динамічно розвиваються. В цьому розвитку окреслились чіткі тенденції, котрі визначають як теперішній стан світової економіки, так і перспективи її подальшого поступу. До цих тенденцій належать розширення сфери дії принципів ринкової економіки як магістрального напрямку розвитку сучасного світового господарства; включення у сферу всесвітніх господарських зв'язків абсолютної більшості країн планети та посилення у розвитку кожної з них зовнішнього фактора; координація дій суб'єктів світового господарства з метою формування єдиної економічної стратегії з урахуванням інтересів країн світового співтовариства; формування нової системи міжнародного поділу праці, характерною рисою якої є перетворення групи економічно розвинених країн на центр науково-технічного прогресу, творців передових технологій, інновацій тощо; формування регіональних союзів груп країн світу.

Отже, у процесі еволюційного розвитку, проходження через певні етапи світове господарство в сучасних умовах постає як цілісна взаємозалежна система міжнародних економічних зв'язків між його складовими. Утвердженню останнього в цій якості сприяв і сприяє міжнародний поділ праці.

21.3. Міжнародний поділ праці – матеріальна основа розвитку світового господарства

Історично первинною основою функціонування й розвитку світового господарства служить міжнародний поділ праці. Поглиблення останнього постає як економічний фундамент усієї системи світогосподарських зв'язків, адже всі країни світу в тій або іншій мірі втягнуті в нього.

Міжнародний поділ праці являє собою зумовлену певним рівнем розвитку продуктивних сил специфічну форму поділу суспільної праці, що переросла межі національних економік і породжує спеціалізацію окремих країн і господарських структур на виробництві певної продукції та її взаємному обміні.

Міжнародний поділ праці – складна, багаторівнева система світогосподарських зв'язків між національними економіками, що перебуває під впливом таких факторів, як природно-кліматичні умови, географічне положення країн, наявність природних ресурсів, кваліфікованої робочої сили, особливості історичного розвитку, національні традиції тощо. Міжнародний поділ праці – система, що постійно розвивається, наповнюючись на кожному історичному етапі суспільного прогресу новим змістом. Він виник ще в епоху зародження буржуазного ладу, але відносно зрілого рівня досяг лише на стадії розвитку великої машинної індустрії.

Матеріальною основою розвитку міжнародного поділу праці в цей час був технологічний спосіб виробництва, що базувався на машинній праці і супроводжувався її спеціалізацією. На перших етапах розвитку машинного виробництва динамічно розвивалась внутрішньогалузева предметна спеціалізація між підприємствами різних країн, що означає посилення часткового поділу праці між ними. Надалі міжнародний поділ праці в загальній і частковій формах доповнюється одиничною формою, тобто подетальною і поопераційною спеціалізацією між підприємствами промислово розвинутих і слабкорозвинутих країн. Одночасно з цим одинична форма міжнародного поділу праці посилюється і між промислово розвинутими країнами. На цій стадії бурхливо розвиваються світовий ринок, міжнародний обмін товарами, посилюються економічні взаємозв'язки між країнами. Розвиток міжнародного поділу праці утворює основу для розширення міжнародної торгівлі, складає об'єктивну базу для формування і функціонування світового ринку. Врешті-решт все це сприяло зростанню масштабів виробництва, перетворенню його на масове, поглибленню його диференціації.

Значні зміни у цій сфері відбулися у ХХ столітті, особливо у другій його половині. Вони були зумовлені розгортанням науково-технічної революції. Серед них слід виділити перехід від попередньої глобальної моделі поділу праці між економічно розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, до нової моделі. Для попередньої системи міжнародного поділу праці характерною була перевага загального поділу праці, тобто її поділу між сільським господарством та промисловістю, видобувною

та переробною галузями промисловості. Під впливом науково-технічної революції ХХ ст. загальний поділ праці доповнюється частковим. Це проявляється у поділі праці між різними галузями обробної промисловості, підприємствами галузей. Існує потоварний поділ праці, який ґрунтується на предметній спеціалізації виробництва у країнах світу.

Наступною рисою розвитку міжнародного поділу праці є те, що в систему його зв'язків втягнуті майже всі країни світу. Кожна з них знайшла або намагається знайти своє місце в системі економічних взаємозв'язків, породжених міжнародним поділом праці. Останнє стосується передусім постсоціалістичних країн.

Нині немає такої великої галузі національної економіки, яка б не залежала від міжнародних умов виробництва. Нині міжнародним поділом праці охоплено такі складові суспільного поділу праці, як міжгалузевий (між промисловістю, будівництвом, сільським господарством), частковий (у межах окремих галузей національної економіки), одиничний (у вигляді предметної подетальної, технологічної спеціалізації) та кооперування. До того ж, у процесі поглиблення міжнародного поділу праці поступово переміщується центр ваги розширення міжнародних економічних зв'язків зі сфери обігу у сферу виробництва, що позитивно впливає на збільшення обсягів міжнародної торгівлі.

Поглиблення поділу праці на міжнаціональному рівні є більш результативним, ніж у межах окремої країни. Нині в межах світового господарства така спеціалізація досить чітко окреслилась на рівні окремих країн, їх груп або регіонів. Це свідчить посилення процесів глобалізації виробництва матеріальних благ в нинішніх умовах.

Значні зміни у міжнародному поділі праці відбулися під впливом нового етапу розгортання НТР. Їх зміст зводиться до того, що:

- на перший план виходять спеціалізація і кооперування у виробництві наукоємної продукції, застосування прогресивних технологій, виготовлення нових матеріалів;
- поява автоматизованих систем збору, обробки, зберігання, передачі та використання науково-технічних знань та інформації значно розширили місткість світового ринку інформаційних технологій та послуг;
- інтернаціоналізація функціонування і розвитку сфери послуг та світової інфраструктури значно впливають на поглиблення міжнародного поділу праці.

На протікання цих процесів впливає жорстка конкурентна боротьба між суб'єктами світового господарства.

Теоретичною основою обґрунтування переваг міжнародного поділу праці виступає теорія абсолютної і порівняльної переваги.

Під **абсолютною перевагою** мають на увазі здатність країни виробляти товари та надавати послуги з найменшими витратами порівняно з іншими країнами. Основоположником цієї теорії є А. Сміт, котрий уперше обґрунтував проблему ефективності міжнародного поділу праці у вигляді

теорії абсолютних переваг. У праці “Багатство народів” він обґрунтував положення про те, що країна, котра володіє великими запасами певного виду сировини, а відтак має можливість отримувати дешевші матеріали, має спеціалізуватись на їх використанні. У зв’язку з цим ним сформульовано **принципи абсолютних переваг**: кожний розсудливий суб’єкт господарювання не повинен ніколи виробляти те, що вигідніше купити. Тому необхідно імпортувати товари з країн, де витрати абсолютно менші, а експортувати ті товари, втрати яких нижчі в експортерів. Для того, щоб такий обмін був взаємовигідним, ціна будь-якого товару на зовнішньому ринку має бути вищою, ніж внутрішня ціна рівноваги на той самий товар у країні-експортері, і нижчою, ніж у країні-імпортері.

У співвідношенні цін між країнами завжди існують хоча б незначні відмінності. Тому кожна з них незалежно від рівня соціально-економічного розвитку буде мати **порівняльні переваги**, тобто в країні завжди знайдеться такий товар, виробництво якого буде вигіднішим, ніж виробництво інших товарів. Якраз цей товар країна повинна експортувати в обмін на інші.

Теорію порівняльних переваг сформулював Д. Рікардо у роботі “Основи політичної економії та оподаткування”. Принцип абсолютних переваг – лише частковий випадок із загального правила, на що вказував Д. Рікардо у своїй праці. Ситуація порівняльних переваг – це здатність країни виробляти товари та надавати послуги з відносно нижчими альтернативними витратами, ніж їх виробляє будь-яка інша країна. І кожна з країн світової спільності повинна намагатися цього досягти.

Згідно з теорією порівняльних переваг, в основі міжнародної торгівлі лежить виробництво. Кожній країні доцільно виробляти й експортувати ті товари та послуги, які обходяться їй порівняно дешевше, тобто на які витрачається менше праці та капіталу, а імпортувати ті товари, які дешевше виробляються за кордоном.

Завдяки дотриманню принципів порівняльних переваг світове господарство досягло більш ефективного розміщення й використання виробничих ресурсів, більш високого добробуту населення. Відповідно до цієї теорії дотримання зазначених принципів стимулює конкуренцію у сфері міжнародних економічних зв’язків та обмежує монополію.

Однак за всієї стрункості обґрунтування теорії порівняльних переваг вона не може пояснити багато фактів економічної взаємодії між країнами світової спільноти. Наприклад, не мали, не мають і в найближчому майбутньому не матимуть порівняльних переваг перед економічно розвиненими країнами світу переважна більшість країн Африки, Азії та постсоціалістичних країн. Це пов’язане з тим, що принципи порівняльних переваг економічно доцільні щодо країн близьких за рівнем соціально-економічного розвитку, структурою національних економік. До того ж, викликає великі сумніви, що економічно розвинені країни, лідери у використанні досягнень науково-технічної революції та монополісти у багатьох виробництвах, створять сприятливі умови для використання порівняльних переваг іншими країнами світового господарства. Хоча теорія порів-

няльних переваг і нині є актуальною, багато її постулатів лежать в основі міжнародних економічних відносин.

Свідченням останнього є те, що на засадах порівняльних переваг базується торговельна політика будь-якої країни, коли вона намагається вивозити ті товари, витрати на виробництво яких у неї нижчі, ніж за її межами, а завозити ті, виробництво яких потребує значних витрат, порівняно з іншими країнами.

Отже, завдяки участі у системі міжнародного поділу праці кожна країна може мати порівняльні переваги і забезпечити більшу ефективність національної економіки та рівень життя населення. Останнє досягається завдяки тим можливостям, які має міжнародний поділ праці. Вони проявляються досить різноманітно:

- спеціалізація країни на виробництві окремих товарів, групи товарів, наданні послуг дає змогу їй раціональніше використовувати наявні ресурси, збільшувати загальний обсяг виробництва;
- участь у міжнародному поділі праці дає змогу більш повно задовольняти потреби населення країн-учасниць, посилює конкурентоспроможність їх товарів;
- поглиблення міжнародного поділу праці, участь у ньому якомога більшої кількості країн є основою політики мирного співіснування, успішного економічного та політичного співробітництва.

У середині ХХ ст. однією з важливих рис розвитку світового господарства стала міжнародна економічна інтеграція, поява якої зумовлена значною кількістю причин.

21.4. Міжнародна економічна інтеграція

Однією із закономірностей розвитку світового господарства, що значно впливає на основні напрямки і шляхи його еволюції, є створення міжнародних інтеграційних угруповань, які забезпечують узгоджений розвиток і взаємодоповнення регіонів та держав, інтенсифікують процеси виробництва в окремих країнах, дають змогу повніше та ефективніше використовувати наявні ресурси, розподіляти інвестиції та всі види капіталу.

Зазначена закономірність розвитку світового господарства почала проявлятися у 50-60 рр. минулого століття. Формування в тій чи іншій формі регіональних союзів країн світу спрямовувалось на стимулювання економічного співробітництва між країнами-учасниками у галузі виробництва, торгівлі, валютних операцій та інших сферах. Економічні процеси, що відбуваються на цій основі і які зв'язують та об'єднують господарства цих держав, дістали назву **міжнародної економічної інтеграції**. Як правило, під нею мають на увазі не тільки регіональні форми економічного співробітництва країн світу, а об'єктивний, усвідомлюваний та відповідно спрямований процес зближення, взаємоприспосовування та зрощення національних господарських систем, на базі саморегулювання й розвитку, в основі якого лежить економічний інтерес самостійних господарських суб'єктів та міжнародний поділ праці.

Найважливішими рисами міжнародної економічної інтеграції виступають:

- міждержавне регулювання соціально-економічних процесів;
- поступове формування єдиного регіонального (замість відособлених національних) господарського комплексу зі спільною структурою та інфраструктурою відтворення;
- усунення адміністративних і економічних бар'єрів, які перешкоджають вільному рухові у межах регіонального формування товарів, капіталів, технологій та робочої сили;
- зближення внутрішніх економічних умов суспільного відтворення у державах, які беруть участь в інтеграційних об'єднаннях.

Економічна інтеграція є якісно новим етапом інтернаціоналізації господарського життя країн світу, адже передбачає зближення і взаємопроникнення національних економік, проведення узгодженої державної економічної та соціальної політики. Це природний процес, який впливає із об'єктивних потреб розвитку міжнародного поділу праці і науково-технічної революції.

Нині чітко окреслились та існують такі основні види інтеграційних об'єднань:

- 1) **зона вільної торгівлі**, коли країни-учасниці обмежуються відміною митних бар'єрів у взаємній торгівлі;
- 2) **митний союз**, коли вільне переміщення товарів і послуг всередині угруповання країн доповнює єдиний митний тариф відносно третіх країн;
- 3) **спільний ринок**, коли ліквіднуються бар'єри між країнами не тільки у взаємній торгівлі, а й для переміщення робочої сили і капіталу;
- 4) **економічний союз**, який передбачає доповнення до перелічених інтеграційних процесів, – *проведення державами-учасницями єдиної соціально-економічної політики, створення системи міждержавного регулювання соціально-економічних процесів, які відбуваються у регіоні.*

Названі види міжнародних інтеграційних об'єднань розглядаються також як етапи їх розвитку, коли кожний наступний вид інтеграції не може бути реалізований без вирішення проблем та завдань попереднього. У практиці діяльності міжнародних економічних угруповань поєднуються особливості та окремі елементи різних етапів розвитку міжнародної економічної інтеграції. Але рух від простіших до більш складних простежується досить чітко.

Першою і найбільш розвиненою формою економічної інтеграції є Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС). Воно формувалось поступово. У перші роки після Другої світової війни функціонував митний, а потім і економічний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембургу (Бенілюкс). У 1951 р. було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Зрештою, 25 березня 1957 р. у Римі шість країн Західної Європи – Бельгія, Люксембург, Італія, Нідерланди, Франція і ФРН – уклали договір про ство-

рення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). Його нерідко називали “Спільним ринком”.

У своєму розвитку це об’єднання пройшло декілька етапів. У 1962 р. були скасовані кількісні обмеження у взаємній торгівлі країн ЄЕС, а в 1968 р. – мито у взаємній торгівлі промисловими товарами. Було впроваджено єдиний митний тариф відносно третіх країн, і до 1969 р. в основному завершився процес створення митного союзу.

З 1994 р. відповідно до Маастрихтських угод (1992 р.) ЄЕС було трансформоване в Європейський Союз (ЄС), а на його території сформувався єдиний економічний простір. У 1995 р. кількість країн-учасниць зросла до п’ятнадцяти. До засновників приєдналися Великобританія, Ірландія, Іспанія, Португалія, Греція, Австрія, Данія, Фінляндія та Швеція. Нині до складу цього регіонального об’єднання входить 27 країн-членів, в тому числі і декілька колишніх соціалістичних держав Східної Європи.

Зросла роль ЄС у світовому господарстві. У багатьох міжнародних економічних організаціях країни ЄС виступають як єдиний суб’єкт і мають окремого представника.

У межах ЄС проводиться єдина аграрна політика, здійснюються великі спільні науково-технічні програми, створений загальний бюджет, кошти якого спрямовуються насамперед у фонд підтримки і розвитку економічно відсталих районів, здійснюються інші міждержавні проекти, координуються напрямки внутрішньої державної економічної політики.

З 1 січня 1993 р. в межах Європейського Союзу було введено вільне пересування факторів виробництва — капіталів, робочої сили, товарів та послуг. Відповідно до Маастрихтського договору з 1999 р. створюється валютний союз, у межах якого з 2002 р. на території країн-членів введено у готівковий обіг єдину європейську валюту ЄВРО, яка замінила національні валютні одиниці країн-членів цього об’єднання.

Європейський союз має такі наднаціональні органи управління: Рада Міністрів, Європада, Єврокомісія, Європейський Суд. Вибори депутатів у Європарламент здійснюються прямим таємним голосуванням у країнах-членах. Кількість депутатів від країн пропорційна до кількості їх населення. У жовтні 2004 р. в Римі глави держав і урядів 25 країн-членів ЄС підписали договір, що встановлює Конституцію для Європи. Цим договором гарантується, що установи Євросоюзу поважатимуть фундаментальні права кожного жителя країн-членів цього об’єднання.

Європейський союз — не єдиний представник міжнародних інтеграційних об’єднань. Нині у світі нараховується більше трьох десятків регіональних інтеграційних утворень різних форм: від зон вільної торгівлі до економічних союзів. Значні успіхи у розвитку міжнародної економічної інтеграції у світі пов’язують із функціонуванням таких об’єднань, як НАФТА (Північноамериканська зона вільної торгівлі) та АТЕС (Азіатсько-тихоокеанське економічне співробітництво). До складу НАФТА входять США, Канада і Мексика, договір між якими діє з 1994 р. і передбачає поступове усунення митних бар’єрів на шляхах руху товарів між

цими країнами, лібералізацію режиму іноземного інвестування і міграції робочої сили. В АТЕС входить 21 держава Азії, Північної і Південної Америки. Об'єднання охоплює країни з різним рівнем економічного розвитку, різними соціально-політичними системами і носить міжрегіональний характер. У його діяльності беруть участь такі великі держави, як США, Росія та Китай. На частку країн цього угруповання припадає 55% світового ВВП, 50% світового експорту товарів, 64% експорту технологій, 40% населення та 31% території Землі, що є свідченням його значного потенціалу. Відповідно до планів соціально-економічного розвитку АТЕС передбачається до 2020 р. створити найбільшу в світі зону вільної торгівлі.

Інтеграційні процеси розповсюджуються та активізуються і в країнах, що розвиваються. Вони мають ряд відмінностей, характерних саме для цієї групи держав. Для більшості з них міжнародна економічна інтеграція є засобом прискорення темпів соціально-економічного зростання, здійснення індустріалізації, формування оптимальної структури ринкової економіки. Створення таких угруповань розглядається як один з основних методів диверсифікації їх зовнішньоекономічних зв'язків і послаблення залежності від економічно розвинених держав.

Політична інтеграція країн, що розвиваються, часто випереджає економічну. Внаслідок цього характер інтеграції часто є нестійким. В цілому, інтеграція в країнах, що розвиваються, відбувається значно повільніше, ніж в економічно розвинених країнах світу. Це зумовлене низьким рівнем розвитку продуктивних сил, незадовільним станом інфраструктури, особливо транспорту, дефіцитом фінансових ресурсів, створенням перешкод з боку ТНК і політичною нестабільністю в цих країнах.

Міжнародна економічна інтеграція має ряд переваг для країн-учасниць у різноманітних регіональних об'єднаннях. Серед них – більш широкий доступ до фінансових, матеріальних і трудових ресурсів, до новітніх технологій у масштабах всього регіону; можливість виробляти обсяги продукції в розрахунок на більш емний ринок інтеграційного формування; сприяння структурній перебудові національної економіки; сприятливі умови для фірм країн-учасниць щодо їх захисту від конкуренції з боку фірм третіх країн; можливість спільно вирішувати такі найбільш гострі соціальні проблеми, як розвиток економічно відсталих районів, пом'якшення ситуації на національному ринку праці, удосконалення системи охорони здоров'я і соціального захисту населення; створення сприятливого зовнішньополітичного середовища. Все це сприяє зміцненню співробітництва в політичній, військовій, соціальній сферах міжнародних відносин між цими країнами.

Серед негативних соціально-економічних наслідків, пов'язаних з приєднанням до таких утворень, слід назвати можливість відтоку ресурсів на користь більш сильних в економічному плані членів союзу; погіршення умов для країн, що не входять у відповідні союзи. Адже зняття торгових бар'єрів у межах угруповань одночасно означає їх посилення у відносинах з третіми країнами. Слід також сказати про зростання витрат країн-

учасниць на утримання спільних органів управління, реалізацію спільних програм тощо.

Отже, світове господарство пройшло складний шлях свого розвитку. Його характерними рисами було поступове подолання економічної відособленості і утвердження різноманітних видів міжнародних інтеграційних об'єднань.

Контрольні запитання та завдання

1. *Що таке світове господарство та які риси йому притаманні?*
2. *Які фактори впливають на функціонування і розвиток світового господарства?*
3. *Дайте характеристику складових світового господарства.*
4. *На які групи поділяються країни, що утворюють світове господарство?*
5. *Охарактеризуйте основні етапи формування та розвитку світового господарства.*
6. *В яких формах проявляється інтернаціоналізація господарського життя?*
7. *Що таке міжнародний поділ праці?*
8. *Які основні тенденції характеризують розвиток міжнародного поділу праці в сучасних умовах?*
9. *У чому полягає сутність абсолютних переваг окремих країн світового господарства?*
10. *Що мають на увазі під відносними перевагами країн світового господарства?*
11. *Що таке міжнародна економічна інтеграція?*
12. *Дайте характеристику основних міжнародних інтеграційних об'єднань.*

Глава 22

ФОРМИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

22.1. Сутність і форми міжнародних економічних відносин

В сучасних умовах тенденція до все більшої взаємозалежності національних економік, до зростання ролі зовнішніх факторів у процесі суспільного відтворення в окремії країні стала загальною. Звідси випливає, що поняття світового господарства на можна зводити до простої суми національних економік. Не меншою мірою його суть визначається тим універсальним зв'язком, який забезпечує їх реальну єдність на основі міжнародного поділу праці, науково-технічної і виробничої кооперації, міжнародної торгівлі, валютних і кредитних відносин, тобто міжнародними економічними відносинами.

Міжнародні економічні відносини являють собою систему господарських відносин між різними країнами світу. Вони є похідними від національних, економічних відносин, залежать від них, зумовлюються особливостями національної економіки та перебувають під значним впливом зовнішньої економічної політики держави. Так, зміни курсу національної валюти впливають на конкурентоспроможність товарів на ринку іншої країни, ліберальне податкове законодавство забезпечує приплив капіталів у країну, яка його впроваджує; зміни митних тарифів породжують зміни в потоках експорту та імпорту товарів.

Найважливішими формами міжнародних економічних відносин є міжнародне виробниче і науково-технічне співробітництво, вивіз

капіталу, світова торгівля та передача технологій, міграція робочої сили, міжнародні валютні відносини. У цій системі всі її елементи тісно пов'язані, взаємно переплетені і впливають один на одного. Отже, міжнародні економічні відносини обслуговують взаємодію національних економік, що входять у світове господарство і тим самим забезпечують його цілісність, яка базується на загальносвітовому характерові сучасних продуктивних сил.

Міжнародні економічні відносини визначають суть світового господарства. За своїм характером вони залежать від економічних відносин, що функціонують на національних рівнях. Так, інтернаціональна вартість формується на основі становлення національних вартостей відповідно до внеску країни у всесвітній рівень тривалості, інтенсивності і продуктивності праці і загалом залежить від міри включення у світове господарство певної національної економіки.

Утворення світового ринку призвело до того, що суспільно необхідний робочий час, який затрачається на виготовлення будь-якого товару, визначається не середнім рівнем умілості та інтенсивності праці зайнятих в національному господарстві, а діючими умовами світового виробництва, які є нормальними за певного рівня розвитку продуктивних сил світового співтовариства. Внаслідок дії закону вартості в межах світового ринку відбувається зведення національних вартостей товарів різних країн до інтернаціональної вартості. Країни, національна вартість товарів яких нижча за інтернаціональну, при обміні одержують додатковий прибуток у зовнішній торгівлі. А країни, де національна вартість товарів виявляється вищою, ніж інтернаціональна вартість, не мають прибутків, зазнають збитків. Внаслідок цього відбувається вимивання з національної економіки тих товарів, а також галузей, які не в змозі успішно конкурувати на світовому ринку. Позитивним наслідком цього процесу є те, що це веде до поглиблення міжнародного поділу праці та підвищення ефективності національного виробництва. Вирішальну роль при визначенні профілю спеціалізації країни на виробництві певних товарів відіграє не абсолютна величина національної вартості, а її відносний рівень, тобто в порівнянні з іншими країнами-виробниками аналогічної продукції.

Характерною рисою сучасного етапу розвитку світового господарства є певна модифікація співвідношення національної та інтернаціональної вартості під впливом процесу інтернаціоналізації виробництва. Остання сприяє раціоналізації структури національної економіки, звільняючи її від безперспективних галузей. Під впливом цих процесів виробники світового співтовариства все більше орієнтуються на інтернаціональні вартісні критерії. Тому для багатьох країн в сучасних умовах зникає необхідність створювати увесь технологічний ланцюжок виробництва окремих товарів. Адже економічно значно вигідніше купити його в тих країнах, де вже є високоефективне виробництво таких товарів, або придбати за кордоном ліцензію, яка дозволяє виробляти цей товар самостійно. Внаслідок цього вивільнюються власні природні, фінансові і трудові ресурси для розвитку

тих галузей або видів виробництва, де можна забезпечити найвищу продуктивність праці та якість продукції. Глибока спеціалізація окремих країн на виробництві тих товарів, для яких є найбільш сприятливі умови, породжує об'єктивну потребу у кооперуванні виробництва, широкому взаємному обміні технологіями та науково-дослідними розробками, в інтернаціоналізації господарських зв'язків. Значний вплив у нинішніх умовах на ці процеси мають нові напрямки науково-технічної революції, що тісно пов'язане з міжнародним виробничим і науково-технічним співробітництвом.

Як складова міжнародних економічних відносин **міжнародне виробниче і науково-технічне співробітництво** являє собою комплекс таких, що постійно розвиваються та поглиблюються, господарських зв'язків між окремими країнами, групами країн, які базуються на принципах рівноправності та взаємної вигоди учасників. Міжнародне виробниче і науково-технічне співробітництво – це об'єктивний процес формування стійких і довготривалих міжнародних економічних зв'язків у системі світового господарства.

Основними формами міжнародного виробничого співробітництва є міжнародна спеціалізація та міжнародна кооперація. **Міжнародна спеціалізація виробництва** — це така її форма, за допомогою якої відбуваються концентрація певного виробництва в окремих країнах і регулярне забезпечення його світового ринку.

Залежно від рівня розвитку міжнародного поділу праці виділяють такі **форми міжнародної спеціалізації виробництва**: предметну (на випуску цілком закінченої і готової до споживання продукції); подетальну (на виробництві частин, вузлів, деталей продукції); технологічну (спеціалізація на окремих технологічних процесах – складанні, фарбуванні, зварюванні, штампуванні тощо).

Функціонування і розвиток міжнародної спеціалізації виробництва створює, формує умови для міжнародного кооперування. **Міжнародна кооперація** — це процес формування стійких виробничих зв'язків між підприємствами різних країн, внаслідок чого здійснюється спільна діяльність щодо створення елементів готової продукції. Здійснення міжнародної кооперації передбачає попереднє узгодження сторонами у договірному порядку умов спільної діяльності; розподіл між партнерами завдань у межах погодженої програми; координацію господарської діяльності підприємств-партнерів; тривалість, стабільність і регулярність відносин.

До міжнародного науково-технічного співробітництва зараховують зв'язки щодо обміну результатами науково-дослідних і експериментально-конструкторських робіт (НДЕКР); спільне проведення підприємствами, країнами або організаціями науково-дослідних робіт з подальшим спільним або роздільним використанням їхніх результатів; спільну розробку і використання науково-технічних нормативів, вимог і стандартів; обмін загальною науково-технічною інформацією. Міжнародне науково-

технічне співробітництво базується на комерційних засадах і є основою для розвитку однієї з найбільш важливих і динамічних сфер міжнародних економічних відносин, породжених в умовах НТР світового ринку інформації та знань.

Серед значної кількості форм міжнародного науково-технічного співробітництва до основних належать такі:

- укладання та реалізація контрактних угод щодо проведення науково-дослідних робіт;
- спільне проведення на основі прямих зв'язків коопераційних науково-дослідних робіт з подальшим спільним володінням патентом і правом надання ліцензій;
- здійснення міжнародних науково-технічних програм за участю багатьох країн та фірм з розробки важливих спеціальних проблем (щодо телекомунікаційної технології, біотехнології або комплексних програм з сучасних інформаційних технологій). Два останні види складають основу процесу науково-технічної інтеграції.

Пріоритетними напрямками розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва виступають електронізація, автоматизація та роботизація виробничих процесів; використання атомної енергії; створення нових видів конструкційних матеріалів, розвиток біотехнологій, генної та клітинної інженерії, освоєння космічного простору, створення промислових термоядерних реакторів, вивчення атмосфери тощо.

Важливою складовою частиною міжнародних економічних відносин є вивіз капіталу, що здійснюється з метою систематичного привласнення доходу в країні, куди він вивозиться, або з метою отримання інших економічних та політичних переваг. За відміну від міжнародної торгівлі, яка забезпечує отримання доходу у сфері обміну, вивіз капіталу орієнтований на його використання у сфері виробництва і отримання в цій країні відповідного доходу.

Вивіз, або міграція капіталу за межі національної економіки вигідна тоді, коли є можливість отримати в інших країнах більший прибуток, ніж у власній.

Існує декілька причин вивозу капіталу:

- 1) його відносний надлишок у країнах-експортерах;
- 2) неможливість вигідного застосування капіталу в межах власної національної економіки;
- 3) зростання попиту на вільний капітал з боку країн, що не мають в достатній кількості власних джерел його нагромадження;
- 4) можливість одержання за допомогою вивезеного капіталу додаткових прибутків за рахунок дешевої сировини, робочої сили, використання готової інфраструктури, проникнення на нові ринки збуту.

Внаслідок нерівномірності розвитку структурних ланок світового господарства попит і пропозиція капіталу, як правило, не співпадають. Тому у його складі є країни, зацікавлені в залученні капіталу для вирі-

шення своїх соціально-економічних проблем. З цією метою вони заохочують його надходження в країну шляхом підвищення банківського проценту і дивідендів, забезпечення правової захищеності закордонних інвесторів та гарантій одержання прибутку.

Міжнародну міграцію капіталу традиційно поділяють на ряд форм залежно від ознаки, покладеної в основу класифікації. Основні форми міжнародного вивозу капіталу наведені в таблиці 22.1.

Таблиця 22.1.

Класифікація форм міжнародного вивозу капіталу

Класифікаційна ознака капіталу	Форма вивозу капіталу
Функціональне призначення	Позичковий капітал Підприємницький капітал
Цільове призначення	Прямі інвестиції Портфельні інвестиції
Належність	Приватний капітал Державний капітал Капітал міжнародних організацій
Термін	Короткотерміновий кредит Середньотерміновий кредит Довготерміновий кредит

Вивіз позичкового капіталу здійснюється шляхом надання позик державам, споживачам, сфері бізнесу. Формою такого руху позичкового капіталу є міжнародний кредит. На відміну від підприємницького капіталу, коли його власник зберігає право власності на нього та можливість контролювати функціонування, власник позичкового капіталу зберігає тільки право власності на переданий у позику капітал. Право використання цієї форми капіталу переходить до імпортера.

Вивіз підприємницького капіталу здійснюється шляхом зарубіжних інвестицій.

За способом застосування іноземні інвестиції здійснюються у двох формах:

- **прямі інвестиції**, які вкладаються переважно в акції промислових, торговельних та банківських підприємств, що забезпечує володіння або певний контроль вкладника над діяльністю цих підприємств. Перевагою прямих інвестицій є те, що експортер повністю розпоряджається своїм капіталом протягом всього періоду функціонування цих вкладень. Позичковий капітал на весь строк надання позики перебуває у розпорядженні імпортера.

Основна частина прямих інвестицій (приблизно 3/4) припадає на розвинені країни світу, а решта (приблизно 1/4) – на країни, що розвиваються. Слід також вказати, що обмін прямими інвестиціями між розвиненими країнами світового співтовариства здійснюється на засадах рівноправності. А вивіз капіталу в країни Африки, Азії, Латинської Америки супро-

воджується посиленням їх економічної та технологічної залежності від розвинених країн. Характерне те, що норма прибутку на прямі капіталовкладення в країнах, що розвиваються, у два рази вища, ніж у розвинених.

Утворення підконтрольних філіалів за кордоном за допомогою вивозу капіталу дає змогу його власникам задовольняти потребу у сировині або продуктах харчування, які відсутні у власній країні. США в такий спосіб отримують переважну частку імпортованої нафти та нафтопродуктів, хромової, нікельної, марганцевої руд, свинцю, цинку, кави, какао, чаю, бананів тощо;

- **портфельні інвестиції** являють собою фінансову операцію з придбання зарубіжних цінних паперів за іноземну валюту. Вони виникають тоді, коли кількість придбаних за допомогою експорту капіталу акцій іноземного підприємства не забезпечує над ним повного контролю або якщо власники капіталу прагнуть розмістити його в різних галузях. Ця форма капіталовкладень здійснюється також у тому разі, коли прямі інвестиції робити не вигідно на умовах чинного законодавства країни-імпортера капіталу. Різновидом портфельних інвестицій є участь іноземного капіталу у створенні спільних підприємств. У такому разі контрольний пакет акцій належить або державі-імпортеру капіталу, або національним фірмам. Перевага спільних підприємств полягає в тому, що вони, не сприяючи посиленню економічної залежності своєї країни від іноземного капіталу, створюють умови для ефективного використання нових технологій, фінансових ресурсів, торговельних марок, реклами, досвіду та знань, що несе з собою іноземний капітал.

Позичковий капітал надається на певний строк. Залежно від цього критерію розрізняють:

- довготерміновий кредит (до 10 років);
- середньотерміновий (2-3 роки);
- короткотерміновий (від 3 до 6 місяців до року).

Експорт підприємницького капіталу у вигляді цінних паперів – акцій – приносить дивіденд, а при вивозі позичкового капіталу у вигляді цінних паперів – облігацій – процент.

Вивіз позичкового капіталу становить основу сучасної міжнародної кредитної системи. Його функціонування і розвиток дає змогу країнам-імпортерам вирішити цілий ряд складних соціально-економічних проблем. Через відсутність власних коштів вивіз капіталу сприяє вирівнюванню національних норм прибутку в середню норму прибутку в межах світового господарства, створює можливості для застосування тимчасово вільного грошового капіталу там, де він найбільш необхідний.

Поряд з перевагами експорту позичкового капіталу, досить часто трапляється, що кредити отримують країни, які внаслідок нерозвиненості економіки нездатні повернути борг або хоч сплачувати процент. Насамперед це стосується країн, що розвиваються. Це породжує кризи світової

заборгованості. Останні проявляються в тому, що окремі країни або їх група оголошують про неможливість виплачувати свої зовнішні борги або анулювання свою боргу. Це порушує рівновагу міжнародного ринку кредитів, ускладнює процеси кредитування. Коли окремі порушення повернення отриманого кредиту та процентів за його користування набувають масового характеру, починається чергова криза світової заборгованості.

Складовою частиною міжнародних економічних відносин є функціонування і розвиток транснаціональних корпорацій (ТНК). Вони породжені інтернаціоналізацією господарського життя, що посилює міжнародні виробничі зв'язки і призвело до трансформації міжнародних компаній у **транснаціональні корпорації**. *Це найбільші компанії світу, національні за капіталом і контролем, але міжнародні за сферою своєї діяльності.* Їх особливість – наявність активів за рубежем, які виникають на базі прямих інвестицій.

У межах сучасних ТНК склалися міжнародні виробничі комплекси, єдність яких забезпечується численними виробничими, фінансовими і управлінськими зв'язками. Міжнародні виробничі комплекси функціонують на основі внутрішньофірмового поділу праці, коли філіали однієї корпорації у різних країнах світу спеціалізуються на випуску окремих вузлів, а також і корпорацій, які здійснюють окремі операції, спільно беруть участь у виробництві готової продукції.

Так, ТНК, які виробляють радіоелектронні товари, найбільш трудомістку частину виробничого циклу перенесли за межі країн базування у Південну Корею, Сінгапур і на Тайвань, використовуючи при цьому значний розрив у рівні оплати праці. Подібні тенденції помітні у діяльності іноземних фірм на території країн СНД.

ТНК виникли як американські і до середини 80-х років ХХ ст. більшість з них залишались американськими. В сучасних умовах у складі ТНК світу помітно зростає частка корпорацій Японії і Західної Європи. Але корпорації США продовжують утримувати провідні позиції у світовому господарстві.

Однією з найдавніших форм міжнародних економічних відносин є **міжнародна торгівля**. *Вона являє собою обмін товарами та послугами між двома партнерами, в ролі яких можуть виступати держави, їх фірми або окремі підприємці різних країн.*

Міжнародну торгівлю утворюють два зустрічних потоки товарів та послуг – імпорт і експорт. Національна економіка, яка широко залучена до міжнародної торгівлі, належить до відкритих.

Ступінь відкритості національної економіки визначається за допомогою відношення експорту або імпорту країни до її ВВП. Країни, що мають значні матеріальні ресурси та місткий внутрішній ринок, менше залежать від міжнародної торгівлі. Країни з обмеженими матеріальними ресурсами та які не можуть ефективно виробляти необхідні для внутрішнього споживання товари, значною мірою залежать від зовнішньої торгівлі.

Міжнародна торгівля відіграє важливу роль у розвитку та зростанні ефективності національного виробництва кожної країни. Ізольованість від участі у функціонуванні та розвитку світового господарства окремої країни у сфері міжнародної торгівлі не сприяє створенню високоефективної національної економіки. Міжнародна торгівля є тією формою міжнародних економічних відносин, яка сприяє розвитку виробництва тих видів продукції у кожній з країн, для яких вони мають найбільш сприятливі умови. Це служить основою для формування міжнародної спеціалізації країн світового господарства на виробництві окремих видів продукції.

Міжнародна торгівля здійснюється в різних режимах. **Режим вільної торгівлі** передбачає, що при перетині митних кордонів на шляху товарних потоків не має жодних бар'єрів. Однак це існує не завжди. Досить часто держави встановлюють торговельні обмеження при здійсненні експорту або імпорту товарів у вигляді митних платежів, податків, квот тощо. Тому антиподом режиму вільної торгівлі є **протекціонізм**, який передбачає застосування різноманітних обмежень у міжнародній торгівлі. Все це є свідченням того, що міжнародна торгівля здійснюється та розвивається не стихійно. Вона регулюється міжнародними угодами, національним законодавством за допомогою економічних та адміністративних методів, що застосовуються окремими країнами на власній території. Йдеться про застосування заборонного мита і квот на імпорту.

Торгове мито являє собою своєрідний податок, який застосовується при імпорті певної групи товарів з метою поповнення доходів бюджету. Інколи мито застосовується для обмеження імпорту для захисту національного товаровиробника.

Імпортні квоти визначають максимальний обсяг товарів, які можуть бути імпортовані в країну за певний проміжок часу. Вони також застосовуються з метою обмеження імпорту певних товарів на внутрішній ринок, і в такий спосіб захищають національного товаровиробника.

Крім цих методів регулювання міжнародної торгівлі, застосовуються різноманітні адміністративні, технічні та **інші види торговельних обмежень**, кількість яких вимірюється декількома сотнями назв. До них належать національні стандарти якості, екологічні вимоги, санітарні обмеження, вимоги до маркування і пакування товарів, внутрішні податки і збори, вимоги до вмісту місцевих компонентів і т. д. Деякі з них застосовують центральні органи державної влади, інші – регіональні.

Здійснення міжнародної торгівлі на засадах протекціонізму не завжди є виправдане. Така політика не сприяє максимальному задоволенню потреб окремих груп споживачів країни, породжує зростання цін на імпортні товари. Закритий національний ринок є менш конкурентоздатним, що не стимулює підвищення продуктивності праці та якості продукції національного виробництва. З огляду на це відкрита національна економіка більш ефективна, тому що створює можливості для користування перевагами міжнародного поділу праці та спеціалізації.

Поряд з національною зовнішньоторговельною політикою та законодавством, що регулюють процес внутрішньої та зовнішньої торгівлі,

остання здійснюється відповідно до системи міжнародних юридичних правил. Зміст зведеної системи правил міжнародної торгівлі регулюється Генеральною угодою про тарифи й торгівлю (ГАТТ), яку було укладено ще у 1948 р. двадцятьма двома країнами світу. Нині до цієї угоди приєдналося сто десять держав, тобто більша частина країн світу.

З 1995 р. ГАТТ перетворилася на Світову організацію торгівлі (СОТ), членами-засновниками якої стала 81 країна (нині членами цієї організації є 140 держав). Створення СОТ — результат переговорів у межах “уругвайського раунду”, який тривав з 1986 по 1995 р. СОТ, крім принципів ГАТТ, містить Угоду з торгівлі послугами (ГАТС), Угоду з торговельних аспектів інтелектуальної власності і контролює захист інвестицій.

Регулювання міжнародної торгівлі здійснюється також у межах відповідної компетенції Міжнародною торговельною палатою та ЮНКТАД (Конференція ООН з торгівлі та розвитку). Їхніми головними функціями є заохочення міжнародної торгівлі; визначення принципів і політики міжнародної торгівлі; ведення переговорів і розробка багатосторонніх правових актів у сфері торгівлі; узгодження політики урядів і регіональних економічних угруповань у сфері торгівлі.

Система регулювання міжнародної торгівлі базується на основі дотримання декількох принципів:

По-перше, участь у цій системі добровільна: жодна з країн примусово не приєднується до неї. Коли якась країна виявляє бажання приєднатися до цієї системи, то вона має визнати правила міжнародної торгівлі, які в ній діють.

По-друге, країни, які належать до ГАТТ/СОТ, взаємодіють одна з одною на засадах режиму найбільшого сприяння у взаємній торгівлі.

По-третє, зменшення кількості торговельних бар'єрів між країнами-членами ГАТТ/СОТ досягається у процесі переговорів. Система ГАТТ/СОТ і режим вільної торгівлі — не тотожні. Навіть держави, що приєдналися до системи ГАТТ/СОТ, зберігають ряд митних тарифів на імпорт. Водночас ця міжнародна організація ставить за мету сприяти подальшій лібералізації міжнародної торгівлі, заохочуючи своїх членів до переговорів про взаємне скорочення торгових бар'єрів.

По-четверте, дотримання правил “справедливої торгівлі”, дія яких проявляється в тому, що країнам-членам ГАТТ/СОТ не дозволяється збільшувати тарифи після того, як вони погодилися на їх зниження під час переговорів. Країни-члени угоди ГАТТ/СОТ мають право запроваджувати значні торговельні обмеження тільки в тому разі, коли іноземний імпорт завдає значної шкоди національній економіці. При цьому йдеться про такі обмеження, що можуть здійснюватися лише справедливим і недискримінаційним способом. Іншим проявом справедливого здійснення міжнародної торгівлі є надання імпортованим товарам національного режиму. Це означає, що після того, як такий товар ввезено до країни, на нього має поширюватися національне законодавство та податки в тих параметрах що й на товари, вироблені в межах цієї країни.

Основні тенденції розвитку світової торгівлі в сучасних умовах проявляються у декількох процесах.

Якщо на перших етапах розвитку світового господарства у міжнародній торгівлі переважав вивіз із аграрних країн сировини і продовольства та зворотній ввіз до них з економічно розвинених країн промислових товарів, то в умовах НТР структура міжнародної торгівлі змінюється. У ній зростає частка продукції обробної промисловості і знижується – видобувних галузей.

Відносно низька частка сільськогосподарської продукції у міжнародній торгівлі зумовлена тим, що досягнення НТР в цій галузі сприяли самозабезпеченості продуктами харчування багатьох країн. Впливають на цю тенденцію і обмежені фінансові ресурси окремих країн для імпорту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування.

Змінюється співвідношення частки окремих країн і їх груп у міжнародній торгівлі. З 60-х рр. минулого століття неухильно зменшується частка американського експорту у міжнародній торгівлі і зростає частка країн Західної Європи та Японії.

Характерною тенденцією розвитку світової торгівлі є зростання значення міждержавного регулювання зовнішньоторгових операцій. Таке регулювання діє з 30-х років ХХ ст. Після Другої світової війни міждержавне регулювання міжнародної торгівлі набуло подальшого розвитку.

У міжнародних економічних відносинах технології розглядаються як розвинений фактор виробництва, який характеризується високою міжнародною мобільністю. *Поняття "технології" трактується як сукупність науково-технічних знань, які можна використати при виробництві товарів і наданні послуг.* Вони можуть являти собою самостійні способи перетворення ресурсів на товари і послуги. У цій якості технології можуть виступати у вигляді конструкторських рішень, методів та виробничих процесів. Технології інколи поєднуються з іншими видами ресурсів, тобто уречевлюються в нових машинах і приладах, у працівниках з кращою освітою або професійною підготовкою. Історично вихідною формою переміщення технологій є не їх самостійний рух, а рух у поєднанні з капіталом і робочою силою.

Динамічний розвиток науково-технічного прогресу в другій половині ХХ ст. породив виникнення світового ринку технологій, який функціонує поряд зі світовими ринками товарів і капіталів. Матеріальною основою існування цього ринку є **міжнародний поділ технологій**. *Останній являє собою таке, що історично сформувалося або було набуто, зосередження цього специфічного товару в окремих країнах.*

Нерівномірність науково-технічного прогресу створює значні технологічні відмінності між країнами. Тому в міжнародній торгівлі з'являється специфічний товар – технології, міжнародне переміщення яких згладжує технологічні відмінності між країнами.

Основною формою міжнародної передачі технологій є ліцензії. При укладанні ліцензійної угоди власник передає права на нематеріальні

активи покупцю на певний термін і за домовлену плату. Об'єктом ліцензійної угоди можуть бути патенти, винаходи, формули, процеси, конструкції, схеми, торгові марки, програми і т. д.

Використання винаходу або іншого об'єкту ліцензування передбачає ліцензійні винагороди (плата за ліцензією). Серед їх основних форм слід виділити **роялті**, тобто періодичні відрахування (як правило поквартально або річними внесками), які встановлюються у відсотках від фактично отриманого прибутку або обсягу продажів при комерційному використанні ліцензії.

Крім того, використовується і така форма, як **паушальний платіж**. Він являє собою одноразову винагороду, сума якої зафіксована в ліцензійній угоді. Інколи паушальні виплати розбиваються на декілька виплат відповідно до етапів практичної реалізації ліцензії.

Важливою формою міжнародної передачі технологій є **інжиніринг**, який охоплює *широку сукупність видів технологічної діяльності, спрямованих на підвищення ефективності зарубіжних інвестицій, мінімізацію витрат на реалізацію різноманітних проектів*. Інжиніринг охоплює складання техніко-економічного обґрунтування проекту, розробку генеральних планів і креслень, управління і нагляд за будівництвом, приймально-здавальні роботи. Після закінчення будівництва нового об'єкту і передачі його в експлуатацію інжиніринг полягає в наданні послуг з організації процесу виробництва і управління підприємством.

Контракти "під ключ" як форма міжнародної передачі технологій *передбачають укладання угоди на будівництво об'єкта, який після його повної готовності до експлуатації передається замовнику*. Такі проекти, як правило, реалізують великі будівельні фірми і фірми-виробники промислового обладнання, між якими поділені відповідні ринки.

Контракти на управління є специфічною *формою міжнародної передачі технологій*. Їх сутність полягає в тому, що фірма однієї країни відряджає своїх менеджерів до зарубіжної фірми для виконання управлінських функцій на певний термін і за певну плату.

Необхідність використання контрактів на управління виникає в тому разі, коли існує нагальна потреба домогтися суттєвого зростання ефективності функціонування фірми, а власні менеджери не здатні його забезпечити. Використання таких контрактів можливе і в тому разі, коли здійснюються прямі зарубіжні інвестиції від фірми-постачальника нового технологічного обладнання. У зв'язку з цим потрібна допомога у вигляді управлінських послуг. Контракти на управління укладаються і тоді випадку, коли іноземні інвестиції націоналізуються, а колишньому власнику пропонують продовжити управління підприємством до того часу, доки місцевий персонал не буде здатний ним керувати.

Отже, міжнародне переміщення технологій здійснюється у різноманітних формах, використання яких спрямоване на підвищення ефективності розвитку національних економік країн, що входять до світового співтовариства.

Складовою частиною міжнародних економічних відносин є **міграція робочої сили**. Вона являє собою процес стихійного або організованого переміщення робочої сили в межах міжнародного ринку праці.

Міграція робочої сили, коли населення переміщується між окремими регіонами в межах своєї країни, складає **внутрішню міграцію**. **Зовнішню міграцію** утворює переїзд робочої сили з однієї країни в іншу на тривалий строк, як правило, не менше року.

Зовнішня міграція має дві сторони:

- 1) **еміграцію**, тобто переміщення частини працездатного населення з країни перебування в іншу для довгочасного постійного проживання;
- 2) **імміграцію**, тобто приїзд робочої сили у певну країну з-за кордону.

В сучасних умовах у цей процес втягнута абсолютна більшість населення країн світу.

Відповідно до напрямків міграції робочої сили виділяють такі міграційні потоки: з країн, що розвиваються – до розвинених країн; у межах розвинених країн (наприклад, у межах Європейського Союзу); у межах країн, що розвиваються (зі слабкорозвинених – до нових індустріальних країн); з постсоціалістичних країн – до розвинених країн (відтік кваліфікованих і некваліфікованих працівників та науково-технічної інтелігенції); у межах постсоціалістичних країн (наприклад, з України – до Росії). Відповідно до цих напрямків на початок XXI ст. сформувалося декілька основних центрів, що визначають сучасні напрямки міжнародної міграції робочої сили:

1. США, Канада, Австралія, які приймають переважно кваліфікованих спеціалістів.
2. Країни Західної Європи, де на неprestижних, важких і шкідливих для здоров'я роботах постійно використовується значна кількість іноземних працівників, в тому числі з України.
3. Нафтовидобувні країни Близького Сходу, в яких охоче беруть на роботу іноземних фахівців, а також некваліфікованих працівників з сусідніх арабських країн.
4. Індустріальні країни Південно-Східної Азії, де мігрує в основному населення цього регіону світу.

Серед традиційних постачальників робочої сили на міжнародний ринок праці слід назвати Туреччину, Грецію, Італію, Португалію, Мексику, Пуерто-Ріко, Пакистан, Марокко, Туніс, країни Центральної Африки та країни СНД.

Причини, що породжують міграцію робочої сили, поділяються на дві групи: **загальні**, які визначають тенденції розвитку всіх форм міжнародних економічних відносин, і **специфічні**, пов'язані тільки з міграцією. До першої групи причин належать інтернаціоналізація господарського життя; нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих країн, структурні зрушення в національних економіках, пов'язані з НТР. Останнє зумовлює витіснення працівників з одних галузей і виникнення додаткової потреби у робочій силі в інших. Значний вплив на міграцію робочої сили

має економічна політика ТНК, спрямована на концентрацію наукоємних галузей в одних країнах і трудомістких – в інших.

До другої групи причин належать відмінності у рівні соціально-економічного розвитку країн, що породжує відмінності в рівнях оплати праці, житлових умовах, розвитку соціальної сфери і притягує до себе робочу силу з інших країн; дефіцит певних спеціальностей (у розвинених країнах Західної Європи робітники-мігранти забезпечують на 20-40% потреби в робочій силі у таких галузях, як транспорт, будівництво, вугільна промисловість, побутове обслуговування); відмінності між країнами в умовах професійного зростання працівників.

Певний вплив на міграцію робочої сили мають регіональні конфлікти і війни, розпад або утворення нових держав, особисті причини.

Міграція робочої сили викликає неоднозначні соціально-економічні наслідки для країн-експортерів та країн-імпортерів працівників. Позитивними наслідками для імпортерів робочої сили виступають:

- зростання конкурентоспроможності вироблюваних товарів завдяки зменшенню витрат, пов'язаних з низькою зарплатою іноземних працівників;
- виникнення додаткового попиту на товари і послуги з боку іноземних працівників, що стимулює зростання виробництва;
- іноземна робоча сила відіграє роль соціального амортизатора під час кризових процесів;
- іноземні працівники використовуються в найбільш продуктивному віці, а у разі втрати працездатності повертаються на батьківщину, і підприємці країн імміграції не несуть жодних витрат на їх подальший соціальний захист;
- за рахунок більш високої заробітної плати країни імміграції заохочують надходження кваліфікованої робочої сили та спеціалістів найвищої кваліфікації, не затративши коштів на їх підготовку.

До негативних соціально-економічних для країн-імпортерів робочої сили наслідків належать:

- посилення соціальної напруженості в країнах-імпортерах працівників, коли іммігранти займають робочі місця місцевих робітників;
- формування тенденції до зниження заробітної плати в цих країнах;
- потенційна загроза зростання безробіття.

Позитивними наслідками експорту робочої сили виступають:

- послаблення напруженості на національних ринках праці внаслідок зменшення кількості безробітних за рахунок емігрантів;
- створення для емігрантів можливостей формувати фонд життєвих засобів за рахунок країн перебування;
- переведення частини заробітків на батьківщину;
- економія на навчанні новим професійним навичкам, ознайомлення з передовою організацією праці в країні прийому.

До негативних наслідків для країн-експортерів робочої сили можна зарахувати “відтік мізків” – виїзд висококваліфікованих фахівців.

Отже, зовнішня міграція робочої сили є складовою частиною міжнародних економічних відносин, наявність якої забезпечує функціонування і розвиток світового господарства.

22.2. Міжнародна валютно-фінансова система та її інфраструктура

Охарактеризовані форми міжнародних економічних відносин мають вартісне вираження та опосередковуються грошовими відносинами, які в межах всесвітнього господарства складають ще одну його важливу форму – **валютно-фінансові відносини**. *Останні являють собою сукупність економічних відносин, які виникають при функціонуванні валюти у світовому господарстві та обслуговуванні взаємного обміну результатами діяльності національних економік.* Розвиток валютно-фінансових відносин зумовлений розвитком продуктивних сил, створенням світового ринку, поглибленням міжнародного поділу праці, інтернаціоналізацією господарських зв'язків. Носієм міжнародних валютно-фінансових відносин є світовий грошовий товар, роль якого спочатку виконувало золото, а пізніше – кредитні гроші (векселі, банкноти, чеки та депозити). В 70-і рр. ХХ ст. з'являються спеціально створені міжнародні (СДР – спеціальні права запозичування) та регіональні (ЕКЮ) платіжні одиниці, так звані **комполітні гроші**.

Валютно-фінансові відносини виникають, функціонують та розвиваються на національному та міжнародному рівнях у вигляді національної та міжнародної валютно-фінансової системи. Перехідною ланкою між національними та міжнародною валютною системами є валютний курс і паритет.

Валютний курс являє собою співвідношення між валютами окремих країн. Іншими словами, це “ціна” валюти певної країни, виражена в валютах інших країн. **Паритет** — це співвідношення валют відповідно до їх золотого вмісту. Паритет є основою курсу валют. Але курс валюти практично ніколи не співпадає з паритетом.

Валютні ринки – це специфічна сфера економічних відносин, пов'язаних зі здійсненням таких операцій, як купівля, продаж, обмін іноземної валюти та платіжних документів в іноземних валютах (чеки, векселі, телеграфні та поштові перекази, акредитиви тощо). Першим валютним ринком був ринок золота як грошового товару, де воно продавалося на основі ціни, визначеної міжнародним договором.

Міжнародна валютна система (МВС) є формою організації валютних відносин у межах світового господарства. Вона – продукт еволюції світового господарства, статус якої юридично закріплений міждержавними угодами. **Основними елементами міжнародної валютної системи**

виступають національні і колективні резервні валюти; механізм валютних паритетів та курсів; умови конвертації валют; режим міжнародних валютних ринків та ін.

Об'єктивною основою міжнародної валютної системи є товарне виробництво, міжнародна торгівля, міжнародний рух капіталів, технологій, робочої сили. **Її основне завдання** – регулювання міжнародних розрахунків та валютних ринків для підтримки рівноваги міжнародного обміну, стримування інфляції. Вона є одним з найбільш важливих механізмів, який може сприяти розширенню або обмеженню міжнародних економічних відносин.

Міжнародна валютна система розвивалася разом зі світовим господарством, пройшовши при цьому певні етапи. Їм відповідають і ті міжнародні валютні системи, які функціонували на цих етапах та обслуговували світові господарські зв'язки.

Перша міжнародна валютна система стихійно сформувалась внаслідок промислової революції та розширення міжнародної торгівлі як система золотого стандарту. Вона була закріплена Паризькою угодою 1867 р. Її характерними рисами було те, що валюти окремих країн вільно обмінювалися на золото на внутрішніх ринках і за межами країн; валюти мали золотий вміст; зливки золота могли вільно обмінюватися на монети; підтримувалось жорстке співвідношення між золотим запасом країн та внутрішньою пропозицією грошей; діяли чіткий механізм визначення взаємних курсів валют та узгоджений порядок взаємних міжнародних платежів на основі вексельного обігу і золота.

Наприкінці ХХ ст. у процесі формування монополістичного капіталізму золотий стандарт перестав відповідати масштабам світогосподарських зв'язків і він був поступово витіснений через неспроможність золота забезпечити значне розширення внутрішніх ринків, зменшення його надходження в золоті резерви та ін. Тому за угодою, укладеною на Генуезькій конференції (1922 р.), золотомонетний стандарт був замінений **золотодевізним стандартом**, за яким банкноти розмінювалися не на золото, а на девізи (банкноти країн, які обмінювалися на золото (фунт стерлінгів та американський долар; векселі, чеки)). Для функціонування цієї системи центральні банки країн створювали значні резерви іноземної валюти, яка розмінювалась на золото. Золотодевізний стандарт був перехідним до системи регульованих валютних курсів і, насамперед, до системи золотовалютного стандарту.

Світова економічна криза 1929-1932 рр. завдала нищівного удару по системі золотодевізного стандарту. В усіх країнах було впроваджено нерозмінний на золото обіг паперових грошей. У 1944 р. на Бреттон-Вудській конференції була юридично оформлена нова валютна система, яка дістала назву **золотовалютного стандарту**. Відповідно до цієї системи за золотом зберігалась тільки функція кінцевих розрахунків між країнами. Усі країни встановлювали паритети своїх валют у доларах, а через долар – у золоті. Долар відіграв роль резервної валюти, обмінювався на золото центральними банками та урядовими організаціями інших країн у казна-

чействі США за курсом 35 дол. за 1 трійську унцію (31,1 г. золота).

Майже три десятиріччя Бреттон-Вудська система працювала відносно ефективно. Однак надалі у зв'язку з хронічним дефіцитом платіжного балансу США, нагромадженням доларів у країнах Західної Європи, які почали пред'являти їх для розміну на золото, золотий запас США став стрімко зменшуватись, відбувся крах золотодоларового стандарту.

У 1976 р. в Кінгстоні (Ямайка) на черговій нараді МВФ були визначені основи нової Ямайської валютної системи. Основними рисами нової валютної системи стало те, що скасовувалась функція золота як міри вартості та основи обчислення валютних курсів. Золото стає звичайним товаром, який, проте, має особливі функції. Країнам надавалась можливість вибору режиму валютного курсу. Коливання валютних курсів зумовлювались попитом та пропозицією на міжнародних ринках і реальними купівельними спроможностями валют. Для стабілізації курсу валюти в умовах плаваючого режиму використовувалось проведення валютної інтервенції, тобто купівля або продаж центральним банком своєї валюти з метою зміни співвідношення між попитом і пропозицією на неї і тим самим підвищення або зниження її ринкового курсу. Практикувалось прив'язування національної валюти до валюти лідера (насамперед до долара США) і спільне з нею плавання, тобто пропорційна зміна курсів. Спільне плавання валют групи країн здійснювалось шляхом встановлення твердих співвідношень між ними, як це існує в країнах – членах Європейського Союзу (ЄС).

Нововведенням було впровадження стандарту СДР (“спеціальні права запозичення”) – міжнародні платіжні, резервні і розрахункові засоби, що використовуються для безготівкових міжнародних розрахунків. СДР надаються країнам-учасникам МВФ пропорційно до їх квот. Їх курс розраховувався на основі валютного кошика п'яти основних валют (американського долара, англійського фунта стерлінгів, німецької марки, французького франка та японської ієни). Внаслідок цього виникла колективна валюта у вигляді СДР.

Другою колективною валютою, яка функціонує у світовій валютній системі, є ЄВРО – колективна валюта країн-членів Європейського співтовариства. Вона була введена у 1999 р. (до цього з 1979 р. використовувалась ЕКЮ). Нині ЄС перебуває на другому етапі формування валютного союзу і європейської валютної системи. З 2002 р. національні валюти замінено на готівкові євро в усіх країнах-членах валютного союзу. Прогнозується, що євро стане однією з найбільш потужних валют світу. У ХХ ст., за оцінками експертів, розвиватиметься триполярна міжнародна валютна система на основі долара, євро та ієни.

Важливу роль у функціонуванні світової валютно-фінансової системи відіграє конвертованість валют. **Конвертованими називають валюти, котрі без всіляких обмежень обмінюються на інші національні грошові знаки, товари та послуги.** З цього випливає, що рівень конвертованості національних валют прямо залежить від кількості таких обмежень. Відсутність валютних обмежень означає повну конвертованість національної

валюти. Такий стан останньої можливий лише в тому разі, коли відсутність обмежень поширюється на всі зовнішньоекономічні операції, всіх юридичних і фізичних власників валюти. Наявність валютних обмежень для окремих суб'єктів підприємництва, щодо об'єктів і зон обіговості свідчить про те, що маємо **частково конвертовану валюту**.

Економічна наука виокремлює зовнішню та внутрішню конвертованість. **Зовнішня конвертованість** національної валюти передбачає повну свободу обміну зароблених у країні грошей для іноземців (нерезидентів). **Внутрішня конвертованість означає, що свобода обміну національної валюти на іноземні поширюється на тих осіб, котрі мешкають у певній країні (резиденти), а до резидентів застосовуються певні обмеження**.

У системі міжнародних валютно-фінансових відносин до повністю конвертованих валют належать валюти економічно розвинених країн світу та з відкритою економікою. Для того, щоб такими стали і валюти інших країн, необхідне утвердження ринкових відносин, адже вони передбачають вільне волевиявлення власників грошових знаків щодо їх використання. Крім цього, національна економіка кожної з країн світової спільноти має бути конкурентоздатною.

Українська гривня належить до частково конвертованих валют світу. Це зумовлено непослідовністю ринкових перетворень у країні, низькою конкурентоздатністю нашої економіки.

Розвиток усіх складових міжнародних економічних відносин потребує відповідної **інфраструктури**. Її утворюють міжнародні організації, тобто структури, сформовані відповідно до міжнародних угод для регулювання міжнародних економічних відносин. Серед них найбільш суттєву роль відіграють такі з них, як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Світовий банк (СБ), Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР).

МВФ – міжнародна валютно-кредитна організація, що регулює валютні відносини між державами-учасницями і надає їм кредити в іноземній валюті для покриття дефіциту платіжних балансів. Ця структура була створена на міжнародній валютно-фінансовій конференції в Бреттон-Вудсі (США) в 1944 р. і має статус спеціалізованої установи ООН. Свою діяльність МВФ почав у березні 1947 р. Оперативною діяльністю МВФ керує Директорат у складі 22 виконавчих директорів.

Метою діяльності МВФ є надання консультацій і співробітництво між державами-членами з міжнародних валютних проблем; сприяння збалансованому зростанню та ефективності міжнародної торгівлі й обміну через стабілізацію валютних курсів; запобігання конкурентному знеціненню валют, встановлення багатосторонньої системи платежів за поточними угодами між країнами-членами і скасування валютних обмежень; надання кредитів країнам-учасницям в іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів.

Капітал МВФ формується за рахунок внесків держав-членів відповідно до квот, величина котрих поставлена в залежність від рівня економіч-

ного розвитку країни та її ролі у світовому господарстві та міжнародній торгівлі.

Діяльність МВФ з часу його заснування мала певні пріоритети на окремих етапах свого існування. Так, з кінця 70-х рр. МВФ орієнтував свою діяльність на вирівнювання балансів країн, що розвиваються, а з початку 80-х рр. – на регулювання їх зовнішньої заборгованості. Надалі зростала роль цієї міжнародної структури як координатора та гаранта платоспроможності країн-боржників.

Надання кредитів МВФ країнам-учасникам пов'язується зі здійсненням певних змін у внутрішній та зовнішній політиці. Якщо країна відмовляється виконувати умови, запропоновані цією організацією, то їй перекривається доступ до ринку міжнародних кредитів.

Україна з 1992 р. є членом МВФ і періодично отримує фінансову підтримку від нього. Запозичені кошти використовувались для розв'язання поточних проблем соціально-економічного розвитку нашої держави.

Регулювання міжнародних валютно-фінансових відносин поряд з МВФ здійснює і інша організація, породжена Бреттон-Вудськими угодами – Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР). Разом зі своїми філіями – Міжнародною фінансовою корпорацією (МФК) та Міжнародною асоціацією розвитку (МАР) – входить до структури Світового банку. До нього також належить Агентство з гарантування багатосторонніх інвестицій.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку – міжнародна спеціалізована кредитно-фінансова установа, головна організація Світового банку. Він створений з метою сприяння країнам-учасникам у розвитку їх економіки через надання довготермінових позик і кредитів, гарантування приватних інвестицій. Основні напрями діяльності МБРР зводяться до створення сприятливих умов для інвестицій у виробництво, стимулювання міжнародних довготермінових капіталовкладень, сприяння реконструкції і розвитку економіки, конверсії військово-промислових комплексів і гарантування приватних зарубіжних інвестицій.

Співробітництво з цією організацією передбачає обов'язкове надання інформації про фінансовий стан країни-позичальника, об'єктів кредитування. Представники цього банку періодично обстежують стан виконання наданих кредитів, виконання умов кредитування.

Україна співпрацює з МБРР шляхом отримання кредитів, що використовуються в таких галузях нашої економіки, як енергетика, вугільна промисловість, аграрно-промисловий сектор та для розвитку підприємництва. Позики цього банку використовувались Україною і для покриття дефіциту державного бюджету.

Серед тих міжнародних організацій, з якими співпрацює Україна, слід назвати і **Європейський банк реконструкції та розвитку**. Він створений у 1990 р. для надання фінансової допомоги країнам Центральної та Східної Європи для проведення ринкових перетворень, активного інтегрування їх економік у міжнародні господарські зв'язки. Засновниками цього банку є

42 країни і дві міжнародні організації (країни ЄС, Комісія ЄС та Європейський інвестиційний банк).

На відміну від МВФ ця організація надає тільки цільові кредити під конкретні проекти приватним і державним структурам на потреби розвитку національної економіки. Спеціальних коштів для надання технічної допомоги ЄБРР на має, а залучає інші ресурси, в тому числі із створених у країнах ЄС спеціальних фондів, кошти міжнародних організацій.

Кошти, які отримала Україна від ЄБРР, використовувалися для реалізації проектів соціально-економічного розвитку нашої держави, розвитку телекомунікації тощо.

Отже, міжнародні економічні відносини мають відповідну інфраструктуру, котра сприяє їх регулюванню, а економіка нашої держави реформується під її активним впливом.

22.3. Проблеми інтеграції України у світове господарство

Оснoву економічної взаємодії постсоціалістичних країн СНД, їх інтеграції у світове господарство становить міжнародний поділ праці, який дає їм змогу спеціалізуватися на виробництві тих або інших видів продукції, наданні послуг та їх взаємному обміні. Зрозуміло, що орієнтація економічної політики цих держав на самозабезпечення, самоізоляцію, згортання економічних зв'язків між країнами СНД, іншими державами світу – це згубний шлях для їх національних економік. В умовах динамічного розвитку інтернаціоналізації виробництва та обміну, зростання ролі міжнародних зв'язків у розвитку національних економік існує об'єктивна необхідність формування в цих країнах зовнішньоекономічного комплексу, орієнтовного на участь у міжнародному поділі праці, їх подальшу інтеграцію у світове господарство.

Участь цих країн у міжнародному поділі праці стає умовою формування сучасної народногосподарської структури, яка має забезпечити оптимальний розвиток національного виробництва з метою більш повного задоволення потреб суспільства та його громадян. Щодо зовнішньоекономічного комплексу України, то він має формуватися на ринкових засадах як органічна складова національної економіки, що пов'язана з економіками інших країн і орієнтована на вирішення проблем щодо задоволення різноманітних потреб суспільства та його членів.

Україна має необхідні передумови для входження у світове господарство та отримання певного місця в системі міжнародного поділу праці. Серед них – наявність сировинних ресурсів, родючих земель, дешевої та відносно освіченої робочої сили, рекреаційно-туристичних можливостей, значного науково-технічного та інтелектуального ринку товарів і послуг, вигідне геополітичне становище “моста” між Західною Європою та Азіатським континентом, спільного географічного та економічного простору з країнами східної Європи.

У процесі ринкової трансформації економіки України необхідно досягти двох цілей: здійснити реструктуризацію національної економічної системи на ринкових засадах з урахуванням внутрішніх можливостей і одночасно вийти на світові ринки на основі використання наших потенційних конкурентних переваг. Зовнішньоекономічний комплекс України є результатом впливу існуючої національної економічної системи, а також основних закономірностей розвитку, притаманних світовому господарству.

Через зовнішньоекономічний комплекс економіки забезпечується вплив НТП на національне виробництво. Конкуренція на світових ринках підвищує рівень конкурентоздатності національних товаровиробників. Їх орієнтація на зовнішні ринки вимагає дотримання міжнародних стандартів виробництва та умов спеціалізації. Останнє можливе за умови, коли підприємства використовують у виробничому процесі інновації та новітні технології. У такому разі зовнішньоекономічний комплекс сприяє соціально-економічному зростанню країни.

Однак формування сучасного зовнішньоекономічного комплексу України припадає на період, коли світові ринки вже переважно поділені між основними суб'єктами міжнародних економічних відносин — державами і транснаціональними корпораціями. Для сучасного етапу розвитку світового господарства можна виділити основні тенденції, які мають значний вплив на формування і розвиток зовнішньоекономічного комплексу України. Серед них такі:

- розвиток процесів інтернаціоналізації у світовому господарстві внаслідок інтенсифікації міжнародного поділу праці, структура якого, з одного боку вже склалася, а з іншого — перебуває у стані модифікації;
- остання передбачає перехід до нової моделі міжнародного поділу праці, який ґрунтується на частковому і, значною мірою, на одиничному поділі праці. Це призвело до виходу процесу виробництва з окремого підприємства за межі країни, зумовивши розвиток міжнародної промислової кооперації. Остання відображає новий рівень усупільнення виробництва, за якої безпосередньо виробничі зв'язки між підприємствами різних країн стають постійними і набувають повної самостійності щодо товарообмінних операцій на світовому ринку та реалізується у вигляді світових промислових комплексів;
- перехід до якісно нової моделі світового розвитку на основі становлення принципово нового технологічного способу виробництва шляхом впровадження в усі галузі національної економіки високих інформаційно-інтелектуальних технологій, які базуються на електронній автоматизації, інформації та біотехнологіях, використанні матеріало-, енерго-, ресурсо- і працезберігаючих виробництв;
- створення глибоко інтегрованих міжнародних об'єднань.

При формуванні свого зовнішньоекономічного комплексу з метою інтеграції у світове господарство Україна має брати до уваги як наявність міжнародних інтеграційних об'єднань, так і особливості тієї політики, яку проводять країни-члени цих формувань. Це означає, що вимоги організацій та регіональних інтеграційних об'єднань мають бути узгоджені з національними інтересами нашої держави.

Інтеграція України у світовий економічний простір вимагає від неї чіткого визначення стратегічних і тактичних інтеграційних цілей. До стратегічних цілей слід віднести орієнтацію на інтеграційні структури, що розвиваються на основі ЄС. Тактичні цілі полягають у посиленні співробітництва України в межах Економічного союзу країн СНД при збереженні її статусу асоційованого члена, а також із країнами Східної Європи. Це створить умови, з одного боку, для зміцнення її становища на ринках колишнього постсоціалістичного простору, а з іншого — дасть змогу нарощувати експортний потенціал і отримувати ті види товарів, послуг, робочої сили та технологій, в яких Україна відчуває гостру потребу.

Отже, для прискорення процесу входження України у світове господарство слід брати до уваги такі обставини:

- основними орієнтирами українських товаровиробників мають бути технологічні фактори, світові стандарти, культура виробництва та динаміка ємності світового ринку. Природні фактори у таких випадках практично не відіграють суттєвої ролі, тому що визначальна роль належить суто технологічним можливостям. Під впливом дії технологічних факторів підприємство переходить на параметри світового виробничого процесу: якість продукції, її асортимент, відповідність моді, рівень витрат. Уніфікується також його виробництво незалежно від розмірів країни;
- необхідною умовою сучасного ефективного виробництва стало наближення потужностей підприємств, технологій, технічного оснащення та серійності до таких світових критеріїв оптимальності, як орієнтація не на масове виробництво, а на конкретного споживача. На ці критерії повинні орієнтуватись експорто-орієнтовані підприємства, що дасть змогу інтегрувати національну економіку зі світовим господарством;
- внаслідок інтернаціоналізації продуктивних сил немає потреби створення в країнах світового господарства максимально галузево розгалужених виробничих систем, включаючи підприємствами з повним технологічним циклом, що на попередніх етапах розвитку країн світу впливало з концепції максимального самозабезпечення. В нинішніх умовах економічно доцільною стала активна участь країн у міжнародній спеціалізації;
- характерними тенденціями розвитку світового товарного ринку стало розширення його меж, зростанням обсягу потреб та зміна їх структури, що потребує динамічного оновлення товарної номенклатури. В нинішніх умовах жодна країна не може тривалий

час залишатись монополістом навіть у виробництві, де застосовуються новітні технології;

- вплив таких традиційних факторів МПП, як природні ресурси, географічне положення, виробничий досвід значно зменшився порівняно з факторами, що визначаються науково-технічним прогресом.

Крім врахування цих обставин інтеграція України у світове господарство у постсоціалістичний період залежить від ринкових трансформаційних процесів, які будуть сприяти посиленню конкурентоспроможності національних товаровиробників на зовнішніх ринках та позбавленню нашої економічної системи від державного монополізму, невизначеності напрямків структурної перебудови національної економіки, нерозвиненості ринкової інфраструктури, визначення шляхів подальшого розвитку військово-промислового комплексу.

Для подолання негативних рис, притаманних сучасній економічній системі України, необхідне здійснення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення її інтеграції у світове господарство. Серед них важлива роль належить формуванню **механізму зовнішньоекономічних зв'язків на ринкових засадах**. *Під останнім мають на увазі сукупність конкретних форм зв'язків та систему інституціональних, правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних регуляторів, які забезпечують ефективну взаємодію національних суб'єктів підприємництва зі світовими на макро- та мікрорівнях, з метою розвитку продуктивних сил та соціально-економічного прогресу суспільства.* Механізм зовнішньоекономічної діяльності має забезпечити найбільш оптимальне входження економіки України у світове господарство шляхом досягнення певних цілей у процесі трансформації національної економіки. Серед них слід виокремити:

- формування ефективно функціонуючої ринкової системи, яка базувалася б на загальних ринкових принципах, нормах, економічних механізмах та інститутах;
- використання можливостей світового господарства для структурної перебудови національної економіки;
- перетворення зовнішньоекономічного комплексу на активний фактор динамічного економічного зростання національної економіки.

Основою функціонування та розвитку зовнішньоекономічного механізму мають бути принципи демократизації, демонополізації та деідеологізації зовнішньоекономічних зв'язків, що передбачає максимальне скорочення адміністративних обмежень на експорт та імпорт товарів і послуг, підвищення ролі митного й валютного регулювання міжнародних господарських зв'язків, надання суб'єктам зовнішньоекономічної підприємницької діяльності широкої самостійності відповідно до світової економічної практики. Зовнішньоекономічний механізм має діяти відповідно до національних інтересів держави, забезпечуючи розвиток конкуренції між

учасниками зовнішньоекономічних відносин з метою підвищення якості продукції та послуг на українському ринку.

Основними складовими зовнішньоекономічного механізму є валютна, кредитна, податкова, депозитна, цінова та митно-тарифна політики. В Україні використання цих складових зовнішньоекономічної політики має ще недосконалий характер і потребує загального поліпшення.

Входження України у світове господарство на основі лібералізації зовнішньоторговельних зв'язків має розвиватися поступово, щоб пом'якшити втрати, пов'язані з пристосуванням до ринкових правил, та наслідки можливих банкрутств підприємств, зниження прибутковості.

Відповідно до існуючих форм міжнародних економічних відносин інтеграція України у світове господарство можлива на основі використання набутих та наявних переваг у цих сферах. Серед них міжнародне виробниче науково-технічне співробітництво необхідно розвивати на основі максимально ефективного використання як науково-технічного потенціалу нашої країни, так і можливостей, які надають ці форми міжнародних економічних відносин.

Виробнича кооперація українських товаровиробників з іноземними можлива у трьох формах: на ґрунті вже існуючої предметної, подетальної та технологічної спеціалізації при збереженні взаємних зобов'язань, які зафіксовані у контрактній формі на відповідний період; на основі єдиного технологічного циклу, коли кооперуються підприємства різних країн, які є нерозривними ланками єдиного технологічного ланцюжка. В такому разі підприємства можуть бути трансформовані в організаційно-господарські структури за типом ТНК, зв'язки між якими здійснюються у вигляді внутрішньокорпоративних поставок; **спільні розробки**, тобто фінансування та реалізація наукових та виробничих програм зі створення спільних підприємств у різних галузях виробництва.

З урахуванням рівня розвитку коопераційних зв'язків країн-членів СНД, обсяги яких зберігаються на рівні 20% міжреспубліканського обігу (цей показник у країнах ЄС менший – 18%), доцільно і в майбутньому розвивати міжфірмові коопераційні зв'язки в тих галузях, де рівень інтеграції найвищий. Це стосується енергетичного, хімічного, важкого, електронного машинобудування, авіа-, авто- та суднобудування, радіотехнічної та мікроелектронної промисловості. Адже більшість галузей машинобудування України на 50% залежать від коопераційних поставок з інших держав СНД.

Щодо виробничої кооперації України з економічно розвиненими країнами світу, то її масштаби незначні. Такий стан зумовлений невідпрацьованістю інституціональних, правових, організаційно-економічних та валютно-фінансових аспектів співробітництва, а головне – відсутністю зацікавленості західних підприємств у таких контактах з Україною.

Розвиток міжнародної науково-технічної кооперації українських товаровиробників з підприємцями інших країн можливий у таких формах:

- використання науково-технічних коопераційних зв'язків для модернізації та будівництва підприємств у матеріальній та нематеріальній сферах;
- обмін технологіями, ліцензіями, конструкторськими та проектними матеріалами, сприяння їх використанню в усіх галузях національної економіки;
- співробітництво у збиранні, обробці та використанні науково-технічної та економічної інформації, створення спільних баз даних для розвитку науково-технічної та науково-виробничої сфери в Україні. Для цього необхідне прийняття Державної програми розвитку науково-виробничої сфери, яка передбачала б як один з напрямків використання науково-технічного потенціалу нашої країни, так і можливостей міжнародної науково-технічної та виробничої кооперації, міжнародного обміну науково-технічними знаннями.

У процесі інтеграції національної економіки України у світове господарство необхідне створення національних високотехнічних експорто-орієнтованих виробництв. З цією метою доцільно спрямувати державну підтримку підприємствам, які мають високу базисну кваліфікацію робочої сили і намагаються вийти на ринок з новітньою продукцією. Значна частина інноваційної продукції (наприклад, мікроелектроніка) виробляється тільки за наявності висококваліфікованої робочої сили й невеликих прямих інвестицій, які можуть бути забезпечені за допомогою спеціальних методів фіскальної і монетарної політики. Це сприятиме забезпеченню експорту інноваційних виробів на окремих підприємствах.

Для забезпечення відповідності зовнішньоторговельного сектору України сучасним світовим тенденціям, пріоритетами його розвитку мають стати:

- модернізація металургійної галузі на основі застосування новітніх технологій;
- виробництво верстатів, літаків, суден, приладів, побутової техніки, надтвердих матеріалів, кераміки, продукції порошкової металургії та інших товарів з високою часткою доданої вартості;
- переробні галузі агропромислового комплексу, продукція яких характеризується високим ступенем обробки;
- різноманітні послуги (туристичні, транспортні, включно з використанням центрально-континентального розташування країни), транзитні (перевезення вантажів, транспортування нафти, газу), науково-технічні послуги та ін.

Значна роль у вирішенні проблем реструктуризації трансформаційної економіки та її інтеграції у світове господарство належить прямим іноземним інвестиціям. Вона полягає у можливості передачі сучасних технологій, які допоможуть виробляти конкурентну продукцію, що користуватиметься попитом на зовнішніх ринках.

Однією з найбільш поширених форм вкладення прямих іноземних інвестицій в економіку України є створення спільних підприємств (СП).

Їх кількість на початок 2007 р. складала 5291.¹ Найбільше СП створено з фірмами Німеччини, Росії, США, Польщі, Австрії, Болгарії, Угорщини. Розвиток мережі СП ставить на меті як довгострокові цілі, так і короткострокові завдання.

Серед останніх слід виокремити:

- ліквідацію дефіциту на споживчому ринку товарів та послуг України;
- збільшення кількості високооплачуваних робочих місць;
- залучення іноземної валюти для ведення підприємницької діяльності та її одержання за рахунок розширення експорту.

До завдань перспективного характеру належать:

- доступ до передових технологій, ноу-хау тощо;
- надходження інвестицій у галузі, які гостро потребують інвестиційних ресурсів;
- отримання новітніх управлінських технологій;
- підвищення рівня фахової підготовки працівників;
- підвищення якості та конкурентоспроможності вітчизняної продукції;
- розвиток експортно-орієнтованого сектору економіки України.

Використання прямих іноземних інвестицій в національній економіці не відповідає вимогам формування високотехнічного експортно-орієнтованого сектору. Основні потоки прямих іноземних інвестицій спрямовуються не у наукомісткі галузі, а у внутрішню торгівлю та харчову промисловість, тобто в галузі, які працюють на внутрішній ринок. У машинобудування, у розвиток фінансово-кредитної сфери, в інші галузі надходить незначний відсоток від загального обсягу прямих іноземних інвестицій. Нині не отримано значних соціально-економічних наслідків від діяльності СП і на інших напрямках. Шляхом створення спільних підприємств передбачалося отримати доступ до новітньої техніки, технології та менеджменту. Проте їх обсяги досить скромні та істотно не впливають на рівень технологічного розвитку нашої країни. Реалізуючи свою продукцію за кордоном, спільні підприємства поки що не прагнуть отриманий прибуток інвестувати в економіку України, а залишають його на рахунках в іноземних банках.

Економіка України на початок XXI ст. вимагає докорінної технологічної і технічної модернізації промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту та переорієнтації на вищі світові стандарти з метою забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції. Для цього необхідне максимально ефективне використання можливостей передачі технологій. Це передбачає закупівлю нашими товаровиробниками ліцензій на різні види промислової власності, ноу-хау, надання іноземними фірмами інженерно-консультаційних послуг та ін. Використання прогресивних зарубіжних технологій — це найбільш раціональний спосіб у короткі строки здійснити оновлення основного капіталу, підняти його технічний рівень.

¹ Статистичний щорічник за 2005 рік. — К.: Консультант, 2005. — С. 83.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає сутність міжнародних економічних відносин?
2. Розкрийте зміст міжнародного виробничого і науково-технічного співвиробництва як форми міжнародних економічних відносин.
3. Чим спричинений вивіз капіталу?
4. Дайте характеристику основних форм міжнародного вивозу капіталу.
5. Що таке транснаціональні корпорації?
6. Охарактеризуйте міжнародну торгівлю як складову міжнародних економічних відносин.
7. Як регулюється міжнародна торгівля товарами та послугами?
8. В яких формах здійснюється міжнародна передача технологій?
9. У чому полягають соціально-економічні наслідки міжнародної міграції робочої сили?
10. Які основні переваги та недоліки різних способів організації світової валютної системи?
11. Охарактеризуйте основні складові інфраструктури міжнародних економічних відносин.
12. Чим викликана необхідність інтеграції економіки України у світове господарство?
13. У чому проявляються особливості створення зовнішньоекономічного комплексу в трансформаційних економіках постсоціалістичних країн?
14. Які порівняльні переваги має Україна?
15. Дію яких факторів слід враховувати при входженні України у світове господарство?
16. Проаналізуйте основні форми зовнішньоекономічних відносин України зі світовим господарством.

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

23.1. Причини виникнення і соціально-економічна сутність глобальних проблем

Характерними рисами соціально-економічного, політичного та культурного розвитку світового господарства наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стало зростання обсягів міжнародної торгівлі та інвестицій, суттєве збільшення масштабів диверсифікації світових фінансових ринків і ринків робочої сили, відчутне посилення ролі ТНК у світогосподарських процесах, загострення міжнародної конкуренції, її поширення на простір усєї планети та міжнародний поділ праці, поява систем глобального менеджменту. Все це позначається поняттям “глобалізація”, яке увійшло в науковий обіг у 80-ті роки ХХ століття.

Під глобалізацією мають на увазі планетарний, всеохоплюючий процес трансформації, функціонування та розвитку світового господарства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей. З цього випливає, що глобалізація світового господарства проявляється у безлічі явищ і процесів, які протікають одночасно і породжують проблеми, котрі торкаються усього людства, що називаються **глобальними проблемами сучасності**. Глобалізація і породжені нею проблеми пов'язані з переходом світового співтовариства від індустріальної до постіндустріальної стадії свого розвитку. Це призводить до

переходу у якісно новий стан взаємозв'язків у національних економіках і світовому господарстві, політиці, екології, що спричинено підвищенням мобільності капіталу, робочої сили, інформації та різноманітних ідей у всесвітньому масштабі. Процеси глобалізації проявляються у зростаючій залежності країн світового співтовариства внаслідок інтенсивних міжнародних переміщень товарів і послуг, потоків капіталів, швидкого поширення новітніх технологій. Втягнення у процеси глобалізації світового господарства значної кількості держав світу потребує об'єднання зусиль урядів цих держав та міжнародних організацій з метою регулювання її розвитку у всесвітньому масштабі.

Глобалізація розвивається під впливом значної кількості факторів. Серед них слід виділити техніко-технологічні, дія яких проявляється у розвитку науково-технічного прогресу, який породив якісно нові покоління транспорту і зв'язку, спричинив революцію в галузі інформаційних та телекомунікаційних технологій і виникнення єдиного інформаційного простору з його здатністю до здійснення різноманітних операцій у режимі реального часу. Вплив соціально-економічних факторів на глобалізацію господарства існує у вигляді поглиблення його інтернаціоналізації на основі транснаціоналізації та регіоналізації, лібералізації у сфері руху товарів і капіталів, розвитку нових фінансових технологій, гео економічної трансформації, пов'язаної з розпадом адміністративно-командної економічної системи та посиленням уніфікації світової економіки на ринкових засадах.

Серед політичних факторів глобалізації слід вказати на взаємопроникнення макроекономічної політики урядів та центральних банків країн, що входять до світової спільноти, посилення орієнтації національних держав на зовнішні зв'язки та геополітичні зрушення, породжені розпадом світової соціалістичної системи. Послаблення ролі традицій і соціальних зв'язків, зростання мобільності духовно-емоційного спілкування та інтернаціоналізація освіти, культурного простору належать до культурних та морально-етичних факторів впливу на глобалізацію світового господарства.

Найважливішими соціально-економічними передумовами глобалізації виступають:

- подальша інтернаціоналізація національних економік, посилення їх транснаціоналізації та перетворення низки країн у країни-системи, здатні контролювати величезні господарські зони світового господарства;
- крах адміністративно-командної системи, утвердження ринкових відносин у всесвітньому масштабі на основі використання уніфікованих ринкових механізмів функціонування і розвитку світової економіки;
- лібералізація торгівлі товарами, послугами, технологіями, об'єктами інтелектуальної власності, впровадження єдиних правил регулювання банківських та фінансових операцій, стандартизації та сертифікації продукції тощо.

Отже, глобалізація постає як багатомірний, багаторівневий, складний та суперечливий процес, який відіграє системоутворюючу роль у формуванні загальнопланетарного господарського організму. Суперечливість процесу глобалізації і розвитку світового господарства, їх складність породжує виникнення глобальних проблем. Вони характеризуються як всезагальні для світового співтовариства, відзначаються загальнопланетарними масштабами і складним змістом; безпосередньо стосуються життєвих інтересів усіх верств населення країн світу, більшості або значної групи держав; мають взаємопов'язаний характер і суттєво впливають на усі сфери суспільних відносин країн світової спільноти; відображають поглиблення та ускладнення світогосподарських зв'язків; потребують використання значних технологічних, фінансових, трудових, інтелектуальних, інформаційних ресурсів, невідкладних та рішучих дій на основі колективних і скоординованих дій країн світу; можуть бути успішно вирішені за умов створення адекватної моделі стійкого розвитку людської цивілізації.

Глобальні проблеми мають яскраво виражений економічний аспект. Вони суттєво впливають на структуру і темпи суспільного відтворення, на динаміку економічних процесів, спричиняють пошуки ефективних форм та методів управління.

Отже, глобалізація світогосподарських зв'язків загострила існуючі глобальні проблеми та породила нові, що потребує визначення їх змісту.

23.2. Основні глобальні проблеми сучасності і їх класифікація

Серед глобальних проблем найчастіше фігурують сировинна, продовольча, екологічна, демографічна, енергетична, проблеми миру та роззброєння, подолання бідності та відсталості, які не нові для людства. З розвитком людської цивілізації можуть виникати і вже виникають нові глобальні проблеми. До глобальних стали зараховувати проблему освоєння та використання ресурсів Світового океану, Космосу. Їх аналіз дає змогу відзначити, що вони тісно взаємопов'язані. Так, енергетична та сировинна проблеми співвідносяться з екологічною, екологічна – з демографічною, демографічна – з продовольчою і т. д. Важливою ознакою як не нових, так і нових проблем розвитку людської цивілізації є їх глобальний характер, адже вони зачіпають життєво важливі інтереси всіх держав і народів світу, виступають потужним фактором посилення взаємозалежності та цілісності світу, надаючи йому нових інтеграційних рис.

Розвиток глобалізації світового господарства змінює пріоритети у глобальних проблемах. Якщо у 70–80-х роках ХХ ст. головною вважалась проблема запобігання світовій ядерній війні, то нині пріоритетною окремі фахівці вважають екологічну проблему, інші – демографічну, а треті – проблему бідності та відсталості. Однак усі ці проблеми можна вважати пріоритетними, адже вони безпосередньо пов'язані з виживанням людства, хоча і породжені дією різних факторів, а отже, є об'єктами дослід-

ження таких наук, як міжнародна економіка, соціологія, право, біологія, географія, екологія, океанологія та ін.

Загострення глобальних проблем людської цивілізації викликане безсистемною, безконтрольною утилізацією природних ресурсів, низькою технологічною культурою матеріального виробництва, максимізацією, а не оптимізацією темпів економічного зростання, домінуванням технократичного підходу над соціальним, масштабним впливом людської цивілізації на навколишнє середовище, необмеженим вторгненням людства в біосферу. Суттєвими причинами цього загострення також є швидка урбанізація населення планети, зростання гігантських мегаполісів і агломерацій, що супроводжується скороченням сільськогосподарських угідь, лісів, бурхливою автомобілізацією, поглибленням суперечностей між світовим економічним розвитком та соціальним прогресом.

Значна кількість глобальних проблем, їх багаторівневий та багатовимірний характер потребують класифікації.

За походженням, характером і способом розв'язання **глобальні проблеми класифікуються на декілька видів.**

До першої групи належать проблеми, які виникають у сфері взаємодії природи і суспільства. Серед них слід виділити надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством тощо, раціональне природокористування і збереження природного навколишнього середовища, раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору. Вони спричинені закономірностями розвитку світових продуктивних сил, що створює можливості для зростання масштабів господарської діяльності, потребує все більшої кількості світового видобутку сировини, використання прісної води, вирубування лісів, збільшення навантаження на природний потенціал сільського господарства. Це сприяє задоволенню потреб людини в засобах існування, зростанню старих виробничих потреб та виникненню нових.

Характерною рисою цих проблем та їх переростання у глобальні є те, що споживання відновлюваних і невідновлюваних ресурсів досягло величезних масштабів, зростає високими темпами, і реально постає загроза їх вичерпання. З 1970 по 1995 рр. XX ст. спожито майже 35% усіх природних ресурсів планети, а з 90-х швидкість їх виснаження збільшилася до 3% на рік. Щодо використання енергетичних ресурсів, прогнозується, що енерговиробництво зростатиме високими темпами впродовж найближчих 75 років до досягнення енергетикою теплового бар'єра, а потім залишиться на такому ж рівні. За такої умови всі види використовуюваного палива будуть вичерпані через 130 років¹. Виникла ситуація, коли досить гостро проявляється суперечність між потребами суспільства в енергетичних та інших невідновлюваних природних ресурсах і можливостями природи задовольнити ці потреби людства.

¹ Економічна енциклопедія: У 3-х томах. Т 1. / Відповідальний редактор С. В. Мочерний. – К.: Академія / Тернопіль: Академія народного господарства. – С. 265, 266.

Друга група проблем – це глобальні проблеми у сфері суспільних взаємовідносин, які пов'язані із роззброєнням, конверсією військового виробництва і збереженням миру, відверненням світової термоядерної війни, недопущенням локальних, регіональних і міжнародних криз та забезпечення стабільного миру; подолання економічної відсталості частини регіонів і країн світу.

Серед глобальних проблем, які нині постали перед людством, збереження миру – найактуальніша проблема, яка потребує невідкладного розв'язання. Хоча закінчення “холодної війни” призвело до припинення протистояння двох антагоністичних соціально-політичних систем і зняло гостроту та неминучість прямої загрози знищення людства у глобальній війні, війна не зникла з арсеналу засобів розв'язання суперечностей між країнами, націями, релігіями. В останні роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст. зросли кількість та масштаби військових конфліктів локального характеру щодо територіальних, етнічних, релігійних розходжень, що загрожують перетворитись у регіональні або загальносвітові конфлікти з відповідним втягуванням нових учасників. За підрахунками, на кінець 1990-х років ХХ ст. у світі налічувалось близько 50 конфліктів, де велись бойові дії та проливалась кров. Це, зокрема, конфлікти в Іраці, Африці, Південно-Східній Азії, Афганістані, колишній Югославії, деяких державах СНД.

Новою загрозою існування людства стало розширення “клубу” ядерних держав. У 1998 р. Індія та Пакистан здійснили випробування ядерної зброї. До держав, які здійснюють реалізацію програм зі створення ядерної зброї, належать ПАР, Ізраїль, Іран, КНДР, а до потенційно ядерних держав належать Японія, Тайвань, Бразилія, Аргентина.

До третьої групи належать глобальні проблеми у сфері розвитку людини та забезпечення її майбутнього існування. Вони охоплюють проблеми пристосування людини до умов природного і соціального середовища, яке динамічно змінюється під впливом НТР, подолання таких тяжких захворювань, як онкологічні, СНІД, серцево-судинні, різноманітних епідемій; культурно-моральні проблеми втрати окремою людиною довіри до соціальних інститутів, нестабільності сім'ї та послаблення зв'язку поколінь; боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, торгівлею людьми, тероризмом; проблеми демократизації та охорони прав людини.

Глобальні проблеми розвитку людської цивілізації відрізняються загальнопланетарним характером, пов'язані із забезпеченням життєвих потреб народів усіх країн незалежно від їх соціального ладу, рівня соціально-економічного розвитку, географічного місцерозташування і можуть бути вирішені шляхом співробітництва та взаємодії всіх держав. Їх невирішеність породжує загрозу для майбутнього нашої цивілізації. Наприклад, науково-технічна революція призвела до небаченого розвитку засобів знищення людини, національного багатства, військової справи та гонки озброєнь.

Протягом ХХ ст. світові військові витрати зросли більше ніж у 30 разів. Якщо в період між двома світовими війнами військові витрати людства

становили від 20 до 22 млрд. дол. США щорічно, то нині ця сума перевищує 1 трлн. дол.

Воєнно-виробнича діяльність, за підрахунками експертів ООН, використовує працю майже 50 млн. осіб, а у військових дослідженнях і створенні нової зброї зайнято від 400 до 500 тис. осіб. На ці витрати припадає 2/5 від усіх витрат на науку¹. Економічний аспект гонки озброєнь полягає в її негативному впливі на величину національного багатства, рівень життя населення. Негативні соціально-економічні наслідки утримання сучасних збройних сил, забезпечення їх потреб проявляються у посиленні диспропорцій у структурі світової економіки, загострюють інші глобальні проблеми. Так, гонка озброєнь супроводжується щорічними витратами в сумі 800 млн. дол., які можна було б використати для розв'язання екологічної, продовольчої проблем, подолання відсталості країн, що розвиваються².

Виникнення екологічної проблеми пов'язане з високими темпами науково-технічного прогресу, який посилює вплив людства на навколишній світ. Прискорення розвитку продуктивних сил людської цивілізації дало в розпорядження людини нові засоби впливу на природу. Водночас НТР не тільки породила нові зв'язки між людиною і природою, але й зумовила нові конфлікти у процесі реалізації цих зв'язків.

Так, за 1 хв. на планеті знищують 20 га лісу, а щорічно площа лісів скорочується на 0,5%, що дорівнює зникненню лісів на всій території Норвегії. Відбувається зникнення природних річок, перетворення у пустелю родючих земель, створення штучних водойм, непомірне використання шкідливих хімічних добрив, забруднення атмосфери. Внаслідок цього вміст вуглекислого газу в повітрі щорічно зростає на 0,5%, а з 1960 по 1995 рр. його викиди в атмосферу зросли у три рази. Майже 80% усіх захворювань людини пов'язані зі споживанням неякісної води. Внаслідок екологічної кризи Україна щорічно втрачає 15-20% ВВП, або 15 млрд крб. (у цінах 1990 р.). Втрати від аварії на Чорнобильській АС до 2000 р. становили приблизно 130 млрд крб. (у цінах 1990 р.) без урахування втрат, пов'язаних із захворюванням людей³.

Зазначені явища негативно впливають на тваринний і рослинний світ Землі. Прогнозується, що в найближчі 20 років може зникнути 1/5 усіх існуючих видів рослин і тварин. Значна загроза існуванню генофонду тваринного і рослинного світу існує в нашій державі внаслідок високого рівня розробленості земель. Площа природного фонду, де заборонено або обмежено господарську діяльність, в Україні становить лише 2 відсотки території, тоді як у США – 7,8 відсотка, Канаді – 4,5 відсотка, Японії – 5,6 відсотка, Норвегії – 12 відсотків. Нині в Україні перед загрозою знищення перебуває 531 вид диких рослин і грибів, 380 диких тварин¹.

¹ Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Відповідальний редактор Г. Н. Климко. – 5-те вид., випр. – К.: Знання-Прес, 2004. – С. 432.

² Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 / Ред. С. В. Мочерний. – К.: Академія, 2000. – С. 266.

³ Там само.

До найбільш складних глобальних проблем належить проблема соціально-економічного відставання країн, що розвиваються. Останнє в соціально-економічному плані породжене несправедливим характером взаємовідносин між ними та економічно розвинутими країнами в недалекому минулому, коли їх ресурси нещадно експлуатувалися, та неоколоніалістською політикою в нинішніх умовах, зокрема “політикою дешевої сировини”. Остання знекровлює економіку країн, що розвиваються. Якщо 20 років тому для придбання одного трактора країни, що розвиваються, повинні були продати приблизно 11 т цукру, то наприкінці 90-х – 150 т.²

Отже, глобальні проблеми досить різноманітні за своїм змістом, їх розвиток має суперечливий та багатомірний характер. Водночас вони мають цілий ряд загальних специфічних рис, що виділяє їх на фоні інших проблем світової економіки. Специфіка глобальних проблем полягає в наявності ряду притаманних їм спільних рис:

- 1) кожна з цих проблем і всі разом відіграють важливу роль для майбутнього людства. Тому затримка з їх вирішенням призведе до деградації умов життя і виробничої діяльності на планеті, що несе в собі смертельну небезпеку для існування людської цивілізації;
- 2) у процесах і явищах глобальних проблем проявляється поглиблення та ускладнення світогосподарських зв'язків, інтернаціоналізація інших суспільних процесів на Землі;
- 3) розв'язання цих проблем можливе лише за умови об'єднання зусиль усіх держав і народів.

Знайти основні шляхи та засоби вирішення глобальних проблем – це значить забезпечити умови виживання всіх народів і подальший соціально-економічний розвиток людської цивілізації.

23.3. Шляхи розв'язання глобальних проблем

Необхідність пошуку шляхів розв'язання глобальних проблем людства породжена тими реальними загрозами, які виникли перед світовим співтовариством. Їх небезпечний характер для подальшого існування людства та пошук шляхів розв'язання наштовхує на два висновки.

По-перше, якщо наявні нині тенденції розвитку глобальних проблем збережуться і надалі, то вже упродовж цього століття людство наблизиться до меж свого економічного зростання. Наслідком останнього буде значне зниження як чисельності населення Землі, так і виробництва матеріальних благ та надання послуг. З іншого боку, світове господарство та міжнародні економічні відносини набули такого характеру, що є можливість змінити нинішні тенденції економічного зростання, стабілізувати економічний та екологічний стан людства і підтримати його в майбутньому. Глобальну

¹ Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Відповідальний редактор Г. Н. Клишко. – 5-те вид., випр. – К.: Знання-Прес, 2004. – С. 432.

² Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 / Ред. С. В. Мочерний. – К.: Академія, 2000. – С. 266.

рівновагу людство може свідомо спроектувати так, щоб мінімізувати негативні наслідки свого існування на Землі. У зв'язку з цим слід окреслити основні шляхи розв'язання глобальних проблем.

Шляхи розв'язання таких глобальних проблем першої групи, як екологічна, паливно-енергетична та сировинна пов'язуються зі швидким розвитком і використанням основних видів відновлюваної енергії (сонячна, вітрова, океанічна та гідроенергія річок); структурними змінами у використанні існуючих невідновлюваних видів енергії: зростання частки вугілля в енергобалансі національних економік та зменшення газу і нафти, адже запасів останніх на планеті значна менше, а їх цінність для хімічної промисловості набагато більша.

Серед інших шляхів розв'язання цих проблем доцільними є розробка усіма країнами світу сукупності конкретних заходів дотримання екологічних стандартів. Йдеться про стандарти чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності енергетичних систем; необхідне також вивчення запасів усіх ресурсів у країнах світу з використанням найновітніших досягнень НТР; розширення у країнах, що розвиваються, власного сировинно-переробного виробництва; припинення вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування; формування екологічного світогляду, що створило б можливості для розгляду всіх економічних, політичних, юридичних, соціальних, ідеологічних, національних, регіональних, кадрових питань як у межах окремих країн світу, так і на міжнародному рівні з позицій розв'язання екологічних проблем людства, надання проблемам екологічного характеру, пріоритету над іншими. Позитивний вплив на розв'язання екологічних проблем мала б комплексна розробка законодавства про охорону довкілля, в т. ч. про відходи, проведення науково-дослідних робіт у цій сфері, поширення передового досвіду щодо збереження природного середовища, а також підписання договорів та угод, спрямованих на розв'язання цих проблем. Певні кроки в цьому напрямі вже зроблено. У період з 1992 по 2002 рік країни-члени ООН підписали ряд договорів та угод, котрі можуть і повинні створити основу для довгострокових глобальних рішень. Три договори стали результатом так званої "Екологічної конференції в Ріо" – з питань зміни клімату, збереження біорізноманіття та опустелювання.

Позитивно впливає на вирішення енергетичної і сировинної проблем економія енергетичних та матеріальних ресурсів.

Глобальний характер проблем економії матеріальних та енергетичних ресурсів потребує реалізації різноманітних заходів як на національному, так і на міжнародному рівнях. Найбільш суттєвими серед них є обмін інформацією, науково-технічне співробітництво, розвиток обміну новими енерго- і матеріалозберігаючими технікою та технологіями. Це позитивно вплинуло б на використання енергії і сировини. В цьому ж напрямку вплинуло б на розв'язання сировинної та енергетичної проблеми усунення тих причин, які їх породжують. Серед них слід виокремити такі:

- забезпечення національних економік паливом і сировиною здійснюється в основному через їх експорт;
- відбувається постійне порушення зовнішньоекономічних сировинних зв'язків, що являє собою основну суперечність сировинної проблеми;
- нестійкість попиту і пропозиції, наявність періодів надлишку і дефіциту сировини, стрибкоподібне коливання світових цін;
- суперечності між країнами щодо експорту та імпорту сировини.

Сировинна та енергетична проблеми є надто гострими для України. Насамперед це стосується постачання нафти, газу, вугілля, деревини, кольорових металів тощо. З іншого боку, українське виробництво є надто енерго- і матеріаломістким. Так, на 1 дол. ВВП в Україні споживається електроенергії в чотири рази, а металу в два рази більше, ніж у середньому в західноєвропейських країнах.

Тенденція до зростання обсягів ресурсів, що відволікаються на військові потреби, яка веде до загострення економічних і соціальних проблем у багатьох країнах, їх негативного впливу на розвиток цивільного виробництва і рівня життя народів, потребує пошуку шляхів зменшення військових витрат, насамперед у країнах, де мешкає майже 80 відсотків населення планети. Серед них – **демільтаризація економіки країн світу, тобто роззброєння і ліквідація військових галузей виробництва.** Через те, що мілітаризовані галузі становлять воєнно-промисловий комплекс національної економіки, то демільтаризація ВПК – це конверсія його підприємств. Вона передбачає зміну пропорцій розподілу фінансових, трудових і матеріальних ресурсів між цивільною і військовою сферами, перехід у процесі роззброєння військового виробництва та інших видів військової діяльності на продукування товарів і надання послуг для задоволення потреб населення.

В економічно розвинених країнах та у країнах СНД активно триває процес конверсії ВПК, на яку покладались великі надії у зв'язку з вивільненням значної кількості виробничих потужностей, матеріальних ресурсів та робочої сили. Насправді конверсія виявилася справою, яка потребує значних витрат як в економічному аспекті (переоснащення складного і специфічного обладнання), так і в соціальному (масове скорочення працівників оборонних галузей і чисельності збройних сил). Оцінки експертів свідчать, що початкові витрати на конверсію перевищують витрати на гонку озброєнь. За таких умов народам усіх країн необхідно спільно і організовано здійснити ядерне роззброєння, суттєво зменшити військові витрати, подолати міжнаціональні та внутрішньонаціональні воєнні конфлікти.

Складним є комплекс проблем, який виникає у сфері розвитку людини та суспільства, що суттєво впливають на біологічні і соціальні аспекти відтворення не тільки робочої сили, але й людської популяції взагалі.

Серед них – ліквідація зубожіння, голоду, хвороби, безробіття і

неграмотності, які охоплюють великі зони сучасного світу. Нині у світі більше голодуючих, ніж будь-коли в історії людства. Бідність, зубожіння, безробіття, соціально-економічна відсталість характерні насамперед для країн, що розвиваються, де мешкає майже 2/3 населення планети, що дає підстави цю глобальну проблему зарахувати до проблем подолання відсталості цих країн.

Значні масштаби зубожіння та соціально-економічної відсталості країн, що розвиваються викликають сумніви у можливості вести мову про нормальний розвиток і прогрес світової спільноти, коли переважна частина жителів планети опинилася за межею існування.

Основними шляхами розв'язання глобальних проблем країн, що розвиваються, є такі:

- здійснення системи заходів, спрямованих на забезпечення динамічного соціально-економічного розвитку цих країн у науково-технічній і соціально-економічній сферах;
- формування нового світового порядку, який би гарантував реальну допомогу країнам, що розвиваються, у вирішенні їхніх проблем;
- істотне трансформування у межах світового господарства механізму ціноутворення на природні ресурси шляхом відходу від їх визначення гігантськими ТНК, що контролюють природні багатства країн, що розвиваються;
- нарощування випуску готової продукції цими країнами, що дало б змогу навіть за існуючої кон'юнктури на світовому ринку значно збільшити доходи від експорту;
- надання економічно розвинутими державами світу країнам, що розвиваються, значних фінансових, людських, технічних та інтелектуальних ресурсів для розвідування і розробки природних ресурсів, їх переробки, транспортування та реалізації за трансформованими цінами з метою збільшення валютних доходів, встановлення ними економічного суверенітету над цими ресурсами. Зазначені кошти спрямувати на інтенсивний розвиток сільського господарства, подолання його нерациональної монокультури. З цією метою у 2000 р. країни-члени ООН ухвалили "Цілі розвитку для нового тисячоліття", а з 2002 р. – "Монтерейський консенсус", в якому обумовлюються конкретні зусилля триразового збільшення допомоги найбіднішим регіонам світу для забезпечення міжнародної мети: підвищення обсягу зовнішньої допомоги до рівня 0,7% від сукупного ВВП заможних країн;
- здійснення прогресивних аграрних перетворень у сільському господарстві цих країн та ліквідація неокolonіальних форм господарювання в цій галузі.

Магістральним шляхом подолання глобальних проблем світового господарства є міжнародне співробітництво між країнами світового співтовариства на основі нових підходів і практичних заходів, які враховували б цілісність світу, в якому розвивається сучасна цивілізація.

Нааявність суперечностей між країнами світового співробітництва, що породжує регіональні і міжрегіональні конфлікти із застосуванням зброї, ставить перед людством завдання, яке має доленосне значення: подолати політичні і воєнно-політичні суперечності й конфлікти заради успішного вирішення глобальних проблем з метою збереження миру на планеті. Одним із засобів вирішення останніх є формування і засвоєння засад нового політичного мислення у відносинах між країнами світу.

Нове політичне мислення *знаменує усвідомлення важливості і негайного вирішення глобальних проблем, включно з розробкою системи ефективних міжнародних процедур і механізмів, здатних забезпечити збереження і розвиток людської цивілізації в цілому.*

Глобальні проблеми людства неможливо вирішити одномоментно зусиллям окремих країн. Тому потрібний єдиний міжнародний механізм їх розв'язання і регулювання, мобілізація ресурсів усіх країн світу, визначення міжнародних правових та економічних норм цього регулювання. Щодо останнього, то значна кількість політиків і експертів сходяться на тому, що існуюча політика регулювання процесів глобалізації та породжених ними проблем не відповідає вимогам нового політичного мислення.

Проявами цієї невідповідності є:

- зростання розриву між економічно розвиненими країнами і країнами, що розвиваються;
- скорочення питомої ваги (порівняно з рівнем отримуваних прибутків) допомоги економічно розвинутих країн країнам, що розвиваються;
- тенденція посилення вимог щодо еміграції населення в економічно розвинені країни та зростання масштабів нелегальної еміграції;
- поширення протекціонізму щодо товарів, які виробляються в економічно розвинених країнах, та створення різноманітних бар'єрів на шляху товарів з інших країн;
- зростаюче відставання країн, що розвиваються, у можливостях запозичити та використовувати новітні технології у виробництві;
- значний негативний вплив фінансових криз на країни, що розвиваються;
- масові виступи антиглобалістів;
- зростання ксенофобії, націоналізму, расизму і тенденцій до протиставлення релігійного фундаменталізму ліберальним і демократичним ідеалам та інститутам.

Свою роль у регулюванні зазначених процесів та у розв'язанні глобальних проблем повинні відіграти ООН, МВФ, СОТ, регіональні та галузеві організації, котрі мають великий досвід координації міжнародних зусиль, використання ресурсів, регулювання міжнародних економічних зв'язків.

Для розв'язання глобальних проблем людство має в розпорядженні достатні науково-технічні і матеріальні досягнення, напрацьовані відповідні форми. Серед останніх слід назвати міжнародну комісію з

навколишнього середовища і розвитку, яка розробляє програми покращення якості природного середовища та загального екологічного стану. Ця комісія і ряд інших міжнародних організацій визначають критерії екологічної безпеки, розробляють короткострокові та довгострокові програми захисту навколишнього середовища.

Важлива роль в охороні навколишнього середовища належить регіональному співробітництву. Так, у документах ЄС неодноразово підкреслювалася необхідність розвитку регіональної стратегії у цій сфері і раціонального використання природних ресурсів європейського регіону, який сьогодні є найбільш кризовим в екологічному плані.

У розв'язанні демографічної проблеми значну роль відіграла п'ята Всесвітня конференція ООН з народонаселення, що відбулася в Каїрі у 1994 р. На ній була прийнята Програма дій щодо визначення політики народонаселення в усьому світі на період до 2015 р. Вона містить положення, що стосуються чисельності населення, його приросту та структури, міжнародної міграції, освіти, а також визначають шляхи співробітництва у розв'язанні демографічної проблеми.

Джерелами ресурсів та засобами розв'язання глобальних проблем у нинішніх умовах виступають:

- офіційна допомога з боку економічно розвинених країн країнам, що розвиваються;
- іноземні приватні інвестиції;
- застосування економічних важелів управління якістю довкілля, зокрема субсидій і дотацій за виготовлення екологічно чистої продукції, за виконання державних екологічних проектів, екологічні платежі за всі види забруднення довкілля, виплати на охорону природи і поліпшення екологічних результатів, пільгове або дискримінуюче кредитування, оподаткування і ціноутворення, екологічне страхування тощо;
- об'єднання зусиль усіх країн світу для розв'язання глобальних проблем;
- збільшення витрат держав світового співтовариства на подолання насамперед екологічної кризи;
- створення за рахунок країн, які заподіяли найбільшої шкоди планеті, своєрідного фонду екологічної безпеки з метою ліквідації найзагрозливіших для довкілля джерел небезпеки;
- посилення відповідальності країн світового співтовариства за збереження природи;
- стимулювання виробництва таких зразків транспортних засобів, техніки, які б не завдавали шкоди довкіллю, забезпечували економію всіх паливно-енергетичних ресурсів.

Складність розв'язання глобальних проблем сучасності не означає, що світова спільнота не усвідомлює згубної небезпеки їх ігнорування, потреби комплексного міждержавного підходу до їх вирішення.

Контрольні запитання та завдання

1. У чому полягає суть глобалізації світового господарства?
2. Які фактори зумовлюють процес глобалізації?
3. Охарактеризуйте соціально-економічні передумови глобалізації.
4. Назвіть основні ознаки глобальних проблем сучасності.
5. У чому полягає зміст глобальних проблем у сфері взаємодії природи і суспільства?
6. Назвіть характерні риси глобальних проблем у сфері суспільних відносин.
7. Чим характеризуються глобальні проблеми у сфері розвитку людини та забезпечення її майбутнього існування?
8. Охарактеризуйте шляхи розв'язання глобальної екологічної, паливно-енергетичної та сировинної проблем.
9. Як можна розв'язати глобальні проблеми, породжені гонкою озброєнь?
10. Назвіть основні шляхи розв'язання глобальних проблем країн, що розвиваються.
11. Охарактеризуйте форми міжнародного співробітництва у розв'язанні глобальних проблем.
12. За рахунок яких джерел можна розв'язати глобальні проблеми сучасності?
13. Які засоби у міжнародному співробітництві сприяють розв'язанню глобальних проблем?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Аграрні відносини – економічні відносини, які виникають у процесі сільськогосподарського виробництва щодо володіння і використання землі як головного засобу виробництва.

Активи – економічні ресурси підприємства у формі основного та обігового капіталу, нематеріальних активів, що використовуються у господарській діяльності з метою одержання доходу. На практиці розміри активів підприємства визначаються загальною сумою активу балансу на певну дату.

Акциз (акцизний збір) – один із видів непрямого податку переважно на товари масового вжитку (парфуми, цигарки, алкогольні напої, автомобілі, холодильники тощо), який включається у ціну товару і сплачується за рахунок покупців.

Акціонерне товариство – господарське товариство, статутний капітал якого поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки власним майном. Статутний капітал утворюється з вартості вкладів акціонерів, внесених внаслідок придбання ними акцій цього товариства. Він визначає мінімальний розмір майна акціонерного товариства, який гарантує інтереси його кредиторів. Акціонерні товариства можуть бути відкритими (акції купуються і продаються вільно) або закритими (акції розподіляються серед обмеженого кола осіб і не можуть купуватися та продаватися вільно на фондовій біржі).

Акція – цінний папір без визначеного терміну обігу, що засвідчує вкладення певного паю в статутний фонд акціонерного товариства. Дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь в управлінні акціонерним товариством та у розподілі майна у разі його ліквідації. Розрізняють акції іменні та на пред'явника, привілейовані та прості.

Амортизаційні відрахування – відрахування частини вартості фондів з метою відшкодування їх зношування.

Амортизація – процес поступового перенесення вартості основних фондів і нематеріальних активів на новостворену продукцію з урахуванням витрат на їх придбання, виготовлення або поліпшення.

Антиінфляційна політика – сукупність заходів держави, спрямованих на запобігання або стримування інфляції.

Аукціон – спосіб продажу конкретних товарів з публічних торгів у заздалегідь визначений час та у визначеному місці покупцеві, який запропонував найвищу ціну.

Б

База оподаткування – показник, який визначається для обчислення податку.

Баланс доходів і витрат – це форма річного фінансового плану підприємства, яка складається з двох частин: перша – доходи та надходження грошових коштів; друга – витрати та відрахування грошових коштів.

Банк – кредитно-фінансова установа, яка мобілізує вільні грошові кошти, надає їх у позичку, здійснює розрахунки між економічними суб'єктами.

Банківський відсоток – відсоток, установлений як плата за здійснювані банком операції.

Банкноти – грошові знаки різного номіналу, які випускаються в обіг центральним емісійним банком.

Банкрутство – встановлена в судовому порядку фінансова неплатоспроможність певної юридичної чи фізичної особи, тобто її неспроможність здійснювати розрахунки за своїми борговими зобов'язаннями. Процедура, пов'язані з банкрутством, регулюються Законом України "Про банкрутство" від 14.05.92.

Бартер (товарний обмін) – господарська операція, яка передбачає проведення розрахунків за товари та послуги на безгрошовій основі, включно будь-якими видами заліку та погашення взаємної заборгованості.

Бізнес-план – основний внутрішній плановий документ підприємства, що містить усі основні планові показники його господарської діяльності або основні характеристики окремого інвестиційного проекту. Бізнес-план має на меті переконати інвестора в ефективності передбачуваних інвестицій.

Біржа – простий, але найефективніший інструмент оперативного реагування на зміни попиту споживачів; особливий регулярно функціонуючий ринок, на якому через посередників здійснюється оптова торгівля товарами, цінними паперами, валютою. Біржа – загальноекономічна категорія, надбання цивілізації у процесі розвитку товарно-грошових відносин.

Біржа валютна – особливий ринок, на якому здійснюються операції купівлі-продажу іноземних валют, зливків та виробів із благородних металів, відбувається котирування валют.

Біржа праці – установа ринкової економіки, яка регулярно здійснює посередницьку місію між найманими працівниками та роботодавцями у процесі купівлі-продажу робочої сили.

Біржа товарна – особливий ринок, на якому купуються і продаються великі партії якісно однорідних взаємозамінних товарів без їх фактичного пред'явлення, але за встановленими стандартами і зразками та з подальшою доставкою.

Біржа фондова – установа, яка зосереджує попит та пропозицію цінних паперів, сприяє формуванню їх біржового курсу та здійснює свою діяльність відповідно до чинного законодавства країни, статуту і правил.

Біржовий товар – товар, у реалізації якого на посередницькій діяльності спеціалізується товарна біржа.

Біржові операції: за готівку – обидва контрагенти домовляються при укладенні угоди про негайне виконання взятих зобов'язань; **строкові угоди** – термін виконання угод відкладається на визначений строк або з поставкою за повідомленням, операції на різницю угоди, розраховані на отримання додаткового доходу при зміні курсів чи цін; **угоди з преміями** – строкові угоди, в яких одному контрагенту за відповідну плату, що називається премією, надається право відмовитися від договору або його частини.

Біржова ціна – ціна на товари і послуги, реалізовані в порядку біржової торгівлі, що формується на основі співвідношення попиту і пропозиції.

Біржовий курс – ціна, за якою різні об'єкти інвестування (цінні папери, об'єкти нерухомості, коштовні метали та ін.) продаються (купуються) на відповідній біржі.

Брокер – фірма або окрема особа, пов'язана з фірмою. Купує і продає товари, цінні папери за дорученням та за рахунок клієнта, не стаючи їх власником. Одержує за це певну плату – брокерські комісійні.

Бюджет – план утворення, розподілу і використання фінансових ресурсів для фінансового забезпечення виконання функцій, які здійснюються відповідними органами державної влади та місцевого самоврядування протягом бюджетного року. Це правовий документ, згідно з яким відповідні органи мобілізують фінансові ресурси та здійснюють свої видатки.

Бюджетний дефіцит – сума, на яку в бюджетному році видатки бюджету перевищують його доходи.

В

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – сукупна ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, створених усіма виробниками (незалежно від їхнього громадянства) на території країни за рік.

Валовий дохід – загальна сума доходу платника податку на прибуток від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, так і за її межами.

Валовий дохід підприємства – вартість новоствореного продукту в грошовому вираженні. (Це класичне визначення валового доходу). Це фонд оплати праці й чистий дохід підприємства.

Валовий національний продукт (ВНП) – сукупна ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених національними виробниками (як у вітчизняній економіці, так і за кордоном) протягом календарного року.

Валовий прибуток – прибуток (збиток) підприємства, що визначається вирахуванням з доходу (виторгу) від реалізації продукції податку на додану вартість, акцизного збору, інших вирахувань, собівартості реалізованої продукції.

Валові витрати – витрати, здійснені платником податку на прибуток протягом звітного податкового періоду, які виключаються із суми скоригованого валового доходу для обчислення суми оподатковуваного прибутку. Тобто, це сума постійних та змінних витрат підприємства.

Валюта – грошова одиниця, що використовується у функції світових грошей. Це платіжний засіб, грошові чеки певної держави; міжнародні грошові одиниці (євро).

Валютний курс – ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошовій одиниці іншої країни.

Валютний ринок – система економічних відносин щодо купівлі-продажу іноземних валют за ринковим курсом, який складається на основі попиту і пропозиції.

Вартість – уречевлена в товарах праця; виражає відносини між товаровиробниками щодо затрат їхньої праці на виробництво продуктів, котрими вони обмінюються як товарами.

Вартість додаткова – вартість, створена працівником понад вартість його робочої сили і безкоштовно привласнена власником засобів виробництва.

Вартість товару “робоча сила” – сума вартості матеріальних і духовних благ, які необхідні для нормального відтворення робочої сили і робітника як особистості, а також утримання його сім'ї.

Векселі казначейські – вид державних цінних паперів, які випускаються для покриття видатків Державного бюджету.

Векселі приватні – вид цінних паперів, що емітуються корпораціями, комерційними банками, фінансовими групами і не мають спеціального забезпечення.

Вексель – письмове безумовне грошове зобов'язання, боргова розписка стандартної форми, що дає право її власнику вимагати сплати визначеної у векселі суми грошей від особи, яка видала вексель, у відповідний термін.

Величина вартості товару – суспільно необхідні затрати праці на виробництво товару.

Виробнича інфраструктура – комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво.

Використання прибутку – спрямування прибутку підприємства на сплату податків, створення резервного фонду, виплату дивідендів, поповнення статутного фонду, фінансування витрат у процесі фінансово-господарської діяльності.

Виплата дивідендів – використання прибутку для виплати доходів власникам акцій, корпоративних прав.

Виробничий кооператив – добровільне об'єднання громадян на засадах членства для спільної виробничої або іншої господарської діяльності, що базується на їхній особистій трудовій участі та об'єднанні майнових пайових внесків, участі в управлінні підприємством та розподілі доходу між його членами відповідно до їхньої участі у діяльності певного кооперативу.

Виторг від реалізованої продукції – грошові витрати, що виникають у процесі виробничо-господарської діяльності підприємства і пов'язані з придбанням матеріальних ресурсів, виплатою заробітної плати, ремонтом основних фондів, відрахуваннями в бюджет, утриманням житлово-комунального господарства тощо. Вони поділяються на три групи: на виробництво та реалізацію продукції (робіт, послуг); на розширене відтворення основних та обігових фондів; на соціально-культурні заходи.

Витрати постійні – витрати матеріальних і трудових ресурсів на виробництво продукції (робіт, послуг), що не залежать від обсягу виробництва, а зумовлені тільки структурою та організацією управління виробництвом. Охоплюють витрати на утримання управлінського персоналу, допоміжних служб підприємства, служби маркетингу, торговельної мережі, а також на рекламу.

Витрати змінні (прямі) – витрати матеріальних і трудових ресурсів (оплата праці основних працівників) на виробництво продукції (робіт, послуг), що змінюються пропорційно до обсягу виробництва. Здебільшого нормуються на одиницю продукції. Вимірюються як у натуральних, так і у вартісних одиницях.

Відрядна оплата – передбачає залежність заробітку від кваліфікації працівника та кількості виготовленої продукції, кількості трудових операцій.

Відсоток – частина чистого продукту, створеного у виробництві і вираженого у грошах, яка сплачується власникові облігації за тимчасове користування коштами.

Відтворення – постійне відновлення, безперервне повторення процесу виробництва. Розрізняють просте відтворення, якщо обсяг економічного виробництва у кожному наступному циклі не змінюється, та розширене відтворення, коли масштаби економічного виробництва збільшуються, тобто коли відбувається кількісне та якісне зростання у кожному наступному періоді.

Відтворення валового національного продукту – відновлення всіх його складових, зростання за обсягом, поліпшення структури та якості.

Відтворення виробничих відносин – охоплює відносини економічної власності на засоби виробництва, становище соціальних груп, трудових колективів, окремих працівників, організаційно-економічні зв'язки. На сучасному етапі відтворення виробничих відносин веде до розвитку ринкових відносин на основі різноманітних форм власності (індивідуальної, приватної, акціонерної, державної, кооперативної, змішаної), їх рівноправності.

Відтворення природних ресурсів – відновлення природних умов економічного зростання – родючості землі, лісових ресурсів, рибних запасів тощо, якісне поліпшення навколишнього середовища.

Відтворення робочої сили – безперервне відновлення та збереження працездатності працівників, зайнятих у національній економіці, збільшення їх чисель-

ності; постійне відновлення і підвищення трудової кваліфікації працівників, зростання їхнього загальноосвітнього і професійного рівня.

Відтворювальна структура капітальних вкладень – співвідношення в загальному обсязі капітальних вкладень витрат на нове будівництво і реконструкцію основних фондів.

Вільна ціна – відпускна ціна, що встановлюється виробником на договірній основі, чи роздрібна ціна, що визначається торгівцями самостійно.

Власний капітал – власні джерела фінансування підприємства, які без зазначення строку повернення внесені його засновниками (учасниками), а також дарчий капітал.

Власність – економічні відносини, що виникають між людьми щодо привласнення матеріальних і духовних благ. Охоплює такі групи відносин: 1) відносини щодо привласнення умов виробництва і його результатів; 2) відносини господарського використання майна; 3) економічні форми реалізації відносин власності.

Власність державна – форма власності, за якої володарем засобів виробництва і його результатів виступає держава.

Власність кооперативна – колективна власність кооперативів, їхніх об'єднань, що виникає на основі добровільного усупільнення їх членами всіх або частини належних їм засобів виробництва, а також грошових внесків (паїв) з подальшим її розвитком за рахунок внутрішніх нагромаджень.

Власність приватна – економічні відносини, за яких окремі особи ставляться до умов і результатів виробництва як до своїх.

Власність суспільства – система економічних відносин, що характеризується спільним привласненням засобів виробництва і виробленого продукту.

Внутрішньогалузева конкуренція – суперництво між виробниками однакової або взаємозамінної продукції.

Г

Галузь народного господарства – сукупність усіх виробничих одиниць, які здійснюють переважно однакові або подібні види виробничої діяльності.

Гіперінфляція – надвисока і вкрай небезпечна інфляція, що сягає трицифрового й більше числа, а її наслідки важко непередбачувани.

Глобалізація – планетарний, всеохоплюючий процес трансформації, функціонування та розвитку світового господарства у відкрити цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей.

Гроші – особливий товар, що має властивість обмінюватися на будь-який інший товар і є загальним еквівалентом вартості.

Гроші кредитні – грошові знаки, що виникають на основі кредиту і виконують функції засобу обігу та засобу платежу.

Гроші паперові – грошові знаки, замітники повноцінних грошей, які є знаками вартості.

Грошова реформа – повна або часткова зміна грошової системи, що виражається в заміні одних грошових знаків на інші. Скорочення грошової маси в обігу може мати тимчасовий характер, якщо не здійснити радикальні економічні реформи, не припинити гонку озброєнь, не усунути дефіцит державного бюджету, не зруйнувати затратний механізм господарювання та не ліквідувати безгосподарність.

Грошова система – форма організації грошового обігу, що встановлюється державними законами або рішеннями міжнародних органів.

Грошовий обіг – безперервний рух грошей у сфері обігу та їх функціонування як засобу обігу і платежу.

Грошовий ринок – сукупність грошових інститутів, що спрямовують потоки грошових коштів від власників (продавців) до позичальників (покупців). Об'єктом купівлі-продажу на грошовому ринку є короткострокові боргові зобов'язання.

Грошові фонди – та частина грошових коштів підприємства, що утворилася за формування фінансових ресурсів, яка має цільове призначення. До грошових фондів належать статутний фонд, фонд оплати праці, амортизаційний фонд, а також фонди, створені внаслідок розподілу прибутку підприємства.

Гудвіл – нематеріальний актив, вартість якого визначається як різниця між балансовою вартістю активів підприємства та його звичайною вартістю як цілісного майнового комплексу, що виникає внаслідок використання кращих управлінських якостей, домінуючої позиції на ринку товарів та послуг, нових технологій. Вартість гудвілу не враховується у визначенні валових витрат підприємства.

Д

Девальвація – зниження в законодавчому порядку офіційного курсу національної грошової одиниці щодо іноземних валют або міжнародних розрахункових одиниць.

Демпінг товарний – продаж товарів на зовнішніх ринках за нижчими, ніж на внутрішньому ринку, цінами.

Деномінація акцій – зменшення номінальної вартості акцій акціонерного товариства, яке здійснюється з метою приведення у відповідність номінальної вартості випущених в обіг акцій з величиною статутного фонду в разі його зменшення.

Депозит – грошові або інші види активів, розміщені на збереження у фінансово-кредитних закладів.

Депозитарій – заклад, що бере на зберігання гроші, документи, цінні папери та інші цінності.

Державна позика – форма державного кредиту, коли держава виступає в ролі боржника (позичальника). Заборгованість за державні позики зараховують до суми державного боргу країни.

Державне регулювання економіки – в умовах ринкової економіки – це система заходів законодавчого і контрольного характеру, здійснюваних уповноваженими державними установами і суспільними організаціями з метою стабілізації і пристосування діючої соціально-економічної системи до умов, що виникають.

Державне страхування – економічні відносини, які виникають між державою, підприємствами, організаціями і громадянами у процесі формування й розподілу страхового фонду для відшкодування втрат і надання матеріальної допомоги.

Державний бюджет – сукупність грошових відносин між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами – з іншого, щодо формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій. Це основний фінансовий план держави, грошове вираження збалансованого кошторису доходів та видатків на відповідний рік.

Державний кредит – залучення державою тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб у розпорядження відповідних органів державної влади для використання їх на фінансування державних витрат.

Державні інвестиції – інвестиції, що здійснюються державними та місцевими органами влади (управління) за рахунок бюджетних коштів, позабюджетних фондів, залучених грошових коштів, а також державними підприємствами та закладами за рахунок власних і залучених коштів.

Дефляція – протилежний до інфляції процес зменшення кількості паперових грошей в обігу шляхом вилучення з обігу частини надлишкової грошової маси, здійснений з метою зниження темпів інфляції.

Дивіденди – частина чистого прибутку акціонерного товариства, яка розподіляється серед акціонерів пропорційно до їх вкладеного капіталу. Дохід, що виплачується власнику акції.

Дизажіо – відхилення ринкового курсу валюти чи цінних паперів від їх номінальної вартості у бік зменшення.

Дилер – посередник на фондовій біржі, що купує або продає цінні папери від свого імені та за власні кошти.

Дисконт – різниця між загальною (номінальною) вартістю цінного паперу і його ринковою ціною.

Дисконтна політика – форма валютної політики, спрямована на регулювання валютного курсу, руху капіталів і платіжного балансу шляхом зміни відсоткових ставок за кредит.

Дисконтна ставка – ставка відсотка, за якою майбутня вартість грошей зводиться до їх реальної вартості, тобто за якою здійснюється процес дисконтування.

Дисконтування – метод зведення майбутньої вартості грошей до їх вартості в поточному періоді (до реальної вартості грошей).

Додатковий продукт – вартість, створювана безпосередніми виробниками понад вартість необхідного продукту.

Досконала (чиста) конкуренція – умови ринку, на якому існує безліч покупців і продавців, однорідність продукції, що продається, ґрунтовне знання агентами господарської діяльності її характеристик, вільний доступ фірм на ринок.

Дотація – фінансова допомога держави за рахунок коштів бюджету для покриття видатків, які перевищують доходи.

Е

Економічна категорія – узагальнююче поняття, яке виражає істотні сторони економічних явищ і процесів, відображає глибинні процеси економічного розвитку.

Економічна оцінка землі – визначення цінності землі як природного ресурсу і засобу виробництва у сільському та лісовому господарствах і як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, що характеризують продуктивність їх використання та дохідність з одиниці площі.

Економічна політика – система економічних цілей і заходів, спрямованих на вирішення довготермінових (стратегічних) та поточних економічних і соціальних завдань, засобів та способів їх досягнення, з огляду на зміст об'єктивних процесів і тенденцій, що існують в національному і світовому господарстві, та з урахуванням законних інтересів суб'єктів господарювання. Основними напрямками економічної політики, що визначаються державою є: структурно-галузева, інвестиційна, інституційних перетворень, цінова, антимонопольно-конкурентна, бюджетна, податкова, грошово-кредитна, валютна, зовнішньоекономічна політика.

Економічна теорія – наука, що досліджує економічні відносини у процесі діалектичної взаємодії з розвитком продуктивних сил в усіх сферах суспільного відтворення, а також вивчає об'єктивні закони розвитку економічних систем.

Економічний закон – стійкий, істотний, причинно-наслідковий зв'язок і взаємозалежність явищ і процесів економічного життя. Економічні закони – закони відносин людей щодо виробництва, розподілу, обміну та споживання життєвих благ у суспільстві.

Екстенсивний тип відтворення – зростання виробництва на незмінній технічній основі за рахунок залучення додаткових економічних ресурсів – трудових, матеріальних і фінансових.

Еластичність попиту – ступінь відносної зміни попиту на певну продукцію під впливом відносної зміни ринкової ціни на неї.

Еластичність пропозиції – ступінь відносної зміни пропозиції на певну продукцію під впливом відносної зміни ціни на неї.

Емісія – виготовлення і випускання в обіг банківських і казначейських квитків, паперових грошей і цінних паперів.

Емісійний дохід – сума перевищення доходів, отриманих від емісії (випуску) власних акцій та інших корпоративних прав, над номіналом таких акцій (інших корпоративних прав), тобто різниця між курсом емісії і номінальним курсом акцій. Емісійний дохід є одним із джерел формування додаткового капіталу підприємства.

Емітент – юридична або фізична особа, яка випускає цінні папери й зобов'язується суворо виконувати обов'язки, що впливають з умов їх випуску (дивіденд, відсоток).

Є

Євро – єдина європейська валюта, введена у країнах Європейського Союзу з 1 січня 1999 року.

Ж

Життєвий цикл компанії (фірми) – загальний період часу від початку діяльності компанії (фірми) до природного припинення її існування або відродження на новій основі (з новим складом власників і керівного персоналу, з принципово новою продукцією, технологією та ін.). У теорії життєвого циклу компанії (фірми) розрізняють, як правило, шість основних стадій: “народження”, “дитинство”, “юність”, “рання зрілість”, “остаточна зрілість”, “старіння”. Визначення стадії життєвого циклу компанії (фірми) необхідне для оцінювання її інвестиційної привабливості чи інвестиційних якостей цінних паперів (акцій), що емітуються.

З

Загальні організаційно-економічні відносини – сукупність форм і методів господарювання, що характерні для всіх галузей народного господарства, тобто для економіки в цілому.

Запаси – матеріальні ресурси (засоби виробництва, предмети споживання, інші цінності), необхідні для забезпечення розширеного відтворення, обслуговування сфери нематеріального виробництва та задоволення потреб населення, які зберігаються на складах або в інших місцях з метою їх подальшого використання.

Заробітна плата – об'єктивно необхідний для відтворення робочої сили та ефективного функціонування виробництва обсяг вираженої у грошовій формі основної частини життєвих засобів, що відповідає досягнутому рівневі розвитку продуктивних сил і зростає пропорційно до підвищення ефективності праці трудящих. Це не дохід, а витрати підприємства на відтворення трудових ресурсів на суспільно необхідному рівні.

Заробітна плата погодинна – зарплата, що залежить від кваліфікації робітника і фактично відпрацьованого часу.

Засоби виробництва – предмети і засоби праці.

Збори (загальнодержавні й місцеві) – цільові відрахування, передбачені чинним законодавством, які здійснюють суб'єкти господарювання у процесі своєї діяльності з метою формування цільових фондів для забезпечення фінансування відповідних витрат.

Зворотний лізинг – господарська операція, яка передбачає продаж основних фондів з одночасним зворотним отриманням таких основних фондів в оперативний або фінансовий лізинг.

Земельна рента – економічні відносини, пов'язані з формами власності на землю та її використанням. Тобто, вона являє собою економічну форму, в якій реалізується право власності на землю. В ринковій економіці земельна рента може виступати у формі диференціальної, абсолютної та монопольної.

Зношення основного капіталу – утрата вартості засобів праці у процесі експлуатації. У процесі кругообігу основний капітал зазнає фізичного (матеріального) та морального зношування.

I

Іменний цінний папір – цінний папір, зареєстрований у книгах компанії на ім'я власника. Може бути проданий іншій особі тільки з письмового дозволу власника (передатного запису на сертифікаті).

Інвестиції – усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності з метою одержання прибутку або досягнення соціального ефекту.

Інвестиції з фіксованим доходом – вкладення капіталу в об'єкти інвестування з попередньо передбаченою фіксованою ставкою дохідності. До таких об'єктів інвестування належать купонні облігації, ощадні сертифікати, привілеювані акції.

Інвестиційна декларація – складова статуту інвестиційного фонду, в якій визначено основні напрями й обмеження його діяльності, порядок випуску, продажу та викупу інвестиційних сертифікатів, а також інші питання діяльності фонду.

Інвестиційний ринок – сукупність інвестиційних відносин між продавцями й покупцями інвестиційних товарів і послуг, а також об'єктів інвестування в усіх його формах.

Інвестори – юридичні та фізичні особи, що купують акції, самостійно здійснюють інвестиційну діяльність.

Інноваційні інвестиції – одна з форм інвестування, що здійснюється з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво та соціальну сферу.

Іноземні інвестиції – усі види цінностей, які вкладаються в об'єкти інвестиційної діяльності на території тієї чи іншої країни. Порядок здійснення іноземних інвестицій на території України регулюється Законом України "Про режим іноземного інвестування" від 19.03.96.

Інтенсивний тип відтворення – зростання економічного виробництва за рахунок підвищення його ефективності на базі використання досягнень науково-технічного прогресу.

Інтенсивність праці – наповненість, насиченість одиниці робочого часу працею.

Інтернаціоналізація виробництва – розвиток міжнародних економічних зв'язків і відносин між суб'єктами підприємницької діяльності у процесі переростання продуктивними силами меж національної економіки і формування інтернаціонального процесу безпосереднього виробництва.

Інтернаціоналізація господарського життя – об'єктивний процес виникнення та розвитку зв'язків між національними господарствами різних країн, що охоплює всі сфери суспільного відтворення. Вона проявляється як процес інтернаціоналізації продуктивних сил, техніко-економічних та виробничих відносин.

Інфляція – процес переповнення каналів грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що веде до їх знецінення та додаткового перерозподілу національного доходу й національного багатства на шкоду переважної більшості населення, поглиблення соціальної диференціації.

Інфляція галопуюча – загрозовано стрімке і некероване зростання цін, знецінення грошей, розлад економічних зв'язків, стагнація виробництва, масове зубожіння населення.

Інфляція повзуча – інфляція, що проявляється у плавному зростанні цін, але не більше 5% щорічно.

Інфраструктура ринку – система державних, приватних і громадських інститутів (організацій і установ), технічних засобів, які забезпечують рух товарів і послуг, грошей, цінних паперів, робочої сили; обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їх ефективну взаємодію.

Інфраструктура соціальна – сфера нематеріального виробництва, де створюються нематеріальні форми багатства.

Іпотечна позика (кредит) – позика, отримана позичальником під заставу нерухомого майна. У разі порушення позичальником умов кредитного договору (простроченні позики) кредитор має право продати заставу з метою повернення позики (з відсотком) і витрат з реалізації прибутку.

К

Капітал – чинник суспільного виробництва, який використовується в господарському обігові з метою отримання прибутку.

Капітал підприємства – засоби виробництва, інше майно та цінності, які обслуговують відтворення підприємства (просте і розширене).

Капітальний дохід – різниця між скоригованою балансовою вартістю основного капіталу згідно з коефіцієнтом індексації та балансовою вартістю такого основного капіталу до індексації.

Капітальні вкладення – витрати на створення нових, реконструкцію, розширення та технічне переоснащення діючого основного капіталу.

Квота – частка в суспільному виробництві або збуті, яка встановлюється у межах різних угод для кожного учасника; кількісний показник, що характеризує значення експорту або імпорту для національної економіки.

Кінцевий суспільний продукт – ринкова вартість готової до споживання продукції (предметів споживання і засобів праці).

Кліринг – система внутрішніх та міжнародних безготівкових розрахунків за поставлені товари й надані послуги та інші операції, які базуються на зарахуванні взаємних вимог і зобов'язань.

Кліринг банківський – зумовлює розрахунки між банками лише в обсязі різниці між сумами платежів та грошових надходжень.

Кліринг валютний – визначає порядок безготівкових міжнародних розрахунків за зовнішньоторговельні та інші економічні зв'язки між державами клірингової системи. Реалізується шляхом відкриття емісійними банками країн учасниць спеціальних рахунків. Якщо у кліринговій системі беруть участь країни з неконвертованими валютами, то сальдо заборгованості оформляється як кредит і погашається наступними товарними поставками. У разі клірингу з конвертованим сальдо заборгованість погашається за домовленістю вільноконвертованою валютою або товарами.

Коефіцієнт еластичності – відношення відсоткової зміни обсягу попиту (кількості проданої продукції) до відсоткової зміни ринкової ціни на цю продукцію. Коефіцієнт еластичності може бути: еластичним (якщо він більший за одиницю), нееластичним (якщо він менший за одиницю), або так званої одиничної еластичності (коли він дорівнює одиниці).

Коефіцієнт зношенності основного капіталу – показник стану засобів праці на певний час. Показник обчислюють діленням суми зношенності основного капіталу на повну його балансову вартість.

Коефіцієнт оновлення основних фондів – показник відтворення основних фондів, який обчислюють як відношення вартості основних фондів уведених в експлуатацію протягом року, до вартості основних фондів на кінець року.

Комерційний кредит – короткотерміновий кредит, що надається продавцем (виробником) покупцеві у формі відстрочки оплати за продані товари (виконані роботи чи надані послуги). Здебільшого оформляється переказним векселем.

Комерційний розрахунок – метод ведення господарства, що полягає у постійному порівнюванні (у грошовій формі) витрат і результатів діяльності. Метою комерційного розрахунку є отримання максимального прибутку за мінімальних витрат.

Конверсія акцій – об'єднання кількох акцій в одну (або обмін за встановленим співвідношенням однієї кількості акцій на іншу), яке здійснюється з метою приведення у відповідність з величиною статутного фонду у разі його номінальної вартості випущених в обіг акцій.

Конвертованість – гарантована здатність національної грошової одиниці обертатися. Конвертованість, з економічного погляду, означає свободу будь-якої юридичної або фізичної особи брати участь у зовнішньоекономічній діяльності, право вільно купувати, продавати або обмінювати національну валюту на іноземну за існуючим курсом без будь-яких обмежень чи прямого втручання держави.

Конвертованість внутрішня – відсутність обмежень у використанні заробленої валюти, привнесення в народне господарство елементів іноземної конкуренції, переборення замкненості національної економіки, збалансування товарно-грошової маси на внутрішньому ринку і наближення структури внутрішніх цін до світових показників.

Конвертованість зовнішня – здатність національної валюти вільно обертатися в будь-яку іноземну валюту і в широкий асортимент товарів та майна.

Конкуренція – суперництво, економічне змагання між різними суб'єктами підприємницької діяльності за найбільш вигідні умови виробництва та реалізації товарів і послуг, за привласнення максимального прибутку. Вона є головною рушійною силою ринкової економіки, сприяє зниженню індивідуальних витрат виробництва на основі впровадження нової техніки, передової технології та організації праці.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети, зокрема реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо.

Контрольний пакет акцій – певна кількість акцій, яка забезпечує більшість голосів на зборах акціонерів і дає право здійснювати фактичний контроль над акціонерною компанією.

Концерн – статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у тому числі правом представляти їхні інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями.

Кон'юнктура ринку – визначає у часі та просторі певне співвідношення попиту і пропозиції, що формується під впливом рівня ринкових цін, кількості товарів і послуг, рівня конкуренції, платоспроможності споживачів, стану товарних запасів. Розрізняють три основних стани кон'юнктури ринку: дефіцит товарів і послуг, їх надлишок на ринку, рівновага між попитом і пропозицією.

Кон'юнктурний цикл – часовий період, протягом якого послідовно змінюються всі стадії кон'юнктури внутрішнього ринку. Кон'юнктурний цикл поділяється на чотири стадії: 1) піднесення кон'юнктури; 2) кон'юнктурний бум; 3) послаблення кон'юнктури; 4) кон'юнктурний спад.

Кооператив – це добровільне об'єднання громадян з метою спільного вирішення ними економічних, соціально-побутових та інших питань. Вони можуть створюватися у різних галузях (виробничі, споживчі, житлові, садово-городні тощо). В українській економіці діють кооперативи двох типів: виробничі та споживчі.

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників об'єднання органам управління корпорації.

Кредит – система економічних відносин, спрямована на мобілізацію тимчасово вільних коштів і передачу їх на потреби розширеного відтворення.

Кредитор – юридична та (або) фізична особа, яка має підтвержені належними документами грошові вимоги до боржника, у тому числі вимоги щодо виплати заробітної плати, сплати податків та інших обов'язкових платежів.

Кредитний відсоток – сума, що виплачується одержувачем кредиту за користування позичковими коштами відповідно до встановленої ставки відсотка.

Кредитний договір – юридичний документ, що визначає взаємні зобов'язання і відповідальність між комерційним банком та клієнтом щодо одержання клієнтом банківського кредиту.

Кредиторська заборгованість – позапланове залучення джерел формування обігових коштів, що свідчить про участь у господарському обігу підприємства коштів інших суб'єктів господарювання.

Кредитоспроможність – наявність передумов для отримання кредиту позичальником, спроможність повернути його в повному обсязі у встановлений термін.

Кредитування – надання суб'єктові підприємництва банківських кредитів на засадах платності, строковості й повернення.

Кругообіг капіталу – рух капіталу, у процесі якого він послідовно проходить три взаємозалежних стадії, втілюючись на кожній із них у відповідну функціональну форму: грошову, продуктивну і товарну, і повертається до своєї вихідної форми – грошової.

Курс акцій – ринкова ціна, за якою акції продаються.

Курсова ціна – ціна, за якою здійснюються операції з цінними паперами або валютою на фондових біржах.

Л

Лізинг – господарська діяльність, спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів, яка полягає в наданні за договором лізингу однією стороною (лізингодавцем) у виключне користування другій стороні (лізингоодержувачу) на визначений строк майна, що належить лізингодавцю, або набувається ним у власність за дорученням чи зі згоди лізингоодержувача, у відповідного продавця майна, за умови сплати лізингоодержувачем періодичних лізингових платежів.

Лізинговий кредит – стосунки між юридичними особами, що виникають унаслідок оренди майна і супроводжуються укладенням лізингової угоди.

Ліквідність – спроможність активів суб'єкта господарювання використовуватись як безпосередні засоби платежу або бути готовими до швидкого перетворення на грошову форму без втрати поточної вартості.

Ліквідність інвестицій – спроможність об'єктів інвестування бути реалізованими протягом короткого терміну без втрати реальної вартості.

Ліквідність підприємства – його спроможність швидко продати активи й одержати гроші для оплати своїх зобов'язань.

Лістинг – внесення акцій компанії у список акцій, що котируються на певній біржі. Не внесені в цей список акції продаються “з прилавка”, на “вуличному” ринку.

Ліцензія – дозвіл, що видається компетентними державними або місцевими органами влади на ведення деяких видів господарської діяльності, у тому числі зовнішньоторговельних операцій (експортна й імпортна ліцензія).

М

Маклер – посередник під час укладання угод на фондових, торгових і валютних біржах, який виконує операції за рахунок клієнтів і одержує грошову винагороду у вигляді комісійних.

Маневреність власного капіталу – показник, який характеризує частку власного капіталу, що використовується для фінансування поточної діяльності, тобто вкладається в обігові кошти.

Маржа банківська – банківський прибуток, який визначається як різниця між курсами валют, цінних паперів, відсотковими ставками й іншими показниками.

Маржинальний прибуток – різниця між виторгом від реалізації та змінними витратами. Це та сума прибутку, який спрямовується на покриття постійних витрат та на формування прибутку. Маржинальний прибуток можна розраховувати як на весь обсяг реалізації, так і на одиницю продукції. Цей показник використовується у процесі аналізу точки беззбитковості.

Маркетинг – система управління виробничою і збутовою діяльністю, заснована на комплексному аналізі ринку і спрямована на розв'язання проблеми реалізації продукції шляхом цілеспрямованого формування попиту на товари і послуги.

Матеріаломісткість – показник використання обігових виробничих фондів.

Менеджмент – сукупність принципів, методів, засобів і форм управління виробництвом, розроблених і застосовуваних у країнах з розвинутою ринковою економікою з метою підвищення ефективності виробництва і збільшення прибутків.

Міжнародна кооперація – процес формування стійких виробничих зв'язків між спеціалізованими підприємствами різних країн, внаслідок чого здійснюється спільна діяльність щодо створення елементів готової продукції.

Міжнародна спеціалізація виробництва – форма міжнародного поділу праці, за допомогою якої відбувається концентрація певного виробництва в окремих країнах і регулярне забезпечення нею світового ринку.

Міжнародна міграція робочої сили – процес стихійного або організованого переміщення робочої сили (працездатного населення) у межах міжнародного ринку праці, що викликане причинами економічного характеру.

Міжнародний поділ праці (МПП) – спеціалізація окремих країн на виробництві певних видів продукції відповідно до їхніх природно-кліматичних, економічних та історичних умов. МПП сприяє розвитку продуктивних сил, зростанню продуктивності праці та підвищенню ефективності національного виробництва.

Міжнародні економічні відносини – система господарських відносин між різними країнами світу, яка охоплює міжнародну торгівлю, міжнародні валютні відносини, вивіз капіталу і міжнародний кредит, міжнародне науково-технічне і виробниче співробітництво, міжнародну міграцію робочої сили.

Мінімальний споживчий бюджет – це комплексний показник, який виражає рівень споживання, нормативно достатній для відтворення життєдіяльності людини.

Мінова вартість – кількісна пропорція, в якій однорідні споживні вартості обмінюються на різнорідні споживні вартості; форма вартості товару.

Місцеві податки – податки, що їх сплачують юридичні й фізичні особи для забезпечення наповнення місцевих бюджетів.

Монополія – домінуюче становище на ринку окремого суб'єкта господарювання або групи суб'єктів, яке дає можливість обмежувати конкуренцію, створювати або підтримувати дефіцит на ринку, встановлювати монопольні ціни на свої товари та послуги.

Монопольна ціна – ціна, яку встановлюють монополісти. Розрізняють монопольно високі ціни (тарифи) і монопольно низькі ціни (тарифи), які призводять до порушення прав споживачів та до обмеження конкуренції.

Монопольна конкуренція – ринкова структура, яка передбачає диференціацію продукту, пов'язану або з особливостями самого продукту (якість, марка, упакування), або з місцезнаходженням продавців чи з особливими послугами, що супроводжують продаж товару.

Моральна зношеність основного капіталу – зменшення вартості основного капіталу унаслідок упродовження у виробництво нових, технічно досконаліших та економічно ефективніших машин і устаткування.

Н

Нагромадження – використання частини національного доходу на збільшення основного і обігового капіталу, а також страхових запасів.

Натуральне виробництво – господарство, в якому продукти праці призначаються для задоволення власних потреб безпосередніх виробників, для внутрішньогосподарського споживання.

Національне багатство – вся сукупність матеріальних і духовних благ, нагромаджених суспільством за всю його історію, тобто це усе матеріальне і нематеріальне багатство, яке є в розпорядженні суспільства на сьогодні.

Національний дохід – новостворена протягом року вартість; сукупний дохід, який отримують власники чинників виробництва (праці, капіталу, землі). За сучасною методологією, національний дохід можна кількісно визначити вирахуванням з чистого внутрішнього продукту суми непрямих податків на бізнес. У результаті розподілу і перерозподілу національного доходу утворюються фонд нагромадження і фонд споживання.

Недобросовісна конкуренція – будь-які дії в економічній конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності. Це неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання, створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції, неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці та інші неправомірні дії.

Нематеріальне виробництво – галузі, де створюються нематеріальні блага (духовні та інші цінності, нематеріальні послуги), зокрема: освіта, система підвищення кваліфікації, охорона здоров'я, фізична культура і спорт, культура і мистецтво, наукове обслуговування тощо.

Неплатоспроможність – нездатність суб'єкта господарювання сплатити у визначений термін свої платіжні зобов'язання.

Непрямі податки – податки, які включаються в ціну товарів (робіт, послуг). Тобто, це надбавки до ціни товару або тарифу на послуги. Реальними платниками цих податків є покупці відповідних товарів (робіт, послуг), а їх платниками до бюджету – суб'єкти підприємницької діяльності.

Нерозподілений прибуток – сума прибутку, отриманого підприємством від усіх видів діяльності.

Номінальна заробітна плата – грошова сума, яку отримує працівник за виконану роботу протягом тижня чи місяця.

Норма амортизації – відношення річного обсягу амортизаційних відрахувань до середньорічної вартості засобів праці, виражене у відсотках. З метою створення економічних передумов для оновлення основного капіталу норма амортизації встановлюється у законодавчому порядку.

Ноу-хау – сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навичок і виробничого досвіду, що

необхідні для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентовані. Розрізняють ноу-хау науково-технічного, управлінського, комерційного і фінансового характеру.

О

Обіг капіталу – кругообіг, взятий як періодично повторюваний процес, а не як окремий акт, у якому авансована вартість повертається до своєї вихідної форми.

Обіговий капітал – та частина продуктивного капіталу, яка, беручи участь у виробництві, споживається повністю і переносить всю свою вартість на новостворений продукт відразу і повністю за один кругообіг. Це витрати підприємства на придбання предметів праці – сировини, матеріалів, палива, напівфабрикатів тощо.

Облігація – цінний папір, який випускається державою або компанією (фірмою) і засвідчує внесення його власником грошових коштів та підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу у передбачений термін з виплатою фіксованого відсотка.

Облікова ставка відсотка – плата, що оголошується й стягується центральним банком країни за кредитні ресурси, які надаються комерційним банкам.

Овердсолд – ситуація на ринку, коли ціни на товари, валюту чи цінні папери внаслідок перенасичення ними ринку знижуються до збиткового рівня.

Олігополістична конкуренція – умови ринку, на якому однорідну продукцію (або близькі субститути) продають декілька (два-три) продавців.

Опціон – право придбати або продати цінні папери за певною ціною у певний момент протягом певного терміну. Це право, у свою чергу, продається і купується. Воно є самостійним типом цінних паперів.

Організаційно-економічні відносини – господарський механізм, за допомогою якого здійснюється організація й управління народним господарством.

Ордер – сертифікат, що дає власнику право купувати цінні папери за наперед встановленою ціною у певний період. Ордер звичайно випускається разом з акціями для того, щоб залучити інвесторів до нового випуску.

Оренда – надання якого-небудь майна, земляних ділянок у тимчасове користування за відповідну плату на підставі договору.

Оптова ціна підприємства – ціна продукції, за якою вона реалізується іншим підприємствам або торговельно-збутовим організаціям. Вона охоплює повну собівартість реалізованої продукції і прибуток підприємства.

Оптова ціна промисловості – ціна продукції, за якою вона реалізується за межі певної галузі. Вона охоплює оптову ціну підприємства, податок на додану вартість (ПДВ) і акцизи. За оптовими цінами реалізується продукція промисловості.

Основне виробництво – галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети народного споживання і засоби виробництва.

Основний капітал – та частка продуктивного капіталу, яка бере участь у процесі виробництва тривалий час, зберігаючи при цьому натуральну форму, та

переносить свою вартість на новостворений продукт поступово, частинами, у міру зношування.

Ошадний сертифікат – цінний папір, письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право вкладника на отримання після закінчення встановленого терміну депозиту і відсотків за ним.

П

Пайовий капітал – сума пайових внесків членів спілок та інших підприємств, передбачена установчими документами.

Первісна вартість основного капіталу – вартість окремих об'єктів засобів праці, за якою їх було зараховано на баланс підприємства. Вона визначається сумою витрат, пов'язаних із виготовленням, придбанням, доставкою, спорудженням, установленням, страхуванням під час транспортування, державною реєстрацією, реконструкцією, модернізацією та іншим поліпшенням засобів праці, якщо останні були.

Підприємництво – самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється підприємцями з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємство – самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності.

Підприємство державне – самостійний суб'єкт господарювання, що діє на основі державної власності.

Підприємство комерційне – підприємство, характер господарської діяльності якого ґрунтується на одержанні прибутку. В умовах ринкової економіки до комерційних підприємств належить переважна більшість суб'єктів господарювання.

Підприємство комунальне – самостійний суб'єкт господарювання, що діє на основі комунальної власності територіальної громади.

Підприємство некомерційне – суб'єкт господарювання, діяльність якого спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку.

Підприємство колективне – самостійний суб'єкт господарювання, що діє на основі колективної власності. Це зокрема, виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських та релігійних організацій тощо.

Підприємство корпоративне – підприємство, яке утворюється двома або більше засновниками за їх спільним рішенням, діє на основі об'єднання майна та діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами на основі корпоративних прав. Корпоративним є кооперативне підприємство, підприємство, що створюється у формі господарського товариства, та ін.

Підприємство приватне – самостійний суб'єкт господарювання, що діє на основі приватної власності.

Підприємство унітарне – підприємство, що створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний

фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив.

Плата за землю – податок, що сплачують власники землі та землекористувачі за землі, які використовуються для сільськогосподарського виробництва, а також за землі сільськогосподарського призначення в населених пунктах.

Платоспроможність – здатність юридичної або фізичної особи своєчасно і повністю виконувати свої платіжні зобов'язання.

Поведінка споживача – формування попиту споживачів на різні товари і послуги з урахуванням доходів і особистих смаків та уподобань.

Податки – обов'язкові платежі, що їх встановлює держава для юридичних і фізичних осіб з метою формування централізованих фінансових ресурсів, які забезпечують фінансування державних витрат.

Податкова система – сукупність урегульованих правовими нормами податків, що стягуються з юридичних і фізичних осіб на території країни, а також форми і методи побудови самої системи.

Податковий кредит – виникає в суб'єктів господарювання, що здійснюють операції з продажу товарів (робіт, послуг), які оподатковуються податком на додану вартість, а також оподатковуються за нульовою ставкою. Включає ту частину сплаченого ними податку на додану вартість при придбанні товарів (робіт, послуг), яку використано для виробництва й реалізації оподаткованих податком на додану вартість товарів (робіт, послуг).

Податкові пільги – надаються платникам податків шляхом їх звільнення від оподаткування, або звільненням від оподаткування окремих об'єктів, зниженням ставок оподаткування.

Податок на додану вартість – непрямий податок, що входить в ціни реалізації товарів (робіт, послуг) і встановлюється у відсотках для оподаткованого обігу, який визначається згідно з чинним законодавством і має певні особливості залежно від виду та сфери діяльності.

Податок на нерухоме майно (нерухомість) – прямий податок, який визначається у відсотках до вартості будівель, споруд, що перебувають у власності суб'єктів господарювання.

Податок на прибуток – прямий податок, що його сплачують суб'єкти господарювання за рахунок прибутку і який обраховується у відсотках від суми оподаткованого доходу (прибутку) згідно з податковим законодавством.

Попит – форма прояву потреб покупців у певних товарах чи послугах, забезпечена відповідними грошовими засобами.

Праця – цілеспрямована, свідомо діяльність людини, направлена на створення матеріальних і духовних благ, а також інша діяльність, зумовлена суспільними потребами.

Праця абстрактна – затрати робочої сили взагалі безвідносно до її конкретної форми, прирівняна суспільна праця, що створює вартість товару.

Праця конкретна – праця конкретного виробника, результатом якої є конкретна споживна вартість.

Праця приватна – праця відособленого і незалежного товаровиробника, внаслідок чого його конкретна праця виступає як безпосередньо приватна.

Праця суспільна – прихована відособлена праця товаровиробників у сфері виробництва, яка виявляється лише на ринку, де товари обмінюються, тобто коли конкретні види праці зводяться до абстрактної.

Прибуток – конкретна форма чистого доходу, яка реалізується і надходить на підприємство у вигляді різниці між загальним доходом (валовим виторгом) від реалізації продукції та сукупними витратами на її виробництво. В умовах ринкової економіки прибуток є головною метою і критерієм ефективності господарської діяльності підприємницьких структур.

Прибуток балансовий – загальна сума прибутку від усіх видів виробничо-господарської діяльності за вирахуванням збитків, яких зазнало підприємство за певний період.

Прибуток бухгалтерський – частина доходу підприємства, яка залишається від вартості загального виторгу за вирахуванням явних, зовнішніх витрат виробництва.

Прибуток економічний – загальний дохід підприємства за вирахуванням усіх витрат виробництва – зовнішніх і внутрішніх, включно і з прихованими витратами.

Прибуток чистий – частина балансового прибутку, яка залишається в розпорядженні підприємства після сплати податків, рентних та інших обов'язкових платежів до бюджету, виплати відсотків за кредити тощо. Його спрямовують насамперед на створення резервного (страхового) фонду, поповнення статутного фонду підприємства, виплату дивідендів та інші напрямки використання.

Приватизація – процес перетворення державної та колективної власності у приватну власність за плату чи на безоплатних засадах.

Привласнення – система економічних зв'язків між людьми, які встановлюють їх відношення до певних речей як до своїх.

Продуктивність праці – затрати конкретної праці на одиницю виготовленого продукту; результативність праці.

Продуктивні сили – засоби виробництва і трудові ресурси, що їх використовують у виробництві.

Продукт додатковий – надлишок над необхідним продуктом.

Продукт необхідний – частина чистого продукту, що необхідна для належного відтворення робочої сили зайнятих продуктивною працею. На його основі формується фонд особистого споживання, або так званий фонд життєвих засобів.

Пропозиція – загальна кількість товарів чи послуг, які представлені на ринку. Тобто, це обсяг товарів (послуг), який продавці хочуть і можуть продати за існуючою ринковою ціною.

Просте відтворення основного капіталу – постійне поновлення основних засобів у незмінних розмірах.

Прострочені кредити – кредити, що їх не повернуто установам банку чи іншим позичальникам у визначений термін унаслідок фінансових ускладнень, що виникли в позичальника.

Протекціонізм – політика держави, яка спрямована на захист однієї або декількох галузей національної економіки від іноземної конкуренції.

Р

Реальна заробітна плата – кількість споживчих благ (товарів і послуг), які може придбати робітник за номінальну заробітну плату. Її величина залежить від номінальної заробітної плати, рівня цін на предмети споживання і послуги, величини податків. Тобто, реальна заробітна плата – це купівельна спроможність грошової номінальної заробітної плати.

Реальна ставка відсотка – ставка відсотка, яка встановлюється з урахуванням зміни купівельної спроможності грошей у зв'язку з інфляцією.

Реальний рівень відсотка – номінальний рівень відсотка мінус рівень інфляції.

Реальні інвестиції – вкладення коштів у реальні матеріальні й нематеріальні (інноваційного характеру) активи.

Ревалоризація валюти – процес відновлення доінфляційної вартості паперових грошей. Ревалоризація внаслідок здійснення комплексу фінансових та економічних заходів завершується реєстрацією валюти.

Резерваційний фонд – фонд, який створюється за рахунок чистого прибутку підприємства для забезпечення фінансування непередбачених витрат.

Рента – частина прибутку, яка виступає в формі плати за право користування землею або майном.

Рентабельність – показник ефективності роботи підприємства, рівня його діяльності, що визначається як відношення прибутку до середньорічної вартості основних виробничих фондів і нормативних обігових фондів у відсотках.

Рентабельність акціонерного капіталу – відношення річного балансового прибутку до суми статутного фонду.

Ресурси – основні елементи економічного потенціалу, якими розпоряджається країна. Вони поділяються на матеріальні, фінансові, трудові, природні.

Ризиковий капітал – особлива форма вкладення капіталу з високим рівнем ризику в розрахунку на швидке одержання високої норми прибутку.

Ринок – сукупність економічних відносин між суб'єктами господарювання щодо виробництва й розподілу економічних благ, обміну результатами виробництва згідно з законами товарного виробництва й обміну.

Ринок вільний – ринок з великою кількістю незалежних виробників однорідних товарів (послуг), необмеженою інформацією про попит, пропозицію, якість товарів, ціну тощо. Ціни тут встановлюються під впливом попиту і пропозиції.

Ринок монополізований – ринок, на якому діє незначна кількість виробників певного товару, застосовується його диференціація, існує дефіцит необхідної інформації, ускладнений доступ до ресурсів.

Ринок регульований – ринок, який контролюється і регулюється державою за допомогою спеціальних заходів адміністративного та економічного характеру.

Ринковий механізм – механізм формування ринкових цін і розподілу ресурсів, взаємодії суб'єктів господарювання щодо встановлення та застосування цін, обсягу виробництва і продажу товарів та послуг. Основними складовими елементами його є попит, пропозиція, ринкова ціна і конкуренція.

Ринкова рівновага – адекватне до економічних законів співвідношення попиту і пропозиції; відповідності між обсягом і структурою попиту на товари й послуги та обсягом і структурою їх пропозиції.

Рівень безробіття – частка безробітних у загальній чисельності економічно активного населення, вимірюється у відсотках.

Робоча сила – здатність людини до праці, або сукупність її фізичних і розумових здібностей, що використовуються у процесі створення матеріальних і духовних благ.

Роздержавлення – перетворення державних підприємств у такі, що засновані на інших (недержавних) формах власності.

Розширене відтворення основного капіталу – постійне поновлення засобів праці, у збільшених якісних та кількісних розмірах.

С

Сальдо – різниця між грошовими надходженнями і витратами за певний проміжок часу.

Санация – система заходів, спрямованих на попередження банкрутства компанії (фірми) у разі її неплатоспроможності.

Санкції економічні – заходи примусового впливу, що застосовуються до підприємств (організацій), які допускають порушення у фінансово-господарській діяльності й завдають збитків партнерам або державі.

Світове господарство – сукупність національних господарств, які пов'язані між собою міжнародним поділом праці, системою міжнародних економічних відносин. Його становлення припадає на початок ХХ ст.

Сертифікат – документ, який засвідчує якість товару і видається компетентними органами на основі експертизи товарів.

Система оподаткування – це сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів різних рівнів, а також до державних цільових фондів, що стягуються в порядку, установленому відповідними законами держави.

Собівартість продукції – поточні витрати суб'єкта господарювання (підприємства) на виробництво і реалізацію продукції, виражені у грошовій формі.

Соціально-економічні відносини – суспільно-економічні відносини, що виникають між людьми щодо виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і духовних благ.

Споживна вартість – корисність речі-товару, завдяки якій задовольняється та чи інша потреба людини.

Споживна вартість товару “робоча сила” – здатність робітника створювати додаткову вартість.

Ставка оподаткування – використовується для обчислення суми податку і встановлюється у грошовому вимірі на одиницю оподаткування. Відсоткові ставки можуть бути пропорційними, прогресивними, регресивними.

Стагнація – стан економіки, коли застій або падіння виробництва поєднуються зі зростаючим безробіттям і постійним підвищенням цін (інфляцією).

Статутний капітал – зафіксована в установчих документах загальна вартість активів, які є внеском власників (учасників) у капітал підприємства.

Статутний фонд біржі – сукупність коштів, неподільні фонди (земля, нерухомість, обладнання тощо), які є основою стабільної незалежної підприємницької діяльності біржі і не підлягають продажу, вживаються в натуральній формі, а їхня вартість частинами переноситься в активи біржового товариства.

Страховий ринок – це сукупність соціально-економічних відносин щодо організації надання, купівлі-продажу страхових послуг. На цьому ринку об'єктом купівлі-продажу виступає страховий захист (страхова послуга).

Структурне безробіття – пов'язане з вивільненням робочої сили під впливом структурних змін у національній економіці, які змінюють попит на окремі професії і спеціальності та пропозицію робочої сили щодо них, тобто невідповідність між пропозицією і попитом робочої сили.

Суспільно необхідний робочий час – час, обумовлений суспільно нормальними умовами виробництва та середнім у певному суспільстві рівнем уміння, кваліфікації, продуктивності та інтенсивності праці; визначає величину вартості товару.

Суспільні фонди споживання – фонди, за допомогою яких реалізується частина необхідного продукту і забезпечується (повністю або частково) задоволення потреб в освіті, культурі, охороні здоров'я, утриманні непрацездатних членів суспільства.

Т

Тариф – плата за послуги виробничого і невиробничого характеру, надані об'єднанням, підприємствам, організаціям і населенню.

Тарифна система – охоплює тарифно-кваліфікаційні довідники, що містять характеристику робіт і вимоги щодо знань і вмінь їх виконавців, тарифну сітку з порозрядними тарифними коефіцієнтами, які показують відмінність оплати кожного розряду порівняно з першим, і тарифну ставку першого розряду.

Тендер – особлива форма надання замовлень на постачання товарів або підрядів на виконання певних робіт, яка передбачає залучення пропозицій від кількох постачальників або підрядників з метою забезпечення найвигідніших комерційних або інших умов угоди для організації торгів.

Технічна будова виробництва – кількість засобів праці, що використовуються одним робітником.

Технологічна структура капітальних вкладень – співвідношення у загальному обсязі капітальних вкладень, витрат на будівельно-монтажні роботи, обладнання, інструмент та інвентар, інші капітальні роботи і витрати.

Товар – продукт праці й природи, який задовольняє завдяки своїм властивостям певну потребу людини і виготовлений для обміну шляхом купівлі-продажу на ринку.

Товарне виробництво – виробництво, в якому продукти праці виробляються не для власного споживання, а для обміну через ринок шляхом купівлі-продажу цих продуктів, що стають товаром.

Торги – змагальна форма закупівлі, коли покупець повідомляє про конкурс для продавців на товар з певними техніко-економічними характеристиками.

Торгове мито – своєрідний податок, який застосовується при імпорті певної групи товарів з метою поповнення доходів бюджету.

Треjder – працівник брокерської фірми, який безпосередньо виконує замовлення на купівлю-продаж цінних паперів у торговому залі біржі.

Трудові ресурси – частина населення країни, яка здатна до трудової діяльності.

Ф

Факторинг – придбання банком права вимагати виплату за фінансовими зобов'язаннями, скупленими в різних осіб. Здебільшого банк купує дебіторські рахунки на поставлені товари чи надані послуги. Тобто це придбання права на стягнення боргів (купівля дебіторів).

Фізична зношеність основного капіталу – матеріальне зношування засобів праці (машин, обладнання, споруд, будинків, трубопроводів, залізниць та ін.) за час їхнього функціонування у процесі виробництва або невикористання.

Фіксована ціна – незмінна ціна на окремі види продукції, робіт, послуг.

Фіксований сільськогосподарський податок – установлюється для сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання та власності, які займаються виробництвом, переробкою та збутом сільськогосподарської продукції, а їхній валовий дохід від операцій із продажу сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний (податковий) рік перевищує 50% від суми валового доходу підприємства.

Фіктивний капітал – акції, облігації, ощадні сертифікати, векселі та інші цінні папери, які обертаються на фондовій біржі.

Фінанси – сукупність економічних відносин щодо утворення, розподілу та використання фондів грошових коштів для задоволення потреб розширеного відтворення.

Фінанси держави – система грошових фондів, які має держава і які спрямовує на фінансове забезпечення своїх функцій: на управління, оборону, соціальні гарантії, охорону навколишнього середовища.

Фінанси населення – грошові фонди, які утворюються у населення країни з надходжень, отриманих від трудової, господарської та іншої діяльності і які спрямовуються на примноження їхньої власності та підвищення добробуту.

Фінанси підприємств та організацій – система економічних відносин, яка пов'язана з формуванням і розподілом грошових доходів та нагромаджен, утво-

ренням і використанням фондів грошових коштів, за допомогою яких забезпечується поточна господарська діяльність, виробничий та соціальний розвиток.

Фінансова діяльність підприємства – його спроможність забезпечити фінансову діяльність за рахунок власних коштів, не допускаючи невикористаної кредиторської заборгованості.

Фінансовий лізинг – це передавання майна в оренду згідно з договором з подальшим викупом об'єкта лізингу.

Фіскальна політика – сукупність заходів держави у сфері оподаткування і державних витрат з метою впливу на вітчизняну економіку, забезпечення її зростання.

Фіскальна функція податків – мобілізація коштів у розпорядження держави через розподіл частини валового національного продукту та формування централізованих фінансових ресурсів для забезпечення виконання функцій держави. Для реалізації цієї функції важливе значення має постійність і стабільність надходження коштів у розпорядження держави.

Фондова біржа – установа, яка створена для забезпечення сприятливих умов вільної купівлі-продажу цінних паперів за ринковими цінами на регулярній та упорядкованій основі.

Фондовіддача – відношення вартості річного обсягу продукції до балансової вартості основного капіталу. Вона виражає ефективність використання засобів праці, тобто показує, скільки виробляється готової продукції на одну грошову одиницю основного капіталу. Нерідко її розраховують як відношення валового продукту до всього продуктивного капіталу.

Форвардні угоди – різновид операцій щодо здійснення спекулятивних угод, у результаті яких постачання товарів не відбувається, а ліквідуються контракти і проводяться розрахунки між брокерами на основі різниці цін.

Франчайзинг – форма економічного заступництва, надання привілеїв з боку якої-небудь фірми, що має тверді позиції на обумовленому ринку, своїм клієнтам, котрі розпочинають нову справу.

Ф'ючерсні біржі – біржі, на яких здійснюються спекулятивні угоди, в результаті яких поставки товарів не відбуваються, а ліквідуються контракти і проводяться розрахунки між брокерами на основі різниці цін.

Ф'ючерсні (термінові) угоди – угоди із зобов'язанням поставити товар, заздалегідь обумовлений за всіма параметрами, який буде вироблений у майбутньому. Учасники ф'ючерсної угоди вносять заставу – певну грошову суму, що її називають маржею.

Х

Холдингова компанія – суб'єкт господарювання, що володіє контрольним пакетом акцій дочірніх підприємств.

Ц

Циклічне безробіття – вивільнення робочої сили, яке зумовлюється загальним спадом виробництва, тобто тією фазою економічного циклу, яка

пов'язана з кризою в національній економіці, з дефіцитом сукупного попиту не тільки на товари і послуги, а й на робочу силу.

Цільові фонди – позабюджетні фонди, фінансові ресурси яких використовуються для вирішення конкретних соціально-економічних проблем, визначених органами місцевого самоврядування

Ціна – грошова форма вираження вартості товару.

Ціна земельної ділянки – фактична сума грошей, сплачена за перехід прав на земельну ділянку або на подібну до неї земельну ділянку від продавця (власника) до покупця. Вона залежить від розміру земельної ренти і рівня позичкового процента.

Ціна попиту – гранично максимальна ціна, за якої споживачі (покупці) ще згодні купувати певні товари та послуги.

Ціна пропозиції – гранично мінімальна ціна, за якої товаровиробники (продавці) ще можуть пропонувати (продавати) свої товари чи послуги.

Ціна рівноваги – ціна, за якої величина попиту дорівнює величині пропозиції. Вона встановлюється внаслідок досягнення рівноваги між ціною попиту і ціною пропозиції.

Ціна роздрібна – ціна товарів та послуг, за якою вони реалізуються безпосередньо населенню у торговельній мережі. Вона містить оптову ціну промисловості й торговельну націнку (знижку).

Ціни закупівельні – ціни, за якими закуповується державою сільськогосподарська продукція.

Ціни оптові – ціни, за якими реалізується промислова продукція у великій кількості. За оптовими цінами, як правило, купують великі партії продукції оптово-постачальні організації, торговельні підприємства у безпосередніх підприємств-виробників. Вони застосовуються переважно у внутрішньогосподарському обігові.

Цінні папери – це грошові документи, що засвідчують право володіння або відносин позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їхнім власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також можливість передачі грошових та інших прав, що впливають із цих документів, іншим особам. В Україні можуть використовуватися такі види цінних паперів: акції, облігації державних та місцевих позик, облігації підприємств, сертифікати, векселі та інші види.

Ч

Чеки – письмовий наказ власника поточного рахунка в банку про виплату зазначеної суми чекодержателю або переведення її на рахунок.

Чиста (досконала) конкуренція – вид економічної конкуренції, яка означає, що на ринку діють багато продавців і покупців якого-небудь подібного товару (послуги), існує вільний доступ товаровиробників до будь-якої господарської діяльності, ринкова ціна формується під впливом попиту і пропозиції. При цьому окремий виробник, продавець чи покупець не має можливості серйозно впливати на рівень ринкових цін і обмежувати цінові методи конкуренції.

Чистий дохід – грошове вираження вартості новоствореного продукту, що визначається як різниця між вартістю продукції за цінами її реалізації і повною собівартістю. Він є джерелом грошових накопичень суб'єктів господарювання і доходів держави.

Чистий продукт – продукт, який залишається після вилучення із валового національного продукту вартості засобів праці, що надходить для відшкодування їх зношеної частини.

ЛІТЕРАТУРА

- Базилевич В. Д., Баластрик Л. О.* Макроекономіка: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2002.
- Барр Р.* Политическая экономия: В 2-х т. / Пер. с франц. – М.: “Международные отношения”, 1994.
- Башнянин Г. І., Лазур П. Ю., Медведев В. С.* Політична економія. – К.: Ніка-Центр: Ельга, 2000.
- Беляев О. О., Бебело А. С.* Політична економія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2001.
- Білорус О. Г.* Економічна система глобалізму. – К.: КНЕУ, 2003.
- Бобров В. Я.* Основи ринкової економіки і підприємництва: Підручник. – К.: Вища шк., 2003.
- Брагинский С. В., Певзнер Я. А.* Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления. – М.: Мысль, 1991.
- Бугулов В. М.* Ціноутворення в умовах ринку: Навч. посібник. – К., 1998.
- Бьюкенен Дж.* Конституция экономической политики. Расчет согласия. Границы свободы. – М., 1997.
- Васильченко В. С.* Державне регулювання зайнятості: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2003.
- Васильченко В. С.* Ринок праці та зайнятість (навчальний посібник). – К., 1996.
- Валовой Д. В.* Рыночная экономика. Возникновение, эволюция и сущность. – М.: ИНФРА-М, 1997.
- Гаврилишин О.* Основні елементи теорії ринкової системи. – К.: Наук. думка, 1992.
- Гальчинський А. С.* Теорія грошей: Навч. посібник. – К.: Основи, 2001.
- Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І.* Основи економічної теорії: Підручник. – К.: Вища школа, 1995.
- Глобалізація і безпека розвитку / Кер. авт. кол. О. Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001.
- Гош А. П.* Політична економія капіталізму і післясоціалістичного перехідного суспільства: Підручник. – К., 1999.

- Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелеологія): Навч. посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005.
- Доповіді з окремих питань соціального та економічного становища України. – К.: Держкомстат України, 2006.
- Ерохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) / Наукова монографія. – К.: Світ Знань, 2002.
- Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Сучасна економіка: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2005.
- Економічна активність населення України 2005 / Стат. збірник. Держкомстат України. – К., 2006.
- Економічна енциклопедія: У 3-х т. / За ред. С. В. Мочерного. – К.: Академія, 2000.
- Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2004.
- Заблоцький Б. Р. Перехідна економіка: Посібник. – К.: Академія, 2004.
- Задоя А. А., Петруня Ю. Е. Основы экономики: Учеб. пособие. – К.: Вища шк.; Знання, 1998.
- Зазимко А. З. Політична економія: Структурно-логічний навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005.
- Злупко С. М. Історія економічної теорії: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2005.
- Злупко С. М. Перехідна економіка: Сучасна Україна: Навч. посібник. – К.: Знання, 2006.
- Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег: пер. с англ. – М.: Прогресс, 1978.
- Лібанова Є. М. Ринок праці (соціально-демографічні аспекти). – К., 1996.
- Лукинов И. И. Эволюция экономических систем. – М.: Экономика, 2002.
- Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2-х т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т. 1, 2. – М., Республика, 1992.
- Маркс К. Капитал. – М.: Политиздат. Т. 1–3, 1983.
- Маршавін Ю. М. Ринок праці та функціонування державної служби зайнятості: Навч.-метод. посібник. – К.: Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 1998.
- Маршалл А. Принципы политической экономии. – М.: Прогресс, Т. 1–2, 1983.
- Мікроекономіка і макроекономіка: Підруч. для студентів екон. спец. закл. освіти: У 2 ч. / С. Будаговська, О. Кілієвіч, І. Луніна та ін.; За заг. ред. С. Будаговської. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003.
- Мочерний С. В. Економічна теорія: Посібник. – К.: Академія, 2003.
- Мочерний С. В., Довбенко М. В. Економічна теорія: Підручник. – К.: Академія, 2004.
- Небава М. І. Теорія макроекономіки: Навч. посібник. – К.: Видавничий Дім “Слово”, 2005.
- Народное хозяйство СССР в 1989 г.: Стат. ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1990.
- Національна тристороння конференція з політики зайнятості в Україні. Київ, 14-15 жовтня 1997 р. – К., 1997.
- Овчинников Г. П. Международная экономика: Учеб. пособие. – СПб, 1999.
- Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Відп. редактор Г. Н. Климо. – 5-тє вид. випр. – К.: Знання-Прес, 2004.
- Основи економічної теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. – К.: Вища школа, 2001.
- Основи економічної теорії: Підручник: У 2-х кн. / За ред. Ю. В. Ніколенка. – К.: Либідь, 1998.

- Основи економічної теорії: Підручник / За ред. О. О. Мамалуя. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
- Основи економічної теорії: Підручник / За наук. ред. В. Г. Федоренка. – К.: Алерта, 2005.
- Основи інвестиційно-інноваційної діяльності: Навч. посібник. / За науковою ред. В. Г. Федоренка. – К.: Алерта, 2004.
- Пезенти В.* Очерки политической экономии капитализма: В 2-х томах. Пер. с итальянского. – М.: Прогресс, 1976.
- Перехідна економіка: Підручник / В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін. За ред. В. М. Гейця. – К.: Вища школа, 2003.
- Петти В., Смит А., Рикардо Д.* и др. Классика экономической мысли: Соч. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.
- Політична економія: Навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Беляев та ін.: За ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. – К.: КНЕУ, 2001.
- Політична економія: Навч. посібник / Г. А. Оганян, В. О. Паламарчук, А. П. Румянцев та ін.: За заг. ред. Г. А. Оганяна. – К.: МАУП, 2003.
- Політична економія: Навч. посібник / За заг. ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К.: Академвидав, 2004.
- Політична економія: Навч. посібник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г. І. Башнянина і доц. Є. С. Шевчука. – 3-тє вид. – Львів: “Магнолія плюс”, 2005.
- Політекономія: Підручник / За заг. ред. Ю.В. Ніколенка. – К.: ЦУЛ, 2003.
- Політекономія: История экономических учений. Экономическая теория. Мировая экономика: Учебник / Под ред. Д. В. Валового. – М.: Бизнес-школа: Интер-Синтез, 1999.
- Послання Президента до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році”. – К., Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2001.
- Рибалкін В. О., Лазня І. В.* Теорія власності. – К.: Логос, 2000.
- Рикардо Д.* Начала политической экономии / Классика экономической мысли. – ЭКСМО-ПРЕСС, 2000.
- Ринок праці України у 2005 році: Аналіт.-статистичний збірник / Державний центр зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України. – К., 2006.
- Рынок труда: Учебник / Под ред. проф. В. С. Буланова и проф. Н. А. Волгина. – М.: Экзамен, 2000.
- Роль держави у довгостроковому економічному зростанні / За ред. Б. Є. Кваснюка. – К.: Ін-т екон. прогнозування; Х.: Форт, 2003.
- Руженський М. М.* Система соціального захисту населення у транзитивному суспільстві: Монографія. – К.: ІПК ДСЗУ, 2005.
- Рузавин Г. И.* Основы рыночной экономики: Учебн. пособие для вузов. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996.
- Самуельсон П.* Економіка: Підручник. – Львів: Світ, 2000.
- Сэй Ж.-Б.* Трактат по политической экономии / Ж.-Б. Сэй, Ф. Бастиа. Трактат по политической экономии. Экономические софизмы. Экономические гармонии / Ф. Бастиа. – М.: Дело, 2000.
- Соколенко С. И.* Глобальные рынки XXI столетия: Перспективы Украины. – К.: Логос, 1998.
- Соціальна ринкова економіка: орієнтири для України / Р. Клапгам, М. Ломанн, О. Олійник та ін.; За ред. Р. Клапгама. – 2-ге вид., – К.: РАДА-лтд, 2006.
- Старостенко Г. Г.* Політична економія: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006.
- Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К.: Консультант, 2004.

- Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Консультант, 2005.
- Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації. – К.: КНЕУ, 2001.
- Теоретическая экономика. Политэкономия: Учебник для вузов / Под ред. Г. П. Журавлевой, Н. Н. Мильчевой. – М.: Банки и Биржи, ЮНИТИ, 1997.
- Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. – М.: РОССПЭН, 1998.
- Туган-Барановський М. І. Політична економія: Курс популярний. – К.: Наук. думка, 1994.
- Україна на порозі ХХІ століття: Уроки реформ та стратегія розвитку: Матеріали наук. конф. – К.: НТТУ “КПІ”, 2001.
- Усов В. В. Деньги, денежное обращение. Инфляция: Учеб. пособие для вузов. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1999.
- Фінансово-кредитні методи державного регулювання економіки: Монографія / За ред. д-ра екон. наук А. І. Даниленка. – К.: Ін-т економіки НАНУ, 2003.
- Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації. Навч. посіб. – К.: Знання, 2000.
- Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. – М.: Дело ЛТД, 1999.
- Хаск Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х томах. Пер з англ. – К.: Сфера, 1999–2000.
- Харрис Л. Денежная теория. – М.: Прогресс, 1990.
- Хейне П. Экономический образ мышления. Пер. с англ. – М.: Новости, 1991.
- Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993.
- Чепінога В. Г. Основи економічної теорії: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
- Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. – К.: Логос, 2003.
- Шніцер М. Порівняння економічних систем: Пер. з англ. – К.: Основи, 1997.
- Шумпетер Й. А. Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры. – М.: Прогресс, 1982.
- Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Экономика, 1995.
- Эклунд К. Эффективная экономика. Шведская модель: Пер. со швед. – М.: Экономика, 1991.
- Економіка: учебник для вузов / И. В. Липсиц. – М.: Омега. – Л., 2006.
- Економіческая теория (политэкономия): Учебник / Под общ. ред. акад. В. И. Видяпина, акад. Г. П. Журавлевой. – 4-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2005.
- Економіческая энциклопедия / Под ред. Л. И. Абалкина. – М.: Экономика, 1999.
- Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы. – М., 1999.

З М І С Т

Вступ	3
-------------	---

РОЗДІЛ I ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Глава 1. Предмет і метод політичної економії.....	6
1.1. Виникнення і розвиток політичної економії.....	6
1.2. Предмет політичної економії.....	11
1.3. Методи політичної економії	13
1.4. Економічні категорії, закони та принципи політичної економії. Пізнання і використання економічних законів	15
1.5. Функції політичної економії. Позитивна та нормативна політична економія.....	17
Контрольні запитання та завдання	21
Глава 2. Економічні потреби і виробничі можливості суспільства. Економічні інтереси	22
2.1. Суспільне виробництво та його основні фактори. Виробничі можливості суспільства	22
2.2. Суспільний продукт та стадії його руху.....	26
2.3. Економічні потреби суспільства	32
2.4. Економічні інтереси: їх сутність та класифікація	34
Контрольні запитання та завдання	35
Глава 3. Економічна система суспільства.....	36
3.1. Зміст і структура економічної системи	36

3.2. Типи економічних систем та їх еволюція.....	38
3.2.1. Традиційна економічна система.....	39
3.2.2. Адміністративно-командна економічна система.....	39
3.2.3. Ринкова економіка вільної конкуренції.....	40
3.2.4. Змішана економічна система.....	41
3.3. Критерії історичних етапів економічного розвитку.....	42
Контрольні запитання та завдання.....	44
Глава 4. Відносини власності.....	46
4.1. Відносини власності та їх економічний зміст.....	46
4.2. Типи, види та форми власності.....	50
4.3. Реформування відносин власності в постсоціалістичних країнах.....	55
Контрольні запитання і завдання.....	61
Глава 5. Форми організації суспільного виробництва	62
5.1. Форми організації господарської діяльності людей: натуральне і товарне виробництво.....	62
5.2. Товар і його властивості. Праця, що створює товар.....	65
5.3. Теорії вартості (цінності) товару.....	69
5.4. Закон вартості, його зміст, функції та роль у розвитку товарного виробництва.....	71
Контрольні запитання і завдання.....	72
Глава 6. Гроші та інфляція	74
6.1. Виникнення і сутність грошей.....	74
6.2. Функції та види грошей.....	77
6.3. Грошовий обіг та його закони.....	79
6.4. Причини і сутність інфляції.....	83
6.5. Види інфляції.....	86
6.6. Соціально-економічні наслідки інфляції.....	88
6.7. Антиінфляційна політика держави.....	88
Контрольні запитання і завдання.....	89
Глава 7. Витрати виробництва і прибуток	91
7.1. Сутність витрат виробництва, їх види та структура.....	91
7.2. Сутність прибутку, його види та функції.....	97
7.3. Норма прибутку і основні чинники, що її визначають.....	100
7.4. Розподіл і використання прибутку підприємства.....	102
Контрольні запитання і завдання.....	104

РОЗДІЛ II

РИНОК В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

Глава 8. Ринок та його інфраструктура	106
8.1. Сутність ринку та умови його функціонування.....	106
8.2. Функції ринку.....	109
8.3. Структура та види ринку.....	111
8.4. Особливості становлення сучасних ринкових відносин в Україні.....	119

8.5. Інфраструктура ринку. Формування ринкової інфраструктури в Україні.....	122
Контрольні запитання та завдання.....	126
Глава 9. Економічний механізм функціонування ринку.....	128
9.1. Сутність попиту та особливості його формування. Закон попиту.....	128
9.2. Сутність пропозиції та чинники, що її визначають. Закон пропозиції.....	131
9.3. Взаємодія попиту і пропозиції. Ринкова рівновага та механізм її досягнення.....	133
9.4. Еластичність попиту і пропозиції. Коефіцієнт еластичності.....	135
9.5. Ціна в системі ринкових відносин.....	139
9.5.1. Сутність ціни. Теорії ціноутворення.....	139
9.5.2. Функції ціни в ринковій економіці.....	141
9.5.3. Формування цін у ринковій економіці. Методи й етапи ціноутворення.....	142
9.5.4. Види цін, їх класифікація.....	145
9.5.5. Цінова дискримінація, її суть і види.....	148
9.6. Конкуренція: сутність, види і роль у ринковій економіці. Антимонопольна діяльність держави.....	149
Контрольні запитання та завдання.....	155

РОЗДІЛ III СУБ'ЄКТИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Глава 10. Домогосподарства в системі ринкових відносин.....	158
10.1. Домогосподарство як суб'єкт ринкових відносин.....	158
10.2. Функції домогосподарств.....	159
10.3. Доходи домогосподарств, їх формування та розподіл.....	161
10.3.1. Джерела і структура доходів домогосподарств.....	161
10.3.2. Розподіл доходів домогосподарств.....	163
10.4. Використання доходів домогосподарств.....	165
10.4.1. Витрати домогосподарств і закономірності їх зміни.....	165
10.4.2. Заощадження домогосподарств.....	169
Контрольні запитання і завдання.....	171
Глава 11. Підприємництво і підприємство.....	172
11.1. Сутність підприємництва, його функції та умови здійснення.....	172
11.2. Організація підприємницької діяльності.....	175
11.3. Проблеми розвитку та сучасний стан підприємництва в Україні.....	179
11.4. Сутність підприємства, його функції та принципи господарської діяльності.....	181
11.5. Види підприємств у ринковій системі господарювання.....	186
11.6. Організаційно-правові форми підприємств в умовах ринкової трансформації.....	189
11.6.1. Державні та комунальні унітарні підприємства, особливості їх господарської діяльності.....	189
11.6.2. Господарські товариства, їх економічна сутність та види.....	191

11.6.3. Кооперативні і орендні підприємства, принципи їх діяльності	193
11.7. Об'єднання підприємств, їх форми та особливості господарської діяльності.....	197
11.8. Капітал як матеріальна основа господарської діяльності підприємства.....	201
11.8.1. Капітал підприємства, його структура і джерела формування	201
11.8.2. Відтворення капіталу підприємства	204
11.9. Амортизація основного капіталу підприємства та методи її визначення	208
Контрольні запитання та завдання	212
Глава 12. Особливості підприємництва в аграрній сфері.....	214
12.1. Суб'єкти та об'єкти підприємницької діяльності в аграрній сфері.....	214
12.2. Рентні відносини	219
12.3. Диференціальна та монопольна рента	223
12.4. Розподіл і використання рентного доходу	227
12.5. Агропромислова інтеграція та її форми.....	229
12.6. Особливості переходу до ринкових відносин в аграрному секторі України	233
Контрольні запитання та завдання	237
Глава 13. Капітал і наймана праця. Заробітна плата	238
13.1. Еволюція та соціально-економічний зміст категорії "капітал"	238
13.2. Загальна формула руху капіталу	243
13.3. Додатковий продукт та форми його прояву	245
13.4. Капітал як економічні відносини.....	248
13.5. Сутність та функції заробітної плати.....	250
13.6. Форми та системи заробітної плати	255
13.7. Елементи організації заробітної плати	259
Контрольні запитання та завдання	262
Глава 14. Акціонерні товариства та акціонерний капітал	263
14.1. Сутність, причини виникнення та генезис акціонерних товариств	263
14.2. Організаційно-господарські форми акціонерних товариств.....	268
14.3. Соціально-економічна характеристика акціонерного капіталу і форми його прояву.....	270
14.4. Цінні папери, їх основні види та курс.....	273
14.5. Прибуток акціонерних товариств та його розподіл.....	275
14.6. Фондова біржа, її основні операції.....	277
Контрольні запитання та завдання	279
РОЗДІЛ IV	
ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ	
ПРОГРЕС	
Глава 15. Форми суспільного продукту в процесі відтворення	282
15.1. Зміст суспільного відтворення.....	282

15.2 Сукупний суспільний продукт.....	286
15.3. Система національних рахунків та її основні макроекономічні показники.....	289
15.3.1. Валовий внутрішній продукт.....	291
15.3.2. Валовий національний продукт	293
15.3.3. Національний дохід та його роль у суспільному відтворенні	294
15.3.4. Національне багатство: зміст та структура.....	297
Контрольні запитання та завдання	298
Глава 16. Економічне зростання та його чинники. Економічні цикли.....	299
16.1. Зміст і типи економічного зростання	299
16.2. Рушійні сили економічного зростання. Нагромадження капіталу та інвестиції	301
16.3. Чинники економічного зростання	305
16.4. Вплив сучасної НТР на економічне зростання	306
16.5. Теорії та моделі економічного зростання	308
16.6. Сутність і види економічних циклів. Економічні кризи	311
16.7. Причини циклічності економічного розвитку.....	315
16.8. Довготривалі цикли (довгі хвилі) в економіці	317
Контрольні запитання та завдання.....	320
Глава 17. Зайнятість населення, відтворення робочої сили та їх регулювання державою	322
17.1. Зайнятість населення: сутність та форми	322
17.2. Види, форми, показники зайнятості населення та її ефективності.....	326
17.3. Теорії зайнятості населення.....	331
17.4. Ринок праці як сфера забезпечення зайнятості населення.....	333
17.5. Зайнятість населення та безробіття в системі відтворення робочої сили.....	339
17.6. Розширене відтворення робочої сили і фактори, що на нього впливають	345
17.7. Державна політика зайнятості населення та її вплив на розширене відтворення робочої сили.....	348
Контрольні запитання і завдання	352

РОЗДІЛ V ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Глава 18. Змішана економічна система. Державне регулювання ринкової економіки	354
18.1. Сутність та складові змішаної економіки.....	354
18.2. Національні моделі змішаної економіки	356
18.3. Необхідність і суть державного регулювання ринкової економіки.....	358
18.4. Концепції державного регулювання ринкової економіки та їх еволюція	362
18.5. Функції, форми та методи державного регулювання ринкової економіки.....	365

18.6. Особливості державного регулювання економіки в умовах переходу до ринкових відносин	368
Контрольні запитання та завдання	372
Глава 19. Соціалістична економічна система та її еволюція	373
19.1. Соціалістична ідея та основні етапи її розвитку	373
19.2. Основні риси економічної системи державного соціалізму	376
19.3. Системна криза державного соціалізму і шляхи реформування суспільства	379
Контрольні запитання та завдання	383
Глава 20. Закономірності та особливості розвитку перехідних економік	384
20.1. Сутність, необхідність та характерні риси перехідної економіки	384
20.2. Концепції та основні завдання переходу постсоціалістичних суспільств до ринкової економіки	388
20.3. Основні закономірності еволюції перехідної економіки	390
Контрольні запитання та завдання	392

РОЗДІЛ VI СУЧАСНЕ СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Глава 21. Закономірності розвитку світового господарства	394
21.1. Поняття і структура сучасного світового господарства	394
21.2. Основні етапи становлення та розвитку світового господарства	398
21.3. Міжнародний поділ праці – матеріальна основа розвитку світового господарства	402
21.4. Міжнародна економічна інтеграція	405
Контрольні запитання та завдання	409
Глава 22. Форми міжнародних економічних відносин	410
22.1. Сутність і форми міжнародних економічних відносин	410
22.2. Міжнародна валютно-фінансова система та її інфраструктура	423
22.3. Проблеми інтеграції України у світове господарство	428
Контрольні запитання і завдання	435
Глава 23. Економічні аспекти глобальних проблем	436
23.1. Причини виникнення і соціально-економічна сутність глобальних проблем	436
23.2. Основні глобальні проблеми сучасності і їх класифікація	438
23.3. Шляхи розв'язання глобальних проблем	442
Контрольні запитання та завдання	448
Термінологічний словник	449
Література	477

Навчальне видання

*Валентин Григорович Федоренко
Олександр Маркович Діденко,
Микола Мусійович Руженський
Олександр Феліксович Іткін*

Політична економія

*За науковою редакцією доктора економічних наук,
професора, академіка УАН Федоренка В. Г.*

Підручник

Керівник видавничих проектів: О. В. Діордійчук
Комп'ютерний набір і верстка: О. В. Шмельова
Редактор: І. М. Мартинюк

Підписано до друку 06.08.2007. Формат 70×100 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 39,57.
Тираж 3000 (1-й завод 1–1500) прим. Зам. 247

НБ ПНУС

718291

Видавництво ТОВ «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112

т. (044) 223-15-25; 223-15-30

Е-mail: alerta@ukr.net

Свідоцтво: ДК 788 від 29.01.2002 р.

Друк ПП «Гарант Сервіс»

03067, м. Київ, вул. Машинобудівна, 46.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 1256 від 10.02.2003)

Тел./факс: (044) 206-20-75; 206-20-76